

EL COMERÇ DE CACAU ENTRE L'ILLA DE BIOKO I BARCELONA: LA UNIÓN DE AGRICULTORES DE LA GUINEA ESPAÑOLA (1880-1941)

Jordi Sant i Gisbert

TESI DOCTORAL UPF / 2017

DIRECTOR DE LA TESI

Dr. Martín Rodrigo y Alharilla

CODIRECTORA DE LA TESI

Dra. Alicia Campos Serrano (Facultad de Filosofía y Letras. Universidad Autónoma de Madrid)

DEPARTAMENT D'HUMANITATS (DOCTORAT EN HISTÒRIA)

Agraïments

És complicat en una sola pàgina agrair a totes aquelles persones que, d'una manera o altra, m'han ajudat a tirar endavant aquest projecte. Primer de tot m'agradaria donar les gràcies a l'Alicia Campos i al Martín Rodrigo. L'Alicia fou qui m'animà per primer cop a endinsar-me en la història colonial de Guinea i a investigar el paper que hi havien jugat els empresaris catalans. En Martín ha estat la persona que en els darrers anys m'ha ajudat a posar fil a l'agulla i a no defallir en el llarg procés d'elaboració d'aquest treball. Els seus comentaris i correccions, sempre afinats i constructius, de ben segur que han millorat el resultat final.

També voldria agrair al Centre d'Estudis Africans (CEA) totes les oportunitats que m'ha donat per formar-me com a estudiant i investigador. El CEA sempre ha estat un espai on m'he sentit molt còmode i on he conegut molt bona gent: Rafa Crespo, Anna Moya, Lola López, Eduard Gargallo, Mònica Puig, Albert Farré, Gustau Nerín, Fernando Díaz, Mireia Vehí i tants d'altres. També voldria donar les gràcies al Centro de Estudios Afro-Hispánicos per esdevenir darrerament la plataforma des d'on compartir la meua recerca. A companys com en Gonzalo Álvarez, Juan Aranzadi, Juan José Díaz Matarranz, Josep Maria Perlasia i Enrique Martino.

Gràcies a totes les amigues i els amics que durant aquests anys s'han mostrat interessats i comprensius amb un projecte on he invertit tantes hores. A la gent de Montclar i als folklòrics, als veterans de les Euras, a les companyes i companys del Thau, a la gent de Sants i a tants d'altres.

Gràcies a la família, sobretot a la més propera. Marta i Enric, pel gran suport que sempre m'heu mostrat. Al pare i la mare per creure de manera incondicional en tot allò que faig. I a l'Anna, Yader, Aïda i Samuel que, malgrat la nova distància que ens separa, sempre heu estat al meu costat.

A la Jana, que ara podrà gaudir més hores del seu pare i, sobretot, a la Laia: per haver aguantat estoicament tots els dies de feina extra, per haver-me animat quan era més necessari i per la gran ajuda en el tram final de correccions i edició.

Resum

Les principals activitats econòmiques a l'illa de Bioko (Fernando Poo) durant el primer terç del s. XX foren el cultiu i el comerç de cacau. Aquest producte començà a tenir importància a finals del s. XIX, coincidint amb la ràpida industrialització de la fabricació de xocolata arreu d'Europa. L'auge del cacau va permetre que entre 1890 i 1910 arribessin a Bioko els primers capitals metropolitans, la majoria dels quals procedents de Catalunya. Ràpidament Barcelona es va erigir en el centre neuràlgic dels negocis guineans i el lloc des del qual es crearen bona part de les organitzacions empresarials que intentaven incidir en les polítiques colonials.

La Unión de Agricultores de la Guinea Española (1923-41) fou una de les organitzacions que tingueren un major protagonisme, sobretot per la seva capacitat de controlar des de Barcelona el mercat colonial de cacau. Així mateix, aquesta entitat esdevé un espai privilegiat des d'on observar les múltiples lluites i jocs d'interessos entre els principals empresaris colonials.

Resumen

Las principales actividades económicas en la isla de Bioko (Fernando Poo) durante el primer tercio del s. XX fueron el cultivo y comercio del cacao. Este producto empezó a tener importancia a finales del s. XIX coincidiendo con la rápida industrialización de la fabricación del sector chocolatero en toda Europa. El auge del cacao permitió que entre 1890 y 1910 llegaran a Bioko los primeros capitales metropolitanos, la mayoría de los cuales procedentes de Cataluña. Rápidamente Barcelona se erigió en el centro neurálgico de los negocios guineanos y el lugar desde el cual se crearon la mayoría de las organizaciones empresariales que intentaban incidir en las políticas coloniales.

La Unión de Agricultores de la Guinea Española (1923-41) fue una de las organizaciones que tuvieron un mayor protagonismo, principalmente por su capacidad de controlar desde Barcelona el mercado colonial de cacao. Así mismo, esta entidad constituye un espacio privilegiado para observar las múltiples luchas y juegos de intereses entre los principales empresarios coloniales.

Prefaci

L'estiu de l'any 2004 visitava per primer cop la República de Guinea Equatorial. Acabava de llicenciar-me en història i ja feia temps que sentia un gran interès per apropar-me, des d'un punt de vista acadèmic, a la història del continent africà. Malgrat que els objectius d'aquell viatge responien principalment a aspectes relacionats amb la cooperació internacional, l'enorme complexitat històrica, política i social del país m'impressionà tant que vaig reafirmar-me en orientar els meus estudis de postgrau cap a l'africanisme, però a partir d'aquell moment sempre amb un ull posat a Guinea. Així, després de cursar el Diploma de Postgrau en Societats Africanes i Desenvolupament coorganitzat pel Centre d'Estudis Africans i la Universitat Pompeu Fabra (UPF), el curs 2005-06 vaig traslladar-me a Madrid, on el Grupo de Estudios Africanos ofería en aquell moment l'únic programa de doctorat en estudis africans de tot l'Estat espanyol. Durant aquell any vaig poder apropar-me a la realitat guineana des d'una perspectiva més acadèmica i, si bé en un principi em sentia atret per temes relacionats amb l'economia política del país, ràpidament vaig reorientar-me cap a aspectes més històrics. Fou aleshores quan vaig tenir l'oportunitat de conèixer l'Alicia Campos Serrano, que no feia gaires anys havia publicat la seva tesi sobre el procés d'independència guineà. L'Alicia fou qui m'apropà a la història colonial de Guinea i qui per primer cop em suggerí que un bon camp d'investigació podia ser analitzar el paper que havien tingut els empresaris catalans en la colonització de la Guinea Espanyola.

Amb aquestes coordenades inicials vaig decidir realitzar el treball per l'obtenció del Diploma d'Estudis Avançats (DEA) sobre algun aspecte relacionat amb aquesta temàtica. Tanmateix, no sabia ben bé què investigar ni tampoc com fer-ho. Finalment, vaig comprendre una de les vies més accessibles per apropar-me al pes que jugaren els empresaris catalans passava per analitzar les organitzacions creades pels primers colons establerts a la colònia. Així, sota el títol *Comercio e instituciones coloniales*, aquesta tesina abordà de manera iniciàtica el paper que tingueren organitzacions com la Cámara Agrícola de Fernando Poo i la Unión de Agricultores de la Guinea Espanyola en el desenvolupament econòmic colonial del primer terç del s.XX. El procés d'elaboració d'aquest treball fou molt útil per familiaritzar-me amb bibliografia existent sobre el període previ a la Guerra Civil Espanyola. Tanmateix, el més profitós fou prendre per

primer cop contacte amb fonts primàries com el Archivo General de la Administración (AGA) i l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC). Dos arxius que, com veurem més endavant, han esdevingut les fonts principals per elaborar aquesta tesi.

Tot i que el treball presentava certes febleses fruit de la poca experiència com a investigador i al temps limitat dedicat a la seva elaboració (poc més d'un any), d'aquest estudi en sortiren dues qüestions per seguir investigant. En primer lloc, l'anàlisi primerenc del paper de la Cámara Agrícola o la Unión de Agricultores em van portar a plantejar que Barcelona potser havia actuat com la principal metròpoli de Guinea, ja que havia pogut observar com la ciutat comtal era a la vegada el principal port de sortida dels primers capitals invertits a la colònia i el port d'entrada de bona part del cacau cultivat a l'illa de Bioko (Fernando Poo).

En segon lloc, una idea que em sorprengué enormement fou el complex entramat d'interessos econòmics (agrícoles, comercials i industrials) que apareixien en els primers compassos de la colonització i que, en contra del que hom podria pensar a priori, no eren gens homogenis. I és que el simple apropament a aquestes organitzacions em mostraven com darrere de la voluntat d'explotar econòmicament un territori (principalment a través de l'agricultura i el comerç del cacau) s'hi amagaven múltiples contradiccions. Problemàtiques com el model aranzelari, les complexes relacions entre els grans terratinents i els petits propietaris agrícoles o les disputes entre aquests i els fabricants de xocolata esdevenien exemples diàfans sobre aquesta qüestió.

Fou en aquest punt on, malgrat tenir temptacions d'avançar cronològicament la meua recerca i situar-la en els anys del franquisme (on l'explotació econòmica del territori fou més intensiva), vaig veure que podia ser molt interessant convertir aquestes dues idees clau en les hipòtesis principals de la tesi doctoral. Per fer-ho, vaig creure oportú centrar el projecte en la vida i obra de la Unión de Agricultores de la Guinea Española, un cop descobert la potencialitat que el Fons de la Casa de la Guinea Española de l'ANC oferia sobre aquesta organització i que només havia pogut consultar tangencialment durant l'elaboració de la tesina. La Unión de Agricultores, creada el 1923 a Barcelona com una entitat que intentava controlar i regular el comerç de cacau entre l'illa de Bioko i l'Estat espanyol, condensava a la perfecció allò que volia analitzar: era una de les proves més fefaents la importància que tingué Barcelona com a port colonial i del paper que jugaren

els capitals catalans en el desenvolupament de l'economia del cacau i, a més a més, esdevenia un espai privilegiat des d'on analitzar les contradiccions entre els interessos dels petits agricultors, els grans terratinents, els comerciants de cacau o els fabricants de xocolata. Així mateix, ràpidament vaig entendre que la Unión de Agricultores no podia ser analitzada com una organització que naixia del no res, sinó que representava un intent més (potser el més reeixit) dels molts que prèviament s'havien dut a terme per afermar els negocis colonials del cacau. Això implicava que el meu treball havia de tenir uns objectius i una perspectiva cronològica més àmplia que, en el fons, em portaven a analitzar l'origen i evolució de l'economia del cacau a l'illa de Bioko.

L'impuls definitiu a la tesi, però, no hagués estat possible sense l'entrada en escena d'en Martín Rodrigo. Aquest, l'any 2012, preparava unes jornades (i la posterior publicació d'un llibre) sobre el passat colonial de Barcelona i em va convidar perquè exposés tot el que sabia de la relació entre Barcelona i Guinea.¹ En aquell moment, degut a les meves obligacions laborals, la meua recerca avançava amb una lentitud perillosa i fou ell qui m'encoratjà a clarificar objectius, planificar correctament el treball i, en definitiva, tirar endavant el projecte de tesi. És d'aquesta manera que vaig decidir matricular-me, ara fa sis anys, al programa de doctorat en Història de la UPF. Així, a poc a poc però sense pausa, he anat avançant en la recerca i, en els darrers dos anys, en la redacció dels cinc capítols que conformen el treball final. Un altre factor clau per poder finalitzar la tesi doctoral ha estat formar part del Centro de Estudios Afro-Hispánicos (CEAH), que es creà a la Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED) l'any 2013. Aquest grup, que reuneix des de la màxima transversalitat gran part dels investigadors que treballen sobre Guinea Equatorial, m'ha permès trobar un espai acadèmic immillorable on conèixer molts investigadors (tant novells com consolidats), socialitzar el procés de recerca, compartir informació, esclarir dubtes i fins i tot publicar treballs conjunts.²

Aquest treball té com a objectiu principal analitzar el desenvolupament de l'agricultura i el comerç de cacau a l'illa de Bioko entre 1880 i 1941. Si bé és cert que l'evolució econòmica dels territoris del Golf de Guinea ha estat analitzada per autors com Juan Jose Díaz Matarranz, Mariano L. De Castro, Maria Luísa de la Calle, Ibrahim K.

¹ Rodrigo Alharilla (2012).

² Els objectius i treballs duts a terme per aquest grup es poden consultar a <https://estudiosafrohispanicos.wordpress.com/>. [18 de desembre de 2016].

Sundiata, Maria Dolores García Cantús o Gonçal Sanz, aquest treball intenta aportar nous enfocaments.³ En primer lloc, la majoria dels treballs citats s'emmarquen més en el s. XIX que no pas en el XX i, a més a més, cap d'ells tracta l'agricultura i el comerç del cacau de manera monogràfica. Així, aquest treball analitza aquestes dues activitats econòmiques des del seu origen a la segona meitat del s. XIX fins poc després de la fi de Guerra Civil Espanyola, moment en que va desaparèixer la Unió de Agricultores. El fet de centrar-me exclusivament en l'anàlisi de l'evolució de l'agricultura i el comerç de cacau fa que geogràficament el treball estigui emmarcat bàsicament en l'illa de Bioko, ja que aquesta illa concentrava pràcticament la totalitat de la producció de cacau de la colònia. Cal tenir en compte que aquesta fou l'activitat econòmica principal del tots territoris guineans durant tot el període estudiat, ja que només a partir de la dècada de 1930 l'explotació forestal a la zona continental (Rio Muni) i, en menor mesura, el cultiu del cafè (tant a Bioko com a Rio Muni), foren activitats econòmiques rellevants.

En segon lloc, aquest treball pretén desxifrar el paper que jugaren els capitals privats en el desenvolupament econòmic de la colònia i, especialment, aquells que provenien de Catalunya. Aquests fins la dècada de 1920 foren els majoritaris i el seu protagonisme només estava compartit amb l'elit africana dels fernandins. El paper dels empresaris catalans en la colonització de la Guinea Espanyola també és un tema poc estudiat, si bé gran part dels autors citats anteriorment n'han fet esment en les seves obres i jo mateix he tingut oportunitat de publicar alguns articles durant el procés d'elaboració d'aquesta tesi.⁴ Tot i així, cal citar el treball de Gustau Nerín centrat en analitzar els capitals catalans en la colonització de Rio Muni i el llibre (i reportatge) *Els Catalans de Guinea* d'Antoni d'Armengol que exposa, de manera més divulgativa que científica, la presència d'alguns catalans a la colònia durant els anys del franquisme.⁵ Així mateix, amb la meua investigació vull posar de relleu el paper de la ciutat de Barcelona com a metròpoli colonial, com a centre neuràlgic dels interessos econòmics a la Guinea Espanyola durant el primer terç del s. XX. I, com esmentàvem abans, no només en el sentit d'esdevenir el port receptor de gran part del cacau importat o el punt de sortida dels capitals invertits a la colònia, sinó també com l'espai des d'on es va generar un

³ Sanz Casas (1983). De Castro y De la Calle (1992, 2007). Díaz Matarranz (2005). García Cantús (2004). Sundiata (1996).

⁴ Sant (2012, 2015).

⁵ Nerín(2005, 2006). d'Armengol (2015).

africanisme guineà en forma d'una sèrie d'organitzacions que tenien com a objectiu defensar els interessos econòmics dels terratinents i comerciants colonials.

I és que un dels aspectes rellevants sobre els quals aquesta tesi vol incidir és la demostració que el desenvolupament de l'agricultura i el comerç del cacau a l'illa de Bioko estigueren marcats per un seguit de dificultats que frenaren l'arribada de grans capitals com a mínim fins a finals de la dècada de 1920. Aquesta situació obligà als empresaris colonials a organitzar-se per intentar incidir en unes polítiques metropolitanes que no sempre els hi eren favorables. La més important fou la Cámara Agrícola de Fernando Poo, entitat sobre la qual encara cap historiador ha fet un estudi exhaustiu tot i que autors com Gonçal Sanz, Ibrahim K. Sundiata, o més recentment Gustau Nerín i Enrique Martino, han analitzat la seva tasca com a organització que va intervenir activament en la recluta de bracers a la zona de Río Muni amb l'objectiu de nodrir les plantacions de cacau de Bioko.⁶ Si bé aquest treball no pretén abordar detalladament la trajectòria d'aquesta entitat, la seva importància i l'estreta relació (a voltes conflictiva) que mantingué amb la Unión de Agricultores fa que, de manera indirecta, sigui una altra de les protagonistes d'aquesta tesi.

Fins al moment, han estat poques les obres que han fet referència al paper que va jugar la Unión de Agricultores de la Guinea Española en el desenvolupament de l'agricultura i el comerç del cacau. Segurament Gonçal Sanz, en la seva tesi publicada el 1983 dedicada a analitzar l'organització del treball indígena a la colònia, és qui en féu una referència més clara.⁷ De fet, el mateix autor prèviament ja havia publicat un article a la revista *L'Avenç* dedicat a la Unión de Agricultores, on repassa breument la vida de l'entitat, principalment a través de les seves memòries anuals.⁸ En aquest sentit aquest treball pretén oferir una visió molt més completa d'aquesta organització ja que, com veurem a continuació, s'ha analitzat amb molt més detall els seus orígens, composició, actuació, conflictes interns, etc. En altres paraules, el que pretén aquest treball és determinar quin fou el paper de la Unión de Agricultores en el desenvolupament de l'economia colonial.

⁶ Sanz Casas (1983). Sundiata (1996). Nerín (2010). Martino (2012).

⁷ Sanz Casas (1983).

⁸ Sanz Casas (1979).

Així mateix, cal ressaltar que l'enfocament de la tesi no només és colonial, sinó també metropolitana. D'aquesta manera, durant tot el treball s'ha posat en relació l'agricultura i el comerç del cacau amb la fabricació de la xocolata, un sector industrial que a nivell europeu va progressar enormement a la darreria del s. XIX i que explica perquè certs territoris colonials de l'Àfrica Central i Occidental van esdevenir grans plantacions d'aquest producte. Actualment no existeixen treballs que analitzin d'una manera exhaustiva l'evolució de la indústria xocolatera a l'Estat espanyol, més enllà d'alguns estudis centrats en petites poblacions. En el cas català tampoc tenim una extensa bibliografia sobre aquest tema, tot i que cal destacar l'obra de Mercè Tatjer, centrada en les principals fàbriques de xocolata barcelonines (tractades des d'un punt de vista més social i artístic que econòmic), i sobretot la de Maria Antonia Martí, que repassa el rol de la xocolata en la societat catalana en els darrers segles.⁹ Així mateix William G. Clarence-Smith, el principal autor que posa en relació el món colonial africà i la indústria xocolatera, ofereix molt poques dades sobre el cas espanyol i els territoris guineans. Per tant, malgrat que entre els objectius principals del treball no hi figurava analitzar l'origen de la indústria xocolatera a l'estat Espanyol, sí que m'he vist obligat a observar a grans trets quina fou l'evolució d'aquest sector (bastant-me en el cas de Barcelona), principalment per determinar si la indústria xocolatera fou un estímul o un fre al desenvolupament de l'agricultura i el comerç de cacau i, posteriorment, per entendre per quins motius els fabricants de xocolata van esdevenir els grans rivals dels empresaris colonials.

Les fonts primàries principals per realitzar aquesta tesi han estat quatre. En primer lloc, com ja he comentat, durant l'elaboració de la tesina vaig tenir l'oportunitat de conèixer el Fons de la Casa de la Guinea Española, situat a l'ANC. La Casa de la Guinea Española fou una entitat creada el 1941 després de que la legalitat franquista no permetés la continuïtat de la Unión de Agricultores de la Guinea Española, al tenir aquesta l'estatus de sindicat agrícola. La Casa de la Guinea Española mantingué l'antic local de la Unión de Agricultores al carrer Comtal 32 i guardà molta informació de la que havia estat la seva predecessora. Aquest fons avui en dia està format per 16 caixes de documentació, a més a més de les obres que conformaven la biblioteca de l'entitat. Les caixes contenen principalment informació institucional de Casa de la Guinea

⁹ Tatjer (2014). Martí (2004).

Espanyola i la Unión de Agricultores, tot i que també posseeix documentació, entre d'altres, de la Cámara Agrícola de Fernando Poo i del Comité Sindical del Cacao que ha esdevingut extremadament útil per la meua recerca. La tipologia d'informació d'aquest fons és molt diversa, però la més valuosa ha estat la correspondència de la Unión de Agricultores amb els seus associats, la correspondència amb altres entitats (principalment la Cámara Agrícola i la seva delegació de Barcelona), les memòries anuals o les múltiples instàncies fetes tant a òrgans colonials com metropolitans. Cal ressaltar que treballar en aquest arxiu no ha estat una tasca gens senzilla, ja que actualment és un fons que no es troba inventariat. De fet, per l'elaboració de la tesina, només em van autoritzar a consultar les primeres cinc caixes i no fou fins l'any 2012 que vaig poder accedir a la resta. Evidentment, la manca d'inventari ha alentit notablement la meua recerca ja que la desorganització d'aquest fons és molt gran. Tot i així, cal apuntar que en els darrers anys s'han catalogat les obres que formaven part de la biblioteca i s'ha iniciat una incipient classificació de la documentació d'algunes caixes.¹⁰ Així mateix, malgrat els impediments, cal ressaltar bona predisposició del personal de l'arxiu per facilitar la meua recerca.

El segon arxiu que ha resultat cabdal per l'elaboració d'aquest treball ha estat l'AGA, situat a Alcalà de Henares. En aquest arxiu, i concretament dins el "Fondo África", he consultat una cinquantena de caixes, corresponents principalment a l'administració colonial i metropolitana. La tipologia d'informació d'aquest fons també ha estat molt diversa (i sovint també molt poc ordenada), però en línies generals hi he anat a cercar els punts de vista defensats per funcionaris i governadors colonials. Criteris, parers i opinions que molts cops no eren els mateixos que els que defensaven organitzacions com la Cámara Agrícola o la Unión de Agricultores. En altres paraules, aquest arxiu ha estat el contrapunt perfecte, la *cara B* del fons de la Casa de la Guinea Española de l'ANC i l'espai més idoni des d'on contraposar els arguments dels diferents actors que participaven en l'economia colonial. És a l'AGA on, per exemple, he pogut consultar àmplia informació sobre la Asociación de Fabricantes de Chocolates de España

¹⁰ Aquest fet implica que les notes a peu de pàgina que fan referència a aquest fons estiguin citades de manera diferent. En aquelles caixes que s'ha realitzat una mínima classificació s'ha respectat el nom de l'expedient proposat per l'arxiu (que apareix en català). Tanmateix en moltes cites s'ha hagut d'elaborar la cita a través de la descripció del document.

(AFCE), la principal patronal dels xocolaters espanyols que, durant la dècada de 1930, emprengué una intensa pugna amb la Unión de Agricultores.¹¹

En tercer lloc, aquesta tesi no hagués estat possible sense una font de primer ordre com *La Voz de Fernando Poo*, publicació consultada principalment a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), que tot i no disposar de tots els números publicats entre 1911 i 1936 ofereix la sèrie d'exemplars més completa. Aquesta revista, creada a Barcelona l'any 1911, es convertí en l'única publicació periòdica de temàtica econòmica sobre els territoris guineans. La informació de *La Voz de Fernando Poo* ha estat extremadament útil en dos aspectes. Per una banda, a l'actuar d'altaveu dels empresaris colonials, va esdevenir el principal òrgan de difusió de l'africanisme guineà. Per l'altra, conté molta informació quantitativa relacionada amb l'agricultura i el comerç del cacau (producció, exportacions, cotitzacions, etc.) De fet, gran part de les taules i gràfics que il·lustren la tesi s'han elaborat a partir de les dades aportades per *La Voz de Fernando Poo* que davant de la passivitat dels organismes oficials, esdevenia la principal font d'informació estadística de la colònia. Cal apuntar que moltes de les dades que ofereix aquesta revista (sobretot les que ofereixen una perspectiva més internacional) estaven elaborades a partir d'informacions proporcionades per altres revistes, entre les quals destaca *Der Gordin*, una publicació alemanya dedicada exclusivament al cacau. Altres publicacions periòdiques consultades han estat *El Defensor de Guinea*, editada a Santa Isabel durant el període republicà i, en menor mesura, *La Guinea Española*, revista elaborada pels missioners claretians que sovint també aportava informació de caràcter econòmic.

Per últim, per analitzar l'evolució de les fàbriques de la xocolata en el context barceloní, he consultat l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA) i l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona (AMCB). A l'ACA he treballat principalment amb els llistats de *Contribución Industrial y de Comercio de Barcelona*. Malgrat estar molt malmesos en alguns anys, aquesta font, juntament amb alguns anuaris com *L'Anuario Riera*, m'han permès tenir una visió força completa de l'evolució de les fàbriques de xocolata a

¹¹ Les notes a peu de pàgina de l'AGA s'han elaborat seguint el següent criteri: en aquelles caixes que l'inventari responia realment al contingut de la caixa, s'ha citat el nom de l'expedient, la data del document i la caixa consultada. En aquells casos no he vist clar que el document quedés clarament inclòs en un dels expedients proposats a l'inventari, he optat per fer citar una breu descripció del document, la data i la caixa.

Barcelona i el pes d'aquestes respecte a les de la resta de l'estat. Tanmateix, cal ressaltar que les dades que s'ofereixen sobre aquest aspecte no són concloents ja que mancava ampliar la perspectiva a d'altres zones on la producció de xocolata era rellevant (País Basc, Astúries). Per altra banda, a l'AHCB he buscat alguna informació més qualitativa sobre les principals fàbriques de xocolata barcelonines.

Més enllà dels arxius i de la bibliografia publicada en els darrers trenta anys, el treball s'ha completat amb la consulta de les obres coetànies amb el marc cronològic de la investigació. La majoria d'elles avui en dia es troben a la Biblioteca Nacional d'Espanya, a Madrid, tot i que la Biblioteca Nacional de Catalunya, el propi fons de la Casa de la Guinea Española i el el fons de la Cambra Comercial de Barcelona que es troba a la UPF també disposen de bastants exemplars. Bona part d'aquestes obres, com les de Beltran y Rózpide, Bravo Carbonell, Francisco López Canto o Simón Muguerza, responen a un perfil periodístic destinat a engreixar una magra bibliografia sobre l'africanisme guineà que, en la mateixa línia que *La Voz de Fernando Poo*, intentava fer sortir els territoris guineans de l'ostracisme mediàtic.¹² D'altres, però, com les de Paco Madrid, Guillermo Cabanellas o Antonio Rebollo han servit per conèixer una visió més crítica sobre el paper dels empresaris durant els anys de la Dictadura de Primo de Rivera i els primers compassos de la II República, mentre que les de Julio Arija o Florencio Ceruti, entre d'altres, representaven les veus més oficialistes.¹³

També cal citar el gran servei que ha suposat el fons digital conegut com Guinea Open Source.¹⁴ Un espai web creat l'any 2012 per Enrique Martino, un dels investigadors més emergents sobre Guinea Equatorial, especialitzat en la història dels treballadors immigrants nigerians a Fernando Poo, els sistemes de recluta i el treball forçat. Martino ofereix una pàgina web on es poden consultar lliurement tots els materials (la majoria d'ells escanejats) que ha utilitzat per elaborar la seva tesi doctoral. L'Open Source conté informació procedent de 26 arxius i biblioteques de 9 països diferents. En el meu cas, aquest espai m'ha resultat extremadament útil per consultar algunes obres de difícil accés així com alguna informació puntual de l'AGA que, per temàtica, havia descartat. Cal apuntar que el projecte de Martino, més enllà de la voluntat de compartir informació

¹² Beltran y Rózpide (1901). Bravo Carbonell (1917, 1919, 1929). López Canto (1917). Muguerza (1907).

¹³ Madrid (1933). Cabanellas (1933). Rebollo (1933). Arija (1930). Ceruti (1928).

¹⁴ www.opensourceguinea.org/ [12 de novembre de 2016]

entre els investigadors, planteja una profunda reflexió crítica al voltant de com avui en dia estan organitzats, estructurats i gestionats bona part dels arxius (sobretot els de l'Estat espanyol) i com aquets fet constitueix una gran obstacle per fomentar la recerca.¹⁵

Per últim cal citar que per realitzar aquesta tesi he pogut tenir poc contacte amb descendents dels principals terratinents i comerciants catalans. Tanmateix, arrel de la publicació del reportatge *Ganxons a la Guinea Espanyola* sobre la presència de colons procedents de Sant Feliu de Guíxols i del contacte amb la seva directora (Anna Vicenç), vaig tenir l'oportunitat de parlar amb descendents de Francesc Potau i Joaquim Rodríguez Barrera.¹⁶ Fou el marit d'una de les nétes d'aquest darrer (Fernando Gispert) qui em va oferir més dades sobre l'origen i evolució de Joaquim Rodríguez Barrera, un personatge d'especial interès en la meua investigació tant pels seus importants estudis sobre l'agricultura colonial com sobretot per ser el fundador i primer president de la Unión de Agricultores.

Un cop repassades les fonts d'informació, i per finalitzar aquesta introducció, passo a exposar breument com he estructurat el treball. Aquesta tesi està organitzada en cinc capítols que mantenen correlació cronològica. El primer, a tall introductori, abraça el període 1778-1880 i analitza l'origen de la colonització dels territoris guineans, les primeres expedicions que intentaren dominar l'illa de Bioko i els motius pels quals aquests intents foren majoritàriament fallits. Així mateix, examina el llegat que va suposar la presència britànica a l'illa entre el 1827 i el 1833, centrant-se principalment en dos aspectes clau: el naixement dels fernandins com a nou grup social econòmicament emergent i la preponderància britànica pel que fa el domini comercial a l'illa. Per últim, aquest primer capítol intenta desxifrar per quins motius la presència comercial catalana (i en general espanyola) fou poc més que testimonial i, en el fons, féu fracassar la idea de convertir Bioko en una colònia comercial.

El segon capítol està dedicat exclusivament a analitzar l'origen del cultiu i el comerç de cacau a l'illa de Bioko entre 1880 i 1910. Com s'ha comentat anteriorment, un dels motius sobre els quals aquesta investigació posa més èmfasi és la relació que mantingué la ràpida industrialització del sector xocolater amb el boom del cacau a les colònies de

¹⁵ Martino (2014).

¹⁶ Vicens (2012). [Documental]

l'Àfrica Central i Occidental. És aquí, doncs, on s'analitza si l'evolució de la indústria xocolatera a l'Estat espanyol fou el principal impuls pel desenvolupament de l'agricultura del cacau a Bioko. Un cop fet aquesta anàlisi, aquests segon capítol s'apropa a quins foren els primers empresaris catalans que decidiren invertir capitals en l'agricultura i el comerç del cacau i com aquests terratinents i comerciants ajudaren a fer de Barcelona el primer epicentre d'interessos econòmics a l'illa. Per acabar, aquest capítol ofereix una anàlisi detallada de quins foren els motius que van alentir el desenvolupament de l'agricultura i el comerç del cacau i com aquestes dificultats foren l'origen de les primeres organitzacions de defensa que es crearen, tant a la colònia com a la metròpoli.

Estretament lligat amb això, el tercer capítol ofereix una visió més metropolitana que colonial, en el sentit que ressegueix l'origen i evolució de l'africanisme guineà des de la creació de la Cámara Agrícola l'any 1906 fins al naixement de la Unión de Agricultores el 1923. Un africanisme que es gestà principalment a Barcelona i que intentà fer-se un lloc enmig d'uns debats colonials dominats pels temes marroquins. D'aquesta manera, s'analitza la participació dels terratinents i comerciants de cacau als congressos africanistes que se celebraren a Espanya entre 1907 i 1910 i com davant del poc èxit d'aquesta presència, l'africanisme guineà reformulà els seus objectius cap a propostes més concretes. Dues de les que prenen més importància foren la creació de *La Voz de Fernando Poo* com a mitjà de comunicació propi i, sobretot, la lluita per crear un nou marc aranzelari (conegut com el *cupo*) que va representar un punt d'inflexió per l'economia colonial. Així mateix, aquest tercer capítol examina la progressiva reconfiguració social de l'illa i l'origen dels primers conflictes entre les postures més proteccionistes i limitadores (defensades majoritàriament pel lobby barceloní) i les visions més lliurecanvistes. Per últim, el capítol analitza l'impàs econòmic que significaren els anys de la Primera Guerra Mundial i, com després d'aquesta, la competència comercial entre els grans comerciants tornà a activar l'africanisme guineà, donant lloc a l'origen de la Unión de Agricultores de la Guinea Española.

D'aquesta manera, els dos darrers capítols estan dedicats principalment a la vida i obra d'aquesta entitat, malgrat en tot moment s'intenta tenir ben present el context històric tan de la colònia com de la metròpoli. Així, el quart capítol abraça des de l'origen de la Unión (més concretament l'inici de les seves activitats l'any 1924) fins a la primera

gran crisi que va viure l'organització entre 1930 i 1931. Uns anys marcats per l'èxit que va suposar les noves mesures endegades per la Unión de Agricultores que, a través d'un efectiu sistema de classificació de qualitats i fixació de preus, va ordenar el mercat del cacau, recuperà les cotitzacions i treballà per la millora de la qualitat d'aquest producte. Uns autèntics *feliços anys vint* que van comptar amb l'estreta col·laboració de la Dictadura de Primo de Rivera i la nova Dirección General de Marruecos y Colonias, ens metropolità que pretenia revitalitzar el desenvolupament dels territoris guineans. Tanmateix, a finals de la dècada de 1920 la Unión de Agricultores va haver de fer front a dos processos interrelacionats que la portarien a una situació d'extrema crisi interna. En primer lloc, l'aparició d'una nova generació de terratinents i comerciants (principalment bascos i madrilenys) que posaren en dubte el monopoli del comerç del cacau que exercia la Unión de Agricultores de la Guinea Espanyola. En segon lloc, la incapacitat per revertir el que acabaria sent el principal problema de l'economia colonial: la sobreproducció de cacau.

I per acabar, el cinquè i darrer capítol, analitza l'evolució de la Unión de Agricultores des de l'adveniment de la II República fins l'esclat de la Guerra Civil Espanyola i la posterior reconversió en La Casa de la Guinea Española. Una dècada marcada per la pèrdua d'influència de la Unión de Agricultores en el sí de l'economia colonial i, sobretot, per la intensificació de la crisi de sobreproducció que amenaçà seriosament la supervivència d'una part de l'agricultura colonial. És en aquest capítol on he intentat desxifrar amb el màxim detall possible la interessant pugna entre el sector colonial (terratinents i comerciants) i el sector industrial (fabricants de xocolata). Una lluita amb molts matisos i contradiccions que acabaren desembocant en la creació de noves estratègies i organitzacions empresarials. La més important d'elles fou el Comité Sindical del Cacau, que si bé havia de representar un triomf històric dels postulats defensats per la Unión de Agricultores i bona terratinents i comerciants catalans, esdevingué una victòria efímera davant l'esclat d'una guerra civil que tallà les relacions comercials entre Bioko i Barcelona i implicà l'inici de la fi d'aquesta organització.

Per acabar m'agradaria finalitzar aquesta introducció amb uns quants aclariments terminològics. Malgrat en la majoria d'obres sobre aquest període s'utilitza el terme colonial Fernando Poo per designar l'illa de Bioko, he optat per respectar el topònim geogràfic durant tot el treball. Així mateix, malgrat la documentació consultada

majoritàriament utilitza el terme “agricultores” per designar els colons que posseïen plantacions de cacau, he preferit utilitzar el terme terratinents per emfatitzar la condició de propietaris de la terra i el fet que aquests rarament desenvolupaven tasques agrícoles, més enllà de la supervisió i gestió de les plantacions, tasques que a més a més molts cops (sobretot en aquelles plantacions més grans) requeien sobre la figura d’un capatàs. També m’agradaria apuntar que durant el treball s’utilitza en moltes ocasions el terme “gran terratinent” per designar aquells propietaris que posseïen plantacions més extenses (superior a les 100 hectàrees). Malgrat cap autor ha fet una categorització sobre aquest aspecte, durant el treball he considerat que aquest terme podria ser útil ja que aquests terratinents representaven un segment concret de l’economia colonial, van tenir un protagonisme cabdal en les organitzacions de defensa agrícola i comercial i sovint els seus objectius diferien d’aquells propietaris amb plantacions més modestes, fossin aquests d’origen europeu o africà (fernandins i bubis).

Pel que fa els noms propis dels protagonistes del meus treballs, he mantingut el nom originari de la documentació consultada a excepció d’aquells que, com Joaquim Rodríguez Barrera, Francesc Potau o Joan Doménech, apareixen escrits en català en algunes fonts (sobretot cartes personals) i he pogut corroborar (per contacte familiar) que eren catalanoparlants.

Índex

Resum	v
Prefaci	vii
Llista de figures	xxiv
Llista de taules	xxv
1. ORIGEN DE LA PRESENCIA ESPANYOLA A L'ILLA DE BOKO (1778-1880) 1	
1.1 Bioko en la cruïlla imperial	1
1.2 L'interès espanyol: el comerç negrer i la burgesia catalana	2
1.3 El domini britànic	6
1.4 El naixement dels <i>fernandinos</i>	10
1.5 De la fugida dels anglesos a l'arribada dels espanyols: la lenta aparició dels interessos comercials catalans	11
1.6 L'expedició de Chacón i el fracàs de la colònia comercial	20
2. INICI DE L'AGRICULTURA I EL COMERÇ DEL CACAU (1880-1910).....	33
2.1 La introducció del cacau a l'illa de Bioko.	33
2.2 El cacau i la revolució xocolatera	36
2.2.1 De la xocolata artesanal a la industrial	36
2.2.2 La industrialització del sector xocolater a l'Estat espanyol	44
2.2.3 Impuls intern o dinàmiques externes?	51
2.3 Les primeres plantacions de cacau: fernandins, catalans i bubis	53
2.4 Barcelona: port d'entrada i de sortida	69
2.5 Les dificultats del negoci del cacau	74
2.5.1 La manca d'infraestructures com a fre a l'activitat econòmica	76
2.5.2 La manca de capitals i el marc aranzelari	80
2.5.3 La falta de treballadors	87
2.5.4 La desorganització administrativa	93
2.6 La creació d'un lobby. De Santa Isabel a Barcelona	96
3. L'AFRICANISME GUINEÀ BARCELONÍ (1907-1923)	103
3.1 L'omnipresència marroquina en els debats africanistes: de la Societat Geogràfica de Madrid als viatges de Manuel Iradier	103

3.2 El debat africanista a Barcelona i el creixent interès pel Marroc	108
3.3 La presència de l'africanisme guineà en els congressos africanistes.....	110
3.4 Cap a una nova estratègia: mitjans propis i pressió política	118
3.5 El quart congrés africanista i la comissió de pressupostos	129
3.6 Els efectes de la política del <i>cupo</i>	132
3.7 Velles lluites, nous objectius (1910-1920)	135
3.7.1. Els controvertits augments del <i>cupo</i>	136
3.7.2 La reconfiguració socioeconòmica de l'illa	147
3.7.3 Noves solucions pel problema bracer.....	149
3.7.4 La discussió sobre el pressupost i el retorn de les tesis abandonistes	152
3.8 L'Impàs de la Primera Guerra Mundial i la reformulació del lobby barceloní. .	164
3.9 El retorn de la crisi i les noves respostes: del Consorcio de Receptores a la Unión de Agricultores.....	167
4. LA UNIÓN DE AGRICULTORES DE LA GUINEA ESPAÑOLA. DE LA FUNDACIÓ A LA PRIMERA CRISI INTERNA (1924-1931).....	177
4.1 Els inicis convulsos de la Unión de Agricultores (1924-1925)	177
4.1.1 Estructuració, funcionament i membres.....	177
4.1.2 Els primers efectes de la Unión de Agricultores	183
4.1.3 La lluita per la millora de la qualitat del cacau	190
4.2 Els anys daurats de la Unión de Agricultores (1926-1929).....	194
4.2.1 Un context polític i econòmic favorable	194
4.2.2 La consolidació interna	201
4.2.3 Les altres actuacions de la Unión de Agricultores: de l'agència laboral a la tasca propagandística.....	207
4.3 Les relacions entre la Unión de Agricultores, la Cámara Agrícola i la Delegación de Barcelona.	209
4.3.1 De la fraternitat al conflicte obert	210
4.3.2 La recluta de mà d'obra com a font de conflicte.....	216
4.4 L'evolució de la propietat de la terra: la pèrdua del predomini barceloní en l'agricultura del cacau.....	223
4.5 L'inici del conflicte: la nova pugna pel <i>cupo</i> , les eleccions a la <i>Cámara</i> i el trasllat de la Delegació.....	229
4.6 El debilitament de la Unión de Agricultores (1929-30)	237

4.7 El trencament de la <i>Unión</i> (1930-31)	243
5. LA UNIÓN DE AGRICULTORES: DE LA REFORMULACIÓ INTERNA A LA SEVA DESAPARICIÓ (1931-1941)	253
5.1 L'adveniment de la II República: canvis i continuïtats als territoris guineans ...	253
5.1.1 El final del mandat del governador Núñez de Prado.....	253
5.1.2 Noves i velles prioritats pels territoris colonials	261
5.2. El nou paper de la <i>Unión</i> : la pèrdua del control del mercat del cacau	270
5.3 Colonials contra xocolaters.....	275
5.3.1 La xocolata adulterada	277
5.3.2 L'impacte de la crisi de sobreproducció	281
5.3.3 Els arguments dels xocolaters espanyols	285
5.3.4 Els arguments de la <i>Unión</i> i la <i>Cámara</i>	290
5.3.5 La veu dels petits propietaris.....	293
5.4 Sobreproducció i liberalització del mercat: la descomposició de la <i>Unión</i>	299
5.5 Més contratemps per la <i>Unión</i> : la dimissió de la <i>Cámara</i> , la creació del <i>Sindicato Agrícola Colonial Español</i> i el cas Nombela.....	304
5.6 L'enèssim intent de la <i>Unión</i> : el retorn de Joaquim Rodríguez Barrera i la creació de la Sección de Ventas	313
5.7 Les conferències sobre el cacau i la xocolata i la creació del Comité Sindical del Cacao	317
5.8 L'efímera victòria del lobby barceloní i l'arribada de la Guerra Civil.....	326
5.9 Els intents de refundació i el naixement de la Casa de la Guinea Española.....	332
CONCLUSIONS	341
BIBLIOGRAFIA	355
ARXIUS	367

Llista de figures

Figura 1. Valor de les exportacions britàniques a l'illa de Bioko, 1854-1880 (lliures) .	27
Figura 2. Importació de cacau a Espanya, França i el Regne Unit, 1825-1860 (tones) .	39
Figura 3. Exportació mundial de cacau, 1760-1914 (tones).....	41
Figura 4. Producció de cacau per continents, 1895-1925 (tones).....	43
Figura 5. Valor de les exportacions des del port de Santa Isabel, 1899 (Ptes.).....	68
Figura 6. Valor de les exportacions de cacau del port de Santa Isabel segons bandera, 1888-1897 (Ptes.)	69
Figura 7. Evolució dels preus de cacau al port de Barcelona, 1914-1921 (Ptes./Kg) ..	168
Figura 8. Tipologia de membres de la Unión de Agricultores	183
Figura 9. Importacions de cacau a Espanya segons procedència, 1917-1930 (Kg)	200
Figura 10. Evolució de la producció de cacau a Bioko, 1895-1931 (tones).....	230
Figura 11. Kilòmetres de carreteres als territoris colonials de l'Àfrica Occidental i Central, 1936	255
Figura 12. Producció i consum mundial de cacau, 1930-1933 (tones).....	282
Figura 13. Percentatge obligatori i cost del cacau en l'elaboració de la xocolata, 1934	287

Llista de taules

Taula 1. Valor de les importacions i les exportacions entre l'Estat espanyol i l'illa de Bioko, 1855-1869 (Ptes.).....	25
Taula 2. Valor de les exportacions britàniques a l'Àfrica Occidental, 1854-1880 (lliures)	25
Taula 3. Nombre i procedència dels vaixells atracats al port de Santa Isabel, 1861	28
Taula 4. Nombre i procedència dels vaixells atracats al port de Santa Isabel, 1870.....	28
Taula 5. Nombre i procedència dels vaixells atracats al port de Santa Isabel, 1882.....	29
Taula 6. Producció i consum mundial de cacau, 1895-1930 (tones).....	41
Taula 7. Consum de cacau per països, 1894-1912 (tones)	42
Taula 8. Evolució de la producció de cacau als territoris colonials africans, 1895-1925 (tones).....	43
Taula 9. Nombre de fàbriques de xocolata a Barcelona segons força motriu, 1884-1907	45
Taula 10. Nombre de fàbriques de xocolata a Barcelona segons maquinària, 1884-1907	45
Taula 11. Evolució del nombre de fàbriques de Xocolata a Barcelona, 1896-1935	46
Taula 12. Nombre de fàbriques de xocolata a l'Estat espanyol, 1908 (per províncies) .	49
Taula 13. Contribució de les fàbriques de xocolata de Barcelona, 1884-1917 (Ptes.)...	50
Taula 14. Nombre de fàbriques i contribució de les principals activitats fabrils a Barcelona, 1884-85.....	51
Taula 15. Origen i antiguitat dels principals terratinents de l'illa de Bioko.....	61
Taula 16. Propietaris de plantacions de cacau de més de 100 hectàrees, 1911	62
Taula 17. Valor de les exportacions de cacau i oli de palma des del port de Santa Isabel, 1889-1899 (Ptes.)	68
Taula 18. Ports receptors del cacau procedent de Bioko, 1910 (Kg)	69
Taula 19. Principals cases receptores de cacau, 1909-14 (per ordre d'importància)	70
Taula 20. Importacions a l'illa de Bioko segons procedència, 1910.....	72
Taula 21. Exportacions espanyoles a l'illa de Bioko, 1904-1908 (Ptes.).....	72
Taula 22. Exportacions de cacau i concessions d'hectàrees, 1900-1910.	75
Taula 23. Despeses i ingressos d'una plantació de 50 hectàrees (Ptes.)	80

Taula 24. Marge de benefici en la producció de cacau	121
Taula 25. Comparació sobre drets d'importació (Ptes./100 Kg)	122
Taula 26. Recaptació vigent l'any 1910 i proposta de reforma (1911)	130
Taula 27. Preus de venda i impost d'importació del cacau, 1910 (Ptes.)	131
Taula 28. Preus de venda i impost d'importació del cacau, 1911 (Ptes.)	131
Taula 29. Relació de preus i importació de cacau (1912-1917)	133
Taula 30. Evolució del preu del cacau segons el cupo, 1912-17	134
Taula 31. Importació de cacau a Espanya per procedències, 1906-1920	134
Taula 32. Cotitzacions dels preus del cacau al port de Barcelona, 1910-1913 (Ptes./Kg)	135
Taula 33. Relació de receptors de cacau i port d'arribada, 1921	137
Taula 34. Relació d'embarcadors de cacau al port de Santa Isabel	138
Taula 35. Aranzels recaptats i subvenció al pressupost colonial, 1912-1920 (Ptes.) ...	153
Taula 36. Comparació del pes tributari sobre el comerç de cacau, 1916 (Ptes.)	154
Taula 37. Fiscalitat i pressupost colonial, 1916 (Ptes.)	154
Taula 38. Resum del pressupost colonial destinat als territoris guineans, 1924 (Ptes.)	155
Taula 39. Valor de les exportacions espanyoles als territoris africans, 1916 (Ptes.)....	163
Taula 40. Membres de la Unión de Agricultores de la Guinea Española (1929)	181
Taula 41. Importació de cacau adscrita a la Unión de Agricultores, 1923-35 (en tones)	186
Taula 42. Classificació del cacau feta per la Unión de Agricultores, 1924-25	191
Taula 43. Percentatge de cacau de qualitats altes, 1924-30	193
Taula 44. Importació de cacau per ports i cases receptores (1927-1928)	203
Taula 45. Concessions de terres a l'illa de Bioko, 1909-1929 (hectàrees)	224
Taula 46. Ports receptors de cacau procedent de Bioko, 1923-1930 (sacs)	226
Taula 47. Comparació de les plantacions superiors a les 100 hectàrees segons nacionalitat dels terratinents, 1911-1928	227
Taula 48. Comparació de les plantacions superiors a les 100 hectàrees segons procedència barcelonina i no barcelonina, 1911-1928	227
Taula 49. Composició de la junta de govern de la Unión de Agricultores, 1931	247
Taula 50. Beneficis i despeses d'una plantació de cacau de 100 hectàrees, 1930	264
Taula 51. Ingressos i despeses de la colònia segons la Cámara, 1931 (Ptes.)	268

Taula 52. Ingressos i despeses de la colònia segons la Cámara, 1932	268
Taula 53. Cotitzacions del cacau procedent de la Guinea Espanyola al port de Barcelona, 1929-1933 (Ptes.)	275
Taula 54. Producció mundial de cacau per continents, 1895-1932 (tones).....	283
Taula 55. Impostos grvats sobre el cacau guineà i estranger, 1911-1932 (Ptes./100 Kg)	286
Taula 56. Comparació dels preus del sucre i cacau a Europa i a l'Estat espanyol, 1929- 34. (1929=100)	286
Taula 57. Percentatge mínim de cacau en l'elaboració de la xocolata en països europeus, 1934 (en %)	291

1. ORIGEN DE LA PRESENCIA ESPANYOLA A L'ILLA DE BOKO (1778-1880)

1.1 Bioko en la cruïlla imperial

La ubicació geogràfica de Bioko explica, en gran part, el seu dinamisme històric. Situada enmig del Golf de Biafra i a 32 quilòmetres de la costa de Camerun, aquesta illa d'origen volcànic i de poc més de 2.000 km² de superfície, fou poblada per diverses corrents migratòries africanes fins al s. XVI, configurant el que avui en dia es coneix com la població bubí. L'origen d'aquest grup ètnic ha estat (i és) motiu de debat, ja que moltes de les primeres aproximacions històriques foren dutes a terme pels missioners espanyols amb un biaix ideològic important.¹⁷

Il·lustració 1. Mapa de l'illa de Bioko

*Font: http://www.mountainstamp.com/Equatorial%20Guinea%20pages/Pico_Basile.html [2 de gener de 2017]

A partir del s. XV, les societats europees entraren en contacte amb l'illa. Del navegant portuguès Fernão do Pó, a qui se li atribueix el *descobrimet* de la mateixa el 1472, en sortí el nom de Fernando Poo (que acabaria substituint el nom inicial de Formosa), topònim amb el qual coneix l'illa durant el període de domini colonial.¹⁸

¹⁷ Bolekia (2003). Pàg. 18-24. Sepa (2011). Pàg. 29-35. Aranzadi (2009). Pàg. 3-12.

¹⁸ *Fernão do Pó* batejà l'illa amb el nom de Flor de Formosa, tot i que les autoritats portugueses acabarent canviant el nom en honor al navegant portuguès.

Mariano De Castro y María Luísa de la Calle afirmen que a finals del s. XV i inicis del s. XVI existí tràfic d'esclaus a l'illa, tot i que no podem afirmar si els esclaus eren extrets de la mateixa o aquesta era simplement un punt d'avituallament per les naus que anaven cap a Amèrica. Documents portuguesos coetanis demostren que ben entrat el s. XVI l'illa estava lliure de domini lusità, segurament per la dificultat que tingueren per controlar-la de manera efectiva, el fracàs de les primeres exploracions agrícoles i per la resistència de població autòctona. Tanmateix, la nul·la presència europea durant aquest segle també facilità l'arribada de població africana procedent de les veïnes Sao Thomé i Príncipe. Foren companyies angleses les que utilitzaren l'illa durant el segles XVII i XVIII com un punt d'aprovisionament i refugi marítim, fet que despertà els recels dels portuguesos que, malgrat tot, no es decidiren a ocupar el territori.¹⁹ Aquesta manca de domini, com veurem a continuació, fou un dels motius principals pels qual els portuguesos s'avingueren a cedir l'illa als espanyols a finals del s. XVIII.

1.2 L'interès espanyol: el comerç negrer i la burgesia catalana

En el darrer terç del segle XVIII, el comerç atlàntic d'esclaus estava en el seu punt àlgid i les polítiques reformistes borbòniques en matèria colonial pretenien augmentar la presència espanyola en aquest àmbit. El secretari i posteriorment ministre d'Estat, José Moñino y Redondo (Comte de Floridablanca) fou l'encarregat de liderar aquesta tasca, dins d'un pla més ampli de reformulació de la política exterior espanyola, basada en una major participació en el nou equilibri continental (marcant distàncies amb França) i una ampliació del seus mercats internacionals.²⁰

En matèria de comerç d'esclaus, Floridablanca era partidari d'acabar amb la política dels *asientos* que, des de la Guerra de Successió fins el 1750, havia posat en mans angleses el negoci negrer. Els projectes posteriors de *asientos* propis, com el de la Companyia Gaditana de Negros (1765-72) fracassaren per l'escassa competitivitat dels intercanvis espanyols, ja que els preus de venda dels productes exportats per la companyia eren molt baixos i el preu dels esclaus que es compraven a la factories

¹⁹ De Castro i De la Calle (1992). Pàg. 20-25.

²⁰ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 9.

estrangeres eren massa elevats.²¹ Per aquest motiu, Floridablanca veié que només una presència real de factories espanyoles a les costes africanes permetria assegurar un negoci negrer rentable. Així mateix, com exposa María Dolores Garcia Cantús, la burgesia comercial catalana, que augmentà la presència comercial en el mercat americà durant la dècada de 1750-1760, pressionà per l'establiment de mesures que possibilitessin una major liberalització del comerç i facilitessin els seus negocis ultramarins.²²

És en aquest context que hem d'ubicar la signatura del Tractat de Sant Ildefonso (l'1 d'octubre de 1777) i el del Pardo (11 de març de 1778) pel qual Portugal cedia a Espanya les illes de Bioko i Annobón, així com el dret preferencial a comerciar per tota la badia de Biafra, des del Cap Formós (desembocadura del riu Níger) fins al Cap López (desembocadura del riu Ogüé). Aquest acord s'emmarcava en un ajust fronterer entre ambdós països a les colònies americanes, ja que Espanya també va rebre la meitat sud de l'actual Uruguai a canvi de retirar-se de l'illa de Santa Catalina, situada a la costa brasilera.

Garcia Cantús apunta que les ambicions espanyoles amb aquest tractat eren molt àmplies ja que “la Corona, pretendía, ni más ni menos, desarrollar un comercio triangular con una ramificación asiática, Filipinas, a la manera y modo en que lo hacía Inglaterra con sus colonias de Asia”, on la importància no residia només en l'enclavament estratègic de l'illa Bioko, sinó en la possibilitat de controlar pràcticament tot el Golf de Biafra.²³

Tanmateix, les primeres expedicions espanyoles per dominar els territoris cedits foren poc més que un fracàs. L'expedició que va prendre possessió dels nous dominis, formada tant sols per dues fragates, sortí de Buenos Aires el 17 d'abril de 1778, arribant a l'illa de Príncipe a finals del juny. El desconeixement que tenien les autoritats portugueses de la cessió de Fernando Poo, i el fet que el comissari portuguès encarregat de formalitzar-la no hagués arribat, van fer retardar l'arribada a Bioko fins al mes d'octubre.²⁴

²¹ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 15.

²² García Cantús (2006). Pàg. 11.

²³ García Cantús (2006). Pàg. 13.

²⁴ De Castro i De la Calle. (1992). Pàg. 34.

Tot i que els objectius d'aquesta primera presa de contacte es limitaven a defensar la sobirania espanyola establint-hi un petit destacament militar i civil, les dades errònies que posseïen dels portuguesos van dificultar els plans inicials. Els primers informes dels expedicionaris, elaborats pel Conde de Argelejos (cap de l'expedició), foren molt crítics amb les possibilitats econòmiques de l'illa, evidenciant que Bioko no havia estat explotada pels portuguesos i que si el que es pretenia era treure'n algun rèdit, seria necessària una forta inversió inicial. Fins i tot en un informe posterior ja es posà en dubte la idoneïtat de l'illa com a zona d'extracció de mà d'obra per les altes despeses que suposaria establir una mínima infraestructura. Altres condicionants, però, no deuriem ser tan dolents ja que els expedicionaris a l'hora d'analitzar els canvis que s'havien establert en el comerç d'esclaus a les costes africanes en els darrers anys, observaren que tant l'alcohol com els teixits de cotó (a més d'armes de foc i ferro) havien esdevingut un patró d'intercanvi. D'aquesta manera, reconeixien que "las fábricas de Barcelona podrían satisfacer parte de las necesidades" que el comerç d'esclaus requeria.²⁵

Tanmateix, malgrat es va aprofitar la primera expedició per contactar amb algun comerciant d'esclaus establert a la zona perquè treballés pel govern, i per part de l'expedició es compraren esclaus per realitzar obres públiques, els avenços en aquesta matèria es deixaren a expenses d'un major control efectiu del territori.²⁶ L'alta mortalitat entre aquesta primera expedició i la impossibilitat de trobar mà d'obra per construir la infraestructura bàsica (hospital, forn, magatzem, etc.) anticiparen el seu fracàs, acabant amb una part dels expedicionaris sollevats exigint el retorn a Amèrica.²⁷

Després d'aquesta primera expedició fallida, l'Estat espanyol entrà en una llarga etapa d'abandó de les seves possessions africanes, que es prolongaria pràcticament fins el 1858. No deixa de ser contradictori, com apunta García Cantús, que en un moment on la ingent necessitat de mà d'obra a les colònies espanyoles d'Amèrica, i amb la possessió nominal dels territoris del golf de Guinea, l'Estat espanyol no aprofités aquests dominis per potenciar el comerç negrer. La mateixa autora parla dels "factores disuasoris", com la manca d'una sòlida classe de "comerciants actius" disposats a establir-se a l'illa de

²⁵ Citat per De Castro i De la Calle (1992). Pàg. 58.

²⁶ Díaz Matarranz (2005). Pàg 14.

²⁷ De Castro i De la Calle (1992). Pàg 48-49.

Bioko per convertint-la en un enclavament comercial i, en segon lloc, el context internacional pro-abolicionista.²⁸

Sobre el primer dels dos factors, García Cantús exposa que si Espanya no posseïa un grup especialitzat de comerciants negrers, era pels efectes dels “asientos” estrangers, que havien desincentivat la creació d’un grup de negrers propis. Segons la mateixa autora:

“Fue, sin duda, la secular tardanza de la Corona española en libarse del asiento negrero extranjero, el factor que más influyó negativamente en la ausencia de un sólido grupo de especialistas en el comercio de esclavos durante el s. XVIII. Es evidente que con las redes comerciales, los contactos y los conocimientos en manos extranjeras, los españoles no podían acceder a la experiencia tan necesaria en este arriesgado comercio, y sin esa experiencia era muy difícil el surgimiento de este peculiar grupo arriba mencionado.”²⁹

Així mateix, el complex context europeu amb l’esclat, el 1789, de la Revolució Francesa i el declivi de la monarquia espanyola en el regnat de Carles IV van fer caure en l’oblit les possessions africanes. I quan el cicle revolucionari acabà les condicions sobre les quals es podien reprendre els plans inicials de colonització de l’illa de Bioko havien canviat substancialment.

El 1807 el Regne Unit va abolir el tràfic d’esclaus fruit en part de la pressió interna dels moviments antiesclavistes, però també com el resultat de l’evolució del propi sistema capitalista i la nova divisió del treball que convertia els esclaus en mà d’obra assalariada. El Regne Unit, des de la seva posició econòmicament preponderant, pressionà a la resta de països europeus a firmar acords bilaterals a través dels quals els països es sumaven a la fi del comerç negrer.³⁰

En el cas espanyol, les amenaces angleses de boicotejar el sucre cubà foren suficients perquè un Ferran VII altament debilitat per la bancarrota de la monarquia i la pèrdua progressiva de les colònies americanes acceptés, el 1817, el tractat pel qual Espanya es

²⁸ García Cantús (2006). Pàg 42.

²⁹ García Cantús. (2006). Pàg. 51.

³⁰ Williams (1979). Pàg 194-197. Drescher (1987). Pàg. 130.

comprometia a posar fi al comerç d'esclaus. Tanmateix, la situació era paradoxal, ja que la prohibició s'establia en un moment on l'economia sucraera cubana s'havia consolidat, més encara després de les revoltes haitianes que convertien Cuba en la principal exportadora d'aquest producte. És per aquest motiu que la participació de comerciants espanyols en el comerç d'esclaus va créixer, malgrat el tractat abolicionista. Si la demanda de mà d'obra esclava es mantenia alta a Cuba i l'oferta s'havia reduït notablement a causa de la retirada anglesa del negoci, el resultat fou que l'activitat esdevenia molt més rentable, encara que els comerciants s'exposessin als riscos de ser atrapats per les autoritats britàniques.³¹

En el cas català, Josep Maria Fradera, ja va deixar constància que l'augment de l'activitat negrera s'havia produït una dècada abans d'iniciar-se la prohibició, però com aquesta es readaptà davant de les noves condicions establertes. Fou, sens dubte, l'època de l'aparició dels grans traficants d'esclaus catalans (Samà, Panxo Martí, Pau Forcadé, Miró i Pié, Josep Maria Borrell), que des de Cuba lideraren un poderós lobby d'interessos catalans.³² Cap d'aquests comerciants utilitzà l'illa de Bioko com un lloc clau en el seu negoci, sinó que ho feren en d'altres latituds, la més coneguda de les quals es trobava més al nord, al Riu Gallines (a cavall entre Libèria i Sierra Leone) amb el principal traficant d'esclaus de la costa occidental africana, Pedro Blanco. Tanmateix, Gustau Nerín, en la seva darrera recerca centrada en analitzar les factories d'esclaus espanyoles a l'Àfrica, matisa aquest fet, ja que demostra com a la dècada de 1850 Domènec Mustic, propietari de diverses factories a Dahomey i soci de la casa comercial barcelonina Vidal y Ribas, es plantejà establir una sucursal del seu negoci a l'illa de Bioko. Fins i tot, com veurem posteriorment, fou nomenat governador general dels territoris guineans durant un breu període de temps.³³

1.3 El domini britànic

El tractat firmat entre espanyols i britànics l'any 1817 establia, entre d'altres aspectes, la creació de tribunals mixtos encarregats de jutjar els vaixells acusats de fer tràfic

³¹ Moreno Fraginalls (1978). Pàg. 224-228. Franco (1980). Pàg. 257-284. Thomas (1998). Pàg. 561-562.

³² Fradera (1987). Pàg. 68. Fradera (1984). Pàg. 126. Rodrigo Alharilla (2013). Pàg. 176-199.

³³ Nerín (2015). Pàg. 192-202.

d'esclaus. En un inici, aquest tribunal s'establí a Freetown (Sierra Leone), però la insalubritat climàtica de la zona féu que es proposessin noves possibles ubicacions, entre les quals destacaven propostes com Cap Verd i fins i tot les Illes Canàries. Els britànics, però, desestimaren aquestes ofertes i proposaren el trasllat del tribunal a l'illa de Bioko que, segons ells, reunia les condicions estratègiques perfectes. Segons Armando Martín del Molino, l'illa de Bioko estava més ben situada per vigilar el pas de vaixells negrers, que principalment actuaven a la zona del Golf de Biafra. Els viatges des d'aquest punt fins a Sierra Leone eren massa llargs i sovint anaven en detriment de la salut dels esclaus. En canvi, si els vaixells eren portats a Bioko, el viatge era de tant sols d'un o dos dies.³⁴

El 1826 els britànics realitzaren una petició oficial al govern espanyol, que des de la primera expedició, no havia tornat a mostrar cap més interès en l'illa. De fet, com han analitzat De Castro i De la Calle, sembla que les autoritats espanyoles no tenien una idea clara de si l'illa pertanyia a Espanya i, fins i tot, arribaren a plantejar-se que els seus drets sobre el territori havien prescrit.³⁵ Una bona prova que també demostra el desconeixement de la situació jurídica de l'illa és que els propis britànics, al plantejar-se l'establiment dels tribunals a l'illa de Bioko, demanaren permís als portuguesos, desconeixent que aquesta estava sota sobirania espanyola.³⁶

Quan el Consell de Ministres recuperà els acords del Tractat de Sant Ildefonso i del Pardo per estudiar la proposta, ràpidament presengtaren una contraoferta: vendre'ls l'illa. Les autoritats britàniques abans d'acceptar l'oferta espanyola, decidiren enviar una expedició per inspeccionar el terreny i, de pas, iniciar els passos necessaris per establir-hi el tribunal mixt. El que podria semblar un desafiament a la sobirania espanyola, no fou res més que un moviment calculat dels britànics. Conscients de la situació crítica de la hisenda espanyola i sense creditors disposats a salvar Ferran VII, Londres creia que si calia iniciar una futura negociació per comprar l'illa, millor fer-ho des d'una posició de força. Confirmada la total absència espanyola després de la

³⁴ Martín del Molino (1993). Pàg. 58.

³⁵ De Castro i De la Calle (1992). Pàg. 102.

³⁶ Sundiata (1996). Pàg. 41.

primera expedició de reconeixement, els britànics decidiren desestimar la venda, sense que això signifiqués retirar la voluntat d'establir-hi el tribunal.³⁷

Cal preguntar-se, però, si més enllà de l'interès en fundar aquesta institució, els britànics tenien algun altre objectiu concret de caire més mercantil. En aquest aspecte, Ibrahim K. Sundiata no dubta en afirmar que les autoritats britàniques entenien que la situació geoestratègica de l'illa era immillorable, ja que podia esdevenir un enclavament des del qual penetrar al Delta del Níger. En la mateixa línia, Garcia Cantús conclou que “en un intento de repetir la experiència de Zanzíbar en el África Occidental, confluían en Fernando Poo tanto el pujante abolicionismo inglés como el puro cálculo mercantil”.³⁸ Martín del Molino, per la seva part, exposa que “desde la supresión del negocio del comercio de esclavos, la mayor rentabilidad correspondía al aceite (de palma) de vital interés para el progreso de la industria.”³⁹

Finalment, l'expedició britànica liderada del capità William F. Owen arribà a Bioko el 27 d'octubre de 1827. S'establiren al nord de l'illa, on fundaren la ciutat portuària de Clarence. L'expedició portava 150 persones entre colons i treballadors, la majoria provinents de les costes liberianes. Malgrat que la tasca dels tribunals mixtos era jutjar, des de la major imparcialitat possible, els vaixells sospitosos de mantenir el tràfic d'esclaus, a l'hora de la veritat mai van actuar com estava previst. Això es deu a que la debilitat espanyola era tan gran que mai va enviar els comissaris necessaris per emprendre la seva tasca.⁴⁰

Tanmateix, els britànics seguiren amb la seva lluita contra el comerç il·legal i això, a la pràctica, implicà la intercepció d'un gran nombre de vaixells negrers, molts dels quals canviaren la seva ruta davant de la dificultat que suposava evitar la captura anglesa. El principal impacte social d'aquesta activitat foren entre 1.000 i 2.000 esclaus que, amb la nova condició de persones lliures, s'establiren a una franja més interior de l'illa, iniciant un tímid contacte amb la població bubi i posant en pràctica algunes explotacions econòmiques com l'extracció i comerç de l'oli de palma. Amb els anys, la ciutat de Clarence es convertiria en el gran magatzem d'aquest producte que s'extreia de la zona de la desembocadura del Níger, sobretot si tenim en compte la dificultat que tenien els

³⁷ De Castro i De la Calle (1992). Pàg.106.

³⁸ Sundiata. (1996) Pàg. 42. García Cantús (2006). Pàg. 99.

³⁹ Martín del Molino. (1993). Pàg. 58.

⁴⁰ De Castro i De la Calle (1992). Pàg. 111.

grans vaixells per remuntar els rius continentals, fet que implicava que molts quedessin ancorats al port d'aquesta ciutat esperant que petites embarcacions els portessin els carregaments.⁴¹ L'alta demanda d'oli de palma durant les primeres dècades del s. XIX va fer que molts comerciants anglesos demanessin al seu govern que no destinessin més esforços a interceptar vaixells negrers i sí ho fessin, en canvi, a controlar l'illa de manera efectiva. En aquest aspecte, García Cantús, afegeix que darrere els interessos dels comerciants d'oli de palma se'n derivaven d'altres com el de la indústria naval que, en aquell moment, iniciava la transformació de la fusta a l'acer.⁴²

Tanmateix, tota la perícia demostrada pels britànics a l'hora de calcular la seva estratègia per controlar Bioko fou insuficient per consolidar el seu domini. El principal error comès era l'absolut desconeixement de les condicions climàtiques de l'illa. Tal i com recull un cronista anglès que visità l'illa en aquell moment, "el clima se ha vuelto más pernicioso de lo que habíamos pensado en un principio. Es tan impropio para la vida europea que la guadaña de la muerte está siempre al acecho con calma para lanzarse inesperadamente como un tornado".⁴³ En aquest aspecte, el caràcter pantanós de la zona que rodejava Clarence i les altres patologies que arribaven des del continent foren els factors claus que explicarien la gran incidència de malalties com la malària o la febre groga.⁴⁴

Altres motius que expliquen el perquè finalment els britànics abandonaren l'illa el 1835, foren les grans despeses que aquest enclavament significava (i les acusacions de malversació de fons als seus governadors), les dificultats d'avituallament i, sobretot, la pressió d'alguns comerciants anglesos establerts a Sierra Leone. En aquest darrer aspecte, diferents autors apunten que el govern britànic havia d'apostar entre reforçar l'enclavament de Freetown, lligat al trasllat de treballadors (majoritàriament forçats) a les plantacions britàniques del Carib, o potenciar Clarence com a centre neuràlgic del comerç d'oli de palma. El fet que la sobirania de l'illa de Bioko estigués en mans espanyoles, i que aquests no estiguessin disposats a cedir-la sense cap recompensa, fou clau per decidir-se a abandonar-la oficialment.⁴⁵

⁴¹ Martín del Molino (1993). Pàg. 86.

⁴² García Cantús (2006). Pàg. 103.

⁴³ Citat per Martín del Molino (1993). Pàg. 70.

⁴⁴ García Cantús (2006). Pàg. 103.

⁴⁵ Martín del Molino. (1993). Pàg. 87-88. De Castro i De la Calle (1992). Pàg. 111-112.

1.4 El naixement dels *fernandinos*

Un dels elements més importants de l'etapa de domini britànic és avaluar els canvis socioeconòmics que va generar a l'illa ja que, com veurem posteriorment, algunes d'aquestes transformacions seran claus en el segle posterior. La ciutat de Clarence, l'any 1830, va arribar a tenir uns 2.000 habitants, una població molt superior a d'altres nuclis del Delta del Níger, tot i que censos posteriors, com el dels primers missioners baptistes, redueixen aquest nombre a menys de la meitat.⁴⁶ Tanmateix, el que ens interessa és ressaltar la heterogeneïtat social que va deixar la presència britànica. Sundiata estableix que més enllà dels anglesos, destacaven dos grups socials: els africans occidentalitzats arribats de Sierra Leona com a treballadors per col·laborar en l'establiment de Clarence i els africans de diversos orígens que majoritàriament procedien de vaixells esclavistes que foren retinguts per les forces navals britàniques. Martin Lynn considera que els esclaus alliberats arribaren a ser 2/3 parts de la població de Clarence tot i que fins el 1844 encara n'arribaren més. Per la seva banda, Gonçal Sanz, fent referència al cens de Santa Isabel de 1856 i 1858 rebaixa aquest xifra al 24% dels 958 habitatnts censats.⁴⁷ Lynn també afegeix a aquest contingent un nombre indeterminat de treballadors contractats pel govern o empreses comercials britàniques procedents de la costa del Kru (actual Libèria), molts dels quals es quedaren a l'illa quan els seus contractes expiraren. Les fronteres entre aquests grups foren poroses i el mateix autor defensa que hi hagué un procés de fusió de persones de diversos orígens. Aquesta complexitat, però, no treu que s'anés configurant, seguint criteris econòmics, una elit formada per propietaris i comerciants (britànics i africans) que s'imposà sobre la resta d'africans (no autòctons) que eren utilitzats com a treballadors.⁴⁸

El terme de consens emprat pels historiadors per definir aquesta comunitat africana no autòctona serà la de *fernandino* (fernandí, en català), com a sinònim de crioll. Aquesta comunitat, desenvolupà uns patrons culturals propis, de marcada influència anglesa i protestant.⁴⁹ La profunda jerarquització de la societat fa que es pugui establir que els primers fernandins adinerats foren els d'origen sierraleonés que arribaren amb les

⁴⁶ Sundiata (1996). Pàg 57; Martín del Molino (1993). Pàg. 94.

⁴⁷ Sanz Casas (1983). Pàg. 26.

⁴⁸ Lynn (1984). Pàg. 261.

⁴⁹ Martín del Molino. (1993). Pàg. 95. Clarence-Smith (1989). Pàg. 490.

primeres expedicions angleses. El fet que alguns dels fills de les famílies fernandines fossin educats a Anglaterra, augmentà l'adopció de patrons lingüístics i culturals anglòfons, tot i que la llengua vehicular que quedà establerta a l'illa fou el *pidginnglish*, una fusió lingüística originària de les costes de Calabar i que s'estengué amb força durant la dècada de 1840. Per tant, sembla que a nivell cultural, malgrat la fusió d'africans de diversos orígens, foren el nucli procedent de Sierra Leone qui s'imposà. En paraules de Lynn:

“ It was the Sierra Leonian ‘Original Settlers’ at the heart of Clarence Society that came to provide a reference group similar to that provides by the original Nova Scotians in Freetown in the late eighteenth century, reinforced by the economic status of the Sierra Leonians as house owners. The result was that, over time, a distinctly Sierra Leonian, creole culture emerged as the dominant cultural pattern in Clarence.”⁵⁰

Les relacions socials entre aquesta nova societat criolla foren marcadament conflictives, ja que molts dels nouvinguts treballaren en dures condicions per les empreses britàniques. En aquest aspecte, els treballadors provinents de la costa del Kru, foren els que pitjors condicions laborals i abusos patiren, molts cops sota les ordres de destacats fernandins.

1.5 De la fugida dels anglesos a l'arribada dels espanyols: la lenta aparició dels interessos comercials catalans

El 1839, quatre anys després d'abandonar Clarence, els britànics feren la darrera proposta per comprar l'illa al govern espanyol, per un preu que oscil·lava les 50.000-60.000 lliures. El renovat interès se centrava en la necessitat de pressionar l'augment esclavista portuguès entre les costes de Biafra i Benín. El govern espanyol estava, un cop més, en una fràgil situació política (primera Guerra Carlina) i financera (augment dels interessos per préstecs), fet que implicà que es prenguésseriosament l'oferta. Espartero, que assumí la regència de Maria Cristina el 1840, defensà la venda presentant

⁵⁰ Lynn (1984). Pàg. 265.

els territoris guineans com unes posicions inútils, però topà amb una forta oposició mediàtica. Destaca, per exemple, la postura radical de Bonaventura Carles Aribau, que en la seva qualitat de director del diari “El Corresponsal” es preguntava que si el govern havia de buscar reduir el deute amb la venda de territori nacional, les Antilles, Filipines, Canàries o Les Balears, ja podien començar a preocupar-se.⁵¹ Altres mitjans, com “El Correo Nacional”, denunciaren que acceptar l’acord era sinònim de claudicar davant dels interessos anglesos, ja que en “su ardiente filantropía actual para impedir el tráfico de esclavos, es un cálculo inmoral y largamente meditado para arruinar la agricultura de la isla de Cuba.”⁵²

Aquestes crítiques ja demostren, en certa manera, que la negativa a vendre les possessions guineanes venia més de postures antibritàniques i relacionades amb la pressió que aquests exercien sobre l’economia sucrera cubana, que no pas d’un interès real per part de sectors comercials i financers per entendre els territoris com una possibilitat econòmica valuosa. Com hem comentat abans, el comerç d’esclaus amb Cuba, encara que perseguit, seguia sent un negoci extremadament rentable, fet que explica l’establiment d’un nombre considerable factories d’esclaus regentades per espanyols. A més a més, encara que no fossin esclaus, els propietaris cubans podien estar interessats en crear una corrent migratòria de treballadors contractats procedent de les costes del Golf de Guinea, com ja havien fet els britànics amb l’illa de Jamaica. Per tant, no seria d’estranyar que les pressions per aturar la venda fossin defensades per l’oligarquia sucrera cubana, interessada en mantenir els britànics ben lluny del Golf de Guinea. Juan José Díaz Matarranz, que ha treballat a fons aquest aspecte, apunta la possibilitat de que una part de les crítiques a les gestions del govern d’Espartero haurien pogut venir de sectors liberals moderats interessats en laminar la seva popularitat. Tanmateix, conclou que un cop repassats tots els mitjans escrits de l’època “todos los artículos de prensa que formaron parte de la campaña (...) las referencias a Cuba son constantes. La relación entre Cuba y las islas del Golfo de Guinea no deja lugar a dudas.”⁵³

⁵¹ Carrasco (1996). Pàg. 49.

⁵² Citat per Díaz Matarranz (2005). Pàg. 24.

⁵³ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 23.

Un cop aturada la venda l'any 1842 el govern preparà una nova expedició cap als territoris guineans, més de sis dècades després de la primera. Certes dinàmiques d'aquest viatge ens demostren que es mantenia la centralitat de la necessitat de mà d'obra a Cuba en els aspectes guineans, ja que l'objectiu de l'expedició no només era arribar a Bioko, sinó primer aturar-se a Sierra Leone per saber quina era la situació dels vaixells retinguts pels anglesos. L'expedició, formada per 75 homes, després de parar a Freetown arribà a l'antiga ciutat de Clarence el 23 de febrer de 1843.

Juan Lerena, cap de l'expedició, ràpidament va veure les seqüeles de la presència britànica. Clarence era una ciutat dominada per la comunitat fernandina, totalment anglòfona i amb una forta presència dels missioners baptistes. Davant d'aquesta situació, Lerena es va limitar a proclamar Isabel II com a reina sobirana de l'illa, però conscient que aquest acte era poc més que nominal, de seguida buscà algun interlocutor vàlid per nomenar-lo governador. L'escollit fou un comerciant anglès, John Beecroft, al qual se li encarregaren una sèrie de tasques, com ara formar una milícia per vetllar per l'ordre públic, establir unes tímides mesures fiscals, fomentar l'agricultura i el comerç, així com assegurar els drets individuals i la llibertat religiosa a tot el territori insular. Aquest darrer aspecte respon a l'enorme influència dels missioners baptistes i el temor de Lerena a que unes disposicions massa rígides en favor del catolicisme fossin un pretext utilitzat pels anglesos per tornar-se a interessar per l'illa.⁵⁴

En el seu retorn a la Península, Lerena publicà diversos informes amb l'objectiu d'apuntar les possibilitats econòmiques de Bioko. Valorava, principalment, la seva ubicació estratègica i el potencial comercial com a base per exportar cap a Espanya marfil, oli de palma, pell i or procedents del continent. Animat per les expectatives, el govern espanyol programà una nova expedició, aquest cop de caràcter mixt, amb capitals públics i privats, tot i que aquesta no s'arribà a dur a terme mai.⁵⁵

Tanmateix, l'any 1845 una nova expedició espanyola, aquest cop liderada per Guillemard de Aragón (que havia estat cònsol espanyol a Sierra Leone), tornà a posar els peus a l'illa. La finalitat, en aquesta ocasió, era deixar una primera empremta genuïnament espanyola per contrarestar la influència anglesa. Els escollits foren els missioners jesuïtes que, liderats per Jerónimo Usera (conegut com el Padre Usera),

⁵⁴ De Castro i De la Calle (1992). Pàg. 143.

⁵⁵ De Castro i De la Calle (1992). Pàg. 148-49.

pretenien superposar-se als missioners baptistes, malgrat poc pogueren fer fins que aquests foren expulsats de l'illa, l'any 1858. L'altre element simbòlic d'aquesta nova expedició fou el canvi de nom de Clarence pel de Santa Isabel.

Arribats a aquest punt, podem començar a valorar que, malgrat les possibilitats que oferia l'illa, ni britànics ni espanyols feien una aposta realment contundent per explotar el territori. Pel que fa els espanyols, podem observar que encara no hi ha prou estímuls econòmics, més enllà del valor estratègic en un comerç d'esclaus a la baixa. Les poques iniciatives privades, bàsicament de caràcter especulatiu, no foren escoltades pel govern espanyol. Díaz Matarranz, per exemple, ha analitzat la del barceloní Bonaventura Comella, que el 1845 proposà convertir l'illa en una gran plantació de cotó que nodrís la indústria tèxtil catalana; o la de la Sociedad Mercantil Española que pretenia rebre àmplies concessions per explotar les illes del Golf de Guinea.⁵⁶ Els britànics, per la seva banda, també al·ludien al valor estratègic, però pesaven més les despeses que generava l'enclavament i els estralls climàtics. Amb aquest panorama, sembla que el més lògic fos el progressiu abandó de la ciutat de Clarence fins que algun projecte del govern espanyol (sobirans del territori) pogués oferir un altra oportunitat.

Però lluny de produir-se aquesta situació, la ciutat de Clarence no va iniciar una lenta decadència, sinó tot el contrari. En les dècades de 1840 i 1850 la ciutat va viure una de les seves etapes de més auge econòmic. Per explicar què passa a Bioko durant aquests anys, resulta cabdal entendre el paper que van jugar dos protagonistes: la figura de John Beecroft i la West African Company. Segurament la figura de John Beecroft és l'actiu sobre el qual actualment tenim més informació. Originari de Yorkshire, Anglaterra, fou un mariner erràtic fins que es convertí en la mà dreta de Edward Nicolls, el governador de Clarence que substituï el capità Owen l'any 1829. Beecroft aprofità la seva bona relació amb Nicolls per obtenir tota mena de favors per part de la màxima autoritat de l'illa i va estendre la seva influència per les zones costaneres, convertint-se en el principal proveïdor de l'illa i l'intermediari pel qual passava gran part de l'oli de palma que s'hi extreia. Beecroft esdevingué el comerciant més ric de Bioko durant la presència anglesa i mantingué la seva preponderància econòmica després que aquests l'abandonessin. La seva importància rau en el fet que fou el gerent de la casa comercial

⁵⁶ Díaz Matarranz. (2005). Pàg. 45-46.

Richard Dillon, amb seu a Liverpool, la qual comprà totes les propietats del govern britànic quan aquest abandonà l'illa, tot i que ràpidament guanyà independència i inicià negocis propis.⁵⁷

Després de la marxa dels britànics de Bioko, Beecroft animà a molts fernandins a no abandonar l'illa, ajudat pel fet que el govern britànic no va posar gaire èmfasi en sufragar el costós viatge de retorn a Sierra Leone. D'aquesta manera, Beecroft esdevingué una autoritat *de facto* de la ciutat de Clarence, sense dependència a cap metròpoli. És per aquest motiu que les autoritats espanyoles decidiren, el 1842, confiar en ell com a governador, mostra inequívoca del poder real que ja exercia sobre l'illa. A canvi, Beecroft va rebre del govern espanyol diversos títols honorífics, exempcions fiscals pels seus negocis i extenses propietats.

Com a governador espanyol, Beecroft presidia un consell de veïns de la ciutat, format un altre anglès (Lynslager, en qualitat de subgovernador), representants de la missió baptista i els fernandins més adinerats. Durant la seva etapa com a governador els seus negocis comercials van anar en augment, convertint-se en l'amo i senyor de les activitats econòmiques de l'illa. Malgrat que alguns observadors, com el Jerónimo Usera valoraven “su buen juicio y discreción juntamente con la dulzura y firmeza de su carácter”, d'altres (bàsicament els missioners baptistes) seguien destacant el seu despotisme i autoritarisme amb la població de Clarence.⁵⁸

L'altre agent britànic que s'establí a Clarence després de la marxa dels britànics, fou la londinenca West African Company, interessada en el comerç d'oli de palma i fusta. Aquesta empresa comprà les propietats de la firma Richard Dillon, després que aquesta fes fallida el 1836 i s'aprofità del buit de poder a l'illa per iniciar explotacions forestals. La dificultat per trobar treballadors els portà a buscar-ne a les costes africanes, tot i que testimonis de l'època recorden que intentaven obligar a treballar als fernandins, molts dels quals s'hi negaven ja que podien subsistir gràcies a les seves petites propietats.⁵⁹ Molts fernandins, sentint-se súbdits de la Corona anglesa (ja que consideraven que eren ells qui els havien alliberat) acabaren demanant que actuessin en la seva defensa, tot i que les autoritats britàniques es limitaren a afirmar que l'illa era de sobirania espanyola.

⁵⁷ Martín del Molino (1993). Pàg. 89.

⁵⁸ Martín del Molino (1993). Pàg. 124.

⁵⁹ El millor testimoni és el diari de John Clark, un missioner anabaptista que denuncia els abusos de la companyia a la British and Foreign Antislavery Society el 1841. Martín del Molino (1993). Pàg. 107.

Els conflictes amb els treballadors arribats de la costa del Kru acabaren desembocant en un xoc més general, ja que desenes d'aquests abandonaren la ciutat fruit de les pèssimes condicions laborals i ocuparen terres dels bubis a la zona de Luba i Riaba, iniciant d'aquesta manera una etapa conflictiva entre ambdós grups africans.

Per altra banda, la West African Company també rivalitzà amb els negocis de Beecroft. No és d'estranyar, doncs, que aquesta empresa fos expulsada de l'illa tant bon punt Beecroft fou proclamat governador espanyol. Malgrat que el pretext era la prohibició de qualsevol activitat extractiva sense el permís espanyol, seria plausible pensar en que aquesta hagués estat una de les condicions de Beecroft a l'hora d'acceptar el càrrec.⁶⁰

Dins d'aquest panorama d'auge de l'activitat comercial, cal apuntar la importància d'un tercer protagonista: els missioners baptistes. Tot i que els primers arribaren amb les expedicions angleses, a partir de 1844 aquesta comunitat missionera quedà formada per un important grup d'esclaus alliberats procedents de les Antilles (principalment de Jamaica). Aquests missioners foren un soci incòmode no només per les autoritats espanyoles, que hagueren d'acceptar la seva influència religiosa, sinó també pels propis comerciants. Com recorda Garcia Cantús, "el ideario igualitario y abolicionista transmitido por estos singulares protestantes no solo era contrario a la política de trust de los comerciantes afincados en la isla, sino también a los planes de España y la oligarquía cubana sobre el traslado de emancipados de una isla por otra".⁶¹ El fet que l'acció missional i suposadament civilitzadora fos duta a terme per africans o afroamericans fou un fet cabdal per entendre com el seu discurs va calar amb força dins la comunitat fernandina, sobretot entre aquelles classes socials de Clarence més desfavorides, ja que com hem apuntat anteriorment, les visions més crítiques sobre les activitats de la West African Company o el mateix Beecroft, foren dutes a terme per membres d'aquesta missió.

Abans de 1858, dues expedicions espanyoles més visitaren l'illa, sense que cap d'aquestes canviés en absolut la seva fisonomia, més enllà d'acceptar alguns relleus generacionals, com la substitució de Beecroft a la seva mort per Lynslager (d'origen holandès), que fins aleshores havia estat subgovernador, i que seguint el perfil del seu predecessor, destacava per les seves activitats comercials. Mancades de recursos

⁶⁰ Martín del Molino (1993). Pàg. 109-110.

⁶¹ García Cantús (2006). Pàg. 166.

oficials, aquestes expedicions de reconeixement eren el reflex de la poca presència econòmica espanyola a la zona. Cal recordar, a més a més, que el 1835 un nou acord entre Espanya i el Regne Unit havia endurit les condicions de la repressió al comerç d'esclaus. Segons aquest, a partir d'aleshores els vaixells detinguts per l'armada britànica haurien de demostrar la seva innocència, dificultant encara més les activitats comercials espanyoles.

Un bon exemple d'aquest fet, el trobem amb les activitats de les cases comercials barcelonines Vidal y Ribas (Sociedad en Comandita) i Montagut y Compañía.⁶² Ambdues són un clar reflex de les dificultats que sofrí el comerç espanyol amb les costes africanes durant les dècades de 1840 i 1850. Vidal y Ribas, per exemple, tenia dues embarcacions que malgrat posseir tota la documentació legal que la reconeixia com una empresa amb finalitats lícites (no comerciar amb esclaus), fou acusada de tràfic negrer. El 1856, un altre vaixell de la mateixa casa, que realitzà diverses transaccions comercials als ports d'Acra, Bagdary, Lagos i Brasil, fou novament detingut i condemnat a Sierra Leone. Tot i que les autoritats espanyoles denunciaren que només es tenien proves d'haver embarcat oli de palma i tabac, els antecedents esclavistes de la mateixa empresa i el fet que també fes parada a port negrer de Whydah (actual Benín), la convertiren en més que sospitosa.⁶³ Francesc Cabana explica que altres raons per inculpar aquesta empresa foren que portava excessius atuells de terrissa destinats a portar aigua (segons els britànics per avituallar els esclaus), que duia taulons per fer un tancat a la coberta de l'embarcació per ubicar-hi 400 esclaus, així com també que li mancaven certificats de duanes. El mateix autor, que ha resseguit la vida d'aquesta empresa comercial fins que fou dissolta el 1863, afirma que “difícilment es coneixeran mai quines eren les intencions del comerciant català i dels seus socis”, tot i que els seus propietaris van recórrer infructuosament la sentència defensant que els seu objectiu era principalment intercanviar productes manufacturats catalans per oli de palma.⁶⁴

Segons Nerín i Garcia Cantús, i com hem apuntat anteriorment, Vidal y Ribas va arribar a associar-se amb el factor negrer Doménech Mustich, amb la qual van fundar una filial

⁶² Segons Gustau Nerín, el nom real d'aquesta empresa podria ser Montagú i no Montagut, ja que el seu propietari era Carles Montagú. Nerín (2015). Pàg. 202. En canvi Sanz Casas i Garcia Cantús citen aquesta empresa com a Montagud y Cia. Sanz Casas (1983). Pàg. 18. García Cantús (2004). Pàg. 358.

⁶³ Toledano (1858). Pàg. 76.

⁶⁴ Cabana (1996). Pàg. 52.

coneguda com Vidal, Mustic & Co., societat dedicada tant a la compra d'esclaus com a l'exportació de productes manufacturats. Les dificultats per dur a terme els seus negocis va fer que Josep Vidal, propietari de Vidal y Ribas i en aquell moment destacat membre del Partit Moderat, pressionés perquè el gener de 1855, poc després de la mort de John Beecroft i davant de l'abandó general de l'illa, Doménech Mustich fos nomenat governador de Bioko, Annobón i Corisco, amb l'objectiu d'ampliar els seus negocis establint factories en un territori nominalment espanyol. Finalment Doménech Mustic no va durar ni un any en el càrrec i mai va materialitzar els seus plans econòmics. Tanmateix, el seu nomenament va fer aixecar les crítiques britàniques, que ràpidament denunciaren a les autoritats metropolitanes espanyoles els negocis esclavistes de Mustich.⁶⁵

Amb aquests exemples, podem observar com el control britànic no només va dificultar el tràfic d'esclaus espanyol en les darreres dècades, sinó que també dificultava la transformació de les activitats, moltes de les quals mantenien un caràcter mixt, alternant càrrega legal (productes manufacturats i primeres matèries) i il·legal (esclaus).⁶⁶ Per altra banda, les conseqüències de l'empresonament de l'embarcació de la companyia Vidal y Ribas no acabaren aquí i el seu ressò arribà a la capital catalana en forma de protesta, però també de proposta. La Junta de Comerç de Barcelona presentà, l'any 1857, una queixa formal davant de les autoritats espanyoles acusant el govern britànic d'aprofitar els acords abolicionistes per eradicar qualsevol competència a la zona. I un any més tard, fou la Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País (SEBAP), entitat creada el 1822 amb l'objectiu de promoure el progrés i desenvolupament econòmic de la ciutat, qui va publicar un memoràndum dirigit a Isabel II on, a part d'analitzar les causes del poc pes comercial espanyol a la zona, exposava les potencialitats que les costes africanes podien generar a la creixent indústria catalana.⁶⁷ A aquestes queixes també se li sumaren les de la Junta de Comerç de València que, en essència denunciava els mateixos elements que les dues anteriors.⁶⁸

Díaz Matarranz valora que aquestes protestes són un clar reflex de la situació econòmica del moment. Des del seu punt de vista, però, no era la pressió anglesa qui

⁶⁵ Nerín (2015). Pàg. 196. García Cantús (2004). Pàg. 358 i 359.

⁶⁶ Fradera (1995). Pàg. 38.

⁶⁷ Anglasell (1858).

⁶⁸ García Cantús (2004). Pàg. 361. Piqueras (1992). Pàg. 448.

travava la presència comercial catalana i espanyola, sinó la seva pròpia debilitat i sobretot el retard històric respecte a d'altres països:

“La causa principal de que no se llevara a cabo el comercio con las costas africanas no era de la persecución británica, sino la falta de aquellas industrias que demandaban los artículos que el comercio africano ofrecía. Cuando estas industrias empiezan a tomar impulso, ya se había establecido una red comercial que derivaba tales productos a otros mercados europeos, especialmente el inglés.”⁶⁹

En el fons, com apuntàvem anteriorment, estem davant d'un lent procés de reconversió comercial on el comerç català, en aquest cas, es mostrava disposat a invertir en activitats mercantils amb les costes africanes, però arribava amb demora en una zona dominada pels anglesos. Tanmateix, la SEBAP des del seu memoràndum insistia que:

“Agotadas por la concurrencia y por otras causas (...) las fuentes del antiguo tráfico, y siendo necesario ya dar otro rumbo a gran parte de nuestra marina mercante, existiendo ya en España, por fortuna, industrias hasta ahora desconocidas o poco desarrolladas (...), desaparecen las causas especiales que cegaban el comercio de África y aquellas dilatadas costas nos ofrecen un gran porvenir si sabemos aprovecharlas.”⁷⁰

Una de les principals demandes que es feren des del sector comercial català fou l'establiment de còsols espanyols a les principals ciutats costaneres de l'Àfrica amb la finalitat d'aconseguir una major seguretat jurídica. Així mateix s'insistia en la necessitat que el govern espanyol planifiqués una nova expedició, aquest cop amb l'objectiu clar de reduir la influència britànica en el comerç, destruir el monopoli comercial que havien creat primer Beecroft i després Lynslager, disminuir la influència dels missioners baptistes i enviar una major presència militar. En paraules d'un dels còsols espanyols

⁶⁹ Díaz Matarranz (2005). Pàg.49.

⁷⁰ *Revista de Geografía Comercial*. Núm. 4, 15 d'agost de 1885. Pàg. 1.

“esto traería al comercio español y casi seguro que las casas Vidal y Rivas y Montagut se establecerían allí.”⁷¹

1.6 L'expedició de Chacón i el fracàs de la colònia comercial

La gran majoria d'autors situen l'expedició de Carlos Chacón el 1858 com el moment clau que marca l'inici d'una sobirania efectiva espanyola a l'illa de Bioko.⁷² Les causes d'aquest nou intent les trobaríem precisament en la pressió que acabem d'explicar exercida pels comerciants catalans al govern de la Unión Liberal, liderat pel General O'Donell. De Castro i De la Calle no dubten en afirmar que “El despertar económico catalán en África suponía la existencia de unos intereses que encontraron eco en la buena disposición de O'Donell, al que puede considerarse el impulsor de la expansión colonial española.”⁷³ Díaz Matarranz, per la seva banda, ha tret a la llum la relació epistolar entre el cònsol espanyol a Freetown i Roberto Lanuza, el representant de Montagut i Cia. Aquesta relació tenia com a principal objectiu pressionar les autoritats espanyoles per canviar el governador Lynslager, el qual s'acusava d'afavorir els interessos comercials anglesos a l'illa.⁷⁴

Un segon factor clau per entendre el perquè d'aquesta nova expedició, seria el propi context polític espanyol. Superats els dos primers conflictes carlins, els governs liberals d'Isabel II van tenir una major estabilitat econòmica que alleujariren la greu situació financera de l'estat. L'expedició de Chacón es planificà (tot i que es durà a terme amb posterioritat) durant el primer govern de la Unión Liberal, que revitalitzà la política exterior espanyola. Aquesta, més enllà d'enfortir el procés nacionalitzador espanyol amb campanyes externes que ajudessin refermar l'estabilitat interna, perseguia en sí mateixa una sèrie d'objectius estratègics ben planificats, normalment amb un clar rerefons econòmic. En aquest aspecte, Juan Antonio Inarejos demostra, per exemple, com els interessos espanyols a la zona del sud-est asiàtic (campanya de Conchinchina, 1857-63) responien no només a objectius polítics (defensar el catolicisme a la zona en

⁷¹ Citat per Díaz Matarranz (2005). Pàg. 50.

⁷² De Castro y De la Calle (1992). Pàg. 169. Díaz Matarranz (2005). Pàg. 51. Nerín (2015). Pàg. 201. Sanz Casas (1983). Pàg. 15. De Castro i Ndongo (1998). Pàg. 59. García Cantús (2004). Pàg. 364-365.

⁷³ De Castro i De la Calle. (1992) Pàg. 169.

⁷⁴ Díaz Matarranz (2005) Pàg. 52.

una acció conjunta amb la França de Napoleó II) sinó també econòmics. La cerca de nous mercats on col·locar manufactures espanyoles i, en major mesura, la possibilitat d'importar mà d'obra amb destí a Cuba, apareixen de nou com a elements clau.⁷⁵

En el cas que ens ocupa, i aplicant el mateix esquema que proposa Inarejos Muñoz, podríem establir que si bé el propòsit principal de l'expedició fou assegurar la sobirania espanyola de l'illa, aquesta intentava canalitzar l'interès comercial que les empreses catalanes havien demostrat per la zona. Clar està que l'interès fou limitat, com en el fons també ho seran els resultats de la pròpia expedició. Com veurem, si bé en un inici l'expedició pretenia prendre posició de les zones continentals, gran part dels efectius se centraren un cop més en el domini de l'illa.

També cal apuntar que, d'entrada, l'expedició de Chacón no comptà amb un context internacional gaire favorable, sobretot si analitzem les relacions polítiques i econòmiques entre Europa i el continent africà, ja que a partir de la dècada de 1860 i 1870, els governs europeus van potenciar una nova situació. Amb la caiguda del comerç d'esclaus i l'arribada del comerç lícit, moltes cancelleries europees començaven a plantejar-se els beneficis reals d'un domini efectiu d'àmplies zones més enllà de les costes africanes. L'objectiu no només era el control d'enclavaments comercials amb els quals buscar establir acords preferencials amb factories africanes, sinó exercir el control directe del territori per extreure'n més benefici. Entrem en l'etapa catalogada per Fieldhouse com "imperialisme comercial", pas previ al repartiment definitiu que es començà a projectar a Berlín el 1884-85 i que acabà amb el naixement de les colònies d'explotació, el model colonial més estès a l'Àfrica Sudsahariana.⁷⁶ I en aquesta cursa, sens dubte, l'Estat espanyol sortia des de les darreres possessions: cap enclavament comercial real des d'on articular un domini efectiu de zones interiors i una pressió interna (social i econòmica) real però limitada.

Si tornem a l'anàlisi de l'expedició de 1858 per desxifrar quins foren els seus elements clau podríem destacar, en primer lloc, que el Reial Decret que l'emparava establí que el pressupost de la colònia seria carregat a les despeses de l'erari cubà. De Castro i De la Calle apunten que amb aquesta disposició el govern seguia "la norma de que una colònia floreciente apoyase el desarrollo de otra, como ocurrió con Cuba, que había

⁷⁵ Inarejos (2010). Pàg. 56.

⁷⁶ Fieldhouse (1978). Pàg. 18.

contado con el auxilio de Méjico antes de su expansión económica”⁷⁷. Aquest element demostra una de les majors preocupacions que perviuran durant tot el període estudiat, ja que el govern espanyol, segurament assabentat de les fortes despeses que l'establiment de Clarence havia suposat pel Regne Unit, no volia que el domini de l'illa de Bioko suposés una sagnia econòmica pels pressupostos de l'estat.⁷⁸

Un segon element clau fou l'establiment del catolicisme com a religió oficial (prohibició expressa del culte protestant) i l'arribada d'un contingent de missioners jesuïtes (amb una assignació econòmica anual de 6.000 pesos a càrrec de l'administració) que suposà la fi de les missions baptistes. Tanmateix, aquest fet no deixà de ser complex, ja que gran part dels fernandins formaven part de la doctrina baptista.

Lysnlager també fou cessat com a governador, tot i que se li reconegué el títol de tinent governador. En el seu lloc, a partir d'aquell moment (i fins a l'inici de la Segona República), foren militars espanyols els designats per ocupar el principal càrrec polític a la colònia. Al voltant del governador (el primer en ocupar aquest càrrec fou el brigadier José de la Gándara) es creà una mínima infraestructura administrativa creada per un administrador, un assessor jurídic, un enginyer, un notari, un jutge, un comissari de foment i un intèrpret d'anglès, francès i portuguès.⁷⁹

Amb aquests efectius el governador espanyol es proposà una sèrie d'objectius més concrets. En primer lloc espanyolitzar lingüística i religiosament una illa marcada per la influència anglosaxona i protestant. Conscients que els fernandins eren el gruix de la població de Santa Isabel i el seu principal actiu econòmic, l'opció no passava per la seva expulsió de l'illa, sinó per la seva atracció a la cultura i religió espanyola. La preocupació estava més que justificada, ja que el propi cònsol espanyol a Accra recordava que “Fernando Poo es por su idioma, costumbres y afecciones, una colònia más bien inglesa que española.”⁸⁰ En segon lloc es buscava afavorir l'atracció dels bubis, oferint-los una sèrie de productes que despertessin el seu interès, alhora que no es destruïssin les seves zones d'extracció d'oli de palma. Per aquests dos primers objectius, les autoritats espanyoles escolliren les missions jesuïtes com l'agent colonitzador més

⁷⁷ De Castro i De la Calle (1992). Pàg. 211.

⁷⁸ Miranda (1945). Pàg. 23-26.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ Citat per Sanz Casas (1983). Pàg. 24.

important. Tanmateix la tasca missional espanyola no fou senzilla durant aquests primers anys, degut a les dificultats i el recel en l'atracció de la població bubí (que serà interpretada per les autoritats espanyoles com a signe de ganduleria i salvatgisme), els estralls del clima sobre la salut dels missioners i la mala propaganda que els baptistes havien fet entre la població fernandina de les missions catòliques abans d'abandonar l'illa.⁸¹ A tall d'exemple, Díaz Matarranz explica com les principals famílies fernandines de Santa Isabel es van negar a enviar els seus fills a l'escola que havien creat els jesuïtes.⁸² Com veurem més endavant, la *missió civilitzadora* a l'illa de Bioko anà de la mà dels missioners Claretians que no arribaren fins l'any 1883.

La resta d'objectius d'aquesta expedició es movien en el camp econòmic. En primer lloc es van adoptar mesures fiscals per afavorir el comerç, bàsicament no augmentant la pressió aranzelària ni establint cap dret diferencial de bandera. Conscients de la nul·la presència d'una marina mercant pròpia actuant a la zona, però conscients de l'interès que suscitava en algunes cases comercials catalanes, l'objectiu passava per dues possibilitats: o bé promoure una substitució progressiva dels vaixells britànics, francesos o fins i tot nord-americans per d'altres que, sota la bandera espanyola, anessin creant i consolidant espais d'intercanvi; o l'altra (més realista) centrada a potenciar l'illa com un enclavament que s'utilitzés com a dipòsit. En ambdues opcions el producte estrella seguia sent l'oli de palma, que amb els anys s'havia convertit en un lubricant industrial de primer ordre i tenia aplicacions en altres camps com la fabricació de veles, sabó i com a element de fundició per la manufactura del llautó. El 1850, per exemple, el Regne Unit extreia la meitat de les seves importacions d'oli de palma de la zona del Delta del Níger. Per la seva banda, el port de Santa Isabel en tan sols cinc anys havia multiplicat per vuit les seves exportacions, situant-se en el tercer port exportador d'oli de palma de la regió del delta.⁸³

Aquesta expedició també es proposà posar les bases infraestructurals necessàries per poder atraure població que des de la metròpoli es traslladés a l'illa. Les principals obres que es van promoure foren la construcció d'un hospital i la projecció d'una carretera entre els tres punts neuràlgics de l'illa (Santa Isabel, San Carlos i Concepción). Malgrat

⁸¹ De Castro i De la Calle (1992). Pàg. 231.

⁸² Díaz Matarranz (2005). Pàg. 64.

⁸³ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 68-69.

que la duana i l'hospital foren els primers edificis de pedra en acabar-se, la manca de recursos va fer que, per exemple, cap metge fos enviat per fer un estudi sobre la salubritat i l'impacte de les malalties que més afectaven la població.⁸⁴

Les autoritats espanyoles, en busca de guanyar legitimitat davant d'una població de Santa Isabel que considerava les autoritats espanyoles com a quelcom estranger, dictaren disposicions per assegurar les concessions de terres fetes durant els anys dels governadors Beecroft i Lynslager. Per últim, es plantejà com una necessitat imperiosa el fet de millorar la connexió entre els ports metropolitans i l'illa, però les poques iniciatives privades que mostraren interès, com la Sociedad Española de Navegación y Comercio de África, quedaren en poc més que un projecte.

D'aquesta manera, entre les dècades de 1860 i 1880, s'intentà que l'illa es convertís en una colònia comercial. Les dades que han tret a la llum els diferents historiadors que han treballat el període mostren el clar fracàs d'aquest projecte. En general, es poden observar dos processos que, de forma complementària, explicarien aquesta manca d'èxit. En primer lloc, el comerç britànic amb l'illa de Bioko va tendir a perdre protagonisme de manera progressiva. Tot i que la política fiscal espanyola anava destinada a afavorir el comerç espanyol sense ofegar el que es realitzés en altres banderes (mantenint taxes baixes), el fet que l'illa no fos un port franc va desviar les embarcacions angleses cap a d'altres ports que estaven sota el seu control directe. Així mateix, la millora de les embarcacions que tenien com a objectiu navegar cap a l'interior del riu Níger i la poca capacitat de l'illa per avituallar a les embarcacions de pas amb productes bàsics (sobretot carn, ous i productes de primera necessitat) va fer oblidar la possibilitat de convertir Bioko en un enclavament de distribució.⁸⁵

En segon lloc, el comerç espanyol no va ser capaç de substituir el buit deixat pels britànics. En aquest aspecte, les taules 1 i 2 mostren clarament com la reducció de la presència britànica no va suposar un augment directe del comerç espanyol, que malgrat augmentar a inicis de la dècada de 1860, en cap cas significà un creixement sostingut.

⁸⁴ De Castro i De la Calle (1992). Pàg. 224.

⁸⁵ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 69-71.

Taula 1. Valor de les importacions i les exportacions entre l'Estat espanyol i l'illa de Bioko, 1855-1869 (Ptes.)

	Importació	Exportació
1855-1859	-	82.961
1860-1864	127.223	156.958
1865-1869	61.328	21.780
Total	188.551	261.699

*Font: Sanz (1983). Pàg. 251.⁸⁶

Taula 2. Valor de les exportacions britàniques a l'Àfrica Occidental, 1854-1880 (lliures)

	1854	1864	1880
Costa Occidental (excloses les possessions britàniques, franceses i espanyoles)	820.941	668.185	1.558.908
Senegal	9.141	7.462	54.554
Fernando Poo	67.045	19.005	8.429
Costa d'Or	134.885	134.142	502.223
Gàmbia i Sierra Leone	206.221	225.509	388.654
Total	1.238.233	1.054.303	2.512.768

*Font: Elaboració pròpia a partir de Díaz Matarranz (2005). Pàg. 69 i Fieldhouse (1978) Pàg. 150.

Tanmateix, pel que fa a la insignificança del comerç espanyol durant aquestes dècades, no hi ha quòrum entre els diferents autors. De Castro i De la Calle aposten per posar de relleu que les dificultats del comerç espanyol eren degudes a les traves que encara posava la marina britànica amb el pretext de perseguir el comerç d'esclaus.⁸⁷ Els costosos riscos de ser aturats per una embarcació anglesa, i les noves condicions del tractat de 1835, haurien frenat l'interès privat per circular pel Golf de Guinea. Díaz Matarranz, en canvi, nega que aquest pugui ser un element essencial ja que algunes empreses que havien tingut problemes en la dècada anterior (com Montagut i Cia)

⁸⁶ Les dades aportades per Gonçal Sanz provenen de la *Estadística Comercial* duta a terme per la Direcció General de Aduanas el 1884. Per aquest motiu les dades es mostren en pessetes, malgrat aquesta no quedà establerta com a unitat monetària a l'Estat espanyol fins el 1868.

⁸⁷ De Castro i De La Calle (2007). Pàg. 142-14.

havien operat en alguns ports africans sense més dificultats per aquelles mateixes dates. Díaz Matarranz, en la línia del que ja hem apuntat anteriorment, és més partidari de buscar les causes en la pròpia debilitat comercial espanyola a la zona: ⁸⁸

“ Una vez eliminado el tráfico negrero cubano, la debilidad industrial del país, más que la debilidad de su marina de guerra, impidió su sustitución por un comercio lícito, tanto en el conjunto de la costa occidental de África como en la colonia de Fernando Poo. Son más importantes los factores endógenos que los exógenos y aún sin los cruceros británicos, el comercio hubiera caído del lado inglés más que del español.”⁸⁹

Per tant, Díaz Matarranz entén que el dinamisme comercial català no va ser prou fort per afavorir la substitució de la marina mercant anglesa per una d'espanyola. De Castro i De Calle també ens recorden que la dècada de 1860 estigué marcada per una forta crisi econòmica que deixà bastant tocada la indústria catalana. En aquest aspecte, valoren que aquest fet no deixà reeixir la petita xarxa comercial que des de Barcelona, amb comerciants com Montagut i Cia, Vidal i Ribas, però també d'altres que com Francesc Martorell, Miquel Orts o Jaume Font (presents en alguns ports africans) “buscaban enlazar económicamente la Península y Fernando Poo.” ⁹⁰

Si analitzem amb una mica més de detall l'evolució del comerç britànic durant aquestes dècades podrem observar que la davallada no implicà la seva total desaparició. Destaca, per exemple, la presència de la African Steam Ship Company que, l'any 1862 demanà per establir-se a l'illa de manera regular, iniciant una connexió entre Santa Isabel i Liverpool que duraria molts anys. Aquesta empresa utilitzà (com ja ho havien fet altres anteriorment) la xarxa preexistent de petits comerciants fernandins per introduir productes manufacturats, tabac i aiguardent, que eren venuts a la població bubi a canvi d'oli de palma. Durant les dècades posteriors també s'establiren a l'illa altres comerciants anglesos. Entre ells, sobresurt la figura de John Holt, qui arribà després de

⁸⁸ Díaz Matarranz. (2005). Pàg. 77.

⁸⁹ Díaz Matarranz (2005). Pàg 79.

⁹⁰ De Castro i De La Calle (2007). Pàg. 147.

ser contractat per l'exgovernador Lynslager, convertint-se en un dels principals comerciants de l'illa i amb diverses factories als ports de l'Àfrica Central.⁹¹

Tot i la parcialitat de les dades en els treballs dels autors abans citats, podríem concloure que malgrat la davallada de les exportacions britàniques després de que Beecroft fos cessat, hi hagué una tímida recuperació durant la dècada de 1860 i a partir d'aleshores, el comerç britànic inicià una forta decaiguda fins el 1880. En aquest aspecte, cal apuntar que en alguns períodes concrets durant aquestes dues dècades, les autoritats espanyoles decidiren suprimir els drets d'importació i exportació com a mesura per no acabar amb el comerç britànic i posar en perill la supervivència de l'illa, fet que suposà les crítiques d'algun governador que denunciaren els excessius avantatges que es donava a les embarcacions estrangeres.⁹²

Figura 1. Valor de les exportacions britàniques a l'illa de Bioko, 1854-1880 (lliures)

*Font: Elaboració pròpia a partir de De Castro i De La Calle (2007). Pàg. 137 i Fieldhouse (1978). Pàg. 150.

Pel que fa al pes de la marina mercant espanyola, les dades presentades per De Castro i De la Calle corroboren la marginalitat del comerç espanyol, ja que el nombre màxim d'embarcacions anuals durant la dècada de 1860 no superaria les 11 amb una mitjana de menys de 7 embarcacions per any. A més a més, la totalitat d'aquestes embarcacions

⁹¹ González Echegaray (2003). Pàg. 207. De Castro i De La Calle (2007). Pàg. 150 i 151.

⁹² De Castro i De La Calle (2007). Pàg. Pàg. 154.

eren de vela de poc tonatge i com recorden els mateixos autors “con menos posibilidades financieras, técnicas y mercantiles, lo que suponía que no podía competir con el comercio inglés, que ya tenía organizadas sus redes Comerciales.”⁹³A la taula 3, que compara les embarcacions que entraren al port de Santa Isabel en els anys 1861, 1870 i 1882, queda palesa la preponderància britànica i la presència quasi testimonial de la marina mercant espanyola.

Taula 3. Nombre i procedència dels vaixells atracats al port de Santa Isabel, 1861

	Regne Unit	França	Espanya	Estats Units	Holanda	Alemanya
Gener	4			2		
Febrer	6	1				
Març	4					1
Abril	3	2		1		1
Maig	5			1		
Juny	9			1		
Juliol	6	1				
Agost	6					
Setembre	7					
Octubre	5			1		
Novembre	3		1	1		
Desembre	5	1		1		
Total	63	5	1	8	0	2

*Font: Elaboració pròpia a través de *Estado del movimiento de los buques habido en este Puerto durante el mes de la fecha* (anys indicats). AGA, Fondo III: Administración en los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/6967.

Taula 4. Nombre i procedència dels vaixells atracats al port de Santa Isabel, 1870

	Regne Unit	França	Espanya	Estats Units	Holanda	Alemanya
Gener	12		2			
Febrer	9	1	1			
Març	10		1			
Abril	8	1				2
Maig	8	1			1	
Juny	13					
Juliol	16			1	1	
Agost	11			1		
Setembre	10				1	

⁹³ De Castro i De La Calle. (2005). Pàg. 144.

	Regne Unit	França	Espanya	Estats Units	Holanda	Alemanya
Octubre	11				1	
Novembre	14					
Desembre	11		1	1	1	
Total	133	3	5	3	5	2

*Font: Elaboració pròpia a través de *Estado del movimiento de los buques habido en este Puerto durante el mes de la fecha* (anys indicats). AGA, Fondo III: Administración en los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/6967.

Taula 5. Nombre i procedència dels vaixells atracats al port de Santa Isabel, 1882

	Regne Unit	França	Espanya	Estats Units	Holanda	Alemanya
Gener	13					1
Febrer	7					
Març	7					1
Abril	6					0
Maig	7					
Juny	7					
Juliol	6					
Agost	8					
Setembre	6					
Octubre	4					
Novembre	6					
Desembre	8					
Total	85	0	0	0	0	2

*Font: Elaboració pròpia a través de *Estado del movimiento de los buques habido en este Puerto durante el mes de la fecha* (anys indicats). AGA, Fondo III: Administración en los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/6967.

Del poc que sabem d'aquestes embarcacions és que la majoria eren de procedència catalana. Tenim constància que l'embarcació Pepito regentada per Miquel Orts transportà oli de palma i goma de Bioko a Marsella. O les estades de les embarcacions de Francesc Martorell i Jaume Font a l'illa, on a part d'importar oli de palma també van introduir a l'illa treballadors procedents de la costa del Kru.⁹⁴

De fet, el geògraf Beltrán y Rózpide ressaltà en el seu estudi de principis de s.XX aquest aspecte, fins al punt d'arribar a afirmar que “La gloria de la iniciativa en las gestiones para establecer corrientes de comercio entre la Guinea Española y la Península,

⁹⁴ De Castro i De la Calle (2007). Pàg. 147.

corresponde a Barcelona”.⁹⁵ En la mateixa línia, un altre viatger de l'època, el vescomte de San Javier després de fer parada als ports principals de l'Àfrica Occidental camí de Bioko conclouïa que “La única provincia de España que mantiene relaciones mercantiles con la costa de África es Barcelona, y por todas partes se ve el genio laborioso y mercantil del pueblo catalán.”⁹⁶

Tot i aquest dinamisme comercial català, amb un panorama tant poc esperançador pel que feia a l'explotació econòmica de l'illa de Bioko, l'any 1869 el nou govern sorgit després de la Revolució de 1868 decidí reduir el pressupost colonial i la seva presència administrativa a l'illa, fet que ajudaria a disminuir, encara més, els intercanvis comercials espanyols. Les missions dels jesuïtes es van suprimir i l'administració es va simplificar amb l'únic objectiu de reduir el pressupost colonial i cedir tot el protagonisme a una iniciativa privada que, com hem vist, fins al moment era molt minsa. El propi estatut orgànic amb que es dotà la colònia reconeixia que:

“Los estériles que han sido los sacrificios hechos en el término de diez años para apresurar la civilización de aquellos países y para hacer fructífera su tierra, y el convencimiento de que los obstáculos que se oponen a conseguir este objeto son más fáciles de vencer por la acción del tiempo y los perseverantes esfuerzos del interés individual que por la acumulación de fuerzas morales y materiales del gobierno, han persuadido al Ministro que suscribe a variar el sistema político y administrativo vigente (...).”⁹⁷

Un any més tard, les Corts espanyoles, aquest cop dins el vaivé polític del Sexenni Democràtic, van afrontar un nou debat parlamentari on es plantejà l'abandonament de les possessions del Golf de Guinea. La junta consultiva creada per proposar una sortida a l'atzucac en el qual es tornava a caure decidí que calia mantenir el control amb l'objectiu que algun dia els capitals privats sí que estarien interessats en les possibilitats dels territoris guineans. Així mateix, es conservava vigent el plantejament que algun dia mà d'obra contractada podria ser transportada a les plantacions de Cuba i Puerto Rico.

⁹⁵ Beltran y Rózpide (1901). Pàg. 123.

⁹⁶ Muñoz y Gaviria (1871). Pàg. 122.

⁹⁷ Miranda (1945). Pàg. 148.

La mateixa junta posà sobre la taula la necessitat de poblar com l'única manera de reduir la influència anglòfona i proposà els col·lectius més variats: des de presos a lliberts cubans, passant per membres d'orfenats. Certament, durant la dècada de 1860 havien estat confinats a Bioko diversos contingents de presos (principalment polítics) procedents tant de la Península com de Cuba tot i que aquests mai actuaren com un agent colonitzador rellevant.⁹⁸ Pel que fa els emancipats cubans, el 1862 també n'havien arribat 200 (segons Garcia Cantús la majoria *bozales* que havien estat recentment alliberats) que majoritàriament foren utilitzats com a mà d'obra per la construcció d'obres públiques. Tanmateix, malgrat els esforços per retenir aquests emancipats passats els cinc anys que havien de residir obligatòriament a l'illa, el nombre d'aquest col·lectiu es reduí molt degut a les pèssimes condicions de vida en què vivien.⁹⁹

L'altra novetat que plantejà la Junta serà el canvi d'orientació econòmica.¹⁰⁰ I és que passada quasi bé una centúria des de la firma del Tractat del Pardo, Espanya encara no havia començat a treure rèdit de les seves possessions al Golf de Guinea. Malgrat el domini polític de l'illa de Bioko semblava no estar en perill, el model de colònia comercial havia fracassat per complet i era necessari buscar una nova estratègia per convertir en atractiva aquesta possessió colonial. És en aquest context que alguns autors com Beltrán y Rózpide posen en boca de Henry Morton Stanley, el més famós dels exploradors europeus a l'Àfrica Central aquesta demolidora descripció del nul desenvolupament econòmic de l'illa. “Es Fernando Poo la joia del Océano; pero una joya en bruto que España no se toma el trabajo en pulimentar. De ahí que no tenga valor comercial alguno y, por mi parte, no daría ni cien duros por toda la isla en el estado en que se encuentra hoy en día”.¹⁰¹

L'opció escollida per revertir aquesta situació, com passà en la majoria de colònies de l'Àfrica central i occidental, fou centrar-se en l'agricultura convertint l'illa de Bioko en una colònia d'explotació. No fou, però, fins a la dècada de 1880 que el cacau esdevingué el producte estrella sobre el qual l'illa de Bioko pivotà la seva progressiva

⁹⁸ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 133-140.

⁹⁹ García Cantús (2004). Pàg. 448-465. Díaz Matarranz (2005). Pàg. 115-118. González Echegaray (2005-2012).

¹⁰⁰ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 82-84.

¹⁰¹ Beltrán y Rózpide (1901). Pàg. 81.

transformació socioeconòmica i que, amb els anys, es convertiria en el principal reclam pels empresaris i aventurers catalans.

2. INICI DE L'AGRICULTURA I EL COMERÇ DEL CACAU (1880-1910)

2.1 La introducció del cacau a l'illa de Bioko.

A partir de l'expedició de 1858, l'administració espanyola començà a posar facilitats per desenvolupar l'agricultura a l'illa de Bioko. Les principals mesures adoptades anaven encaminades a simplificar l'adquisició de terres per part de colons espanyols i declarar la lliure relació comercial entre la colònia i la metròpoli. El 1868 s'establí que el govern espanyol havia de concedir el transport gratuït a aquells colons que es volguessin establir a la colònia així com facilitar-los 50 hectàrees de terra per cultivar. Malgrat aquestes disposicions, les iniciatives privades endegades foren poques i el nombre de colons que arribaren des de la Península fou molt escàs. La inversió inicial necessària per posar en cultiu extensions de terres tropicals implicava una gran mobilització de capitals sense que aquests poguessin donar uns beneficis ràpids. Així mateix, aquells productes que tenien una major demanda a la metròpoli, com podien ser el sucre, el cafè, el tabac o el cacau, eren cultivats amb èxit a molts territoris americans i fer-se lloc en aquests mercats no era una tasca senzilla. Per últim, cal tenir en compte, un cop més, les dificultats d'aclimatació de la població europea que feia que molts dels aventurers que provaven sort, tornessin ràpidament al seu lloc d'origen.¹⁰² Segons Díaz Matarranz, les concessions entre el 1862 i el 1880 havien tendit a estancar-se, després d'uns primers anys (sobretot durant la dècada de 1860) en que aquestes havien estat rellevants. De fet, durant la dècada de 1870, només es comptabilitzaren 14 concessions que no arribaven ni a les 100 hectàrees de terreny.¹⁰³

El context de la Guerra de Secessió nord-americana, amb la coneguda “fam del cotó” que tant afectà a la indústria tèxtil catalana (1861-65), obrí la possibilitat de convertir l'illa de Bioko en una colònia especialitzada en aquest producte, més si tenim en compte que, a diferència del cafè o el cacau, els seus beneficis eren molt més immediats. Amb llavors importades de Sao Thomé es posaren en pràctica les primeres explotacions que l'any 1864 donaren una producció de 1274 quilos de cotó. Tanmateix, la fi del conflicte

¹⁰² Díaz Matarranz (2005). Pàg. 91-92 i 114.

¹⁰³ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 93.

als Estats Units talla ràpidament la possibilitat de que aquesta activitat agrícola s'afermés.¹⁰⁴

No fou fins a la dècada de 1880 que es consolidaren les primeres explotacions de cacau a l'illa i que el panorama agrícola de Bioko començà a canviar. Segons Sundiata, el cacau fou introduït a mitjans de la dècada de 1850 des de la veïna illa de Sao Thomé (en mans portugueses) que, al seu torn, havia estat importat del Brasil l'any 1822, desbancant les anteriors plantacions de cafè i sucre.¹⁰⁵ Sao Thomé, com veurem posteriorment, es convertí durant el primer decenni de s. XX en la principal exportadora d'aquest producte, amb un model productiu basat en les grans propietats controlades per companyies, bancs i terratinents portuguesos.¹⁰⁶

Altres autors, apunten la possibilitat que la introducció del cacau fos més tardana (1860) i procedent no de les colònies portugueses sinó directament de Cuba.¹⁰⁷ Sigui com sigui, aquesta activitat, s'acabà convertint en l'autèntic motor econòmic de l'illa de Bioko i, fins la dècada de 1930, en la principal (i quasi bé única) mercaderia exportada a la metròpoli.

Cal interrogar-se sobre les causes que expliquen el per què fou el cacau i no cap altre producte tropical (cafè, sucre, tabac) l'escollit. Més enllà de la proximitat geogràfica amb Sao Thomé, el principal argument aportat per la majoria d'autors es troba en les condicions climàtiques de l'illa. Amb unes temperatures constantment altes, una pluviometria elevada (amb una estació seca i una plujosa) i un sòl volcànic ric amb fòsfor i nitrogen, el cultiu del cacau era del tot indicat per adaptar-se bé a les condicions que l'illa oferia.¹⁰⁸ El mateix Sundiata, basant-se amb les fonts coetànies, també dóna importància a d'altres factors, com el fet que el cacau necessitava menys mà d'obra per hectàrea que el cafè, reduint el preu de cost del producte i augmentant els marges de benefici.¹⁰⁹

Per la seva banda De Castro i De la Calle, relacionen l'augment de la producció del cacau amb les facilitats comercials que significà que l'any 1887 l'empresa naval

¹⁰⁴ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 97.

¹⁰⁵ Sundiata (1996). Pàg. 92

¹⁰⁶ Roberts (1975-86). Pàg. 532-533. Valera (1997). Pàg. 303.

¹⁰⁷ Nosti (1948). Pàg. 10.

¹⁰⁸ Sundiata (1996). Pàg. 108-09.

¹⁰⁹ Sundiata (1996). Pàg. 111.

Trasatlántica firmés un contracte amb el govern, pel qual es comprometia a connectar Fernando Poo i Rio Muni amb la península (Barcelona i Cadis) com a mínim quatre cops l'any.¹¹⁰ Aquesta empresa, liderada pel marquès de Comillas, fou un agent clau per estendre el comerç espanyol amb l'illa i, per extensió, amb tots els territoris guineans. Els viatges dels vapors de la Trasatlántica, que amb els anys s'anaren ampliant (bimensuals fins el 1911 i mensuals a partir d'aleshores), tenien tres funcions: transport de mercaderies, persones i correu oficial. De fet, com recorda Martín Rodrigo, aquestes connexions van permetre al govern espanyol "la posibilidad de regularizar sus propias comunicaciones con los gobernadores y subgobernadores de la colonia, y conseguir que una gran firma privada española secundase sus deseos de colonizar dichos territorios".¹¹¹ En certa manera, l'establiment de la Trasatlántica era la primera prova evident de la creació d'una corrent comercial entre la colònia i la metròpoli.

Per la seva banda, Jaime Nosti, en el seu extens estudi sobre l'agricultura colonial realitzat just després de la Guerra Civil Espanyola, obria el ventall de causes. Segons aquest, a més de tenir en compte que el nombre de treballadors necessaris per hectàrea de plantacions de cacau era menor en comparació amb altres productes (com apuntava Sundiata), establia que l'arbre del cacau era el que millor arrelava als boscos verges tropicals i, d'aquesta manera, era el més senzill de replantar davant d'una possible epidèmia. També exposava el fet que cultiu i recol·lecció d'aquest producte no fos una activitat estacional (hi havia tasques a realitzar al llarg de l'any), facilitava la contractació de treballadors forans.¹¹²

Tanmateix, tot i que el mateix Nosti apunta que les altes cotitzacions que va viure el cacau el darrer terç del s. XIX també havien estat un reclam, cap autor relaciona directament l'arribada del cultiu de cacau a l'illa, amb el producte manufacturat que se'n deriva, la xocolata. I és que sense negar les causes abans esmentades, des del meu punt de vista és necessari tenir una visió més global de la relació existent entre el consum de la xocolata (com a producte elaborat) i el cultiu cacau (com a matèria primera) per entendre perquè el cacau fou el producte tropical més important a l'illa de Bioko. Com veurem a continuació, a nivell mundial, l'arribada de la xocolata industrial

¹¹⁰ De Castro i De la Calle (2007). Pàg. 160.

¹¹¹ Rodrigo Alharilla (2002). Pàg. 142.

¹¹² Nosti (1948). Pàg. 42-43.

fou un incentiu pel cultiu i el comerç de cacau ja que les cotitzacions d'aquest producte anaren clarament a l'alça.¹¹³ En aquest aspecte, els dominis colonials de l'Àfrica Occidental i Central es convertiren en zones preferents de cultiu d'aquest producte i acabaren desbancant les principals zones de producció que, fins al moment, s'havien centrat a l'Amèrica Llatina. És pertinent, doncs, fer una anàlisi dels canvis que es van produir al sector xocolater per desxifrar si aquests realment actuaren com un estímul per convertir el cacau en el producte estrella de Bioko. I en cas de ser així, analitzar si aquest estímul fou quelcom intern (generat per les necessitats de la indústria espanyola) o cal relacionar-ho amb un context més global.

2.2 El cacau i la revolució xocolatera

2.2.1 De la xocolata artesanal a la industrial

La xocolata és un derivat del cacau i ambdós productes estan estretament lligats. No es pot produir xocolata sense cacau i el cacau bàsicament és utilitzat per fer xocolata, si bé els asteques utilitzaren antigament el cacau com a divisa. Fins i tot, en la cultura anglosaxona no és estrany que la paraula cacau (*cocoa*) serveixi per designar també la xocolata.

El cacau és originari del continent americà, tot i que no hi ha consens si fou a l'actual Brasil o Mèxic el primer lloc on va aparèixer aquest arbre. Tanmateix, la seva primera gran zona d'expansió fou Mesoamèrica i les cultures precolombines d'aquestes latituds (maies i asteques) foren les pioneres en l'elaboració de beuratges fermentats considerats l'origen de la xocolata. De fet, la paraula xocolata, deriva de *xocolatl* (del nàhuatl, *xoco* vol dir amarg i *atl* aigua), nom utilitzat per la cultura maia per designar una beguda, que a part d'aigua i cacau, era elaborada amb espècies com la vainilla, el pebre o el xile i, en alguns casos, espessida amb farina.¹¹⁴ Aquest beuratge, que es prenia fred com si fos una mena de cervesa (ja que s'intentava que generés una bromera important) era utilitzat en els sacrificis religiosos, ritus iniciàtics i funerals.¹¹⁵

¹¹³ Clarence-Smith (1995). Pàg. 158.

¹¹⁴ Llengua franca a la zona mesoamericana, sobretot en aquells territoris conquerits pels asteques des del s. XIII al s. XVI.

¹¹⁵ Informació extreta del Museu de la Xocolata de Barcelona.

Amb l'arribada dels espanyols a Amèrica i la posterior conquesta del s. XVI, la xocolata fou un producte que ràpidament s'introduí a Europa, tot i que el seu gust extremadament amarg i picant va fer necessari una readaptació en la seva composició, afegint-li canyella, vainilla i finalment sucre. Des del vell continent ràpidament es destacà el seu poder estimulants (fruit dels alcaloides psicoactius que conté el cacau) i el nutritiu (greix i proteïnes) del nou producte.

La xocolata triomfà a l'Europa catòlica, essent Espanya l'estat que més en consumí fins ben entrat el s. XIX. Malgrat que progressivament la xocolata arribà a capes més àmplies de la població, durant els segles XVI, XVII i XVIII no va perdre mai l'estigma de producte classista i, a vegades, extravagant, consumit bàsicament pels estaments privilegiats (noblesa i l'església). En aquest aspecte, Antonia Martí ha analitzat a través dels dietaris del baró de Maldà com aquest producte era consumit de manera quotidiana per la noblesa barcelonina, així com també formava part de les celebracions religioses i els actes socials de la ciutat.¹¹⁶ En les excavacions dutes a terme al Mercat del Born de Barcelona, per exemple, s'han trobat tota mena de recipients que eren utilitzats per preparar, servir i beure la xocolata, entre les quals destacava la xicra, "una espècie de got amb forma de campana, sense nanses, amb una capacitat que correspon aproximadament a 5-6 centilitres [que] podia estar feta de porcellana, majòlica, ceràmica o metalls nobles com l'or o la plata".¹¹⁷ Alguns plafons de rajoles recuperats en aquest jaciment representen escenes on es veu clarament el paper de la xocolata en reunions socials celebrades per la noblesa i l'alta burgesia barcelonina. Més enllà d'Espanya, la xocolata també fou introduïda a Itàlia (on el Papat fou un dels grans patrocinadors) i França (popularitzada a la cort tant de Lluís XIII i Lluís XIV), mentre que a d'altres països del nord d'Europa s'imposaren altres begudes estimulants com el cafè i el te.¹¹⁸

Durant els segles XVII i XVIII els mètodes d'elaboració de la xocolata eren artesanals. A Barcelona, per exemple, requeia en el gremi dels adroguers, l'únic que en un inici tenia permís per elaborar-ne, tot i que un altre gremi, el dels moliners de cacau (dedicats exclusivament a la mòlta) van demanar permís per produir-ne. Albert Garcia Espuche,

¹¹⁶ Martí (2004) Pàg. 12-18. Rafel d'Amat i de Cortada (Baró de Maldà) Volum I. (1987) Pàg. 55.

¹¹⁷ Miró (2010) Pàg. 219-221.

¹¹⁸ Clarence-Smith (2000). Pàg. 9-16.

gran coneixedor de l'estructura gremial i comercial barcelonina dels segles XVII i XVIII, assenyala que aquest gremi "es definia a si mateix com a col·legi d'adroguers i confiters, assenyalant de manera clara, el doble caràcter de l'ocupació".¹¹⁹ Antònia Martí, per la seva banda, ha ressenyat de manera exhaustiva les pugnes entre aquests dos gremis i l'intent dels moliners d'acabar amb el monopoli dels adroguers.¹²⁰ Pels fons gremials treballats per la mateixa autora sabem que, a Barcelona, la xocolata s'elaborava bàsicament amb cacau, sucre, canyella i, com a molt, vainilla. Això no vol dir que el producte no patís tot tipus d'adulteracions per abaratir els seus costos, estratègia que, com veurem més tard, fou també utilitzada en època industrial. Gran part de la xocolata produïda a Barcelona durant aquests segles era coneguda com la xocolata a la pedra. Aquesta era elaborada manualment a través d'un cilindre de pedra que, posat a sobre el foc, molia el cacau i el transformava amb una pasta que, barrejada amb els altres ingredients (aigua, sucre i canyella), formava la pasta de la xocolata. Aquesta pasta posteriorment era dissolta en aigua calenta per ser consumida com a beguda.¹²¹

Durant el s. XVIII molts dels cilindres de pedra foren substituïts per molins que facilitaven la mòlta del cacau i evitaven la caiguda de suor humana a la barreja final.¹²² Tanmateix, la xocolata a la pedra es va seguir elaborant, fins i tot amb l'arribada de la xocolata sòlida. Aquesta, molt famosa en poblacions com Agramunt, destaca per ser una xocolata menys fina, ja que no utilitza mantega de cacau.

El cacau per elaborar la xocolata a l'Estat espanyol durant els segles XVII i XVIII provenia principalment de les colònies sud-americanes, sent els principals ports de sortida Caracas (Veneçuela) i, en menor mesura, Guayaquil (Equador), altres ports veneçolans (com Maracaibo i Cunamá) i Martinica.¹²³ Degut al monopoli comercial gadità, fins a mitjans del s. XVIII aquest cacau arribava via Cadis, tot i que a partir de 1740-50, i sobretot des del decret de liberalització del comerç de 1778, molts comerciants catalans iniciaren contactes directes amb Amèrica per importar cacau. En aquest aspecte, l'amplia investigació de Pierre Villar demostra com la Reial Companyia de Barcelona, que agrupava tot un seguit de comerciants catalans, va rebre el permís per

¹¹⁹ Garcia Espuche (2010). Pàg. 219-221.

¹²⁰ Martí (2004). Pàg. 60.

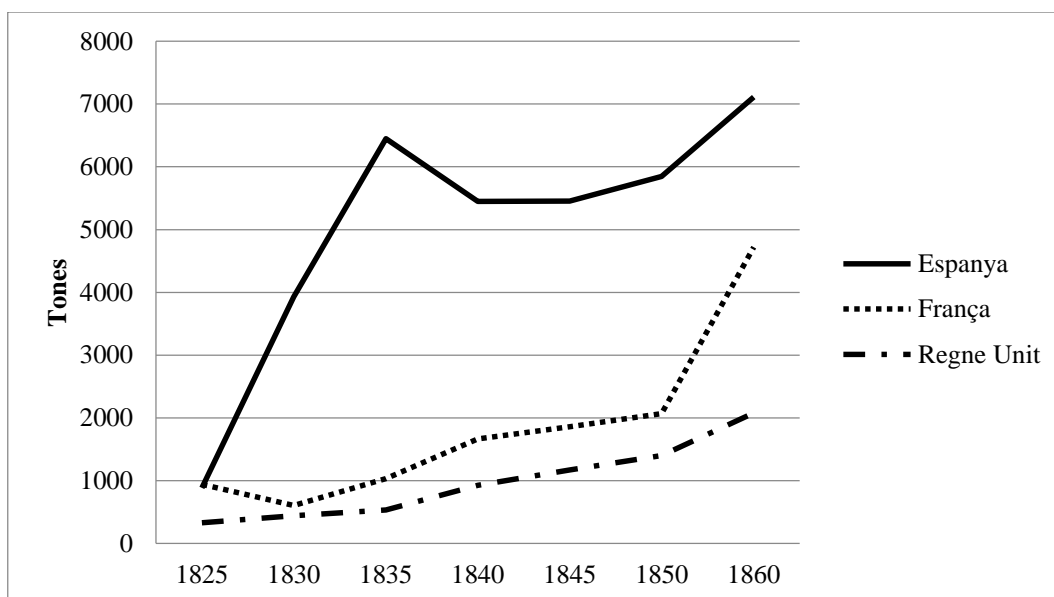
¹²¹ Martí (2004). Pàg. 66-68.

¹²² Martí (2004). Pàg. 48.

¹²³ Fradera (1987). Pàg. 182-183. Martí (2004). Pàg. 188-89.

comerciar amb els ports americans, essent el cacau un dels principals productes importats juntament amb el cotó, cuir i tints.¹²⁴ La pèrdua de les colònies americanes dificultà el comerç i de retruc frenà el consum de xocolata a l'Estat espanyol, al mateix temps que a nivell europeu era paulatinament superat pel cafè i el te. A partir de la dècada de 1850, però, com es pot veure en la figura 2, s'inicià un canvi de tendència important, sent l'Estat espanyol encara el territori europeu on el consum de cacau era més alt.¹²⁵

Figura 2. Importació de cacau a Espanya, França i el Regne Unit, 1825-1860 (tones)

*Font: Elaboració pròpia a partir de Clarence Smith (2000). Pàg. 46 i 53.

En general, es posa com a punt de partida a la industrialització del sector xocolater la creació de la premsa hidràulica patentada per l'holandès Coenraad Johannes Van Houten l'any 1828. Aquesta premsa permetia separar la mantega de cacau (el greix) de la pasta (o licor). D'aquesta manera la barreja posterior (on també s'hi afegia la mantega però en quantitat inferior) era d'un gust més fi, menys amarg i més digerible. Així mateix, aquesta invenció obria la porta a obtenir una pols de cacau que, menys greixosa,

¹²⁴ Vilar (1987, Volum IV). Pàg. 519-536. Per conèixer la història de la Companyia de Comerç de Barcelona es pot consultar Oliva Melgar (1987).

¹²⁵ Clarence Smith (2000). Pàg. 24.

podia ser dissolta amb més facilitat en l'aigua o d'altres substàncies líquides. Clarence Smith, però, apunta que cal desmitificar l'invent de Van Houten, ja que foren altres màquines les que realment revolucionaren la producció de la xocolata. Cita, per exemple, el francès François Pelletier, que 10 anys abans de Van Houten havia instal·lat una màquina que permetia produir 75 quilos de massa en mig dia; o J. Louit que, el 1825, va elaborar una màquina per millorar el procés de mòlta i barreja. Per altra banda, els germans Sophie i Michael D. Coe expliquen que tampoc podem centrar totes les innovacions tècniques a Europa ja que a les 13 colònies britàniques de d'Amèrica del Nord (que esdevingueren els Estats Units partir de 1776) ja existien màquines rudimentàries que mecanitzaven el procés d'elaboració de la xocolata des de finals del s. XVIII.¹²⁶

Tanmateix, els avenços més rellevants, sobretot per les seves conseqüències en el consum de xocolata, foren els creats per enginyers suïssos. Robert Lindt l'any 1879 elaborà un agitador mecànic que permetia remoure la xocolata de manera constant i homogènia, en un procés llarg que, en un inici, podia durar una setmana. D'aquesta manera es potenciaven el sabors (degut a l'escalfor friccional) i s'aconseguia una xocolata més fina i viscosa. A partir d'aquell moment, la xocolata començava a ser un ingredient que no només es servia com a beguda sinó que entrava a ser un element rellevant en la confecció de múltiples productes de rebosteria (pastissos, bombons, galetes, etc).¹²⁷

Al mateix temps, Daniel Peter fou el primer en aconseguir barrejar amb èxit xocolata i llet, després que un altre suís, Henri Nestlé, el 1869 descobrís el procés per elaborar llet en pols. Aquests tres invents foren claus perquè a partir d'aleshores una nova varietat, la xocolata sòlida, es convertís en el producte estrella del món de la xocolata i, en forma de taletes (més econòmic i fàcil de transportar), comencés a envair tot el món convertint-se en un autèntic producte de masses.¹²⁸

La progressiva consolidació de tots aquests canvis durant la segona meitat del s. XIX va generar dos processos interrelacionats. En primer lloc, com podem veure clarament en la figura 3, la necessitat d'obtenir matèria primera per nodrir la indústria xocolatera va

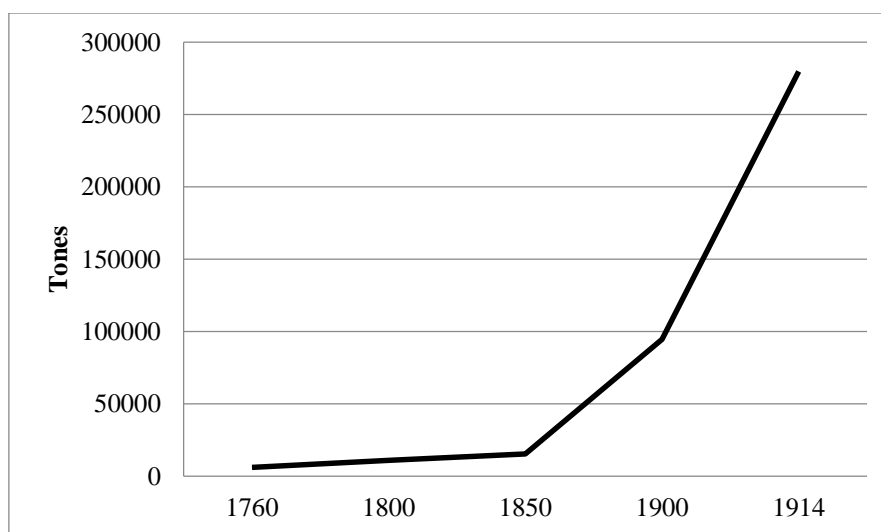
¹²⁶ D. Coe i D. Coe (1996). Pàg. 230.

¹²⁷ Aquest procés en castellà rep el nom de "concheado" o "conchado" ja que l'espai on es duia a terme el procés tenia forma de petxina.

¹²⁸ D. Coe i D. Coe (1996). Pàg. 250.

fer augmentar sobtadament les exportacions de cacau a nivell mundial. Així mateix, les dades que recull la taula 6 ens mostren com entre finals el s. XIX i principis del s. XX la producció i el consum de cacau es van consolidar, augmentant de manera ininterrompuda fins el 1930.

Figura 3. Exportació mundial de cacau, 1760-1914 (tones)

*Font: Elaboració pròpia a través de Clarence-Smith (2000). Pàg. 177-82.

Taula 6. Producció i consum mundial de cacau, 1895-1930 (tones)

	Producció	Consum
1895	76.933	73.532
1905	144.481	143.571
1910	218.499	203.408
1920	373.751	376.072
1930	486.335	482.994

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 454. Juliol de 1934. Pàg. 18. Núm. 331. Gener de 1935. Pàg. 5

Si centrem la mirada en els principals països industrialitzats (taula 7) veurem com, a excepció de l'Estat espanyol (singularitat que tot seguit comentarem), l'augment del consum de xocolata també fou generalitzat. En aquest aspecte, cal apuntar que tot i que els invents suïssos acabaren arribant a tot Europa, el cert és que el pionerisme suís dotà

a la seva indústria xocolatera d'un paper capdavanter i un prestigi que mai han perdut. Els principals països productors, amb l'abaratiment del producte, trobaren en els seus mercats interns els principals consumidors, per bé que les exportacions, sobretot d'aquells països petits que com Suïssa o Holanda tenien un mercat intern reduït, foren molt rellevants. En general, els principals consumidors de cacau i xocolata foren els Estats Units, França, Anglaterra, Alemanya, Suïssa i Holanda.¹²⁹

Taula 7. Consum de cacau per països, 1894-1912 (tones)

	1894	1904	1908	1912
Estats Units	7.935	32.164	42.615	66.553
Alemanya	8.320	27.101	34.352	55.085
Anglaterra	9.950	20.543	21.052	28.044
França	14.871	21.794	20.445	26.891
Espanya	6.725	5.816	6.580	5.250
Holanda	9.656	12.184	15.821	24.921
Suïssa	2.115	6.839	5.821	10.342

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 90. Març de 1914. Pàg. 3.

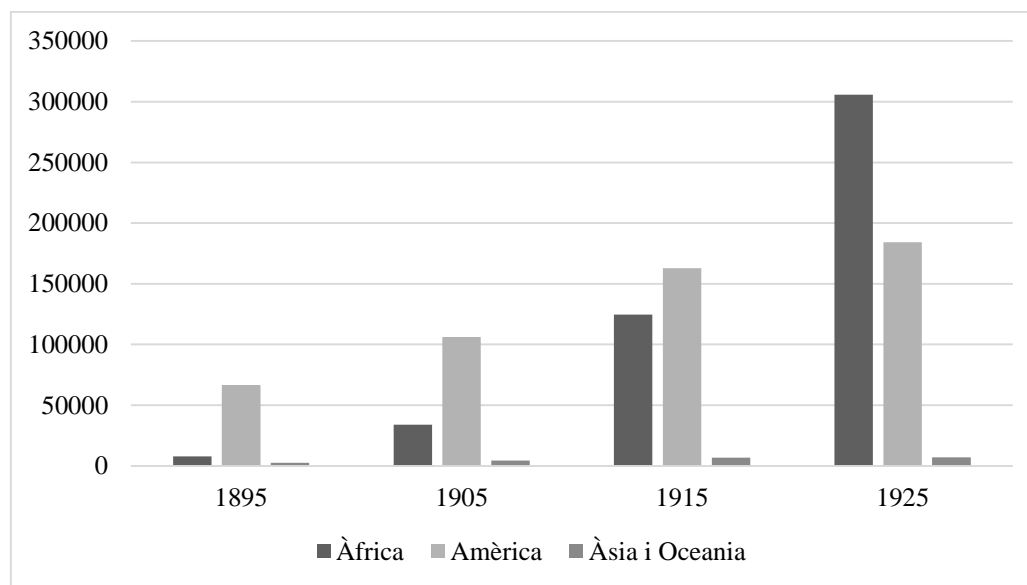
Amb l'augment del consum de cacau i xocolata, les plantacions d'aquest producte s'anaren ampliant i les potències industrials trobaren als nous dominis colonials africans un espai immillorable per nodrir la indústria xocolatera Europea. Aquest fet, en un inici, no posà en perill el lideratge del continent americà com a principal zona productora. Tanmateix, com podem veure en la figura 4, sí que és cert que des de la darrerria del s. XIX s'inicià un creixement exponencial de la producció de cacau al continent africà que, mica en mica, anà reduint la diferència amb el continent americà fins que entre 1915 i 1925 la producció de cacau africà superà el de procedència americana.

Si fem una aproximació més concisa al continent africà observarem (taula 8), com precisament Sao Thomé fou el principal productor fins que en la segona dècada del s. XX alguns territoris colonials anglesos (com Nigèria i sobretot Costa d'Or, actual Ghana) superaren la colònia portuguesa, que entrà en una profunda crisi. Tot i que posteriorment ja analitzarem amb detall l'evolució de la producció a l'illa de Bioko, ja

¹²⁹ Clarence- Smith (2000). Pàg. 69.

podem constatar com el creixement també fou notori i, en alguns anys, es va col·locar entre els cinc principals productors de cacau africans

Figura 4. Producció de cacau per continents, 1895-1925 (tones)

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 439. Abril de 1933. Pàg. 1.

Taula 8. Evolució de la producció de cacau als territoris colonials africans, 1895-1925 (tones)

	1895	1905	1915	1925
Costa d'Or	13	5.620	78.514	216.684
Nigèria	21	478	9.260	41.725
Sao Thomé	7.023	24.259	27.956	20.861
Costa d'Ivori		2	114	6.278
Camerun	120	1.414	3.400	7.857
Fernando Poo (Bioko)	500	1.863	3.866	5.965
Togo		13	457	4.607
Madagascar		21	115	157
Congo Belga		195	620	779
Altres colònies	100	100	200	942
Total Àfrica	7.777	33.965	124.502	305.855

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 439. Abril de 1933. Pàg. 1.

2.2.2 La industrialització del sector xocolater a l'Estat espanyol

Si ens centrem en analitzar els canvis productius dins el sector xocolater espanyol, veurem com aquests foren molt més lents que els que acabem de veure per la resta d'Europa. De fet, la taula 7 ens mostrava com el consum de cacau a l'Estat espanyol entre 1894 i 1912 enlloc d'augmentar es va reduir, tendència inversa de la majoria de països europeus. I és que com en molts d'altres sectors, la industrialització del sector xocolater fou molt més tardana i va conviure al llarg del s. XIX amb les antigues formes d'elaboració de la xocolata. En paraules del Clarence Smith "Spaniards allegedly did not even place grinding stones on tables. Their chocolate, made by workers on their knees in the old way, was of poor quality. There was no mention of the modern Spanish mills of early decades".¹³⁰

El poc desenvolupament tècnic de la fabricació de la xocolata espanyola no ha estat un tema que hagi suscitat estudis històrics i els pocs treballs que tenim sobre aquest sector ofereixen una òptica molt local.¹³¹ Sense ser un dels objectius principals d'aquest treball, però en la lògica de descobrir si el desenvolupament de la indústria xocolatera va ser un estímul pel desenvolupament de l'agricultura i el comerç del cacau a l'illa de Bioko, s'ha analitzat el context barceloní (com a centre neuràlgic de la industrialització de Catalunya i l'Estat espanyol) per observar la transició del model productiu artesanal a l'industrial.

Les fonts escollides han estat dues. En primer lloc, el padró de contribució industrial de Barcelona, que permet observar l'evolució de les fàbriques de xocolata a la ciutat comtal en funció de la seva tipologia. En segon lloc, s'ha consultat el *Anuario Riera. Guía pràctica de Indústria y Comercio de Espanya*, que fou publicat a partir de 1896. Aquest anuari donava una informació molt extensa (primer només de Catalunya però ràpidament del conjunt de l'Estat) sobre societats, comerços, indústries, activitats professionals, oficis, entitats públiques i privades, entre d'altres.¹³² A través d'aquest, podem fer una sèrie més completa de les fàbriques de xocolata que hi havia a la ciutat,

¹³⁰ Clarence- Smith (2000). Pàg. 70.

¹³¹ Exemples serien el treball de Gómez López (1997) sobre la fabricació de xocolata a Villajoyosa (País Valencià) o el de García Pérez (1999) sobre el Museu de la Xocolata d'Astorga, població que concentrava el major nombre de fàbriques de xocolata d'Astúries.

¹³² Aquest anuari s'ha consultat a través de Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional de España. <http://hemerotecadigital.bne.es/> [28 de gener de 2017]

tot i que aquesta informació es limitava al nom del fabricant i l'adreça, sense cap referència més qualitativa sobre les mateixes.

Amb les dades obtingudes he pogut observar diversos elements que cal recalcar. Per una banda, les taules 9 i 10 ens mostren com entre 1884 i 1907 el nombre de fàbriques de xocolata de Barcelona va augmentar lleugerament, sent cada vegada més importants les que anaven accionades amb força inanimada (vapor, aigua o gas) i les que utilitzaven maquinària més moderna (cilindres). Tanmateix, en cap cas aquest fet va suposar la desaparició dels mètodes de producció més tradicionals, ja que les fàbriques accionades amb força humana el 1907 (16) encara representaven un 34% sobre el total (47). Així mateix, les fàbriques que elaboraven xocolata a la pedra, malgrat reduir el seu percentatge, el 1907 (21) representaven un 44,7% sobre el total (47).

Taula 9. Nombre de fàbriques de xocolata a Barcelona segons força motriu, 1884-1907

	1884-85	1896-97	1907
Accionades amb força humana	19	14	16
Accionades amb vapor, aigua o gas	20	25	31
Sense especificar	0	6	0
Total	39	45	47

*Font: Elaboració pròpia a partir de *Contribución Industrial y de Comercio de Barcelona (en els anys assenyalats)*. ACA.

Taula 10. Nombre de fàbriques de xocolata a Barcelona segons maquinària, 1884-1907

	1884-85	1896-97	1907
A la pedra	35	26	26
Amb cilindres	4	13	21
Sense especificar	0	6	0
Total	39	45	47

*Font: Elaboració pròpia a partir de *Contribución Industrial y de comercio de Barcelona (en els anys assenyalats)*. ACA

En segon lloc, la taula 11 permet veure com el creixement del nombre total de fàbriques de xocolata a Barcelona entre 1896 i 1935 fou moderada a excepció de la dècada de 1920 on l'augment fou mes notori.

Taula 11. Evolució del nombre de fàbriques de Xocolata a Barcelona, 1896-1935

Any	Nombre de Fàbriques	Any	Nombre de fàbriques
1896	36	1905	49
1897	41	1908	55
1898	45	1915	50
1899	42	1921	54
1901	36	1924	58
1902	39	1930	47
1903	41	1935	47

*Font: *Anuario Riera* (en els anys assenyalats)

Per tant, aquestes dades ens corroboren la idea apuntada per Clarence-Smith que el procés d'industrialització xocolater, com a mínim en el cas de la ciutat comtal, fou lent i d'abast limitat, persistint fins ben entrat el s. XX obradors de xocolata de mètodes artesanals.

Això no treu que a la segona meitat del s. XIX apareguessin les que acabarien sent les grans empreses xocolateres catalanes que, aquestes sí, importarien la nova maquinària emprada arreu d'Europa. És el cas, per exemple, de la família Amatller, coneguda actualment per la casa modernista que la família va encarregar a l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch l'any 1898 i que avui en dia ocupa el número 41 del Passeig de Gràcia. El passat xocolater de la família Amatller es remunta a l'any 1797, quan Gabriel Amatller va situar el primer obrador de fabricació de xocolata al carrer Manresa, convertint-se en un dels principals de la ciutat. A la mort de Gabriel, els seus fills heretaren l'empresa, que passà a anomenar-se Amatller Hermanos. Aquests ampliaren el negoci amb la importació de fruits colonials, convertint-se en una família important dins la burgesia barcelonina i participant en la creació d'institucions empresarials de renom com l'Institut Industrial de Catalunya i el Círculo Mercantil. Amb l'arribada del boom de la xocolata foren una de les fàbriques pioneres en la importació de maquinària procedent

de França, Suïssa i Alemanya i en un esforç per ampliar el negoci instal·laren, el 1878, una nova fàbrica a Sant Martí de Provençals (Poblenou), el pulmó industrial de la ciutat. Quan un dels fills, Antoni, va morir el 1910, deixà la fàbrica a mans de la seva filla, que durant uns anys passà a anomenar-se “Hija de A. Amatller”. Durant el creixement econòmic de la dècada de 1920 el negoci va seguir expandint-se, primer obrint una segona fàbrica a Banyoles i més tard, el 1928, esdevenint una societat anònima (Chocolates Amatller S.A).¹³³ L’any 1915 la fàbrica Amateller ja tenia una producció de 11.000 quilos al dia i per refredar la xocolata disposava de dues màquines de gel que fabricaven 4.000 quilos cada hora. Segons la pròpia empresa, arribà als 150 treballadors repartits en les diferents seccions.¹³⁴

La segona gran marca de xocolata barcelonina va ser Juncosa. Fou fundada per Oleguer Juncosa el 1835, amb un obrador situat al carrer de les Eures i una botiga ubicada al carrer Ferran. Aquest primer establiment d’Oleguer Juncosa encara formà part de l’estructura gremial barcelonina, tot i que aquest iniciava el seu període de decadència. De fet, dotze anys més tard, fou un dels pioners en la industrialització de la xocolata, introduint una màquina de vapor i màquines amb cilindres. L’any 1897 la seva fàbrica era la principal de la ciutat ja que els llibres de registre del patró de contribució industrial i comercial, certifica que posseïa la màquina de fer xocolata més gran (amb un cilindre de 54 dc) i 3 mescladores.¹³⁵

Segons Mercè Tatjer, durant els seus primers anys d’història, Oleguer Juncosa es va especialitzar en la producció de xocolata osteògena que segons els propis fabricants servia “per combatre l’amagriment i el raquitisme, per reforçar les dones durant els períodes de lactància i per als infants al llarg de la dentició”. Segons la mateixa autora, Juncosa “fabricà una varietat de xocolata coneguda com a Soconusco, importada directament des de Mèxic i considerada una de les millors del món”. A la mort d’Oleguer Juncosa, els seus fills ampliaren el negoci traslladant, el 1882, la fàbrica al carrer Gran de Gràcia 2-4, i obrint una botiga al Passeig de Gràcia 60. Aquesta nova

¹³³ Martí (2004) Pàg. 140-148. Nadal i Tafunell (1992). Pàg. 95.

¹³⁴ <http://www.chocolateamatller.com/> [10 de desembre de 2016]

¹³⁵ *Contribución Industrial y de Comercio de Barcelona* (1897). ACA

fàbrica tenia 150 treballadors i el 1887 arribà a una producció anual de més de tres milions i mig de rajoles.¹³⁶

A principis de s. XX, el negoci familiar es dividí i, mentre Evarist Juncosa Pañella construï una nova fàbrica al barri de Sant Antoni (carrer Manso), Pere Juncosa Pañella, que anys abans s'havia associat amb un altre xocolater per tirar endavant la fàbrica de Gràcia, es va vendre el negoci. La fàbrica fou enderrocada i al seu lloc es construï un nou edifici d'habitatges modernista conegut com Casa Fuster, creat per Lluís Domènech i Montaner.¹³⁷

Per últim, el tercer gran fabricant de xocolata a Barcelona durant els anys estudiats, fou Jaume Boix. Aquest tingué la primera fàbrica al carrer Mercedes, al barri de Sants, tot i que més tard la traslladà al carrer Sugranyes. A més a més, tenia diverses sucursals de venda repartides per la ciutat. Malgrat que pels seus anuncis comercials es posa com a data d'origen el 1754, fins el 1907 no tenim constància de la seva fàbrica, això sí, sent de les que tenien una maquinària només a l'abast dels Juncosa i els Amatller. Jaume Boix va destacar per ser el primer fabricant de xocolata en pols de Barcelona i el seu ràpid creixement també el portà a convertir-se en una societat anònima.

Malgrat no he pogut corroborar si aquesta estructura híbrida (petits obradors i grans fàbriques) es mantenia als principals centres industrials de l'Estat espanyol, sí que he intentat comparar dades absolutes sobre el nombre de fàbriques de xocolata. Així, el mateix *Anuario Riera* de 1908 (taula 12) ens mostra com el nombre total de fàbriques de xocolata a tot l'Estat era de 1331, de les quals 110 (un 8,26%) es trobava a la província Barcelona, molt a prop del 108 de les guipuscoanes (8,11%) i molt per sobre de les 37 que tenia Madrid (2,78%). El País Basc (on sobresortien les fàbriques d'Elgorriaga, Louit i posteriorment Suchard) i Catalunya eren sens dubte les principals productores, amb un 13,4 % i un 13,2% sobre el total de nombre de fàbriques.

¹³⁶ Tatjer (2014). Pàg. 17-22

¹³⁷ Tatjer (2014). Pàg. 24.

Taula 12. Nombre de fàbriques de xocolata a l'Estat espanyol, 1908 (per províncies)

Província	Fàbriques	%	Província	Fàbriques	%
Barcelona	110	8,26	Lugo	24	1,80
Guipúzcoa	108	8,11	Palència	24	1,80
Oviedo	68	5,11	Logronyo	20	1,50
València	61	4,58	Múrcia	18	1,35
Lleó	59	4,43	Osca	16	1,20
Navarra	59	4,43	Toledo	15	1,13
Saragossa	48	3,61	Granada	13	0,98
Orense	45	3,38	Terol	13	0,98
Salamanca	41	3,08	Córdoba	12	0,90
Corunya	39	2,93	Guadalajara	12	0,90
Àlava	38	2,85	Sòria	10	0,75
Madrid	37	2,78	Conca	9	0,68
Illes Balears	34	2,55	Jaén	9	0,68
Burgos	33	2,48	Sevilla	9	0,68
Viscaia	33	2,48	Albacete	8	0,60
Alacant	32	2,40	Ciudad Real	7	0,53
Girona	31	2,33	Lleida	7	0,53
Pontevedra	30	2,25	Màlaga	7	0,53
Zamora	30	2,25	Segovia	7	0,53
Castelló	29	2,18	Badajoz	6	0,45
Càceres	28	2,10	Almeria	5	0,38
Santander	28	2,10	Àvila	3	0,23
Tarragona	28	2,10	Total	1.031	100
Valladolid	28	2,10			

*Font: *Anuario Riera* (1908)

Un altre element que ens permet valorar el grau d'importància de la indústria xocolatera barcelonina es comparar-la amb d'altres sectors industrials. Així, en primer lloc (taula 13), he comparat l'evolució de l'import total que havien de satisfer les fàbriques de xocolata sobre el total de l'activitat industrial de la ciutat de Barcelona (dins l'anomenada tarifa 3, dedicada a la fàbriques) i, en segon lloc (taula 14), he comparat aquest import amb les altres activitats industrials que eren iguals o superiors.¹³⁸

¹³⁸ El llibre de registre d'aquest impost, regulat per l'Estat tot i que en cedia una part als ajuntaments, estava organitzat en cinc tipologies (tarifes). La tercera, era la dedicada a les indústries i és on trobem quatre epígrafs dedicats a la fabricació de la xocolata. Aquestes quatre categories ja demostren la diversificació (artesanal/industrial i pedra/màquina) que abans comentàvem. Així, primera tarifa (407)

Ambdues taules, però, no tenen en compte els barris o districtes de l'actual ciutat que eren considerats “pueblos agregados” (és a dir, comprèn l'actual districte de Ciutat Vella i l'Eixample)

Observant la taula 13 podrem veure que el pes de les fàbriques de xocolata sobre el total dels impostos que havien de satisfer les altres activitats industrials augmentà paulatinament pel que fa la quantitat, tot i que disminuï percentualment, sense superar el 2,32% (punt màxim) el 1896-97. Aquest pes de la indústria xocolatera dins la indústria barcelonina podria semblar, en nombres absoluts, marginal. Tanmateix, si observem la taula 14, on s'especifiquen la resta d'activitats industrials de la ciutat a l'any 1884-85, observarem que la fabricació de la xocolata és la dotzena activitat de la ciutat i arribaria a ser la vuitena si agrupéssim les activitats tèxtils. Que siguin les activitats tèxtils les més recurrents no ens ha de sorprendre ja que aquest sector va ser el motor principal de la industrialització catalana. Tanmateix, que la xocolata ocupi el dotzè lloc, matisaria la categoria de marginal que mostra el primer quadre.

Taula 13. Contribució de les fàbriques de xocolata de Barcelona, 1884-1917 (Ptes.)

	Contribució	Total Tarifa 3	% sobre el total de la ciutat
1884-85	7.390,7	400.659,8	1,8
1896-97	13.250,1	570.009,8	2,3
1907	10.146	1.016.859,6	1
1917	17.541,9	1.005.676,8	1,7

*Font: Elaboració pròpia a través de *Contribución Industrial y de comercio de Barcelona* (en els anys assenyalats). ACA.

gravava les màquines de xocolata amb cilindres moguts a mà; la segona (408) les màquines de xocolata amb cilindres moguts per aigua, vapor o gas; la tercera (409) les fàbriques de xocolata que utilitzaven pedres mogudes per aigua, vapor o gas; i la darrera (410) les que feien xocolata a la pedra i pasta per la fabricació de torró amb força humana.

Taula 14. Nombre de fàbriques i contribució de les principals activitats fabrils a Barcelona, 1884-85

	Número de Fàbriques	Contribució (Ptes)	Percentatge sobre el total
Fàbriques tèxtils (màquines de filar i retocar)	68	42.691	10,66
Indústria cotonera (tallers mecànics moguts per aigua o vapor)	42	40.889	10,21
Tallers d'impressió	43	22.564	5,63
Tallers de construcció de màquines	20	15.115	3,77
Fàbriques d'estampats	12	15.009	3,75
Tintorereries	40	10.788	2,69
Fàbriques de sabó	25	10.469	2,61
Fàbriques de pasta per sopa	42	10.006	2,50
Fàbriques de blondes	8	10.006	2,50
Fàbriques de serrar fusta	29	9.524	2,38
Telers mecànics per la confecció de cordons i cintes (llana, cotó o lli)	50	9.007	2,25
Telers a mà	83	8.447	2,11
Fàbriques de xocolata	39	7.390	1,84

*Font: *Contribución Industrial y de comercio de Barcelona* (en els anys assenyalats). ACA.

2.2.3 Impuls intern o dinàmiques externes?

En vista de les dades que acabem de mostrar, segueix planant l'interrogant de si les necessitats de la indústria xocolatera espanyola van ser realment un reclam per establir plantacions de cacau en els territoris guineans. Si bé observem cert dinamisme industrial (sobretot en el cas barceloní), en cap cas sembla que puguem afirmar que l'Estat espanyol va viure una revolució de la indústria xocolatera com ho feren altres països europeus. Així mateix, l'estancament en el consum sembla un element més per defensar aquesta línia.

També ens podríem preguntar si va existir una corrent d'exportació de xocolata espanyola a d'altres països, però les dades consultades apunten justament a una direcció contrària, ja que el seu valor sempre fou ínfim i els únics mercats on fou col·locada la xocolata espanyola eren als propis territoris colonials i, en alguns anys molt concrets, al mercat francès. De fet, el valor màxim d'aquestes exportacions no superà els dos milions de pessetes en els anys de la Primera Guerra Mundial i quedava anys llum d'altres productes agrícoles i industrials.¹³⁹

Per tant, amb un consum tan baix i uns canvis industrials tan lents, sembla que l'estímul per convertir l'illa de Bioko en la gran font d'aprovisionament de cacau per la indústria xocolatera espanyola no fou gaire rellevant. Tot i així, algun industrial xocolater de l'època ens fa pensar en matisar la resposta. La fàbrica La Riojana, amb seu a Màlaga, va publicar el 1870 un llibret atacant al govern espanyol per la manca de protecció que tenien els xocolaters espanyols. En ell bàsicament es denunciava que des de la pèrdua de bona part de les colònies americanes el cacau era gravat amb forts impostos que encarien el preu final de la xocolata. Fins i tot, l'autor apunta que en determinats moments havien hagut de recórrer a "mercados extranjeros no productores como son Liverpool, Londres y Hamburgo, únicos que podían surtirnos para alimentar nuestra fabricación" i reclamava al govern mesures per trobar mercats més econòmics o reduir directament els marges aranzelaris.¹⁴⁰ Sens dubte, al cap dels anys, aquest mercat més econòmic fou l'illa de Bioko.

Des del meu punt de vista, però, la relació entre la industrialització de la xocolata i l'arribada del cacau a l'illa de Bioko pot ser molt més clara si tenim en compte que en un inici les plantacions de cacau de l'illa de Bioko no van estar regentades per propietaris espanyols sinó fernandins. Aquests, exportaven els seus productes principalment a ports anglesos (Liverpool) i alemanys (Hamburg), països que, com hem vist, sí que van viure en primera persona la revolució industrial en el camp xocolater i estaven, com a conseqüència, molt més àvids de cacau. No fou fins que aquestes primeres plantacions fernandines demostraren ser exitoses, que una primera corrent de terratinents procedents de l'Estat espanyol va arribar a l'illa. Uns terratinents,

¹³⁹ *Resúmenes mensuales de la estadística de comercio exterior de España. 1920.* Pàg 146. Biblioteca Nacional de Catalunya.

¹⁴⁰ López (1870). Pàg. 6.

com veurem a continuació, que majoritàriament no responien a grans empreses o capitals sinó més aviat a persones que van provar sort en un territori altament desconegut que necessitava intrèpids aventurers disposats a deixar-se la salut (i fins i tot la vida) per tirar endavant una plantació de cacau.

Amb altres paraules, foren els fernandins qui convertiren l'illa en un espai d'aprovisionament de cacau. I aquest fet no manté una relació directa amb la dinàmica econòmica espanyola sinó amb l'europea (sobretot l'anglesa). Fou més tard, un cop les plantacions de cacau començaven a consolidar-se, que tant capitals procedents de la península com els propis fabricants de xocolata, veuran les avantatges i possibilitats que les possessions guineanes podien oferir.

2.3 Les primeres plantacions de cacau: fernandins, catalans i bubis

Les primeres plantacions de cacau foren establertes a l'illa de Bioko a la dècada de 1880. Malgrat tenim constància que durant els primers anys el principal plantador fou un oficial naval espanyol que venia de Cuba (Francisco Romera), ràpidament el panorama quedà controlat pels fernandins. Sundiata destaca com un dels primers terratinents importants a William Alen Vivour, que exportava el cacau a Manchester. Clarence-Smith també destaca Laurenó Díaz da Cunha, un afroportuguès procedent de Sao Thomé que a la vegada actuà de cònsul portuguès a Bioko.¹⁴¹ Altres fernandins pioners foren Joseph Dougan, J.W. Knox, Samuel Kinson o la família Barleycorn, emparentada amb els Vivour.¹⁴² Fins i tot entre aquests primers terratinents podríem situar alguns deportats cubans que havien arribat a l'illa durant la dècada de 1860.¹⁴³

Un dels fernandins que amb els anys va tenir més presència pel que fa a les plantacions de cacau fou Maximiliano Jones. Aquest, arribà el 1864 a Bioko procedent, com molts, de Sierra Leone. Dels seus contactes amb els espanyols en va treure la possibilitat d'anar a la Península a estudiar. Malgrat ser protestant fou acceptat pels jesuïtes de Bilbao i al seu retorn treballà amb els missioners claretians. Al cap de pocs anys, però,

¹⁴¹ Clarence-Smith (2000). Pàg. 80.

¹⁴² Sundiata (1996). Pàg. 92-93. Clarence-Smith (1989). Pàg. 492.

¹⁴³ Rodríguez Barrera (1924). Pàg. 14. González Echegaray (2003). Pàg. 206-207.

inicià el seu propi negoci amb plantacions de cacau a la zona de San Carlos, convertint-se en un dels principals propietaris de l'illa a la dècada de 1920. Per les autoritats colonials espanyoles sempre fou un exemple a seguir ja que malgrat el seu origen anglòfon i protestant va acabar sent un devot catòlic submís al poder colonial espanyol.¹⁴⁴

La relació de concessions de terres entre 1862 i 1890 que aporta Sundiata ens dóna una imatge prou clara d'aquest procés de preponderància de les famílies fernandines en l'inici de les explotacions de cacau. De les 127 concessions atorgades per les autoritats espanyoles entre aquests anys, la majoria (99) les situem entre 1880 i 1890. D'aquestes 99, només 36 pertanyen a noms espanyols, essent els més destacats els de Francisco Romera i la Compañía Trasatlántica.¹⁴⁵

Tanmateix, a partir de 1890 les coses començaren a canviar. Afavorits per la consolidació de la línia comercial entre l'illa i Barcelona gràcies els vaixells de la Trasatlántica i l'establiment l'any 1891 de la llibertat de comerç entre els territoris colonials i els ports metropolitans, arribaren a Bioko els primers capitals de la península.¹⁴⁶ Aquests procedien bàsicament de la mateixa Barcelona. El patró que seguiren les empreses agrícoles i comercials barcelonines fou similar. Capitals socials limitats (normalment sota la figura de societats en comandita) i demandes de peticions de terrenys que oscil·laven entre les 100 i les 500 hectàrees.

Més enllà de la Trasatlántica, segons Díaz Matarranz la primera societat barcelonina establerta a Bioko fou Rius y Torres, que posà en funcionament una de les finques de cacau, *La Barcelonesa*, que amb el temps acabà sent de les més conegudes de l'illa. Rius y Torres va néixer com empresa comercial el 1880, però no començà a treballar a l'illa fins el 1894. Entre els socis principals de Rius y Torres s'hi trobava Salvador de la Trinitat Rius i Torres, el seu germà Gabriel i finalment, el seu oncle (i més tard cunyat), Sebastià Torres.

Sebastià Torres encarna perfectament el prototip de família burgesa barcelonina, amb un peu posat als negocis i l'altra a la política. Fou president de la Lliga de Defensa Industrial de Barcelona i, posteriorment, diputat per la Lliga Regionalista de Catalunya,

¹⁴⁴ Ballano (2014). Pàg. 121.

¹⁴⁵ Sundiata (1996). Pàg. 187-189.

¹⁴⁶ Clarence-Smith (1994) Pàg. 184.

essent un dels membres de la candidatura dels “Quatre Presidents” que significà la irrupció del regionalisme català dins la Restauració espanyola.¹⁴⁷ Segurament fou el barceloní més rellevant amb negocis a Guinea durant els primers decennis del s. XX i *La Voz de Fernando Poo*, a la seva mort el 1922, el va descriure com “uno de los más sólidos prestigios del comercio barcelonés y uno de los patricios que con mayor ahínco había labrado para el progreso de Fernando Poo, en cuya isla poseía la hermosa finca denominada La Barcelonesa”.¹⁴⁸ Joaquín Coll Astrell, en el seu viatge a l’illa el 1905, va descriure la seva plantació com “la hacienda mejor cultivada de Fernando Poo (...). Tiene casi en plena producción unes trescientas hectáreas y cuenta con modernos secaderos y espaciosos graneros para almacenar cacao.”¹⁴⁹ A partir de la dècada de 1920 sembla que les plantacions de cacau van quedar sota la propietat de Sebastià Torres (sota el nom de Hija de Sebastián Torres), tot i que la casa comercial “Rius i Torres” encara apareixia com una importadora de cacau i cafè.

Per la seva banda, Salvador de la Trinitat Rius i Torres, més conegut com Trinitat Rius, provenia d’una família de comerciants i naviliers, reconegut com “un dels comerciants més notables de Catalunya” a cavall del s. XIX i el XX.¹⁵⁰ Fou president del Consell d’Administració de la Mutua General de Seguros i, com el seu oncle, també liderà la Lliga de Defensa Industrial i Comercial. Així mateix, fou diputat per la circumscripció de Mataró a les Corts espanyoles, primer com a membre del Partit Conservador (1899) i més tard de la Lliga Regionalista de Catalunya i Solidaritat Catalana (1903-1907).¹⁵¹ Com veurem més endavant, la seva condició de diputat li atorgà un protagonisme cabdal tant en les associacions de defensa de terratinents i comerciants com en les negociacions polítiques que se’n derivaven. Els negocis de Salvador de la Trinitat s’ampliaren l’any 1912 amb la creació de la Compañía Española de Fomento en África, dedicada a l’establiment de dipòsits comercials (en règim de port franc) i estacions carboníferes.¹⁵²

La societat Rius i Torres estava domiciliada al número 17 del carrer Montcada de Barcelona, on també hi tenien situats els magatzems de cacau (també de sucre i cafè).

¹⁴⁷ Díaz Matarranz, (2005) Pàg. 101-102; *La larga historia de Gabriel Rius*.
<http://vidamaritima.com/2007/10/la-larga-historia-del-gabriel-rius/> [21 de setembre de 2016]

¹⁴⁸ *La Voz de Fernando Poo*. Núm 291. Novembre de 1922. Pàg. 2

¹⁴⁹ Coll Astrell, Joaquín. *Fernando Poo. Estado actual y porvenir de la colonia*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6413.

¹⁵⁰ <http://fabregaspere.com/dmdocuments/2006.99.99.Mutua.catala.04.pdf> [3 de gener de 2017]

¹⁵¹ *Ibidem*.

¹⁵² http://www.sac.cat/ficha_fondo2.php?id=564&sitelang=ca&pagina [21 de setembre de 2016]

Rius i Torres també disposava d'una flota mercant formada per cinc vaixells de vapor, que segons sembla van connectar Barcelona i Bioko entre 1899 i 1912, quan els vaixells foren comprats per la valenciana Vapores y Correos de África, que centrà la seva activitat en els ports del nord d'Àfrica.¹⁵³

Un any més tard, el 1895, s'hi establí també la firma Buxeras Hermanos i Font, propietat de Joan Font i dels germans graciencs Francesc i Joan Buxeras i Bultó, fills de l'advocat Lluís Buxeras Abat, conegut per ser propietari del palauet noucentista de Can Boixeres de l'Hospitalet del Llobregat.¹⁵⁴ Aquests deixaren l'administració de les finques a Bonaventura Roig, un dels colons catalans més actius de les primeres dècades del s. XX. Quan Bonaventura Roig va morir el 1935, *La Guinea Española* el recordà com un intrèpid aventurer que provà sort a Cuba “y de aquella Isla vino a nuestra colonia donde con regular éxito ha trabajado durante muchos años dedicándose en San Carlos a la agricultura y principalmente al comercio”.¹⁵⁵ En els anuncis comercials de *La Voz de Fernando Poo* Bonaventura Roig apareix com a propietari de les factories Wesbay (una de les més antigues de la zona de San Carlos) i especialitzat en l'exportació tèxtil. Buxeras Hermanos i Font, per la seva banda, malgrat ràpidament es va vendre les seves terres a Bioko, es va mantenir com una de les principals cases majoristes de cacau de Barcelona fins a la mort, el 1924, de Francesc Buxeras.

Amb aquest, altres catalans que s'aventuraren a demanar concessions de terres foren els osonencs Miquel Trías i Trías, Jaume Riera i Caralt i Josep Vilarrassa i Arenas, que fundaren la famosa Vigatana, una de les finques de més renom durant tot el s. XX. La Vigatana s'establí com una societat anònima que el 1904 presentava un capital social proper al milió de pessetes i durant bona part del primer terç del s. XX va estar dirigida per l'advocat Josep Maria Boada.¹⁵⁶ El 1903 fou el torn de Hijos de Guillermo Huelín, la qual s'havia quedat amb les possessions de la també barcelonina “La Colonial de Fernando Poo”, societat que havia rebut una concessió de 1.000 hectàrees l'any 1900, de les quals només 50 es posaren en explotació.¹⁵⁷ Tanmateix, les seves plantacions

¹⁵³ <http://www.um.es/ixcongresoaehe/pdfB3/La%20proteccion%20de%20los%20accidentes.pdf>. [21 de setembre de 2016] <http://vidamaritima.com/2007/10/la-larga-historia-del-gabriel-rius/> [21 de setembre de 2016]

¹⁵⁴ <http://www.l-h.cat/gdocs/d3940351.pdf> [12 de desembre de 2016]

¹⁵⁵ *La Guinea Española*. Núm. 899, 8 de desembre de 1935. Pàg. 366.

¹⁵⁶ *La Gaceta*. Núm. 128. 7 de maig de 1904. Pàg. 525.

¹⁵⁷ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 101-102.

sembla que augmentaren amb l'adquisició d'una part de les propietats de Francisco Romera.¹⁵⁸

Existiren altres catalans sobre els quals els treballs publicats fins ara n'havien fet només escasses referències, però que també arribaren a Bioko la darrera dècada del s. XIX i que s'acabaren consolidant com a grans plantadors de cacau. A diferència dels primers, però, responen a un model molt diferent, ja que eren projectes molt més individuals, marcats per una actitud molt més aventurera i amb la voluntat de provar sort en un territori que, per la majoria, era absolutament desconegut. És el cas, per exemple, de Joaquim Rodríguez Barrera, un jove natural de Sant Feliu de Guíxols que treballava al negoci familiar del suro. El 1894, amb tan sols 19 anys, i davant de les dificultats econòmiques que patia el taller on treballava, va acceptar l'oferta per posar en funcionament una finca de cacau de 182 hectàrees a la zona de Rebola, propietat dels germans Lluís i Agustí Cases, industrials de la mateixa població. El poc interès que despertà l'explotació en els germans Cases, que segurament l'havien adquirit amb objectius especulatiu, féu que al cap de poc aquests oferissin a Joaquim Rodríguez comprar-la.

A partir de la dècada de 1910 les finques de Joaquim Rodríguez, conegudes amb el nom de "Montserrat" i "Montseny" (en honor a la seva filla i a la seva dona, Maria Lloveras, nascuda a Sant Celoni) foren pioneres, sobretot pel que feia referència a les innovacions i millores que s'hi duïen a terme. Com veurem més tard, Rodríguez Barrera ocupà càrrecs importants en les organitzacions agrícoles i comercials establertes a Barcelona, essent president de la Unión de Agricultores de la Guinea Española durant gran part de la seva existència. Joaquim Rodríguez fins i tot arribà a obrir una petita fàbrica de xocolata a la Plaça Santa Anna de Barcelona, on elaborava xocolata amb el cacau de les seves pròpies finques. Amb els anys, el negoci xocolater passà mans del seu cunyat, Esteve Lloveras.¹⁵⁹ La significació de Joaquim Rodríguez Barrera dins l'agricultura colonial, amb múltiples estudis i publicacions a les quals ens referirem, li van valdre diferents reconeixements públics, entre els que destaca l'any 1955 (quan l'empresa ja

¹⁵⁸ Coll Astrell, Joaquín. *Fernando Poo. Estado actual y porvenir de la colonia*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6413

¹⁵⁹ Vicens: *Ganxons a Guinea*. [Documental]. Sant Feliu de Guíxols. 2012.

s'havia convertit en una societat anònima) la condecoració com a “comendador del Orden de África”.¹⁶⁰

L'experiència de Joaquim Rodríguez fou seguida per altres guixolencs com Joan Domènech i Viñas, que amb el soci tarragoní Francesc Potau i Juni (qui no s'establí a l'illa definitivament fins el 1909) fundaren, l'any 1900, una de les altres explotacions de cacau per excel·lència de l'illa, situada a prop del Riu Tiburones i coneguda com a “Potau y Doménech”. Del contacte amb Sant Feliu de Guíxols també arribà a la colònia el 1909 Salvador Sendrós (originari del Vendrell) que posà en funcionament una finca de cacau a Sant Carlos. Francesc Potau i Joan Doménech igual que Joaquim Rodríguez Barrera, acabaren esdevenint uns referents de l'agricultura colonial. El periodista Francesc Madrid, l'any 1933, recull el testimoni d'un petit propietari de plantacions de cacau que definia Francesc Potau amb aquestes paraules:

“El ejemplo de ellos es un catalán que se llama Potau, a quienes los catalanes han conferido el cargo benemérito y honorario de cónsul de Cataluña. Potau es un hombre que embarcó el mismo día que surgieron los primeros incidentes de la Semana Trágica del año 1909. Entonces era un mozalbete bien dispuesto para el trabajo, generoso y emprendedor. Llego tras mil peripecias (...) y ya en la tierra empezó a labrar su porvenir (...). Tenía que vivir del crédito, rehacer paso a paso la fortuna empezada porque las cosechas no nacían todo lo floreciente que era de esperar (...). Pero a fuerza de voluntad, de resistencia en los empujones, de honestidad en el vivir (...) Potau y su socio Doménech llegaron a conseguir una finca.”¹⁶¹

Una altra de les firmes agrícoles i comercials més rellevants del període fou “Francisco Pérez e Hijo”, dedicats tant a l'agricultura com al comerç del cacau. El seu fundador, Francisco J. Pérez Castañón (d'origen lleonès), arribà el 1885 a la colònia i fou recordat com “uno de los primeros agricultores que crearon riqueza en la isla de Fernando Poo, contribuyendo a poner en valor aquel territorio”.¹⁶² El seu fill, Antonio Pérez López, afincat a Barcelona, fou juntament amb Joaquim Rodríguez un dels personatges més

¹⁶⁰ *Homenaje a la Antigüedad en la Guinea Española*. (1962). ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española Caixa 7. Pàg. 21-22.

¹⁶¹ Madrid (1933). Pàg. 82.

¹⁶² *La Voz de Fernando Poo*. Núm 453. Juny 1934. Pàg. 13.

actius en el teixit associatiu colonial, ampliant les seves plantacions i negocis colonials fins a ser conegut com “el emperador del cacau” a la dècada de 1930.¹⁶³ Durant el franquisme i sota l’administració del seu fill (Francisco-Javier Pérez Portabella) l’empresa passà a anomenar-se Francisco Pérez e Hijos S.A, coneguda com a FRAPEJO, societat que amplià els seus negocis amb l’explotació de cafè i i l’establiment de múltiples factories comercials per tota la colònia.

Francesc Ripoll fou un dels altres barcelonins destacats durant aquests primers anys. En un inici viatjà a Bioko per fer-se càrrec d’una factoria comercial, però ràpidament adquirí plantacions de cacau.¹⁶⁴ Tanmateix, fou un dels primers colons en no suportar les penalitats climàtiques i el 1910 morí, sent recordat com un dels propietaris més estimats a la colònia, tan pels colons com (suposadament) pels bracers. Segons *La Voz de Fernando Poo*:

“Llegó incluso a ser querido por sus obreros, aquellos que, por diferencia de raza, es tan difícil despertar en ellos el sentimiento de amor hacia el europeo. Sus negocios, los propios, los supeditaba al bien general: sin miras egoístas de ninguna clase, ya que su noble consciencia le obligaba a pensar que todos obraban con la misma buena fe con que él lo hacía siempre.”¹⁶⁵

Ramón Goula i Plandiura fou un dels altres protagonistes durant tot el període, ja que els seus negocis es centraren en la importació de cacau. Malgrat no va posseir grans extensions de terres a l’illa, es dedicava comprar (embarcar) el cacau de gran part dels mitjans productors de Bioko i vendre’ls, posteriorment als majoristes de Barcelona. A la seva mort, el 1930, el seu fill (Ramón Goula Costa) el substituí al capdavant del negoci.

La companyia Trasatlántica, per la seva banda, aprofità el control de les connexions entre Barcelona i Santa Isabel per diversificar els seus negocis. A part de finançar les expedicions liderades per Emilio Bonelli a la zona continental amb l’objectiu d’establir factories comercials, va esdevenir una de les firmes amb més hectàrees dedicades a

¹⁶³ Babiloni Navarro: *Los Territorios del Golfo Guinea vistos por un colono al terminar el año 1934*. Fondo III: Administración de los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/08183.

¹⁶⁴ Desconeixem si Francesc Ripoll era familiar de Ramón Ripoll qui, segons García Cantús, va rebre concessions de terres el 1887. García Cantús (2004). Pàg. 569.

¹⁶⁵ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 14. 1 de gener de 1911. Pàg. 2.

l'explotació de cacau, així com de cafè, plàtans i pinyes. Alguns autors, com De Castro, De la Calle i Ballano, exposen els favors que va rebre de les autoritats colonials per augmentar la seva influència dins l'agricultura colonial.¹⁶⁶ Certament, l'any 1890 tenia tres finques que superaven les 200 hectàrees i en 20 anys aquestes es multiplicaren per tres. Alguns dels seus agents, com Pedro Bengoa o Jerónimo López, aconseguiren diversos càrrecs en les corporacions agrícoles i comercials i acabaren sent propietaris de renom. Sobre Jerónimo López, precisament, cal destacar que fou recordat com el primer espanyol en posseir una factoria comercial i que el seu fill, Francisco López Canto, amb els anys es convertí en una de les veus més destacades de l'africanisme guineà.¹⁶⁷ Així mateix, segons García Cantús, Jerónimo López també fou el capatàs de les plantacions que posseïa el governador general Montes de Oca a finals de la dècada de 1880.¹⁶⁸

La companyia Trasatlántica, però, no va treure gaire beneficis ni de les seves explotacions agrícoles ni encara menys de les connexions marítimes. Martín Rodrigo exposa que, ja des de finals del s. XIX, la línia que unia Barcelona i Santa Isabel era deficitària i si aquesta va decidir mantenir les connexions malgrat les pèrdues fou perquè altres serveis que tenia contractats amb l'Estat les compensaven amb escreix. Pel que fa les seves plantacions, la Trasatlántica finalment va vendre totes les seves propietats l'any 1925 a una societat anònima de capital Madrileny (la Compañía Colonial de África) i a principis de la II Segona República fou substituïda per la companyia Transmediterrània com a empresa concessionària de les connexions oficials entre metròpoli i colònia. Tot i així, les empreses de la corporació Comillas van mantenir els seus vincles amb els negocis guineans durant la dècada de 1930, ja que el Banc Hispano Colonial participà en la creació de la Compañía Nacional de Colonización Africana (ALENA) que bàsicament es dedicà a l'explotació forestal de Río Muni.¹⁶⁹

Si bé no podem saber del cert el nombre de catalans que salparen cap a Bioko durant aquests anys, cal ressaltar-ne no només la importància sinó també el paper de lideratge que aquests assumiren. L'any 1962, la *Casa de la Guinea Española*, entitat que agrupava el gruix de colonials establerts a Barcelona, celebrà un homenatge als colons

¹⁶⁶ Ballano (2014). Pàg. 127-128. De Castro i De la Calle (2007). Pàg. 162.

¹⁶⁷ *La Voz de Fernando Poo*. Núm 276, 10 d'abril de 1922. Pàg. 2

¹⁶⁸ García Cantús (2004). Pàg. 568.

¹⁶⁹ Rodrigo Alharilla (2002). Pàg. 144-145.

més antics, sobre els qual requeia, segons l'entitat, el mèrit d'haver iniciat amb penes i treballs unes plantacions de cacau que, a la dècada de 1960, encara donaven molts beneficis. La taula 15, realitzada a partir de la documentació sobre la preparació de l'acte, mostra com entre els 20 colons antics guardonats (amb data d'arribada a Bioko entre 1870 i 1912), com a mínim 8 procedien de Catalunya, 4 eren fernandins i la resta provenien d'altres punts de la geografia espanyola, Portugal i el nord d'Àfrica.¹⁷⁰

Taula 15. Origen i antiguitat dels principals terratinents de l'illa de Bioko

Any d'arribada	Nom	Data de naixement	Lloc de naixement
1870	Jose Dougan Mackarty	24/12/1870	Santa Isabel
1870	Maximiliano Jones	21/11/1870	Santa Isabel
1885	Antonio Pérez López	S/D	Barcelona
1893	Victoriano Calatayud Ruiz	23/11/1893	Basile
1894	Joaquín Rodríguez Barrera	16/7/1874	Sant Feliu de Guíxols
1895	Francisca Maicas Fernández	6/10/1888	Argel
1898	Alfonso Casajuana Riggs	24/12/1876	Sevilla
1899	Alfredo Jones Niger	24/5/1889	Santa Isabel
1899	Wilwardo Jones Niger	15/4/1899	Santa Isabel
1899	Buenaventura Roig Serra	26/11/1861	Martorell
1900	Juan Domenech Viñas	25/8/1884	Sant Feliu de Guíxols
1901	Pedro Garcia Amilivia	19/9/1886	Vitoria
1906	Armando Ligeró Garcia de Araoz	Sense dades	Sense dades
1908	José Ligeró Garcia de	Sense dades	Sense dades

¹⁷⁰ Càlcul dut a terme a partir de la documentació que preparava el *Homenaje a la Antigüedad en la Guinea Española*. (1962). ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 7. El nombre de 8 el podríem elevar a 11 si tenim en compte que la família Ligeró era originària de Sevilla però s'havien desplaçat a Barcelona. En aquest quadre apareix Antonio Pérez López, tot i que fou el seu pare (Francisco) qui va iniciar les explotacions.

Any d'arribada	Nom	Data de naixement	Lloc de naixement
	Araoz		
1908	Libiano Vaz Serra	16/2/1891	Cernache do Bonjardim (Portugal)
1909	Salvador Sendrós Roig	15/4/1892	Vendrell
1909	Francisco de Antonio Potau Juni	7/11/1886	Tarragona
1911	Jesús Mallo Castan	S/D	Vall de Benasc
1912	Joaquín Amilivia Maicas	4/12/1911	Sant Sebastià
1912	Eladio Lahoz Cano	1886	Barcelona
1912	Antonio Armengol Piñol	27/11/1886	Barcelona

*Font: Elaboració pròpia a partir de *Expedients d'homenatges i condecoracions*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 6.

Una font més fiable per valorar la importància dels colons procedents de Barcelona és el registre de propietat de les plantacions de cacau a l'illa. Aquest fou molt defectuós fins les dècades de 1920 i 1930. De principis del s. XX només he pogut obtenir una declaració jurada de les propietats, que correspon a l'any 1911. Si observem la taula 16, que engloba només les propietats de més de 100 hectàrees, podem observar com les famílies fernandines eren les principals propietàries, seguides de les procedents de Barcelona, que controlaven el 36% de les grans propietats.

Taula 16. Propietaris de plantacions de cacau de més de 100 hectàrees, 1911

Nom	Hectàrees	Origen
Cunha Lisboa	940	Afroportuguès
H. Moritz	705	Alemanya
Barleycorn Vivour	645	Fernandí
Compañía Trasatlántica	618	Barcelona
Da Costa Leal	507	Portugal
Rius y Torres	488	Barcelona
Manuel Balboa	479	Fernandí
Francisco Pérez e Hijo	432	Barcelona
Maria Guadalupe y Mera	350	Portugal

Nom	Hectàrees	Origen
John Holt y Cia	332	Anglaterra
Gerónimo López	295	Barcelona
Maximiliano Jones	280	Fernandí
La Vigatana	266	Barcelona
Francisco Wilson	263	Fernandí
Ezequiel A Davis	235	Fernandí
Monteiro y Compañía	231	Barcelona
Ambas Bay	208	Anglaterra
Hervert Ernest Makkfoy	201	Fernandí
Buxeras Hermanos	200	Barcelona
Casas y Rodríguez	200	Barcelona
Misión Católica	195	Barcelona
Pedro Bengoa	160	Barcelona
Edmundo y Sara Collins	158	Fernandí
José Walteiro Dougan	157	Fernandí
Herederos de Ana	110	Fernandí
Francisco Ripoll	107	Barcelona

*Font: Elaboració pròpia a partir de *Año 1911. Lista General de fincas rústicas puestas al cobro*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa13.¹⁷¹

Més enllà dels capitals catalans destaquen algunes famílies aragoneses procedents de la Vall de Benasc. El precursor d'aquestes fou Mariano Mora Abad, que anys més tard es casaria amb la barcelonina Antonia Llorens, filla de l'industrial Enric Llorens Grau.¹⁷² Familiars d'aquest en serien els germans Mallo Castán, que també foren dels grans hisendats de la colònia. Un d'ells (Joaquín Mallo) acabà sent diputat a les Corts Espanyoles pel Partit Radical. La unió de la família Mora i Mallo donà lloc a una de les finques més grans de la colònia (Sampaka), i el seu cacau durant el franquisme tingué molt de prestigi. Fins i tot, actualment, existeix una franquícia de xocolateria que, en honor a aquesta finca, ha agafat aquest nom.¹⁷³ Altres pioners en establir plantacions a Bioko foren els germans Ligeró (Armando i Jesús) d'origen andalús, però residents a la ciutat comtal.

També cal remarcar la importància de les firmes angleses John Holt, The Ambas Bay i l'hamburguesa Moritz. Aquestes tres últimes, malgrat estar formades amb capital

¹⁷¹ El total d'aquestes grans propietats era de 8.762 hectàrees, el que representava el 49% sobre el total de les finques rústiques de l'illa.

¹⁷² Brunet (2008). Pàg. 54.

¹⁷³ <http://www.cacaosampaka.com/> [21 de setembre de 2016].

estranger, també tenien una seu a Barcelona, ja que no només es dedicaven a les explotacions agrícoles, sinó que també importaven i exportaven d'altres productes, esdevenint empreses d'una gran rellevància durant tot el període estudiat. Per últim, cal citar les cases portugueses (Mera, Da Costa), moltes de les quals arribaren atretes pel gran desenvolupament agrícola i comercial que estava vivint la veïna Sao Thomé i Príncipe. Sembla ser que els terratinents portuguesos reberen un bon tracte per part de les autoritats espanyoles ja que aquestes valoraven els seus bons coneixements en agricultura tropical.¹⁷⁴ A part de terratinents portuguesos de renom, també n'arribaren molts d'altres a treballar com a capatassos de les plantacions (tan portugueses com espanyoles i fernandines). Aquests no tingueren tanta bona premsa i molts es guanyaren la fama de ser els més violents amb els treballadors africans. Fins i tot, el 1916 el governador de la colònia exigí que qualsevol capatàs portuguès procedent de Sao Thomé i Príncipe portés un informe de les autoritats colonials portugueses, ja que se n'adonaren que molts arribaven a Bioko després d'haver estat expulsats de les colònies veïnes.¹⁷⁵ En qualsevol cas, la importància portuguesa a l'illa de Bioko queda fora de qualsevol dubte, no només per la rellevància que tingueren dins l'agricultura del cacau, sinó també pel seu pes demogràfic. I és que el cens de l'illa de 1923, els colons portuguesos representaven un 17,8% sobre el total de la població europea, només superats pels procedents de l'Estat espanyol.¹⁷⁶

Fins que el 1904 no es publicà la llei sobre la propietat de la terra, la desorganització jurídica sobre les concessions fou total. Aquest fet, dificulta tenir dades molt més exactes sobre les extensions de les propietats i sobre si aquestes realment estaven sota el cultiu del cacau. A més a més, aquestes primeres dades invisibilitzen un tercer protagonista clau: els bubis.

La població bubí, amb l'arribada dels anglesos el 1827 i sobretot l'establiment de la població fernandina, tendí a abandonar les terres costaneres per ressituar-se en zones més d'interior. Aquest procés fou altament conflictiu ja que es generà una gran rivalitat entre la població bubí i acabà desembocant en una important reconfiguració política. La societat bubí quedà fragmentada en unes 200 poblacions agrupades per districtes sota

¹⁷⁴ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 273. Març de 1922. Pàg. 7.

¹⁷⁵ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 151. Octubre de 1916. Pàg. 7.

¹⁷⁶ Sanz Casas (1983). Pàg. 33.

l'autoritat d'un cap (botuku o *bötúkku*). Es calcula que existien uns 28 botukus a partir de la segona meitat del s. XIX. Aquests botukus estaven sotmesos a l'autoritat d'un monarca (malabbo o moka) que, amb el temps, actuà més com a poder simbòlic que real.¹⁷⁷ Els bubis van integrar-se paulatinament a les activitats econòmiques extractives de l'època, primer com a recol·lectors d'oli de palma i, més tard, també com a propietaris de petites finques agrícoles de cacau. Malgrat aquest producte era quelcom nou, el domini del medi físic i una llarga tradició agrícola (en productes com el nyam, verdures i l'oli de palma) van facilitar aquest procés.¹⁷⁸

Molts bubis posaren en funcionament petites plantacions de cacau a través del mimetisme de petits propietaris fernandins i d'altres ho feren pel contacte amb les missions catòliques arribant a significar, segons Clarence-Smith, una tercera part de la producció de cacau de l'illa a inicis del s. XX.¹⁷⁹ Els claretians, per exemple, defensaven que una de les vies per *civilitzar* el bubí, era l'atracció al treball. Conscients que la majoria de bracers de les plantacions vivien en unes pèssimes condicions, van creure que una bona via d'atracció podia ser la concessió de petites parcel·les de terra (d'aproximadament una hectàrea) per plantar-hi cacau. Tanmateix, la propietat d'aquestes terres quedava a mans de les missions i els bubis que hi treballaven només es quedaven una part del benefici del cacau recol·lectat.¹⁸⁰

Tot i així, el cacau de les plantacions bubis acostumava a ser d'una qualitat inferior ja que no disposaven dels mitjans tècnics necessaris per tirar endavant les explotacions. Segons Francesc Potau, un dels problemes del cacau cultivat pels bubis era el mal procés d'assecat que feia que tingués un gust fumats gens apreciat.¹⁸¹ A més a més, no tingueren accés a la contractació de bracers i les seves parcel·les de terra sempre havien de ser treballades per la pròpia família.¹⁸² Aquest fet els relegà a un paper subaltern dins l'economia colonial. Si bé molts bubis volgueren mantenir les seves explotacions com un mitjà de supervivència (on a més a més hi practicaven una agricultura de subsistència) per evitar ser reclutats com a bracers per les plantacions, el seu

¹⁷⁷ Sundiata (1996). Pàg. 74-77. Bolekia (2003). Pàg. 21.

¹⁷⁸ Martín del Molino (1993). Pàg. 21.

¹⁷⁹ Clarence-Smith (1994). Pàg. 181.

¹⁸⁰ Creus (2014). També es pot consultar la ponència de Jacint Creus en el III Seminario Internacional sobre Guinea Ecuatorial. <https://canal.uned.es/mmobi/index/id/51932>. [22 d'octubre de 2016]

¹⁸¹ Potau (1905). Pàg. 20.

¹⁸² Clarence-Smith (1994). Pàg. 185.

endeutament amb els terratinents espanyols i fernandins els acabà deixant en una situació de màxima fragilitat i, com veurem més endavant, molts d'ells van acabar perdent les seves plantacions.¹⁸³

Alfredo Jones, fill de Maximiliano Jones, afirmava que un dels grans errors que havien comès les autoritats espanyoles amb la població bubí era haver-los permès establir-se com a plantadors de cacau, ja que aquest fet els havia donat certa autosuficiència per evitar ser reclutats com a bracers. Segons Jones:

“La debilidad propia de la raza, la falta de estímulo para el trabajo y la vida de independencia a que están acostumbrados sus individuos, son factores poco favorables para lograr obtener de ellos braceros para las explotaciones agrícolas, resistiéndose cuando pueden al trabajo asalariado, y a cuyo fin se escudan en que tienen que atender sus propias fincas, creadas casi a este único pretexto, y que consisten en pequeñas parcelas de cacao, generalmente poco atendidas y cuya producción venden a los europeos”¹⁸⁴

El decret sobre la propietat de la terra de 1904 sancionà definitivament el control de les autoritats colonials espanyoles sobre el sòl guineà. Aquest decret ratificava el monopoli de les autoritats colonials (en la figura del governador general) per concedir extensions de terres de fins a 100 hectàrees, al mateix temps que definia el principi de la “propietat indígena”. Segons el decret:

“A medida que la circunstancias lo permitan, y para determinar mejor la propiedad de las diferentes tribus, poblados o grupos familiares indígenas, el Gobernador General de la colonia fijará los límites de porción correspondiente a cada uno de aquéllos. Para esa fijación se tendrán ampliamente en cuenta las actuales necesidades y el probable desarrollo material y económico del núcleo de la población.”¹⁸⁵

¹⁸³ Clarence-Smith (1994). Pàg. 185

¹⁸⁴ *Memoria sobre el problema de la mano de obra en la isla de Fernando Poo, por don Alfredo José Jones Níger, perito agrícola del Servicio argonómico de los territorios españoles del Golfo de Guinea.* Desembre de 1938. AGA Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/8128.

¹⁸⁵ Miranda (1945). Pàg. 144.

Segons Alicia Campos, aquesta disposició “limitada a territorios efectivamente ocupados y cultivados, más que asegurar, sancionó una verdadera desposesión.”,¹⁸⁶ i en una línia semblant Edmundo Sepa valora que aquesta disposició establia un doble procés en el qual “mientras para el colono todo son facilidades para su instalación en el lugar, a los nativos se les iba sometiendo a un control y limitación progresivos, que se traducían en la práctica en una marginación progresiva del contexto emergente.”¹⁸⁷ Tot i que aquest decret no concebia que els bubis poguessin ser propietaris individuals d’una porció de terra ni estaven autoritzats a cedir-la o vendre-la, a la pràctica les coses foren molt més complexes. La incapacitat de les autoritats espanyoles per fer acomplir degudament les disposicions, va fer que els bubis continuessin *de facto* com a petits propietaris de plantacions de cacau. De fet, en les primeres relacions de propietat consultades, apareixen molts bubis amb petites extensions de terres (que no superen les 10 hectàrees) moltes de les quals suposem que eren plantacions de cacau.¹⁸⁸

Per tant, podem concloure que en les dues darreres dècades del s. XIX i els primers anys del s. XX, fernandins, espanyols i bubis participaren de forma activa però desigual en la introducció del cacau. La preponderància econòmica (i numèrica) dels fernandins i les seves relacions amb les xarxes comercials angleses van conviure amb la progressiva arribada de terratinents procedents de la península, principalment catalans. Els bubis, per la seva banda, buscaren readaptar-se a la nova situació i foren molts els que, malgrat unes disposicions espanyoles que anul·laven la seva capacitat legal per ser propietaris i la manca de recursos propis, mantingueren plantacions de cacau i un rol econòmic actiu.

Amb aquesta situació, les exportacions de cacau a l’illa de Bioko van créixer de manera progressiva i, com ens mostra la taula 17, a partir de 1890 superaren les exportacions d’oli de palma.¹⁸⁹ La resta de productes exportats (fusta, cafè, gomes, etc.) mai arribaren a ser tan importants (figura 5), fet que facilità que pràcticament totes les plantacions estiguessin dedicades al cacau.

¹⁸⁶ Campos (2004). Pàg. 8 i 9.

¹⁸⁷ Sepa (2011). Pàg. 165

¹⁸⁸ *Lista General de fincas rústicas puestas al cobro. Año. 1911.* AGA Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373. Aquesta llista no ens permet assegurar quins propietaris eren bubis i quins no ho eren ja tan sols tenim la referència del nom i molts cops aquesta és insuficient per corroborar quins eren bubis.

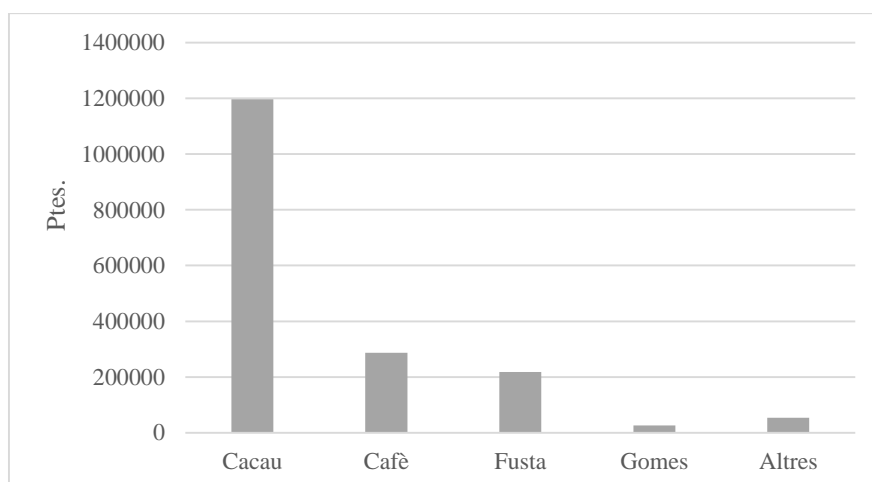
¹⁸⁹ Les dades aportades per *La Voz de Fernando Poo* a la taula 17 no corresponen a les que mostra Díaz Matarranz. Tanmateix, la tendència de les dades (augment de les exportacions de cacau en detriment de les d’oli de palma, és la mateixa). Díaz Matarranz (2005). Pàg. 99 i 100.

Taula 17. Valor de les exportacions de cacau i oli de palma des del port de Santa Isabel, 1889-1899 (Ptes.)

Any	Cacau	Oli de Palma
1889	474	6.500
1890	88.331	6.360
1891	231.023	21.136
1892	296.944	80.756
1893	309.041	49.273
1894	499.799	65.112
1895	546.559	149.733
1896	635.417	253.356
1897	748.827	108.854
1898	1.029.598	7.720
1899	1.144.398	4.035
Total	5.530.411	752.835

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm.17. 15 de febrer de 1911. Pàg. 6.

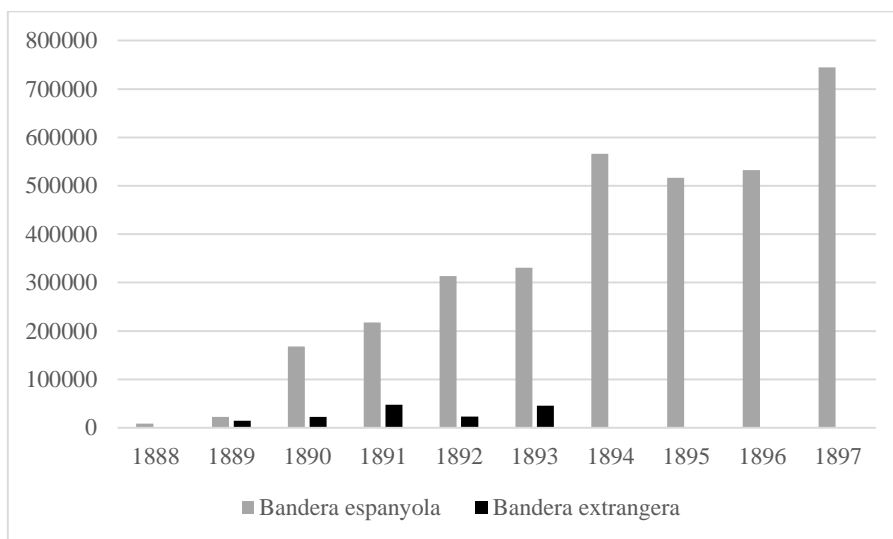
Figura 5. Valor de les exportacions des del port de Santa Isabel, 1899 (Ptes.)

*Font: Elaboració pròpia a partir de Beltrán y Rózpide (1901). Pàg. 129

Així mateix també cal ressaltar que la presència de terratinents procedents de la Península i la consolidació de les connexions de la Trsatlántica van permetre reorientar les exportacions. Com podem observar en la figura 6, les exportacions de cacau amb bandera espanyola foren majoritàries i, com veurem a continuació, tingueren un destí molt clar: Barcelona.

Figura 6. Valor de les exportacions de cacau del port de Santa Isabel segons bandera, 1888-1897 (Ptes.)

*Font: Elaboració pròpia a partir de Díaz Matarranz (2005). Pàg. 99.

2.4 Barcelona: port d'entrada i de sortida

L'establiment dels primers terratinents procedents de la Península va ajudar a afermar la relació comercial entre l'illa de Bioko i Barcelona. De fet, la ciutat comtal ràpidament es va convertir en el port d'entrada de la majoria del cacau importat procedent dels territoris guineans. Com ens mostra la taula 18, malgrat que els vaixells de la Transatlántica paraven a diversos ports abans de finalitzar el seu trajecte a Barcelona, gran part dels sacs de cacau eren descarregats als molls de la ciutat comtal.

Taula 18. Ports receptors del cacau procedent de Bioko, 1910 (Kg)

Ports	Kg	%
Barcelona	1.926.987	92,6
Santander	67.403	3,2
Alacant	41.877	2,0
Bilbao	40.838	2,0
València	2.331	0,1
Cadis	1.597	0,1
Total	2.081.033	100,0

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm 35. 15 de novembre de 1911. Pàg 10.

Cal tenir en compte que el comerç de cacau era una activitat en la qual acostumaven a participar diversos intermediaris. Tot i que trobem terratinents i comerciants dedicats exclusivament a una sola tasca, era normal que existissin negocis complementaris. Així, els anomenats *embarcadores* eren aquells grans terratinents que comercialitzaven el cacau de les seves plantacions i, tot sovint, la de petits i mitjans propietaris a l'illa. Molts cops la compra del producte es feia a comissió, però en d'altres ocasions la comercialització de la collita anava lligada al retorn de préstecs. A l'arribada a Barcelona, el cacau era controlat per un número molt més reduït de cases comercials (anomenades *receptores*) que eren les encarregades de realitzar les ventes als majoristes o, directament, als fabricants de xocolata. En aquest aspecte, la taula 19 recull les principals cases receptores d'inici del s. XX i, com podem observar, la majoria d'elles (Trasatlántica, Rodríguez Barrera, Moritz, Sebastià Torres, etc.) combinaven el negoci agrícola i comercial.

A la llarga, els terratinents que combinaven ambdues activitats es van convertir en els empresaris més rellevants. Tanmateix, com veurem al llarg del treball, els interessos agrícoles i comercials no sempre van convergir, fet que suposà l'enfrontament entre embarcadors i receptors o, millor dit, entre l'agricultura i el comerç colonial

Taula 19. Principals cases receptores de cacau, 1909-14 (per ordre d'importància)

Cases receptores	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14	1914-15
Moritz	3	1	3	9	6	3
Ramón Goula	1	2	1	1	1	1
Ambas Bay	2	3	2	2	2	2
J. Huelín	4	4	5	4	3	5
Rius y Torres	5	5	4	3	4	9
Trasatlántica	11	7	6	5	7	4
Buxeras y Font	15	6	7	6	5	7
Mir y Suñol	7	10	10	0		
Morató y Sampere	6	9	9	7		
Joaquín Rodríguez	8	8	9	0	8	8
Àngel Traval	10	12	12	10		
D. Marcé	-	11	11	8	10	10
Sebastián Torres	-	-	-	-	-	6
Gabriel Rius	-	-	-	-	-	11

Cases receptores	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14	1914-15
Esreban Lloveras	-	-	-	-	-	12

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*, 1909-15. En aquesta taula es quantifica l'ordre d'importància on 1 significa la casa més que controlava més quantitat de cacau i 16 la que menys. La seriació no és completa ja que recull informació de diverses taules presentades anualment per la *Voz de Fernando Poo*. Aquestes només incloïen inicialment les 10 principals cases receptores però paulatinament les dades s'ampliaven i es completaven de manera retrospectiva. S'ha intentat, doncs, recollir amb la màxima exhaustivitat, les dades que la publicació oferia.

Malgrat les relacions entre Barcelona i Bioko s'estructuraven en base al comerç del cacau, a mesura que el nombre de colons establerts a l'illa va anar augmentant, les exportacions barcelonines cap aquest territori també van créixer. Cal deixar clar, però, que l'illa de Bioko (i els territoris guineans en el seu conjunt) durant el període estudiat mai van esdevenir un mercat rellevant degut al nombre limitat de colons que hi vivien. De fet, el nombre colons establerts a la Bioko l'any 1923 era de 655 i només a la dècada de 1930 va superar el miler de persones.¹⁹⁰ Això no treu, però, que els vaixells de la companyia Trasatlántica aprofitessin el viatge d'anada per nodrir a la colònia de tots els productes necessaris tant per sobreviure com per posar en pràctica les explotacions de cacau. A la pràctica, com recorden De Castro i De la Calle, la Trasatlántica va monopolitzar no només les importacions de cacau a la Península, sinó també les exportacions que es feien des d'aquesta cap a la colònia.¹⁹¹

Cal tenir present que les exportacions a la colònia durant bona part del s. XIX van estar controlades per països estrangers que, com el Regne Unit i Alemanya, tenien una potent marina mercant i interessos comercials a la zona. John Holt, Moritz, Jantzen y Thormählen o The Ambas Bay, posseïen vaixells propis (o concertats amb d'altres empreses, com per exemple l'alemanya Woermann) que els facilitaven l'accés a la colònia. Destaca també, una companyia de nom basc però capital londinenc (Zulueta & Company) que apareix com una de les cases comercials amb més activitat al port de Santa Isabel. Fins ben entrat el s. XX, i segurament per por a no deixar la colònia mancada de subministraments, les traves fiscals que trobaven aquests països eren mínimes i això explicaria, com mostra la taula 20, com les importacions amb bandera estrangera eren molt importants.

¹⁹⁰ *La Voz de Fernando Poo*. Núm 445. Octubre de 1933. Pàg. 1.

¹⁹¹ De Castro i De la Calle (2007). Pàg. 182.

Taula 20. Importacions a l'illa de Bioko segons procedència, 1910

	Importacions (Kg)	Importacions (Ptes.)
Bandera Espanyola	5.330.035	2.114.017
Bandera Anglesa	2.019.812	815.027
Bandera Alemanya	2.134.984	879.696

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm 27. 15 de juliol de 1911. Pàg 4.

De manera més detallada, la taula 21 desglossa la tipologia de productes exportats des de la Península. Com es pot veure els principals productes eren divises, mobiliari, calçat i els vins i els aiguardents. Amb els anys, el domini dels productes importats amb bandera estrangera s'anà corregint, a través d'una política fiscal que exonerava d'impostos gran part de les exportacions espanyoles a la colònia.

Taula 21. Exportacions espanyoles a l'illa de Bioko, 1904-1908 (Ptes.)

	1904	1905	1906	1907	1908
Maons		46.707	26.560		
Ferro i acer		32.537			
Moneda d'or	99.200	37.760	54.080	86.080	112.960
Moneda de plata	178160	123.060	62.640	272.520	239.640
Teixits de cotó blanc				28.060	
Teixits de cotó	133.385	108.521	141.183	106.218	133.721
Teixits de punt en					42.252
Fusta en taules i					26.398
Mobles	149.446	39.000	94.906		
Piperia					37.030
Calçat	46.016	54.768	63.056	49.584	74.304
Arròs	29.502				
Licors		46.409	102.693		
Vi negre	35.016	56.360	47.599	77.345	108.453
Vi blanc					28.687
Altres vins					56.782
Conserves i llegums				30.499	
Conserves de peix	42.146	43.362	77.334		
Altres productes	181.398	248.512	266.645	338.301	357.749
Total	894.269	836.996	936.696	988.607	1.217.976

*Font: Elaboració pròpia a partir de *Nota de los comercios de Importación y Exportación de España con Fernando Poo durante el quinquenio de 1904-1908*. Boletín del Comité de Defensa Agrícola de Fernando Poo. Núm 5. 15 d'Agost de 1910. Pàg. 37.

La majoria d'empreses que exportaven aquests productes des de la Península també eren barcelonines. Destaquen, per exemple, la casa Pedrerol i Mir, dedicada a les conserves; V.de J. Antonell i Punti i Deu, especialitzada en venda de vins i aiguardents; Josep Borrull, dedicada a l'exportació tèxtil o Fradera Bustems que exportava ciment i productes d'obra.¹⁹² Aquestes empreses no tenien seu a l'illa de Bioko, sinó que normalment venien els seus productes als mateixos terratinents i comerciants barcelonins molts dels quals van obrir factories comercials al voltant de les seves propietats, o feien de representants (venda a comissió) d'aquestes cases. Sobre les exportacions de calçat, que era el quart producte més exportat després de les divises, els productes tèxtils i les begudes alcohòliques, tenim constància de l'interès que va suscitar les possibilitats que oferia l'illa a l'Associació de Fabricants i exportadors de calçat de Barcelona que, el 1905, convidaren a Francesc Potau a realitzar una conferència en la qual s'analitzà la tipologia de calçat que començaven a comprar els africans a les zones costaneres de l'Àfrica Occidental.¹⁹³

Menció a part, però, mereix la també barcelonina Ribas i Pradell, que es dedicava a proporcionar el material de construcció i el mobiliari. Aquesta última fou una de les empreses exportadores més importants, ja que la majoria de cases colonials, estaven fetes dels mateixos elements constructius. *La Voz de Fernando Poo* definia a Ribas i Pradell com una empresa que “ha construido infinidad de edificios en Fernando Poo cerrando las puertas a la industria extranjera, a pesar de no tener protección aduanera ninguna, razón por la que su labor resulta a todas luces muy patriótica” i un metge de la colònia presentava les seves cases com les úniques que reunien les condicions sanitàries per la vida dels europeus. Aquesta empresa tenia diverses seus a Barcelona i rodalies, i comptava amb uns 400 treballadors.¹⁹⁴ També cal destacar la importància de les exportacions de begudes alcohòliques, tant per la seva quantitat com per la seva varietat. En aquest aspecte, cal apuntar que malgrat les restriccions imposades per les autoritats

¹⁹² *La Voz de Fernando Poo*. Núm 18. 1 de març de 1911. Pàg. 14 i 16.

¹⁹³ Aquesta conferència fou transcrita i publicada com a *Los mercados en África Occidental. Breves consideraciones expuestas el día 30 de Octubre de 1905 en la “Asociación de fabricantes exportadores de calzado” de Barcelona*. Biblioteca Nacional de Catalunya.

¹⁹⁴ *La Voz de Fernando Poo*. Núm 31.15 de setembre de 1911. Pàg. 8-9; Ferrer Piera (1900). Pàg. 201.

coloniales davant dels alts nivells d'alcoholisme, el contraban d'alcohol es va convertir en una activitat molt estesa i lucrativa a les factories d'arreu de l'illa.¹⁹⁵

2.5 Les dificultats del negoci del cacau

Si com hem vist fins ara, una de les principals característiques d'aquesta primera etapa de desenvolupament de l'economia del cacau fou que aquesta va créixer sobre una base de terratinents fernandins, catalans i bubis que aprofitaren l'augment de la demanda a nivell internacional, és necessari avaluar si aquest creixement tingué continuïtat. I és que com veurem a continuació, els propietaris de plantacions de cacau van haver de superar una sèrie de dificultats que, en un primer moment, frenaren aquest creixement. Aquest fet implicà que bona part dels terratinents i comerciants haguessin de buscar fórmules per defensar els seus interessos, posant les bases del que acabaren sent les primeres organitzacions de lobby colonial.

Després de la pèrdua de Cuba i Filipines i un cop extingit, el 1899, el Ministeri d'Ultramar espanyol, els territoris guineans (a partir d'aleshores agrupats sota el nom de Territorios Españoles del Golfo de Guinea) passaren ser administrats pel Ministeri d'Estat (dins l'anomenada Sección Colonial). El govern espanyol, escaldat per la desfeta cubana, no pretenia fer grans canvis en l'administració de la colònia. De fet, l'objectiu principal era mantenir una presència administrativa mínima que garantís “transformar los territorios españoles del Golfo de Guinea en una colonia de explotación mercantil, cuyo derecho positivo, lejos de entorpecer la afluencia de personas y capitales, sirva de incentivo a tan esenciales elementos colonizadores, constituyendo con ellos la base de la prosperidad y riqueza del país”.¹⁹⁶ Com ja hem comentat anteriorment, una de les mesures més importants que es van prendre amb les concessions de terres establia que les que no superessin les 100 hectàrees fossin atorgades pel propi governador de la colònia, evitant d'aquesta manera que els expedients s'eternitzessin en els despatxos ministerials de Madrid.¹⁹⁷ Aquesta disposició, establerta l'any 1904, també deixava entreveure com les pròpies autoritats

¹⁹⁵ Per analitzar el paper del comerç de begudes alcohòliques als territoris guineans es pot consultar el treball de Perlasia (2009). Pàg. 179-202.

¹⁹⁶ Miranda (1945). Pàg. 138. Díaz Matarranz (2005). Pàg. 187-188.

¹⁹⁷ *Real Decreto de 11 de julio de 1904.*

no esperaven, de moment i vistos els fracassos anteriors, l'arribada de grans companyies amb capitals de consideració.

Com recorda Díaz Matarranz, les concessions de terres a la primera dècada del s. XX no foren rellevants, sinó més aviat el contrari. Certament, com mostra la taula 22, es va produir una paralització de les concessions i fins i tot durant els primers anys del s. XX podem observar un descens de la producció, senyal inequívoc de que el model econòmic basat en el monocultiu del cacau no acabava de reeixir.¹⁹⁸

Taula 22. Exportacions de cacau i concessions d'hectàrees, 1900-1910.

Any	Cacau exportat (tones)	Hectàrees concedies
1900	1.320	0
1901	1.128	0
1902	1.198	0
1903	1.734	0
1904	2.035	0
1905	1.836	0
1906	1.557	0
1907	1.239	0
1908	2.237	0
1909	2.669	1.560
1910	3.462	3.462

*Font: Elaboració pròpia a partir de Díaz Matarranz (2005). Pàg. 191.

En un informe escrit l'any 1901 pel governador general de la colònia (José de Ibarra) s'afirmava que "los agricultores de la colonia, saliendo por fin de la rutina empleada hasta hace poco tiempo, han perfeccionado el cultivo del cacao y del café, hasta el extremo que hay muestras del obtenido en algunas haciendas cuya clase y calidad son muy superiores de las que hasta al día se habían conseguido".¹⁹⁹ El to optimista del governador xoca frontalment amb els testimonis d'altres observadors. Un d'ells, per exemple, és el terratinent fernandí José Walteiro Dougan que, el 1905, envià un petit

¹⁹⁸ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 191.

¹⁹⁹ *Informe que emite la inspección de la Colonia sobre el estado de los cultivos de la Isla de Fernando Poo en la actualidad*. 1901. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6410.

informe al Ministeri d'Estat. Erigint-se com a representant de “los morenos españoles” (fent referència a la comunitat fernandina), demanava més atenció per part de les autoritats metropolitanes ja que, segons ell “si algunas cosas notables en ella [l'illa de Bioko] se encuentra, fueron hechas por los comerciantes y agricultores de la misma”²⁰⁰

Si analitzem concretament quins foren els greuges plantejats, veiem que primerament s'esmenta falta total de bracers per poder treballar adequadament les plantacions. Exigia mesures perquè tant els bubis com els pobles oriüds de la part continental (principalment d'ètnia fang) “se despierten del sueño de la pereza y a la entrega del alcoholismo” i es possessin a treballar. Malgrat reconeixia que una de les causes de la manca de treballadors podia raure en els maltractaments que en els darrers anys s'havien produït, exclouïa els principals terratinents fernandins d'aquestes pràctiques i proposava multes severes als qui mantinguessin els abusos. Per últim, demanava al govern una major atenció en el desenvolupament infraestructural de la illa, demanant que “por lo menos que tengamos hechos los caminos de Santa Isabel a San Carlos y a la Concepción para el mejor medio de los agricultores”, així com “que el Gobierno modere el arancel de Fernando Poo por algunos años como una ayuda para que pueda revivir la isla”.²⁰¹

Aquest primer testimoni, per bé que breu, ja posà l'accent sobre quins foren els principals entrebancs que patia l'agricultura de l'illa: la manca de bones infraestructures, la necessitat de rebaixar impostos sobre el cacau, la necessitat d'aconseguir més treballadors per les plantacions i, en últim lloc, la desorganització administrativa de la colònia. Analitzem-los detalladament cada un d'ells per posteriorment entendre quines foren les estratègies ordides dels terratinents per poder-les superar.

2.5.1 La manca d'infraestructures com a fre a l'activitat econòmica

Segurament el millor testimoni per entendre les dificultats abans esmentades és el de Joaquín Coll Astrell. Aquest barceloní nascut el 1855 era metge de professió, tot i que

²⁰⁰ *Informe de José W. Dougan*. 29 d'abril de 1906. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6413.

²⁰¹ *Ibidem*.

ràpidament substituï la medicina pel periodisme, destacant per la seva implicació amb el moviment carlí i el Partit Catòlic Nacional.²⁰² Tenim constància que l'any 1901 havia presentat diverses instàncies per obtenir factories comercials a la zona continental i l'any 1905 rebé l'encàrrec d'elaborar un informe sobre la situació econòmica i social de l'illa.²⁰³ Les seves primeres impressions reafirmen la idea de manca de desenvolupament infraestructural de Santa Isabel:

“En Fernando Poo todo está por hacer, y lo poco hecho que se descubre tiene un carácter extranjero que entristece y avergüenza. Santa Isabel que es la capital de la colonia está emplazada en lo más malsano de la Isla (...) pero es susceptible de gran mejora, si por algunos intentada, por nadie puesta por obra (...). La primera población carece de aguas potables, y los vecinos, con grandes dificultades, han de ir a buscarla a la desembocadura de los ríos, en los cuales se han bañado gran multitud de morenos y se ha lavado toda la ropa sucia de la ciudad.

El aspecto de Santa Isabel es poco agradable (...). Las calles aunque tiradas a cordel y cortándose unas con otras formando ángulos rectos, apenas están urbanizadas, y como se ven en todas épocas cubiertas de hierba (...). Las casas excepto dos, son todas de madera y la generalidad de construcción puramente africanas. Hay, es verdad, algunas muy bonitas importadas de Inglaterra, y otras, también elegantes y sólidas armadas por la casa Ribas y Pradell de Barcelona, pero estas son las menos.”²⁰⁴

Un segon element clau era la manca de comunicacions internes dins de l'illa que, malgrat tenir una mida reduïda, no estava connectada amb cap carretera de nord a sud ni d'est a oest, tal i com anteriorment apuntava J.W. Dougan:

“Cierto es que hay proyectado un camino entre Santa Isabel y San Carlos, pero por la trazas, bien puede asegurarse que no lo verán terminado los hoy nacidos. Basta saber que en el año 1862 se levantó el plano de la faja de terreno por donde había que trazarse

²⁰² *La Atalaya Leridana*. 20 d'octubre de 1910.

²⁰³ Coll Astrell, Joaquín. *Fernando Poo. Estado actual y porvenir de la colonia*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial Caja 81/6413. Segons Díaz Matarranz, aquest informe fou publicat al diari *El Imparcial* el dia 8 de setembre de 1905.

²⁰⁴ *Ibidem*.

la carretera (...) y que, calculada la longitud del camino en 58 kilómetros, en la actualidad, en 1905, van construidos 8, siendo de advertir que en la capital de la isla y en los cobertizos que hay junto al edificio de Obras Públicas, he visto varios puentes de hierro que han de montarse en los cruces de los ríos.”²⁰⁵

Per la seva banda, Joan Doménech, un dels primers catalans establerts a l'illa, recordava d'una forma semblant les dificultats de mobilitat que es van trobar quan van arribar a la colònia ja que “para ir de Santa Isabel a San Carlos (...) se tardaban más de dos días y se tenían que pasar ríos a espaldas del bracero por no haber ni siquiera puentes, y rogando a Dios que el portador no tropezara”²⁰⁶

En la mateixa línia, el metge militar Federico Montaldo descrivia pocs anys abans l'estat pèssim de les infraestructures sanitàries de tota la colònia, afirmant que l'Hospital de Santa Isabel “es un edificio de un piso y de hierro, completamente impropio en este clima para el objeto á que se le destina”.²⁰⁷ El mateix metge anunciava que la insalubritat de l'illa venia no només pels estralls del paludisme, sinó també per la febre groga i les epidèmies cíclics de còlera i verola. Així mateix, els seus efectes no només impactaven sobre els colons, sinó també sobre els treballadors de les plantacions de cacau, molts dels quals morien o buscaven la manera d'abandonar l'illa. En canvi, Pau Ferrer i Piera, metge i futur degà de la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona, també viatjà a l'illa l'any 1900 i contraposant el punt de vista de Montaldo, afirmà que “si pudiéramos descontar el paludismo, sería Fernando Poo uno de los puestos más sanos del globo. Actualmente, y a pesar del lamentable atraso que en higiene pública y privada se encuentra la colonia, es la más sana de cuantas se hallan situadas al Golfo de Guinea.”²⁰⁸

Tornant a l'informe de Coll Astrell, la manca d'una bona xarxa de comunicacions també obligava a que gran part dels terratinents busquessin transportar el cacau de les seves plantacions al port de Santa Isabel per mar, a través d'unes embarcacions conegudes com a *balleneras*. Més enllà de les finques que estaven a prop de San Carlos (població

²⁰⁵ *Ibidem*.

²⁰⁶ *Homenaje a la antingüedad de la Guinea Española* (1962). ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 7. Pàg. 20

²⁰⁷ Montaldo (1898). Pàg.18

²⁰⁸ Ferrer Piera (1900). Pàg. 183.

que disposava de port) la resta ho feien a través de les platges més properes “y como esta operación suelen practicarla en forma muy primitiva, es ocioso decir que todos los años se lleva el mar una porción considerable de la cosecha”.²⁰⁹

Quan el cacau arribava a la capital no podia ser embarcat amb facilitat ja que depenien dels vaixells comercials. Simón Muguerza, director dels diaris *Mercurio* i *Comercio* denunciava, l'any 1907, que els vaixells de la Traslàntica tenien una periodicitat de dos mesos, fet que afavoria la presència de marina mercant anglesa i alemanya que, de pas, aprofitava per potenciar les seves exportacions a l'illa. En paraules del mateix Muguerza:

“Porque ha de tenerse muy presente que por ahora tocan mensualmente en el puerto de Santa Isabel de Fernando Poo dos vapores ingleses que salen de Liverpool y otros dos alemanes procedentes de Hamburgo, los cuales toman y dejan casi toda la carga, que no puede estar esperando al vapor español, pues solo hace un viaje cada dos meses. Ni debe olvidarse tampoco que los principales artículos de importación, tanto inglesa como alemana, son los mismos que los nuestros, pero en mucha más cantidad, sin duda a la mayor facilidad de comunicaciones. Ingleses y alemanes importan allí considerables partidas de tejidos de algodón de todas clases, y algunos de lana y seda, también llevan ropas hechas en abundancia, calzado, bisutería, sombreros, pólvora y municiones, así como vino común y licores.”²¹⁰

En definitiva, el desenvolupament de les infraestructures de l'illa, lluny de ser un reclam per l'activitat econòmica, n'era un escull. La manca de finançament i d'agilitat executiva a l'hora de construir ports, carreteres, ponts o hospitals ajudaven a construir la imatge de l'illa de Bioko com una terra inhòspita, salvatge i només preparada per uns pocs aventurers avesats al patiment.

La gran part de les despeses públiques anaven encaminades a satisfer els destacaments militars i les missions catòliques. En aquest aspecte, el diputat Rafael M. de Labra en un discurs al Parlament l'any 1898 per denunciar que el pressupost de la colònia es feia a

²⁰⁹ Coll Astrell, Joaquín. *Fernando Poo. Estado actual y porvenir de la colonia*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial Caja 81/6413.

²¹⁰ Muguerza (1908). Pàg. 15.

través d'un càlcul arbitrari i sense atendre les necessitats per un bon desenvolupament econòmic colonial, ho resumí en aquestes paraules:

“Así es que, estudiando el presupuesto del año anterior, yo me he asombrado al observar que allí no hay ninguna partida para la construcción de caminos; y que sea muy pequeña la partida destinada a una escuela que está en situación deplorable. Lo principal se gasta en organización militar. Después vienen las partidas dedicadas al sostenimiento y predominio de los misioneros, que allí, como en Filipinas (aunque en menor grado) cambian su papel religioso por otro eminentemente político.”²¹¹

2.5.2 La manca de capitals i el marc aranzelari

Un segon element que Coll Astrell analitzà fou la inversió econòmica que havien de fer els terratinents en els primers anys d'estada a la colònia. Segons els càlculs de l'època, una plantació de cacau no començava a produir fins al cinquè any des de que s'havien plantat els arbres del cacau. A una forta inversió inicial necessària per desboscar el terreny el primer any, calia sumar-li les feines de manteniment (poda, lluita contra les plagues, etc.) durant quatre anys sense poder extreure'n cap fruit. Observant la taula 23 podem veure com, malgrat en el cinquè any la plantació comença a donar fruit, fins al vuitè any la plantació no arribava al seu màxim rendiment, mantenint-se des d'aleshores en endavant. Tanmateix, no era fins al tretzè any que les despeses totals i els interessos dels crèdits als que havia de fer front el propietari eren eixugats pels beneficis que la venda del cacau generava.²¹²

Taula 23. Despeses i ingressos d'una plantació de 50 hectàrees (Ptes.)

	Despeses	Interessos crèdits	Ingressos	Saldo en contra	Saldo a favor
Primer any	50.694	2.535		53.229	
Segon any	29.382	4.131		33.513	
Tercer any	27.035	5.689		32.724	
Quart any	20.998	7.023		28.021	

²¹¹ Labra (1898). Pàg. 24.

²¹² Clarence-Smith (1995). Pàg. 168.

	Despeses	Interessos crèdits	Ingressos	Saldo en contra	Saldo a favor
Cinquè any	23.772	8.097	9.320	22.549	
Sisè any	18.740	8.502	28.808		1.566
Setè any	23.772	8.424	46.855		14.659
Vuitè any	18.740	7.691	54.703		28.272
Novè any	23.772	6.277	54.703		24.654
Desè any	18.740	5.044	54.703		30.919
Onzè any	23.772	3.498	54.703		27.433
Dotzè any	18.740	2.216	54.703		33.837
Tretzè any	23.772	435	54.703		30.490
Total				170.036	191.830

*Font: *Resumen por años de los saldos que arrojan los desembolsos con sus intereses y los ingresos de una supuesta plantación de cacao de 50 hectáreas de terreno virgen*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

Aquesta situació explicaria que només aquells terratinents que van arribar amb certs recursos econòmics van poder tirar endavant les seves plantacions. De fet, Coll Astrell presenta com a quelcom poc creïble que les primeres plantacions fernandines de la dècada de 1870-80 s'haguessin consolidat, mentre algunes de les catalanes estaven passant per greus penúries econòmiques:

“En medio de la indiferencia y el olvido de los gobernantes, un pobre albañil llegado de Sierra Leone pudo, esperanzado, labrar en Fernando Poo hasta cuatrocientas hectáreas de terreno y ver compensados sus afanes con una renta de cien mil duros al año (...), en cambio ya en vigor la injerencia de nuestros políticos y economistas, y perfeccionado con decretos y reales órdenes el régimen colonial, una sociedad como la Vigatana, de la que forman parte entidades respetabilísimas de Barcelona y de Vich, lleva invertidos en la compra de tierras y en la labor de las mismas, más de un millón de pesetas, y a los doce o trece años de constantes esfuerzos, bajo una dirección inteligente, con un personal apto y dentro de una economía grandísima y de una escrupulosa administración, aún no han podido repartir el más pequeño dividendo a sus accionistas. Sumas enormes cuestan también las fincas de la Compañía Trasatlántica y de la Catalana, y no es más halagüeña la suerte ni sus balances.”²¹³

²¹³ *Ibidem*.

Sobre aquest aspecte, el geògraf Beltrán y Rózpide en un dels seus llibres on descriu la situació de l'illa en aquells primers anys, incidia en la mala situació que vivien els petits propietaris que no eren capaços de vendre la seva pròpia producció. Aquests estaven obligats a vendre el cacau al port de Santa Isabel a d'altres terratinents i comerciants que tinguessin majoristes que els hi comprassin el cacau a Barcelona. Segons Beltrán y Rózpide:

“Un 90 por 100, aproximadamente de los 800 propietarios que existen en la colonia poseen pequeñas plantaciones y no exportan sus frutos, unos porque necesitan metálico inmediatamente de recolectadas en todo o en parte las cosechas, otros porque no encuentran comisionistas en la Península que quieran encargarse de la venta de insignificantes partidas, y además porque tales remeses no son productivas (...). Por consiguiente, los que se hallan en tales condiciones venden sus productos en plaza.”²¹⁴

En un informe elaborat per Francisco Sabater (agent de la Traslàntica) l'any 1906 deixava clar que el futur d'aquests petits propietaris era ben negre, ja que “su quiebra es originada por los mismos principios que origina la quiebra de los Grandes Agricultores pero con aquellos es mucha más rápida que con éstos; desde que nacieron están faltos de fuerzas; su creación fue a costa de rudo trabajo; fue producto de privaciones; fue producto de su propia vida, sin haber podido contar nunca con un sensato apoyo que les proporcionara una relativa libertad de acción.”²¹⁵ Segons el mateix Sabater, aquesta situació també perpetuava la mala qualitat del producte i es preguntava retòricament si era possible que “el agricultor agobiado por su estado económico tenga fuerza de voluntad para y el perfeccionamiento de una plantación.”²¹⁶

Per aquest motiu, algunes veus des de la metròpoli seguien defensant que l'explotació del cacau a Bioko s'havia de dur a terme mitjançant grans companyies ja que “el pequeño colono se encuentra aislado, y de nada le sirve producir valiosas cosechas, si

²¹⁴ Beltrán y Rózpide (1901). Pàg. 136-137.

²¹⁵ Sabater, Francisco: *Ensayo de Estudio sobre una supuesta plantación de cacao en la isla de Fernando Poo*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

²¹⁶ *Ibidem*.

no les puede dar salida y utilizar su valor. Este inconveniente no lo pueden vencer los pequeños colonos, y solamente el Estado ó las grandes compañías son llamadas a resolver el problema.”²¹⁷

Però per Coll Astrell, les dificultats per les quals passaven terratinents que sí que disposaven de capitals necessaris per dur a terme una forta inversió inicial, calia relacionar-les principalment amb el model aranzelari que regulava el comerç de cacau. Des de 1869 l’exportació de cacau estava lliure de qualsevol impost quan aquest sortia de la l’illa, si bé el 1893 es modificà a través d’un impost que afavoria el cacau que havia de ser exportat a ports espanyols (que pagava un 5%) per sobre del que era destinat a ports estrangers (que pagava un 8%). Aquesta mesura buscava, sens dubte, afavorir la creació d’un corrent comercial entre els territoris guineans i els ports espanyols. Tanmateix, existia un altre concepte amb el qual era gravat el cacau guineà. Tot i que com hem apuntat anteriorment des de 1891 el cacau entrava lliure als ports espanyols de la Península Ibèrica, el 1898 es decretà un nou impost, que aquest cop gravava en 0,45 Ptes./Kg el cacau a la seva entrada als ports espanyols.

Els motius de la mesura cal buscar-los en la voluntat de les autoritats espanyoles de finançar les despeses que la colònia generava a través d’un impost sobre la seva principal activitat econòmica. També cal apuntar que aquesta mesura fou duta a terme l’any de la desfeta cubana, derrota que obligava al govern espanyol a elaborar un pressupost especial (fins aleshores les assignacions pels territoris guineans depenien del pressupost cubà) pels territoris colonials que, com Guinea i les possessions nord africanes, encara estaven sota domini espanyol. Un any més tard, aquest impost fou doblat, de tal manera que cada quilo de cacau passava a pagar 0,90 Ptes./Kg. Segons Coll Astrell, aquesta mesura tan nociva pels interessos dels terratinents i comerciants calia buscar-la en la voluntat de la Direcció General de Duanes de mantenir els mateixos ingressos globals per la importació de cacau.²¹⁸

Davant d’aquesta situació Francisco Sabater alertà que la pressió tributària feia impossible la rendibilitat de la majoria de plantacions ja que, segons els seus càlculs, de les 2,7 pessetes per quilogram a que es pagava el cacau al port de Barcelona, el

²¹⁷ Bremon (1897). Pàg. 17.

²¹⁸ Coll Astrell, Joaquín. *Fernando Poo. Estado actual y porvenir de la colonia*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial Caja 81/6413.

romanent líquid que en quedava no superava les 0,60 pessetes, sent superior que els beneficis la part del preu que anava a satisfer impostos (0,90 pessetes).²¹⁹

Per la seva banda, Beltran y Rózpide relacionà la mesura amb la desconfiança de les autoritats duaneres barcelonines que posaven en dubte que el cacau introduït al port de Barcelona realment procedís de l'illa de Bioko. Segons el mateix autor, el nul coneixement de la realitat agrícola i comercial de l'illa, portava a pensar que el cacau que arribava procedent Bioko, en realitat arribava procedent de les colònies portugueses de Sao Thomé i Príncipe. És per això que en aquesta mateixa reforma aranzelària quedà establerta l'obligatorietat de que els vaixells que transportaven cacau (els vapors de la Traslàntica) “hicieran viaje directo sin tocar puertos extranjeros”, mesura de difícil aplicació si tenim en compte que els vapors de la Traslàntica havien d'aturar-se en diversos ports africans (Libèria, Sierra Leone, etc.) per avituallar-se.²²⁰

En la mateixa línia, un altre observador anònim denuncià que el recel de les autoritats duaneres de Barcelona arribava al paroxisme i, per il·lustrar-ho, narrà un cas amb el que es va trobar un important exportador de cacau fernandí:

“Vivour, envió una partida de cacao a Barcelona; pero tuvo la desgracia de que se equivocaron en el manifiesto, consignando en él mayor peso del que realmente tenía su mercancía; y aun cuando esta equivocación redundaba precisamente en contra suya, puesto que tenía que satisfacer mayores derechos de los necesarios, la Aduana, sin tener en cuenta una razón de tanta fuerza, le impuso una multa de 2500 pesetas que no hubo medio de que fuera condonada; y los exportadores de aquella isla, asustados de tan sorprendente manera de proteger el comercio y la relaciones de una colonia española, desistieron en el acto de toda relación mercantil con España, y continuaron dirigiéndose a Liverpool y a Hamburgo”.²²¹

²¹⁹ Sabater, Francisco: *Ensayo de Estudio sobre una supuesta plantación de cacao en la insla de Fernando Poo*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373

²²⁰ Beltrán y Rózpide (1901). Pàg. 134

²²¹ *Apuntes sobre la necesidad y conveniencia de proteger y apoyar la creación de grandes sociedades agrícolas y de una compañía de navegación regular intercolonial en las posesiones españolas del África Occidental*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6410

Siguin quins siguin els motius, els canvis aranzelaris despertaren àmplies crítiques a la colònia. I no només procedents dels colons, sinó que les autoritats claretianes de l'illa (propietàries també d'extenses plantacions) també denunciaren que aquesta situació podia acabar amb el desenvolupament de l'agricultura del cacau.²²² Per la seva banda, Coll Astrell titllà la reforma de “nada proteccionista ni patriòtica”, advertint que els terratinents no podien fer-se càrrec d'uns impostos tant alts, més encara si en aquell any (1906) la tendència de les cotitzacions del cacau havien reculat de les 3,50 pessetes a les 2,70. Fins i tot féu seves les paraules del Ministeri d'Estat que en seu parlamentària reconeixia que “el crecido derecho que hoy se impone apenas deja margen para que resulte remunerativo el capital empleado, el trabajo desplegado y el riesgo que corre de perder la salud o la vida el que se expone a las largas residencias en aquel enervante clima.”²²³

Insistent en que l'ofec econòmic afectava a grans i petits terratinents, Coll Astrell també alertava que alguns propietaris catalans ja estaven altament endeutats i altres buscaven la manera més ràpida per vendre's les seves propietats:

“De tres años a esta parte ha disminuido notablemente la producción de las antiguas fincas; él *debe* de las cuentas corrientes de los hacendados sigue en aumento; muchos son los agricultores que deben más de lo que valen sus propiedades, obligados a hacer nuevos empréstitos al fin de cada cosecha, pues el valor no de ésta no cubre sus necesidades (...). La casa J. Huelín ha retirado estos últimos años más de cien mil duros en Fernando Poo, y no se ha retirado por completo por la imposibilidad de hacer efectivo el resto de sus créditos; la casa Buxeras Hermanos y Font, que hace pocos años entró en grande escala en los negocios de aquella colonia, ha cerrado sus puertas a toda petición de crédito.”²²⁴

²²² *Carta del Vicariato Apostólico de Fernando Poo (Armengol Coll) a la Sección Colonial*. 24 de març de 1906. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373. Cal recordar que els claretians també posseïen importants extensions de terres dedicades al cultiu del cacau.

²²³ Coll Astrell, Joaquín. *Fernando Poo. Estado actual y porvenir de la colonia*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial Caja 81/6413.

²²⁴ *Ibidem*.

Per tancar aquest aspecte, Coll Astrell comparà les mesures fiscals espanyoles amb les portugueses respecte Sao Thomé i Príncipe, per demostrar fins quin punt aquestes podien afectar negativament el desenvolupament econòmic de l'illa:

“Tiene la colonia portuguesa bastante menos extensión que Fernando Poo y su suelo no es de mucho tan rico y fértil; sin embargo, produce cerca de 400.000 sacos al año (...). ¿A qué es debida esta diferencia tan grande en la producción de una y otra colonia? Pues, sencillamente a qué el Gobierno portugués estimuló a los capitalistas asegurando un margen protector que hiciese posible todo perjuicio a los productos de su colonia por parte de otras procedencias; mientras el cacao de Fernando Poo tributa con 90 pesetas a ingresar en las aduanas de la Península, el de Sao Thomé paga a la entrada en Portugal unas 11 pesetas por 100 kilos, y está exento de derechos de consumo.”²²⁵

Les veus crítiques contra aquesta situació arribaren a ser formulades des d'estaments oficials. El governador Àngel Barrera fou, sens dubte, l'autoritat colonial que es va mostrar més crítica amb les directrius metropolitanes. Després d'ocupar el càrrec de governador general interí durant un breu període (1906-1907) redactà una memòria molt crítica sobre la situació a l'illa. En l'aspecte que acabem d'analitzar no només criticava les nocives mesures aranzelàries, sinó que es queixava de que en la darrerria del segle s'haguessin concedit petites parcel·les de terra que havien atret a massa colons descapitalitzats que en veure's impossibilitats de tirar endavant les seves plantacions, es veien obligats a endeutar-se i molts cops a abandonar la terra. Segons el mateix, només una acció decidida del govern per “modificar los aranceles y sacar a los agricultores de mano de la usura” podia salvar la majoria d'agricultors de la ruïna.²²⁶ En la mateixa línia, el vicari apostòlic de Fernando Poo també envià les seves súpliques a Madrid “haciendo resaltar el decrecimiento de la riqueza de aquella isla y solicitando para remediarla, una rebaja en los derechos arancelarios del cacao.”²²⁷

Per últim, caldria apuntar que la descapitalització d'una bona part dels propietaris ajudà l'empobriment tècnic de les plantacions que, de retruc, afectava a la qualitat del

²²⁵ *Ibidem*.

²²⁶ Barrera Luyando (1907). Pàg. 39

²²⁷ *Carta del Vicariato Apostólico de Fernando Poo*. 24 de març de 1906. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373

producte. A diferència dels cacaos de Sao Thomé i Príncipe que eren col·locats amb facilitat als mercats europeus, el cacau de Bioko es consolidava com un producte de poca qualitat. Francisco Sabater denunciava “el cacao de Fernando Poo, no consta, ni por referencia, en los mercados de Liverpool y Havre, Fernando Poo no existe bajo el punto de vista agrícola, y no obstante, Fernando Poo produce cerca de dos millones de kilos de cacao” i denunciava la manca total d’estudis agrícoles que s’havien realitzat fins al moment i que, de forma seriosa, no apareixeran fins la dècada de 1920.²²⁸ Per la seva banda, López Canto deixava clar que “los otros centros de producción, por contar con medios económicos de transporte, vías de comunicación, facilidad en obtener braceros a precios regulares, contando con entidades bancarias, les han ayudado a mejorar y hacer más perfecta la presentación de sus frutos [i] los han puesto en condiciones de competir con nuestros mercados a pesar del margen diferencial.”²²⁹

I des de Barcelona la casa Huelín reconeixia que la mala qualitat del cacau de Bioko i l’escàs marge aranzelari d’aquest respecte als cacaos estrangers fins i tot els convertia en un producte poc competitiu al mercat espanyol: “siendo el cacao de nuestras posesiones evidentemente inferior al de Santo Thomé, Guayaquil, Caracas, etc. y no existiendo más que una diferencia del 30% entre los derechos que pagan los cacaos extranjeros y los de Fernando Poo, los precios resultan pocos céntimos más por quilo en lo que a los extranjeros se refiere y es más natural que los compradores prefieran éstos a aquél.”²³⁰

2.5.3 La falta de treballadors

Per últim, l’informe de Coll Astrell no deixà d’analitzar l’altre gran escull (juntament amb el problema aranzelari) amb què topaven els terratinents. Es tractava de la manca de treballadors (anomenats *bracers*) per dur a terme totes les tasques agrícoles que requeria una plantació. El nombre de bracers que es necessitaven variaven en funció de l’estat de la plantació, però aproximadament es calculava que es necessitaven dos

²²⁸ Sabater, Francisco: *Ensayo de Estudio sobre una supuesta plantación de cacao en la isla de Fernando Poo*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

²²⁹ *Instancia de Francisco López Canto al Ministerio de Estado*. 12 de juliol de 1910. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

²³⁰ *Telegrama al Gobernador General*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

bracers per hectàrea per desboscar el terreny durant el primer any; un per hectàrea per les tasques de plantació i cures que requerien les plantacions noves entre el segon i el cinquè any; i a partir del sisè es creia que un bracer podia cobrir les tasques de dues hectàrees.²³¹

Un dels primers elements que deixava clar l'informe era la incapacitat de que fossin utilitzats "jornaleros blancos" per treballar a les plantacions, ja que suposadament la duresa de les feines a realitzar i el clima tropical no permetien una bona aclimatació del treballador europeu. De fet, les experiències de traslladar treballadors espanyols dutes a terme després de l'expedició de Chacón el 1859 no havien estat gaire reeixides, ja que la majoria tornaren al cap de poc i de forma urgent davant del deplorable estat de salut en el qual es trobaven. No és d'estranyar, doncs, que una Reial Ordre de 1860 que aprovava el retorn dels colons espanyols (amb les despeses que això generés a càrrec de l'estat) reconeixia els "varios casos de calenturas perniciosas y de disentería que han tenido en parte funestos resultados."²³²

Més tard s'intentà fer arribar esclaus emancipats procedents de Cuba, com una estratègia que al mateix temps permetia evitar l'augment d'esclaus lliures a les Antilles. Tanmateix, molts dels que arribaren (la xifra sembla que no superà els 200) acabaren abandonant Bioko quan els seus contractes expiraren. A partir d'aleshores, l'arribada de cubans a l'illa anà més lligada a la deportació puntual de polítics opositors que no pas a la voluntat de crear un corrent migratori.²³³

Com hem vist anteriorment, la corrent migratòria procedent de Sierra Leone i Libèria significà l'arribada d'alguns treballadors que, progressivament, s'incorporaren com a mà d'obra a les plantacions. Sembla que fins la dècada de 1890 aquesta corrent migratòria fou suficient per abastir les necessitats de l'agricultura de l'illa. Simón Muguerza ens relata la facilitat amb que arribaven aquests treballadors:

"Casi todos los obreros procedían de las cercanas colonias inglesas de Sierra Leona, Lagos, Accra i Calabar, también iban algunos de las costas del Kru y en algunas ocasiones eran originarios de las inmediaciones de Río Campo, Bata y Río Benito (...).

²³¹ Ruiz y Albaya (1898). Pàg. 15-16.

²³² Miranda (1945). Pàg. 30. Díaz Matarranz (2005). Pàg. 112-114.

²³³ González Echeagaray (2003). Pàg. 205-210.

Los agricultores fernandinos se limitaban a enviar a dichos puntos un capataz de confianza que era el que reclutaba, sin tener la necesidad de hacer gasto alguno, encargándose el mismo capataz de pagar los pasajes a los obreros, y dándoles además un documento para el capitán del vapor que los recondujese a los puntos de procedencia después de terminadas las faenas del campo, en cual documento los dueños de las fincas donde habían trabajado, se hacían responsables del importe del pasaje del regreso.”²³⁴

Tanmateix, l'augment de les plantacions en la darrereria del s. XIX, implicà la necessitat d'incorporar nous treballadors. Per Coll Astrell, la primera sorpresa era veure com no s'utilitzava la població bubi (que ell calculava en 15.000 persones), ja que qualsevol colònia tendia a buscar en la població autòctona la mà d'obra necessària per explotar el territori. Per explicar aquesta situació, el primer que recollia era la creença estesa entre molts colons que els bubis no reunien les condicions per un treball agrícola d'una duresa considerable. Segons ell, “suponían esos colonos, y aún es creencia bastante generalizada, que el bubi es refractario a las faenas agrícolas, indolente e inútil para el trabajo”, tot i que reconeixia que altres testimonis apuntaven que tenien “especiales aptitudes para las labores de la tierra”. Fins i tot exposava com el vicari apostòlic de Fernando Poo “los tiene como aptos como braceros por haberlos visto trabajar largas horas en sus plantaciones y haber observado el esmero con que cuidan las plantas del ñame.”²³⁵

Coll Astrell, que compartia aquestes darreres opinions més positives envers la seves capacitats, apuntava que el problema real era que els propis bubis es negaven a ser contractats en les plantacions de cacau a causa dels maltractaments que havien sofert en els darrers anys. En paraules seves:

“Hay que decir la verdad; no es que los bubis sean refractarios a la civilización y al trabajo, es que nosotros no hemos tenido el tacto necesario para atraerlos. El trato que, por lo general, reciben no es ciertamente el medio más eficaz para hacerles comprender las ventajas de la vida civilizada y los beneficios que reporta el trabajo. Salvo

²³⁴ Muguera (1908). Pàg. 27-28.

²³⁵ Coll Astrell, Joaquín. *Fernando Poo. Estado actual y porvenir de la colonia*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial Caja 81/6413.

naturalmente excepciones, los blancos que se hallan al frente de las fincas no se distinguen por su inteligencia, ni por sus modales suaves ni por la grandeza de sus sentimientos amorosos.”²³⁶

En la mateixa línia, el governador Barrera afirmava que l’avarícia dels colons havia portat a certs excessos que calia corregir. Segons el governador “es verdad que usando la fuerza se les podría obligar al trabajo, pero no es ese el sistema más a propósito, es preciso el tacto y la prudencia en un principio.”²³⁷ I és que malgrat les disposicions oficials des de la dècada de 1860 establien mètodes pacífics per atraure a la població bubí a les necessitats colonitzadores, la realitat fou força diferent. Com hem assenyalat anteriorment, l’arribada de les plantacions de cacau implicà l’ocupació d’una part important de la terra conreable per part de població nouvinguda. El conflicte inherent a aquests processos de despossessió implicaren la resistència de la població bubí. En aquest aspecte, els treballs de García Cantús posen de manifest que el desenvolupament de les plantacions de cacau va anar lligat al procés de domini militar de l’illa, sobretot a zona sud, la més llunyana a Santa Isabel. En aquest procés, els destacaments de la Guardia Civil encarregats de sotmetre a la població bubí no van dubtar a utilitzar mètodes de violència indiscriminada davant l’actitud de resistència de la població assassinant, per exemple, el rei de Moka, Ęsásasi Eweera, l’any 1904.²³⁸ Aquests episodis, que es repetiren durant tota la primera dècada de 1900, allunyaren la població bubí dels colonitzadors, per bé que els claretians penetraren (no sense recórrer també a mètodes violents) en diverses zones apartades de Santa Isabel creant les primeres missions.

També s’intentà promoure l’anomenada “política d’atracció”. Segons Beltrán y Rózpide, com que els bubis eren “poco aficionados a trabajar porque tienen escasas necesidades [y] procurando que tengan más, se les estimulará al trabajo como medio de satisfacerles”. Segons el mateix autor, la prohibició de que els bubis es presentessin despullats a Santa Isabel els va habitar a portar roba procedent d’Europa i “si se continua creándoles necesidades mediante cuya satisfacción sientan relativo bienestar,

²³⁶ *Ibidem*.

²³⁷ Barrera Luyando (1907). Pàg. 40.

²³⁸ García Cantús (2009).

buscarán en el trabajo los medios para conseguirlo.”²³⁹ Una d’aquestes “necessitats” que causaren “satisfacció” fou la venda de begudes alcohòliques que, amb els anys, es convertí en un greu problema mèdic. Malgrat els alts beneficis que generava la venda de begudes espirituoses, els terratinents i les autoritats colonials no dubtaren en responsabilitzar al bubi d’aquesta problemàtica, augmentant l’estereotip d’ociós, d’alcohòlic i inepte pel treball agrícola.²⁴⁰

Tanmateix, les autoritats espanyoles no van renunciar a la utilització de la mà d’obra bubi. De fet, en diverses ocasions s’optà per la fórmula de la prestació personal, l’obligació de treballar en obres públiques o en plantacions davant de necessitats peremptòries. Fou utilitzada per primer cop el 1903 pel governador general José Ibarra com una mesura urgent per salvar la collita de cacau, i l’èxit féu que s’intentés repetir. Malgrat en algunes campanyes es calcula que entre 1500 i 1800 bubis foren contractats com a treballadors, la majoria es van mostrar reticents i adoptaren una posició de resistència activa. Aquesta, desembocà en una sèrie d’episodis violents, el més famós fou la coneguda revolta de Balachá (1910), on el cap bubi Luba va revoltar-se contra les autoritats espanyoles després de la mort de 60 treballadors que estaven en prestació personal. Aquest enfrontament, va suposar la mort del propi Luba i un nombre indeterminat de bubis.²⁴¹

A partir d’aquell moment, i malgrat nous intents de recuperar la prestació personal o buscar altres fórmules per atreure els bubis al treball agrícola, la majoria de terratinents van veure clar que caldria importar aquests treballadors d’altres zones. Això no treu, que fets com els de Balachá, fossin narrats pels colons de manera interessada com un acte indigne de salvatgisme i exigiren al govern que prescindís “de la política de atracció” i aprofités “la ocasión para demostrar a aquellos salvajes que, contra lo que ellos creen (Espanya) es fuerte y cuenta con medios suficientes para llevarles la civilización y el progreso.”²⁴²

Davant d’aquests conflictes, les autoritats colonials espanyoles buscaren crear un marc legal que permetés garantir un mínim orde social. De fet, des de 1901 la colònia es dotà de la figura del curador colonial, persona encarregada de regularitzar els contractes

²³⁹ Beltrán y Rózpide (1901). Pàg. 148.

²⁴⁰ Perlasia (2009) Pàg. 179-202.

²⁴¹ Sanz Casas (1983). Pàg. 225; Díaz Matarranz (2005). Pàg. 235.

²⁴² *Boletín de Defensa Agrícola*. 15 d’Agost de 1910. Núm. 5. Pàg. 38

entre bracers i patrons. Tanmateix, aquest càrrec no quedà del tot establert fins que tres anys més tard es redactà el primer reglament sobre el treball indígena i es creà el Patronato de Indígenas. Aquesta institució suposadament havia de “proteger a los niños o indígenas remontados y a los trabajadores, fomentando la cultura y moralización de los naturales del país y su adhesión a España”, tot i que a la llarga no fou més que un òrgan encarregat de mantenir la població autòctona en la seva condició de súbdits tutelats.²⁴³ El Patronato de Indígenas, el qual era presidit pel vicari apostòlic de Fernando Poo (màxima autoritat eclesiàstica), havia de vetllar juntament amb el curador per aconseguir el seu “benestar” i atraure’ls cap el treball agrícola.²⁴⁴ A la llarga, i com veurem més endavant, tant la Curaduría com el Patronato de Indígenas van rebre múltiples pressions per part de les organitzacions de terratinents i comerciants perquè fessin la vista grossa davant dels reiterats incompliments dels reglaments laborals.

Com apuntàvem abans, l’opció dels bubis no havia estat l’única des que s’iniciaren les plantacions de cacau. L’ascendència anglòfona de la població fernandina que posà en marxa les primeres plantacions de cacau, havia facilitat l’arribada de treballadors de colònies britàniques de l’Àfrica Occidental (Sierra Leone, Costa de l’Or, Nigèria) així com de Libèria. Malgrat aquesta recluta havia funcionat en la darrera dècada del s. XIX, l’any 1900 les autoritats angleses prohibiren l’emigració de treballadors després que 200 treballadors procedents de Laos s’amotinessin acusant els propietaris espanyols i, sobretot als fernandins, de nombrosos abusos i de no complir amb les racions de menjar que establien els seus contractes. Tot i que les autoritats espanyoles intentaren buscar una solució, a la protesta també s’uniren altres treballadors procedents de la zona de Costa de l’Or fins que aquesta arribà als 500 bracers. Les investigacions posteriors, que donaren la raó als bracers reclutats, significaren el retorn d’un nombrós grup de treballadors al seu lloc d’origen.²⁴⁵

Entre 1900 i 1905 existiren diverses negociacions per intentar aixecar el veto britànic. Aquestes no vingueren només a través de l’ambaixador espanyol a Londres, sinó dels propis terratinents. Destaca per exemple les connexions de la família Rius y Torres, que aprofitaren la condició de diputat d’un dels socis (Sebastià) per intercedir davant les

²⁴³ De Castro i Ndongo (1998). Pàg. 115.

²⁴⁴ De Castro i Ndongo (1998). Pàg. 115. Díaz Matarranz (2005). Pàg. 240

²⁴⁵ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 144-145.

autoritats britàniques. En una carta dirigida a l'ambaixador britànic a Espanya, Sebastià Torres proposava possibles solucions. Una d'elles era autoritzar a una casa comercial anglesa a fer d'observadora a l'illa i dotar-la de capacitat per imposar multes a aquells finquers que no complissin el reglament de treball. El Ministeri d'Estat desautoritzà la proposta de Sebastià Torres i la titllà d'inadmissible per proposar atorgar poders a una casa anglesa en un territori espanyol. Segons el Ministeri, les autoritats espanyoles ja havien creat per aquests efectes la curadoria “cuya misión exclusiva es, precisamente, la de velar no tan solo por el cumplimiento de los contratos con los indígenas, sino que además, y de un modo más general, por todo cuanto a la equidad se refiere en las relaciones de aquellos con los europeos así como el bienestar de los mismos.”²⁴⁶

Sense tenir encara suficientment dominada la zona continental, la darrera opció per obtenir bracers, passava per contractar-los de Libèria. Servint-se de companyies angleses i alemanyes molts propietaris van aconseguir contractar treballadors liberians en partides importants, tot i que havien de gastar-se gran quantitat de diners en comissions. El preu dels treballadors liberians també va augmentar com a conseqüència de la prohibició de les colònies angleses, les constants acusacions de maltractaments, l'especulació que feien les cases reclutadores i els conflictes interns dins de Libèria. En aquest aspecte, l'estudi realitzat per Gonçal Sanz sobre la relació entre la casa alemanya Wiechers y Helm amb alguns terratinents de Bioko demostra com cada cop més les exigències dels reclutadors i del govern liberianà (avançaments en el pagaments, despeses de gestió i transport, etc.) van acabar d'encarir el procés. Així doncs, fins que no es firmà un acord amb el govern liberianà el 1914, el qual analitzarem posteriorment, els treballadors liberians no arribaren amb regularitat. Per tant, la dificultat per aconseguir bracers per les plantacions de cacau persistí com un dels esculls principals per consolidar-les.

2.5.4 La desorganització administrativa

Malgrat que l'informe de Coll Astrell no ho analitza amb deteniment, un dels darrers problemes que citen alguns dels observadors de l'època, és la manca d'organització

²⁴⁶ *Ministerio de Estado*. 5 de juliol de 1906. AGA Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6413.

política i administrativa de la colònia. Malgrat les disposicions oficials i els diferents estatuts orgànics que dotaven la colònia d'una estructura funcional per administrar el territori, la realitat era molt més complexa.

Entre 1880 i 1910, la colònia va conèixer una vintena de governadors generals, molts dels quals ocuparen el càrrec per períodes inferiors a un any i en condicions d'interinatge. De fet, els governadors més longeus no superaren quatre anys a la colònia. Aquest fet, sens dubte, era el reflex més clar de la desorganització i improvisació en el dia a dia de la vida política de la colònia. Una improvisació molt marcada pels constants canvis de govern de la Restauració espanyola, que feien que la Secció Colonial del Ministeri d'Estat no tracés unes línies mestre de l'acció colonial als territoris guineans. Francesc Potau ho valorava amb les següents paraules:

“La dirección de las colonias, desde que fue confiado este servicio al Ministerio de Estado, ha cambiado bastante, pero no tanto que se haya podido sustraerse al encadenamiento político que absorbe y mata todas las iniciativas que tienden al saneamiento y moralización de la administración (...). De no existir las trabas que dificultan el libre funcionamiento de los organismos oficiales, tengo por cierto, que otra cosa muy distinta sería la situación de aquellos territorios.”²⁴⁷

Però aquest no era l'únic problema. Més enllà del governador, els funcionaris enviats a la colònia tampoc residien gaire temps a la colònia i no tenien cap mena de formació específica per la tasca que havien de realitzar. Segons el governador Barrera, “el personal que allí se envía (...) si como padres de familia son excelentes, como funcionarios no reúnen la misma condición en la generalidad de los casos, no por falta de buen deseo, sino por desconocer las más de las veces su cometido, del que por primera vez se enteran al tomar posesión del destino que han sido nombrados”.²⁴⁸ I en la mateixa línia, Rafael Labra denunciava al Congrés de Diputats que “los empleados en nuestras colonias de Guinea, ni necesitan conocer el idioma de aquellos países, ni su

²⁴⁷ Potau (1905). Pàg. 21.

²⁴⁸ Barrera Luyando (1907). Pàg. 50.

geografía, ni sus leyes, ni su historia, ni nada. Allí van con la misma preparación que podrían ir al interior de Galicia o a la montaña de Cataluña.”²⁴⁹

La manca de preparació dels funcionaris anava lligada a la desorganització administrativa de la colònia. Com hem comentat abans, els registres sobre les contribucions de les propietats eren força defectuosos i l’any 1911 el nombre d’hectàrees que no estaven al corrent del pagament del impost sobre la propietat rústica superaven les 7.000 hectàrees.²⁵⁰ Així mateix, les dades sobre producció i comerç de cacau no estaven actualitzades i les informacions que arribaven de la colònia eren més aviat defectuoses, fet que augmentava el desconeixement tan per part dels estaments oficials com per part de l’opinió pública. El mateix Labra, a la dècada de 1890 afirmava que “hasta la fecha, que yo sepa, y a pesar de llevar insiendi bastantes años de vida en Fernando Poo, el (governador), ni el Ministerio de Ultramar han creído oportuno publicar una memoria ni dato de ninguna especie por donde pudiera formarse idea de los servicios prestados.”²⁵¹ De fet, fins la dècada de 1930 els terratinents demanaren a les autoritats colonials i metropolitanes, una col·laboració més estreta per poder disposar de dades exactes sobre la situació econòmica de l’illa, ja que moltes de les que circulaven eren limitades i més oficioses que oficials.²⁵²

En una línia semblant Emilio Bonelli criticava que aquesta desorganització administrativa es devia a la manca d’un pla de colonització clar que permetés un major aprofitament dels recursos destinats. Així mateix, denunciava que el fet que alguns funcionaris i militars haguessin esdevingut terratinents no ajudava al desenvolupament de l’agricultura ja que aquests grups socials tenien un interès econòmic secundari i la seva implicació en el desenvolupament de les plantacions era escàs. Davant d’aquest panorama Bonelli, com molts d’altres, apostava per l’establiment de grans companyies que sota l’empara del govern, poguessin desenvolupar econòmicament la colònia.²⁵³

²⁴⁹ Labra (1898). Pàg. 48.

²⁵⁰ *Relación de fincas que no tributaron hasta el 1911*. AGA Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373

²⁵¹ *Ibidem*. Pàg. 50.

²⁵² *La Voz de Fernando Poo*. Núm 440. Maig de 1933. Pàg 3 i 4.

²⁵³ Bonelli (1895). Pàg. 40-45.

2.6 La creació d'un lobby. De Santa Isabel a Barcelona

Amb els quatre elements que acabem d'analitzar ja podem observar com, malgrat l'establiment de les primeres grans plantacions de cacau i la generació d'un flux comercial entre Bioko i Barcelona, el cultiu i comerç de cacau no fou en un inici un negoci senzill. D'aquesta manera, els colons que resistiren durant els primers anys van veure clar que era necessari començar a ordir estratègies de pressió per intentar que les autoritats colonials i metropolitanes canviessin el rumb de les seves polítiques.

Segons García Cantús, la primera acció col·lectiva de pressió la trobem el setembre de 1897 quan 34 comerciants i terratinents de l'illa elevaren una instància al Ministeri d'Ultramar sol·licitant la creació d'una cambra de comerç que servís per protegir i defensar els seus interessos. Tanmateix, el fet que la proposta estigués firmada principalment per terratinents fernandins i no tingués el suport de propietaris espanyols importants com Francsico Romera o la Compañía Trasatlántica despertaren els recels de les autoritats metropolitanes, que interpretaren la proposta com un intent de les principals famílies fernandines (i segurament de comerciants estrangers) d'aconseguir cert poder a la colònia. El fet que molts dels signants no parlessin castellà i ni tan sols es consideressin espanyols fou clar per desestimar la proposta.²⁵⁴

Dos anys més tard, el març de l'any 1899, les principals cases agrícoles i comercials protestaren davant del Consell de Ministres contra les autoritats duaneres de Barcelona per les seves acusacions d'introducció de cacau procedent d'altres colònies. Aquests impediments, segons els terratinents, amenaçaven en tallar de soca-rel el desenvolupament de les plantacions de cacau, ja que la majoria de comerciants tenien greus problemes per certificar l'origen dels sacs de cacau. En aquest aspecte, els petits propietaris bubis eren els més afectats per aquesta mesura ja que "ni saben medir su finca, ni señalar la producción aproximada, ni conocen el idioma español, ni pueden acreditar *bajo su firma* que el producto es de su propiedad."²⁵⁵

El 1901 les queixes anaren en augment i alguns comerciants i agricultors es negaren a embarcar cacau com a mostra d'indignació davant del que consideraven unes acusacions sense fonaments. D'aquesta manera, els pocs sacs de cacau que sortiren del

²⁵⁴ García Cantús (2004). Pàg. 578 i 579.

²⁵⁵ Citat per De Castro y De la Calle (2007). Pàg. 181.

port de Santa Isabel ho feren en direcció Liverpool. Aquesta plataforma de terratinents i comerciants crítics s'articulà al voltant d'una mínima estructura, agafant el gerent de les plantacions de Francisco Romera com a president i l'apoderat de la barcelonina Hijos de Huelín (Josep Cabanyes) com a secretari. La fermesa de la protesta tingué el seu resultat, ja que aquell mateix any es relaxaren les condicions de certificació.²⁵⁶

La mateixa casa Huelín el 1904 presentà, en nom dels terratinents de l'illa, una proposta de rebaixa aranzelària (a 30 Ptes. els 100 quilograms) la qual volia compensar les pèrdues que generava a la hisenda espanyola amb un augment del 10% de la tributació dels cacaos estrangers. Proposta que tot sembla indicar que, malgrat rebre els suport d'altres terratinents i comerciants de renom (com Rius y Torres), fou desestimada.²⁵⁷

Tanmateix, aquestes accions foren l'embrió d'una futura organització empresarial que havia de vetllar pels interessos agrícoles i comercials de la colònia. Francesc Potau ja avisava el 1905 que per revertir aquesta situació calia unir els esforços dels principals terratinents i comerciants, deixant clar que si no es prenia la iniciativa, difícilment es canviaria la situació. Segons el tarragoní:

“El porvenir comercial de nuestras posesiones, depende de iniciativas que sepan desplegar los comerciantes i productores españoles. Aquí casi todo lo esperamos del Estado, y en asuntos coloniales la acción del comerciante ha de preceder la del Estado, reservándose solo para éste el secundar iniciativas de aquél.”²⁵⁸

Aquesta entitat va néixer el 1906 i rebé el nom de Cámara Agrícola de Fernando Poo (*Cámara*, en endavant). El seu principal objectiu era dirigir-se a les autoritats colonials i metropolitanes per aconseguir una millora i major desenvolupament de l'agricultura colonial, tot i que ja d'entrada deixava clar que els problemes no residien tan sols en l'apartat agrícola, sinó també en l'aspecte comercial, marcant-se com a prioritat “procurar la introducción de sus productos y estimular su consumo en el mercado español; armonizar los intereses de los distintos mercados peninsulares de extracción de

²⁵⁶ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 202.

²⁵⁷ *Instancia de Hijos de Huelín (Sociedad en Comandita) al Ministerio de Estado*. 5 de maig de 1904. AGA Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

²⁵⁸ Potau (1905). Pàg. 18

cacao del Golfo; y convenir la concesión de créditos mutuos entre los asociados con fines exclusivamente agrícolas”²⁵⁹ Per esquivar el veto que s’havia produït el 1897, els impulsors de la nova entitat van redactar uns estatuts que s’ajustaven al peu de la lletra a la Reial Ordre de 1890 que regulava el funcionament de les Cambres Agrícoles a l’Estat espanyol.²⁶⁰

A la Cámara s’hi podien adherir tant agricultors com comerciants que residissin als territoris guineans. L’article 3 dels estatuts establia que era necessari tenir la nacionalitat espanyola i ser propietari de terres o regentar algun negoci comercial.²⁶¹ La primera junta directiva estigué formada pel representant de la Traslàntica, Francisco Sabater (President); Francisco López Canto (Vicepresident); Vicente Barrantes (secretari) i Tomás Heredia com a representant d’Antonio Pérez (tresorer).²⁶² Així mateix, amplia els vocals a altres terratinents com José Maqueda, Maximiliano Jones, Alfonso Casajuana, Samuel Kinson i Bonaventura Roig. En aquest cas, quedaria fora de dubte la participació fernandina en questa entitat des del seu primer moment de fundació, tot i que els càrrecs de més responsabilitat sempre quedaren en mans d’espanyols.²⁶³

Un fet cabdal en el naixement d’aquesta institució és que ràpidament es creà un comitè permanent de la mateixa a la ciutat de Barcelona. Es reconeixia, d’aquesta manera, que si es volia crear un contrapès empresarial, aquest havia d’estar a la metròpoli, on es decidien pressupostos colonials, aranzels, designació de càrrecs, etc. Malgrat que les decisions que afectaven els afers colonials passaven per Madrid (depenien del Ministeri d’Estat), el fet que la majoria dels principals agricultors i comerciants residissin durant llargues etapes de l’any a Barcelona i aquesta fos la principal receptora del cacau guineà explicaria perquè aquest comitè quedà establert a la ciutat comtal.²⁶⁴

Els estatuts del Comité de Barcelona, firmats per primer cop l’octubre de 1908, reconeixien que l’objectiu principal d’aquest eren “hacer propaganda en beneficio de la

²⁵⁹ *Acta fundacional de la Cámara Agrícola de Fernando Poo*. AGA Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6410.

²⁶⁰ *Estatuto y Reglamento de la Cámara Agrícola de Fernando Poo*. AGA Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/8097.

²⁶¹ *Ibidem*.

²⁶² *Acta fundacional de la Cámara Agrícola de Fernando Poo*. AGA Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6410. Segons Díaz Matarranz, Tomás Heredia no era el representant d’Antonio Pérez sinó de Manuel Balboa. Díaz Matarranz (2005). Pàg. 195.

²⁶³ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 195.

²⁶⁴ *Acta fundacional de la Cámara Agrícola de Fernando Poo*. AGA Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6410.

Cámara y los intereses agrícolas y mercantiles de Fernando Poo y demás colonias españolas, proponer al gobierno aquellas reformas que estimen necesarias para al fomento de dichos intereses y tomar la defensa de los mismos en la forma legal que considere más oportuna”²⁶⁵

Disposem de poca informació sobre els primers compassos del Comité de Barcelona. Per la brevetat de les actes i els pocs membres que sembla que tingué, tot apunta a que la seva capacitat d'incidència fou més aviat baixa. Per aquest motiu, a partir de 1908, s'intentà reorganitzar aquest ens buscant una presidència de pes que permetés amplificar la seva veu. La persona que accedí a dirigir l'entitat fou Ignasi Girona Vilanova (nebot de Manuel Girona, fundador del Banc de Barcelona) que en aquell moment ostentava la presidència de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre (principal patronal agrària catalana) i era diputat a les Corts Espanyoles per la Lliga Regionalista de Catalunya.²⁶⁶ Així mateix, el Comité s'envoltà d'una sèrie de col·laboradors com foren Joan Antoni Güell (que més endavant esdevindria comte de Güell i Marquès de Comillas) i l'economista Frederic Rahola, que pocs anys abans havia ostentat la presidència de la patronal catalana Foment del Treball Nacional.²⁶⁷ Tot i que no hem pogut constatar quan temps van col·laborar amb el Comité ni quin fou el seu grau d'incidència, els seus noms els hem de relacionar com una estratègia dels grans terratinents i comerciants barcelonins (Antonio Pérez López, Joaquim Rodríguez Barrera, Salvador de la Trinitat Rius i Torres, etc.) de donar cert pes a la nova entitat. Sigui com sigui, l'important paper que jugaren alguns d'aquests personatges en la defensa de polítiques proteccionistes per salvaguardar els interessos industrials catalans de ben segur influencià en el camí que, com veurem en el capítol següent, seguiren les organitzacions de lobby colonial.

També és interessant veure com la participació de membres de la Lliga Regionalista de Catalunya en el Comité despertaren certs recels des de la capital de l'Estat. En un escrit d'un dels seus membres es feia ressò d'aquest fet i defensava el predomini barceloní (i per extensió, català) dins de l'entitat:

²⁶⁵ *Estatutos del Comité de la Cámara Agrícola de Fernando Poo*. 14 d'octubre de 1908. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 2.

²⁶⁶ *Carta del Ministerio de Estado al Presidente del Comité de la Cámara Agrícola la Oficial de Fernando Poo*. 16 de març de 1909. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 13.

²⁶⁷ *Cámara Agrícola de Fernando Poo*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6410.

“Siendo Barcelona el más importante y casi único mercado español que exporta e importa a las citadas posesiones, siendo además esta ciudad la predilecta por todos los principales agricultores cuando vienen a la Península a reponerse de las fuerzas perdidas, entiendo que este Comité tiene el deber de responder con sus iniciativas a la confianza que en él tienen depositada. (...)”

Tenemos que prescindir del calificativo que en Madrid se nos da a los catalanes de *señores del papelito* y dirigirnos con frecuencia a los Ministerios y si preciso fuera a S.M el Rey con instancias que expresen (...) las deficiencias de que adolecen nuestros gobernantes en todo lo que se refiere a administración y colonización de aquel país, hasta que se consigan disposiciones prácticas (...) que demuestran que Cataluña no es exclusivista sino por el contrario que se preocupa del malestar de todos los españoles.”²⁶⁸

El primer escrit que tenim constància que erigís el Comité de Barcelona, portava per títol “*Escrito relativo a las necesidades y problemas pendientes que cuya urgencia requiera para el fomento de la riqueza de Fernando Poo*” i, en el fons, simplement posava de manifest alguns dels problemes plantejats anteriorment (necessitat de millorar les infraestructures, manca de mà d’obra, reducció de drets duanes). Tan sols destaca una proposta concreta que, com veurem més tard, arribà a agafar forma. Es tracta de la proposta de crear un Banc Agrícola Colonial, amb la voluntat de capitalitzar aquells propietaris que tenien més problemes per tirar endavant les seves plantacions i molts dels quals havien caigut en el crèdit usurer. De fet, Ignasi Girona, en qualitat de president del Comité presentà un informe el 1908 on reconeixia que “los préstamos que les son concedidos en condiciones que se califican de usurarias, en efecto algo de ello existe, pues dejando aparte mil modos de hacer pagar un crecido interés, es bastante común la venta a pacto de retro, en vez de la hipoteca.”²⁶⁹ Amb l’expressió “pacto de retro” entenem que Ignasi Girona feia referència a que molts dels deutors pagaven el seu deute amb una part de la collita de cacau, que era adquirida a un preu estipulat (i

²⁶⁸ *Esborranyos d’actes del Comité de Barcelona*. (sense datar). ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 2.

²⁶⁹ *Información del Comité de la Cámara Agrícola de Fernando Poo en Barcelona al Excmo. Ministro de Estado. 13 de julio de 1908*. AGA Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6410.

segurament baix) que permetia a la casa creditora comercialitzar el producte i guanyar un marge important.

La Secció Colonial del Ministeri d'Estat va reconèixer de seguida la legalitat de la *Cámara* i, de cara enfora, es mostrà disposada a col·laborar-hi. El mateix va passar amb el Comité de Barcelona, tot i que l'advertí que les seves activitats s'havien de cenyir “exclusivamente a proteger los intereses allí creados, procurando el desarrollo y progreso de su agricultura”.²⁷⁰ I es que Ministeri d'Estat sabia perfectament que els principals terratinents i comerciants residien majoritàriament a la Península i deixaven en mans d'apoderats els càrrecs de la *Cámara* a Santa Isabel. Per tant, des d'aquest ministeri ja es podia intuir que el pes de les peticions no es farien tant des de la colònia sinó principalment des de Barcelona. De fet, Teresa Pereira, una de les primeres autores que es va apropar a la creació del lobby colonial, ja apuntà que l'absentisme dels principals propietaris debilità de manera estructural la tasca duta a terme per la *Cámara*, i de retruc, enfortia el paper del Comité de Barcelona.²⁷¹

Paral·lelament a la creació de la *Cámara* i el Comité de Barcelona, una altra iniciativa que caldria ressenyar és la creació, el 1907, de l'anomenat “Trust de Barcelona”, una agrupació dels principals comerciants que controlaven el cacau a la seva arribada al port de Barcelona. Segons Sanz Casas, estava format per les societats Buxeras i Font, Rius i Torres, E.H. Moritz, P. Pladellorens e Hijo, Hijo de Guillermo J. Huelín, Ramón Goula i Antonio Pérez, i tenia com a principal objectiu pactar l'entrada escalonada de cacau per mantenir una oferta limitada que permetés establir unes cotitzacions altes. Malgrat la mesura tingué cert èxit en aquella mateixa campanya, la impossibilitat de frenar l'arribada d'una nova collita i el sorgiment de nous comerciants disposats a col·locar el producte a preu inferior (així com alguna deserció entre els membres del Trust) féu impossible mantenir aquesta estructura.²⁷² Tanmateix, és interessant posar en valor la seva efímera creació ja que organitzacions posteriors (com el Consorcio de Receptores de 1921) foren creades amb objectius semblants.

D'aquesta manera, veiem que l'establiment de les primeres plantacions de cacau barcelonines despertà el que podríem anomenar l'africanisme guineà. Un conjunt

²⁷⁰ *Correspondencia entre el Ministerio de Estado i la Cámara Agrícola de Fernando Poo*. AGA Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6410.

²⁷¹ Pereira (1989). Pàg. 247-272.

²⁷² Sanz Casas (1983). Pàg. 189-191.

d'empresaris (la majoria d'ells barcelonins) que van veure la necessitat d'incidir en la política colonial per defensar el seus interessos, amb la *Cámara* i el Comité de Barcelona com a màxims exponents d'aquesta estratègia. Com veurem a continuació no només es dotaren d'òrgans de defensa propis, sinó que també participaren en els espais de debat públic que, com els congressos africanistes, van servir d'altaveu a les seves reivindicacions colonials i des d'on acabaren forjant alguns dels seus primers èxits rellevants que marcaren un punt d'inflexió dins l'economia colonial.

3. L'AFRICANISME GUINEÀ BARCELONÍ (1907-1923)

3.1 L'omnipresència marroquina en els debats africanistes: de la Societat Geogràfica de Madrid als viatges de Manuel Iradier

“Política española en África suele tomarse como sinónimo de política española en Marruecos, però con error evidente”.²⁷³ Aquesta frase de Joaquim Costa de 1882 resumeix a la perfecció el caràcter eminentment marroquí que prengué l'africanisme espanyol. Un africanisme que deixà, des d'un bon inici, les qüestions relacionades amb els territoris guineans en un segon pla. La majoria d'autors situen l'origen d'aquest moviment, que pretenia revifar l'interès espanyol pel continent africà, entre la victòria espanyola a la Guerra d'Àfrica (i el posterior Tractat de Wad-Ras, 1860) i la creació, l'any 1876, de la Sociedad Geográfica de Madrid (posteriorment Real Sociedad Geográfica).²⁷⁴

La victòria espanyola a Tetuan el 1860 significà un moment puntual (però molt rellevant) d'exaltació patriòtica espanyola que encetà una nova etapa de relacions polítiques i econòmiques amb el sultanat, que acabaria el 1912 amb la creació del protectorat. Inicialment els interessos espanyols anaven encaminats a salvaguardar les possessions nord-africanes (Ceuta, Melilla, Chafarinas, principalment) i garantir el control marítim de la façana atlàntica. Tot i així, la debilitat dels alauites i l'interès que els francesos des d'Algèria mostraren pels territoris marroquins, obligà a l'Estat espanyol a prendre un rol més actiu en aquesta zona. Tanmateix, no hem d'oblidar que la mateixa Guerra d'Àfrica, orquestrada per Leopoldo O'Donell, no responia tant a un objectiu territorial (noves conquestes) sinó a una sèrie de prioritats polítiques internes, entre les quals destacava la recuperació del prestigi perdut per les derrotes a l'Amèrica colonial que havien deixat Espanya amb tant sols Cuba, Puerto Rico i Filipines.²⁷⁵

Paral·lelament a l'interès polític i militar que despertaven els territoris nord africans, s'anà gestant el discurs africanista. En aquest aspecte, la Sociedad Geográfica de

²⁷³ Citat per Morales Lezcano (1988). Pàg. 18.

²⁷⁴ Entre els autors que han treballat l'origen i l'evolució de l'africanisme espanyol de caràcter civil destaquen Hernández Sandoica (1985) Morales Lezcano (1988), Rodríguez Esteban (1996), Bosch Pascual (1985), Azucena (2000) i Martínez Carraras (2003)

²⁷⁵ Inarejos (2010). Pàg. 15-40

Madrid fou una entitat que va saber capitalitzar (i després delegar en d'altres organitzacions) un discurs expansionista en un context on les principals potències europees començaren a traçar les seves línies d'actuació al continent africà. Tot i així, la Societat Geogràfica de Madrid també es dotà d'un discurs regeneracionista i, amb líders com el mateix Joaquim Costa o Francisco Coello, defensava que a través de l'estudi, l'exploració, la divulgació i la sensibilització de l'opinió pública era possible una "penetració pacífica" al continent africà en base una activitat bàsicament comercial i civilitzadora que havia de permetre a Espanya sumar-se a la nova carrera imperial. En certa manera el discurs africanista partia d'una crítica a la situació socioeconòmica espanyola, aspirant a que una acció exterior més decidida permetés a l'Estat espanyol reenganxar-se a la dinàmica d'expansió capitalista europea.²⁷⁶

Gonçal Sanz apunta que la passivitat de les autoritats espanyoles davant de les campanyes d'exploració africanes que les potències europees estaven realitzant durant la segona meitat del s. XIX no només marginaven l'Estat espanyol de la corrent expansionista a l'Àfrica, sinó que també amenaçaven a que aquesta perdés, davant l'impuls expansionista francès i alemany, els drets adquirits tant al Marroc (Tractat de Wad Ras) com a les costes continentals de Guinea (Tractat del Pardo).²⁷⁷ En la mateixa línia, José Vilanova i Elena Hernández Sandoica defensen que les primeres accions de la Sociedad Geográfica de Madrid van estar més centrades en aspectes polítics interns (defensa del prestigi espanyol a escala internacional) que en aspectes econòmics, científics o geogràfics.²⁷⁸ El context històric tampoc fou gaire favorable, ja que en el darrer terç del s. XIX Espanya es va veure afectada pels conflictes cubà i filipí, fet que allunyà una bona part de l'opinió pública de noves aventures colonials.

Tot i les debilitats i les mancances inicials durant la dècada de 1880 ja queda arrelada dins la Sociedad Geográfica de Madrid l'estreta relació entre els interessos geogràfics i els comercials. Dit d'una altra manera, els treballs d'exploració o divulgació havien de tenir un caràcter eminentment pràctic, situant-se al servei dels interessos econòmics espanyols. Una de les proves més clares fou l'organització del Primer Congrés de Geografia Comercial i Mercantil celebrat a Madrid el 1883, que esdevindria una de les

²⁷⁶ Rodríguez Esteban (1996). Pàg. 53.

²⁷⁷ Sanz Casas (1983). Pàg. 65.

²⁷⁸ Villanova (1999). Pàg. 166-167. Hernández Sandoica (1982) Pàg. 97-123.

primeres fites rellevants de l'africanisme espanyol. Aquest congrés pretenia impulsar els interessos colonials espanyols a l'Àfrica i vèncer els "espíritus pesimistas" dins l'opinió pública espanyola que defensaven que Espanya no tenia recursos suficients (ni humans ni econòmics) per plantejar-se la colonització de nous territoris.²⁷⁹ Aquest congrés s'organitzà en cinc sessions i mentre la primera (i més extensa) anava dedicada a analitzar la situació dels interessos espanyols al Marroc, la segona estava dedicada als interessos comercials espanyols al Golf de Guinea i al Mar Roig. Joaquín Costa, en el seu discurs inaugural, no deixà escapar que un dels objectius del congrés passava no només per plantejar-se quin tipus de relació calia establir amb el sultanat, sinó també per revitalitzar l'interès espanyol sobre unes possessions guineanes encara massa desconegudes i sobre les quals demanava una major atenció per part de les autoritats metropolitanes. Segons Costa:

“Un país, como España, que en veinte y cinco años ha gastado 150 millones de reales en su colonia de Fernando Poo, para no conseguir absolutamente ningún resultado, bien puede pedírsele que gaste 15 para construir en firme los cimientos de un imperio que, a la vuelta de pocos años, ha de ser fuente caudalosa de riqueza y de prosperidad para nuestro país. Es una partícula insignificante de la fortuna nacional, y bien puede arriesgarse a sacrificarla en obsequio de las generaciones futuras, sobre las cuales tan grandes responsabilidades hemos arrojado.”²⁸⁰

Segurament la intervenció més rellevant dins d'aquesta segona secció dedicada a Guinea fou la de l'exgovernador de Fernando Poo, José Montes de Oca. Aquest explicà la pèssima situació de la colònia, sobretot pel que feia referència als interessos espanyols, i demanà una sèrie de mesures d'urgència entre les quals destacaven la necessitat d'enviar emancipats cubans a l'illa per treballar en la millora de les infraestructures i la demanda d'establir més missions catòliques per evangelitzar l'illa. Així mateix, l'exgovernador també deixà constància que, malgrat la importància de l'oli de palma, a l'illa s'estava iniciant l'explotació del cacau:

²⁷⁹ Rodríguez Estaban (1996). Pàg. 83.

²⁸⁰ *Actas del Congreso Español de Geografía Colonial y Mercantil* (1883). Pàg. 67.

“Las plantaciones de estos últimos tiempos, que alcanzan próximamente a millón y medio de plantas de cacao, sesenta mil de café, sesenta árboles de quina y otros tantos plantones de vainillas y algunas plantaciones de caña de azúcar, aseguran que muy en breve reportarán grandes beneficios, y por lo tanto, es indispensable que el Gobierno mire con la mayor atención por el desarrollo de la agricultura en esta isla.”²⁸¹

La quasi nul·la presència d'empreses espanyoles en aquests anys, féu que les poques rèpliques a les seves propostes fossin dutes a terme pel propi Joaquín Costa i per representants de col·legis d'enginyers i autoritats eclesiàstiques.²⁸² Els aspectes comercials quedaren totalment relegats i demostren el poc coneixement que la majoria d'assistents tenien sobre aquests territoris. I és que un dels elements més simptomàtics d'aquest primer africanisme, i que podem corroborar amb l'estudi de Marcos Azucena, és que gran part dels membres més actius (i de més renom) d'aquestes primeres entitats africanistes estaven més lligades al món polític, intel·lectual i periodístic que no pas a sectors empresarials, fet que demostraria el poc interès econòmic real que, en general, despertaven les possessions africanes.²⁸³

Tot i així cal fer algun apunt sobre algunes conclusions d'aquest congrés, com per exemple la que establia la necessitat d'existència “de una línia de vapores entre España y el Golfo de Guinea”, que es materialitzaria el 1887 amb el contracte entre l'Estat i la Transatlàntica.²⁸⁴ Una altra conclusió que s'acabà duent a terme fou la que proposava realitzar una exploració de la zona continental. En un inici es plantejà la creació d'una companyia colonitzadora a l'estil britànic (Compañía Española del Golfo de Guinea) però la manca de recursos econòmics de la Sociedad Geográfica de Madrid no li va permetre finançar plans tan agosarats. Tot i així, per aconseguir aquest objectiu (i d'altres) es va promoure una altra entitat, la Sociedad Española de Africanistas i Colonistas. Segons Francisco Coello, un dels seus principals impulsors, aquesta organització havia de garantir “el desarrollo de nuestros intereses y el acrecentamiento de nuestra

²⁸¹ *Actas del Congreso Español de Geografía Colonial y Mercantil* (1883). Pàg. 67.

²⁸² Azucena (2000). Pàg. 186-192.

²⁸³ Azucena exposa que en la creació de la Sociedad de Africanistas y Colonistas, els seus membres més rellevants eren redactors o directors de diaris (23), professors i catedràtics (6), diplomàtics (7), exmembres del govern (12), exploradors, viatgers i membres d'altres societats colonials o geogràfiques. (25). Azucena (2000). Pàg. 234.

²⁸⁴ Azucena (2000). Pàg. 19.

influencia en África, y en las Islas del Golfo de Guinea, donde tenemos posesiones casi abandonadas”.²⁸⁵

D’aquesta manera, la Sociedad Española de Africanitas y Colonistas, aprofitant el fervor colonial que despertà el míting de l’Alhambra el març de 1884 (considerat el segon moment àlgid de l’africanisme espanyol), organitzà l’expedició de Manuel Iradier i Amado Ossorio a la zona de Río Muni i la d’Emilio Bonelli al Sahara, dutes a terme entre 1884 i 1885. Tanmateix, tot i que l’expedició d’Iradier i Ossorio tenia com a objectiu prendre possessió d’una extensa franja de territori al voltant dels rius Muni, San Benito i Congo, els resultats foren molt més limitats, ja que la zona realment explorada i amb la qual s’establí contacte amb la població oriünda no superà els 14.000 quilòmetres quadrats.²⁸⁶

La poca rellevància d’aquestes exploracions es sancionà amb l’anecdòtica presència espanyola a la Conferència de Berlín (1884), on les principals potències europees tan sols van reconèixer la sobirania espanyola de l’illa de Bioko i deixava, com recorda Alfred Bosch, “oberta la qüestió de (la) Guinea Continental i del Sahara, i més que incerta la del Marroc”.²⁸⁷ De fet, francesos (des del Gabon) i alemanys (des del Camerun) s’avançaren als espanyols pel que fa a les exploracions posteriors a la Conferència de Berlín. Unes exploracions que serien bàsiques per demostrar el domini efectiu del territori i expandir els seus imperis. D’aquí que el territori que finalment formà part de la Guinea Continental (Río Muni), fou molt més petit que el que en un inici esperaven les autoritats espanyoles. El Tractat de París de 1900, que establí les fronteres definitives de la Guinea Espanyola, confirmà una extensió de 24.000 quilòmetres quadrats, molt lluny de les extensions colonials franceses, belgues o alemanyes a l’Àfrica Central.²⁸⁸

²⁸⁵ Citat per Azucena Pedraz (2000). Pàg. 233.

²⁸⁶ Rodríguez Esteban (1996). Pàg. 93. <http://www.sge.org/exploraciones-y-expediciones/galeria-de-exploradores/vi-el-final-del-conocimiento-del-mundo-siglo-xix/iradier-y-osorio-1884-85/pagina-9.html>
Consultat [19 de desembre de 2016].

²⁸⁷ Bosch (1984). Pàg. 26.

²⁸⁸ Nerín (2010). Pàg. 15-18.

3.2 El debat africanista a Barcelona i el creixent interès pel Marroc

Tornant a les primeres organitzacions africanistes, el pes de la ciutat de Barcelona mica en mica anà guanyant protagonisme. Lògicament, si el discurs africanista anava adquirint un marcat enfocament mercantil, la ciutat comtal ofería un espai privilegiat perquè aquest trobés certa audiència, malgrat en un inici els plantejaments proteccionistes de la burgesia catalana havien xocat amb la defensa del lliurecanvisme que duïen a terme els sectors africanistes.²⁸⁹ No hem d'oblidar, com assenyala Josep Maria Fradera que “la densidad de sus intereses económicos y de su conexión con las Antillas y, aunque tardía con Filipinas, dotaron la sociedad catalana de unos elementos de conciencia de los intereses expansivos de la región.”²⁹⁰

Així doncs, el 1884 es creà la Sociedad de Geografía Comercial de Barcelona, que segons José Antonio Rodríguez Esteban tenia com a principal objectiu “propagar los conocimientos de esta rama de la Geografía, publicando una revista mensual con estadísticas de producción, exportación e importación de todos los países del Globo, estudiando el estado de las colonias para procurar su fomento y desarrollo, y la conveniencia de fundar otras nuevas, así como estimulando a los exploradores a emprender viajes para abrir nuevos mercados al comercio.”²⁹¹ Aquesta primera entitat no tingué gaire èxit, més enllà d'agrupar grups socials interessats en explorar les possibilitats econòmiques que oferien els territoris marroquins, i segons José Vilanova “a pesar de sus esfuerzos (...) no consiguió implicar decididamente a los empresarios catalanes y desapareció al poco tiempo.”²⁹² Segurament, la seva creació cal relacionar-la més amb el cert èxit mediàtic que suposà el primer Congrés de Geografía Comercial i Mercantil, que no pas al naixement d'un nucli africanista català.

Des d'aquest primer intent fallit passaren onze anys fins que el 1895 naixia la Societat Geogràfica de Barcelona, sota el patrocini del navilier i comerciant Miquel Gummà, el publicista Damià Frau i alguns empresaris del Foment del Treball Nacional (entre ells Frederic Rahola i Trèmols i Ròmul Bosch Alzina), sota el lideratge indiscutible del

²⁸⁹ Hernández Sandoica (1983). Pàg.730.

²⁹⁰ Fradera (2002). Pàg. 11.

²⁹¹ Rodríguez Esteban (1996). Pàg. 93.

²⁹² Villanova (2008). Pàg. 75.

polifacètic Josep Ricart i Giralt (geògraf, navilier, articulista, etc.), que la dotà de vitalitat durant els seus anys d'existència.²⁹³ Entre els objectius d'aquesta nova entitat trobem la voluntat de despertar l'interès de les empreses mercantils pels territoris africans amb els mateixos mitjans que la Sociedad Geográfica de Madrid (conferències, llibres, cursos, etc.), tot i que a la pràctica les propostes, projectes i peticions es referien a les possessions nord-africanes i a la voluntat d'intervenir econòmicament i políticament al Marroc.²⁹⁴ Tot i així, l'activitat real d'aquesta institució finalment va ser molt menor que la projectada en un inici, i finalment va desaparèixer el 1897. Segons José Vilanova, el seu secretari general atribuïa el fracàs a “el secretari general els sectors econòmics catalans –que no van acabar d'implicar-s'hi–, i les rebel·lions de Cuba i Filipines i la crítica situació general d'Espanya, que havien descoratjat l'opinió pública”.²⁹⁵

Un cop assumida la pèrdua dels territoris antillans i filipins, que implicava la pèrdua d'un important mercat i la necessitat de cercar-ne de nous, el continent africà apareixia com el principal (i únic) espai d'intervenció. Amb els acords amb França (Conveni Franco-Espanyol, 1904 i la Conferència d'Algesires, 1906) el Marroc es consolidà com l'àrea privilegiada d'actuació, ja que Espanya aconseguia una zona d'influència contigua a les possessions de Ceuta, Melilla i altres places espanyoles al nord de l'Imperi xerifià. Aquest fet donà una nova embranzida als postulats africanistes, i bona mostra d'aquest nou context fou la creació dels centres Hispano-Marroquins -dels quals el de Barcelona (1904) fou el més rellevant- o la Sociedad de Geografía Comercial de Barcelona (1909).²⁹⁶ Ara ja sí, Barcelona creà un important lobby procolonial marroquí encapçalat per Foment del Treball Nacional, la patronal catalana del tèxtil (Mutua de Fabricantes de Tejidos de Algodón) i l'entramat empresarial de Claudi López Bru, segon Marqués de Comillas. Barcelona fou la ciutat des d'on s'editava la revista *África*, *Revista Il·lustrada* així com també tingué una delegació de la Liga Africanista Española, entitat creada després de l'establiment del protectorat marroquí i liderada per Joan Antoni Güell, futur tercer marquès de Comillas.²⁹⁷

²⁹³ Moreno Rico (2011). Pàg. 328-332.

²⁹⁴ Villanova (2008). Pàg. 78.

²⁹⁵ Villanova (2010). Pàg. 161.

²⁹⁶ Morales Lezcano (2002). Pàg. 39.

²⁹⁷ Vilanova (2008). Pàg. 73. Martín Corrales (2001). Pàg. 19 i 20.

La incidència dels temes guineans en aquesta segona fornada africanista fou, un cop més, molt minsa tot i que aquestes noves organitzacions foren coetànies a la creació de la *Cámara* i el Comitè de Barcelona. Segons José Vilanova i Òscar Costa, en el segon Congrés de Geografia Comercial i Mercantil, celebrat a la ciutat comtal el 1913, només tres ponències anaren destinades a tractar temes guineans, una de les quals a càrrec de Carles Soujol (futur membre destacat de la Unió de Agricultores) i l'altra a càrrec de Francisco López Canto, en qualitat de director de *La Voz de Fernando Poo*.²⁹⁸ Així mateix, si bé en el capítol anterior hem vist que el Comitè de Barcelona va buscar el suport d'algun prohoms de l'economia catalana, no sembla que hi haguessin sinèrgies entre aquests sectors i les entitats africanistes que pretenien arribar al Marroc. La gran distància entre aquests territoris i les seves grans diferències polítiques, econòmiques i socials van fer que, malgrat compartir un mateix continent, fossin enteses com a realitats totalment diferenciades.

3.3 La presència de l'africanisme guineà en els congressos africanistes

Una altra prova de que la nova situació generada al Marroc donà un impuls a l'africanisme espanyol fou la celebració dels quatre congressos africanistes que, sense interrupció, se celebraren entre 1907 i 1910. Aquestes reunions podem considerar-les com l'intent més clar per part de l'africanisme espanyol d'estimular l'anomenada "penetració pacífica" al Marroc, estratègia que finalment fracassà pel caràcter eminentment bèl·lic que agafà la colonització d'aquest territori, com a mínim fins el desembarcament d'Alhucemas el 1925.

El que és interessant pel nostre treball, però, és veure com fou en el sí d'aquests congressos que els primers terratinents i comerciants barcelonins establerts a l'illa de Bioko, en veu de les organitzacions de defensa creades a partir de 1906 (*Cámara* i el Comitè de Barcelona), van començar a plantejar els seus principals greuges. Analitzant les actes dels congressos podem observar que malgrat gran part de les ponències, debats i conclusions giraren al voltant del Marroc, l'incipient lobby guineà trobà un espai on

²⁹⁸ Costa (2002). Pàg. 276. Villanova (2010). Pàg. 170.

fer sentir la seva veu, i el que és més important, començà a articular estratègies i accions concretes, algunes de les quals sorgiren efecte i donaren un gir important a l'economia colonial.

El primer congrés africanista se celebrà a Madrid el gener de l'any 1907. Els organitzadors foren els centres comercials hispanomarroquins de Barcelona, Madrid, Ceuta i Tànger amb l'objectiu ben explícit de “tratar de la abolición de trabas y leyes que son necesarias para conseguir intercambio entre España y Marruecos”.²⁹⁹ Dins la comissió organitzadora destacava una forta presència catalana (11 dels 20 membres), liderada per Josep Roig i Berguedà, president del Centre Comercial Hispano-Marroquí de Barcelona, membre del Partit Liberal i futur alcalde de Barcelona, i Joan Garriga Massó, vicepresident de la mateixa entitat i proper a la Lliga Regionalista de Catalunya. Altres diputats catalans, com Alfons Sala i Eusebi Corominas, també van mostrar explícitament el seu suport al Congrés així com també ho feren un elevat nombre de corporacions empresarials catalanes.³⁰⁰

Ara bé, cap dels membres de la comissió organitzadora semblava mantenir cap relació amb negocis a l'illa de Bioko ni amb organitzacions com la *Cámara* o el Comité de Barcelona. No és d'estranyar, per tant, que en tota la memòria del congrés els territoris guineans siguin quasi bé inapreciables. Tant sols en la secció del comerç es reconeixia que els poders públics estaven obviant les possessions guineanes. Fent referència concreta a Bioko, la definia com “una de las islas más deseadas particularmente por Alemania, Francia e Inglaterra”³⁰¹ i com a conseqüència s'aprovà una moció que perseguia que “se llame la atención al gobierno a fin de que dedique un cuidado especial a la colonia de Fernando Poo a fin de asegurar el imperio español en aquella isla y los intereses españoles en la misma.” Així mateix, en la secció d'emigració es contemplà la possibilitat de crear una comissió que assessorés a aquells ciutadans espanyols que mostressin interès per establir-se a l'illa.³⁰²

²⁹⁹ *Primer Congreso Africanista celebrado en el salón de actos del Ateneo de Madrid en los días 9, 10 y 11 de enero de 1907 por iniciativa de los Centros Comerciales Hispano-marroquíes*. Pàg. 7. Les actes quatre congressos es poden consultar al Fons de la Cambra de Comerç de Barcelona de la Universitat Pompeu Fabra.

³⁰⁰ Martín Corrales (2002). Pàg. 193.

³⁰¹ *Primer Congreso Africanista celebrado en el salón de actos del Ateneo de Madrid en los días 9, 10 y 11 de enero de 1907 por iniciativa de los Centros Comerciales Hispano-marroquíes*. Pàg. 90.

³⁰² *Ibidem*.

Un any més tard, se celebrà el segon congrés africanista, aquest cop a Saragossa. Malgrat presentar una comissió organitzadora molt semblant, aquest oferí un canvi substancial pel que fa als interessos sobre territoris guineans, ja que per primer cop trobem la presència de la *Cámara* (fundada dos anys abans) i el Comité de Barcelona. Els representants que hi participaren foren Ángel Traval, Francisco de Antonio Ribas, Antonio Pérez i Francesc Potau.³⁰³

La presència d'aquests personatges es féu notar en el discurs inaugural de Rafael María Labra, ja que malgrat reconèixer la preeminència dels interessos marroquins per ser aquest el territori colonial més rellevant, alertava que era necessari tenir en compte el valor dels territoris del Golf de Guinea:

“De mucha importancia es sin duda el interés que España tiene en la región del Muni y en las islas de Fernando Poo, Corsico, Annobón y Elobeyes, donde ondea la bandera española. En esas extensas y ya codiciadas comarcas se dan casi todos los problemas de colonización, siendo muy distintas las condiciones y circunstancias de cada uno de los países y las colonias referidos”.³⁰⁴

Però les referències a Guinea en el discurs inaugural no es quedaren aquí i foren molt més extenses. Labra, fent gala dels seus extensos coneixements sobre política colonial, defensà l'impuls reorganitzador que va donar el govern espanyol als territoris guineans el 1904 i apuntà, per primer cop, la necessitat de dotar el Ministeri d'Estat d'un òrgan consultiu especialitzat en Guinea i separat de les problemàtiques del Marroc, una de les peticions que més es repetirien al llarg dels anys. Així mateix, insistí en que una de les prioritats a Guinea havia d'ésser la colonització de la zona del Muni “donde todo está por hacer” i destacà les potencialitats de l'illa de Corisco.³⁰⁵

³⁰³ *Segundo Congreso Africanista, celebrado en el salón de actos del círculo mercantil, industrial y agrícola, de Zaragoza, en los días 26, 27, 28, 29, 30 y 31 de octubre de 1908 por iniciativa de los Centros Comerciales Hispano-marroquíes*. Pàg. 80.

³⁰⁴ *Segundo Congreso Africanista, celebrado en el salón de actos del círculo mercantil, industrial y agrícola, de Zaragoza, en los días 26, 27, 28, 29, 30 y 31 de octubre de 1908 por iniciativa de los Centros Comerciales Hispano-marroquíes*. Pàg. 30.

³⁰⁵ Per apropar-se a la figura de Rafael Maria de Labra, es pot consultar l'obra de Domingo Acebrón (2006).

Tanmateix, Labra centrà el seu anàlisi en l'illa de Bioko, definint-la com “lo más importante de nuestras colonias donde la raza blanca está representada por solo 1.500 almas”.³⁰⁶ Demostrant un extens coneixement dels periples colonitzadors del s. XIX, presentà Bioko com una de les illes amb més potencialitats, lligant l'expansió comercial d'aquest territori a l'explotació i comerç del cacau que, segons ell, havia sofert un salt qualitatiu des de la darrera dècada del s. XIX. Malgrat el to optimista del seu discurs, Labra apuntava un cert retrocés en l'acció colonitzadora en els darrers anys, adduint a les mancances infraestructurals que generaven “muchas reclamaciones i bastantas cartas de desaliento”.³⁰⁷ Per aquest motiu, defensava donar espais de debat i reflexió sobre quines mesures podien millorar la colonització dels territoris guineans:

“Con estos antecedentes y bajo la presión del movimiento mercantil que se produjo en los últimos años en algunas de nuestras plazas de levante, de donde salieron algunos capitales para modestas y afortunadas explotaciones agrícolas en Guinea, es natural que en el programa del actual Congreso Africanista figuren como temas de discusión las tarifas especiales para los productores de Guinea, el desarrollo de líneas marítimas regulares entre España y la costa occidental del África, el establecimiento de un Banco Agrícola en Fernando Poo, la definitiva demarcación de los territorios del Muni, la legislación vigente sobre la adquisición de productos por los extranjeros en aquella región, las reglas a qué deban sujetarse las concesiones del Estado para explotaciones agrícolas e industriales en aquella comarca (...)”³⁰⁸

A diferència del congrés celebrat a Madrid, el de Saragossa comptà amb diverses comunicacions que giraven al voltant de temes guineans. Aquests, força diversos, anaven des del comerç, la medicina, les concessions de terres, fins a temes aranzelaris. Tant Ángel Traval com Antonio Pérez denunciaren que una de les poques apreciacions que s'havien fet en el primer congrés era, com ja havia apuntat Labra, la creació d'una junta consultiva per atendre les necessitats i especificitats guineanes. Ambdós insistiren en aquest aspecte i demanaren, en el cas de Traval, que passés a dependre del Ministeri

³⁰⁶ *Segundo Congreso Africanista, celebrado en el salón de actos del círculo mercantil, industrial y agrícola, de Zaragoza, en los días 26, 27, 28, 29, 30 y 31 de octubre de 1908 por iniciativa de los Centros Comerciales Hispano marroquíes*. Pàg. 35.

³⁰⁷ *Ibidem*. Pàg. 37.

³⁰⁸ *Ibidem*. Pàg. 38.

de Foment, en lloc del Ministeri d'Estat, fent clara referència a quines eren les prioritats a atendre. Traval també presentà comunicacions demanant una major periodicitat dels vapors de la Transatlàntica que arribaven a Santa Isabel (de dos mesos a un) ja que l'augment del comerç de cacau i el nombre de colons així ho requerien, així com també era primordial una rebaixa aranzelària al cacau que entrava a metròpoli.³⁰⁹ Antonio Pérez, per la seva part, posà especial èmfasi en la necessitat de crear un banc agrícola i hipotecari amb l'objectiu de fomentar l'adquisició de noves terres.³¹⁰

Sobre aquest punt, Traval ja apuntava que el problema de l'accés al crèdit estava provocant estralls a la colònia, ja que el sistema creditici que funcionava *de facto* tendia a la usura, tot i que destacava que molts creditors davant de la impossibilitat de recuperar les seves inversions també desitjaven la creació d'una entitat bancària que regularitzés la situació. Traval insistí en les penúries econòmiques que vivia l'illa degut a que “la circulación monetaria es nula durante el año en Fernando Poo, pues no hay casi nadie que tenga capital flotante, y únicamente en época de cosecha circula el dinero, viviendo la isla del crédito mutuo que se concede la gente con muchísima buena fe durante el resto del año”.³¹¹

Francisco de Antonio Ribas també participà en la secció sobre règim administratiu i militar. En la discussió sobre la legislació de l'accés a la terra demanà de manera explícita que es prohibissin les concessions de terres a estrangers. Sens dubte, Ribas es referia a la gran influència econòmica i social que tenien els fernandins procedents de les colònies angleses i que enlloc d'un element positiu, doncs a ells es devia, com hem vist, el desenvolupament de les primeres plantacions de cacau, es presentava com una amenaça als interessos espanyols. En paraules seves:

“Son innumerables los hijos de Sierra Leona, Acra, Lagos, Calabar y otras colonias próximas que aprovechándose de los beneficios de nuestras leyes y de la desidia y abandono de nuestras autoridades (...) se valen de cuantos medios tienen a su alcance para obtener del Gobierno concesiones importantes que dedican a plantaciones de cacao y en cuyos lugares luego ondea el pabellón británico, resultando así no solamente el

³⁰⁹ *Ibidem*. Pàg. 99 i 125.

³¹⁰ *Ibidem*. Pàg. 148.

³¹¹ *Ibidem*. Pàg. 150.

propietario extranjero, sino que también los trabajadores, ya que casi todos ellos son de Sierra Leona o de Monrovia.”³¹²

La proposta concreta de Francisco de Antonio Ribas, aprovada pel congrés, establí que les concessions a estrangers no fossin superiors a 10 hectàrees i s'establia com una necessitat urgent elaborar un cens d'estrangers a l'illa per evitar una deriva anglòfona.³¹³

Un dels altres temes recurrents que es van posar sobre la taula fou la manca de mà d'obra. En aquest cas, fou Antonio Pérez l'encarregat de denunciar que “tener fincas o terrenos en Fernando Poo y no tener braceros para trabajarlas y recoger la cosecha, es como tener oro en una isla desierta”.³¹⁴ La solució proposada passava per una major implicació de les autoritats governamentals en dos sentits: posar les bases d'una emigració estable de mà d'obra procedent de la part continental i, en segon lloc, aconseguir que els bubis s'afegissin com a mà d'obra a les plantacions.³¹⁵

Per Antonio Pérez, les autoritats espanyoles havien de prendre consciència que l'estadi inicial de desenvolupament de l'agricultura del cacau a Fernando Poo s'havia acabat. Per tant, l'emigració descontrolada de treballadors procedents d'altres colònies havia de donar pas a un sistema regulat que defensés per sobre de tot els interessos dels terratinents espanyols, molts dels quals estaven sota l'amenaça d'abandonar les seves explotacions a causa de la falta de mà d'obra.³¹⁶

Així mateix, reconeixia que els aldarulls amb bracers estrangers a principis de segle no van afavorir la reputació de l'illa, tot i que titllà d'inventades i exagerades les acusacions de maltractaments a les finques de Fernando Poo. De fet, expressava que:

“Es un error carísimo empeñarse en tratar a los indígenas en la misma forma y con las mismas consideraciones que se trata a los europeos civilizados; pero es más absurdo, y más impolítico, y sobre todo más perjudicial, pretender que los europeos cedan cuando

³¹² *Ibidem.* Pàg. 177.

³¹³ *Ibidem.*

³¹⁴ *Ibidem.* Pàg. LXI.

³¹⁵ *Ibidem.*

³¹⁶ *Ibidem.*

sus derechos están encontrados con los de los indígenas, y no porque estos tengan o no razón, sino únicamente por no causarles disgustos (...). No quiere decir esto que siempre se haya de atropellar al indígena y no darle razón cuando la tenga; pero de eso a adoptar el temperamento contrario de no escuchar las quejas o reclamaciones contra los del interior formuladas por los blancos, hay una distancia inmensa”.³¹⁷

El mateix Antonio Pérez apostava per aconseguir treballadors per altres vies. La primera era la prestació personal dels bubis, que en aquells moments el governador de la colònia ja començava a posar en marxa. El treball dels bubis havia de ser retribuït ja que segons ell “el indígena opta, como es de suponer, por el trabajo remunerado.”³¹⁸ En segon lloc, apostava per portar bracers de Bata i les petites illes Elobeyes, per ser un territori menys poblat i desenvolupat. Pérez fins i tot va defensar que els indis detinguts a la zona continental fossin traslladats a plantacions de cacau per acostumar-los al treball agrícola. Totes aquestes estratègies presentades al congrés, com hem analitzat en el capítol anterior, no acabaren de reeixir, però demostren l’indole de la problemàtica dins l’agricultura colonial.

Per últim, és interessant veure com els fabricants de xocolata també van participar en aquest segon congrés. Bàsicament foren els industrials de Madrid i Barcelona, aquests darrers liderats pels tres principals empresaris barcelonins (Evarist Juncosa, Antoni Amatller i Jaume Boix). Ambdós sectors destacaven les potencialitats de les plantacions de cacau com una oportunitat de nodrir la seva indústria de matèria primera a baix cost. Tanmateix denunciaven que en l’estat actual de colonització el cacau de Fernando Poo encara era d’una qualitat inferior al de la resta de les colònies de l’Àfrica Occidental i Central. Per aquest motiu coincidien amb terratinents i comerciants colonials que eren necessàries unes millors infraestructurals i de comunicacions, així com una nova fiscalitat que reduís els impostos del cacau a la seva entrada a la metròpoli.³¹⁹

Aquest major interès per problemàtiques guineanes que hem vist al segon congrés, fou poc més que un miratge ja que el 1909 el tercer Congrés Africanista, celebrat aquest cop

³¹⁷ *Ibidem*. Pàg. LXIII.

³¹⁸ *Ibidem*. Pàg. LXX.

³¹⁹ *Ibidem*. Pàg. XIII, XV i XXIII.

a València, tornà a centrar la quasi totalitat dels seus esforços en els territoris marroquins. Cal tenir en compte, però, el context històric, ja que aquest congrés es celebrà quatre mesos després de la Setmana Tràgica de Barcelona, una revolta popular d'arrels profundes que tingué com a detonant l'embarcament de reservistes cap a Melilla per fer front a les tropes rifenyes. Davant d'aquest context, el congrés representava la obstinació d'una part de la societat espanyola que encara creia que era possible la "penetració pacífica" al Marroc quan aquesta començava a ser poc més que una utopia.³²⁰

Altre cop fou Labra l'encarregat d'inaugurar el congrés, tot i que aquesta vegada les urgències històriques no li permeteren fer cap referència a Guinea. Des del seu punt de vista, la prioritat es trobava al Marroc, on calia assegurar la independència territorial espanyola, fer valer la tradició civilitzadora i potenciar el comerç.³²¹

Malgrat tot, alguns membres de la *Cámara* i del Comité de Barcelona tornaren a fer-se presents al congrés. Aquest cop, fou la veu d'Antonio Pérez la més rellevant, ja que apareix en la majoria de ponències i intervencions de temàtica guineana. Una de les més importants, tornà a abordar el problema de la fiscalitat. Pérez presentà com a abusius els impostos que requeien sobre el cacau a l'hora d'entrar a la Península. Segons aquest, els productors i comerciants de cacau eren víctimes d'una arbitrietat governamental que gravava amb el 25% el preu comercial del cacau sense tenir en compte la devaluació del producte que s'havia produït en els darrers anys. A conseqüència d'això, Pérez demanava una rebaixa aranzelària substancial ja que la majoria d'agricultors no estaven fent rentables les seves explotacions.

Antonio Pérez també tornà a insistir en la problemàtica de la mà d'obra, aquest cop demanant que el govern espanyol establís un cònsol permanent a Libèria per afavorir la contractació de bracers. Això no treu, però, que tornés a demanar la prestació personal dels bubis o que s'estudiés la contractació de bracers del Congo Belga.³²²

³²⁰ Martín Corrales (2002). Pàg. 194.

³²¹ *Tercer Congreso Africanista celebrado en el salón de Actos de la Exposición Regional de Valencia, en los días 9, 10, 11, 13 y 15 de diciembre de 1909, por iniciativa de los Centros Comerciales Hispano-marroquíes*. Pàg. 62-68.

³²² *Ibidem*. Pàg. 123-24.

3.4 Cap a una nova estratègia: mitjans propis i pressió política

Després de participar en els tres primers congressos africanistes i fer-se un petit lloc al costat dels temes marroquins, tant la *Cámara* com sobretot el Comité de Barcelona decidiren canviar d'estratègia. Una de les conclusions que tragueren de la participació en aquestes trobades era la nul·la translació en disposicions oficials de totes les conclusions aprovades als congressos.³²³ Un cop publicades les actes, la *Cámara* i el Comité de Barcelona n'enviaven còpies a aquells diputats amb més sensibilitat pels interessos colonials amb l'objectiu que l'utilitzessin com a argumentari per promoure modificacions en la legislació colonial. Tanmateix, aquesta estratègia no resultava gaire efectiva, més si tenim en compte la constant inestabilitat governamental espanyola dels anys de la Restauració.

Per tant, un canvi de rumb en el camp de la incidència política era necessari i aquest va apuntar a dues direccions. En primer lloc, buscar la manera més propícia i efectiva d'apropar-se al govern per buscar modificacions substancials en matèria de legislació colonial; i en segon lloc, promoure una publicació pròpia que servís per difondre de manera més constant i focalitzada els seus interessos (separant-se dels espais marroquins).

La primera constància que tenim d'aquesta tasca de lobby colonial es produeix el més de febrer de 1910, quan una comissió del Comité de Barcelona es desplaçà a Madrid, alertada de la possibilitat d'acords comercials entre el govern espanyol i altres països productors de cacau, principalment el portuguès. Segons denunciava Vicente Barrantes, president de la *Cámara*:

“El gobierno portugués secundando la fecunda labor e incesantes gestiones que en defensa de sus intereses vienen haciendo los Sindicatos Agrícolas Coloniales, y principalmente el Centro Colonial de Lisboa, pretende que a cambio de que nuestras harinas y trigos nacionales entren con beneficio en Portugal, se conceda igual beneficio

³²³ *Boletín de Defensa Agrícola*. Núm. 12. Desembre de 1910. Pàg. 126-131.

a sus cacaos de Sao Thomé, o sea, que paguen los mismos derechos que los nuestros al entrar a la metròpoli.”³²⁴

Darrere d'aquest acord també hi havia les pressions de la Direcció General de Duanes, que seguia mantenint que gran part del cacau procedent de Fernando Poo era de contraban i tenia el seu origen a les colònies portugueses. Podem pensar, doncs, que podia existir per part de les autoritats espanyoles un intent d'evitar aquest contraban igualant els drets d'importació d'ambdues procedències.³²⁵

Fou Salvador de la Trinitat Rius i Torres, en qualitat de diputat (però també com a copropietari de la firma Rius i Torres) qui alertà al Comité de Barcelona d'aquesta possibilitat. Ràpidament, el president de la *Cámara*, que aleshores es trobava a Madrid, proposà nomenar una comissió del Comité de Barcelona que es traslladés d'urgència a la capital per intentar revertir la situació. Els encarregats vingueren de la ciutat comtal i foren (a part del mateix Barrantes) Antonio Pérez, Joaquim Rodríguez Barrera, Manuel Monteiro i Francisco López Canto.³²⁶

El primer que hagué d'afrontar aquesta comissió fou un canvi d'executiu del govern espanyol. Segismundo Moret, que havia estat nomenat president del govern després de la caiguda de Maura pels fets de la Setmana Tràgica, dimití el 9 de febrer en no aconseguir la dissolució de les Corts per obtenir una majoria que recolzés el seu projecte. Fou substituït per Antonio Canalejas que, al seu torn, reemplaçà tot el gabinet ministerial. Davant d'aquesta situació, la comissió dubtà de si era millor posposar la seva tasca ja que les seves visites podien veure's difuminades enmig de les que simplement anaven a felicitar els nous membres de l'executiu.³²⁷

Finalment, però, s'optà per romandre a Madrid i mitjançant la influència de Trinitat Rius i Torres, aconseguiren reunions amb el major nombre d'autoritats possibles.

³²⁴ *Exportación de cacao y su régimen arancelario. 1904-1914*. AGA Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

³²⁵ *Relación de los trabajos realizados por la Comisión del Comité de Barcelona en Madrid en el mes de febrero de 1910 en defensa de los intereses agrícolas de las posesiones españolas del Golfo de Guinea en el África Occidental*. Pàg. 3. Biblioteca Nacional de Catalunya.

³²⁶ *Relación de los trabajos realizados por la Comisión del Comité de Barcelona en Madrid en el mes de febrero de 1910 en defensa de los intereses agrícolas de las posesiones españolas del Golfo de Guinea en el África Occidental*. Pàg. 3. Biblioteca Nacional de Catalunya.

³²⁷ *Ibidem*.

Durant les poques setmanes que estigueren a la capital de l'Estat s'entrevistaren amb el president del govern, el Ministre d'Estat, el d'Hisenda, el director General de Duanes, la Secció Colonial i la Cambra de Comerç de Madrid. Totes les trobades tingueren un denominador comú: alertar dels perills pel progrés de la colònia d'un acord comercial amb potències productores de cacau i negar qualsevol possibilitat de contraban de cacau procedent de les colònies portugueses.

Si analitzem les diferents trobades veurem que les més rellevants i sensibles als problemes plantejats per la comissió vingueren des del Ministre d'Estat (García Prieto) i la Secció Colonial. El propi Ministre, acabat d'aterrar al càrrec, "nos invitó a darle por escrito un proyecto de reforma del derecho de importación, sustituyéndole por el de exportación al salir los productos de las Colonias, no dudando, dadas las ideas reformistas del Gobierno, en que éstas alcanzasen hasta nosotros".³²⁸ La mateixa simpatia quedà reflectida en la trobada amb la Secció Colonial on foren rebuts "con una cortesía y deferencia que, si no fuera ya conocida por todos, tendríamos verdadero placer por hacerlo público".³²⁹

En canvi, les reticències més grans vingueren per la part de la Direcció General de Duanes, ja que aquesta insistí en que no es podia protegir el cacau de Fernando Poo si no es tenien les garanties suficients per assegurar que no existia contraban amb Sao Thomé i fins i tot amb Camerun. Aquesta reunió significà una pedra en el camí de la comissió, que no dubtà en mostrar el seu "desaliento inmenso, una amargura profunda y una desilusión sin límites".³³⁰

Després d'aquests primers contactes, la comissió ràpidament intentà dur a terme dues tasques: en primer lloc, recollir el guant llançat pel Ministeri d'Estat i elaborar una proposta de rebaixa aranzelària i, posteriorment, respondre a les acusacions de contraban. Pel que fa la primera, la comissió exposà que la rebaixa aranzelària havia d'arribar a les 35 pessetes cada 100 quilos (la meitat de les 70 que es pagaven en aquell moment). En la justificació de la proposta, s'argumentà que aquesta era l'única mesura per estimular una producció que s'estava quedant estancada, ja que si bé havia augmentat lleugerament en els darrers anys no havia estat per l'extensió de la superfície

³²⁸ *Ibidem*. Pàg. 7.

³²⁹ *Ibidem*. Pàg. 9.

³³⁰ *Ibidem*. Pàg. 7.

cultivada sinó perquè algunes plantacions de principis de segle, amb mínimes millores tècniques, estaven entrant en plena producció al cap de vuit o deu anys.

També s'esgrimia, com ja hem vist abans, que la producció de cacau a l'illa de Bioko era molt més cara que en d'altres països i colònies productores a causa de l'escassetat de mà d'obra, la manca de bones infraestructures, les males condicions d'embarcament i emmagatzematge, l'elevat preu del transport, el deute privat que acumulaven gran part dels agricultors i la devaluació del producte als mercats europeus i americans fruit de l'augment de la producció mundial.³³¹

Segons el càlcul la comissió, que queda resumit en la taula 24, no existia marge pels productors per abonar uns drets d'importació tan elevats, ja que el benefici per quilogram se situava (un cop restades totes les despeses) en tan sols vint cèntims.

Taula 24. Marge de benefici en la producció de cacau

Concepte	Pessetes
Preu del cacau	2
Drets de Duana	0,78
Despesa dels bracers	0,54
Despeses de instal·lació, cultiu, remesa, interès, etc.	0,66
Romanent líquid per quilogram	0,20

*Font: *Relación de los trabajos realizados por la Comisión del Comité de Barcelona en Madrid en el mes de febrero de 1910 en defensa de los intereses agrícolas de las posesiones españolas del Golfo de Guinea en el África Occidental*. Pàg. 15-16.

Davant d'aquests balanç, i tenint en compte que calculaven que un 4% del cacau embarcat es malmetia durant el viatge, segons la comissió “bien claro se ve que el agricultor pierde dinero; los números no engañan, y si la pérdida ésta continua algún tiempo, el fracaso de los allí establecidos es seguro y puede, desde luego, descontarse que vayan otros a trabajar, con el capital o sin él, pero muy particularmente los primeros.”³³²

Pel que fa a la possibilitat de contraban, la postura de la comissió també era prou clara, ja que “el contrabando solo puede existir en la imaginación de personas desconocedoras

³³¹ *Ibidem*. Pàg. 15-16.

³³² *Ibidem*.

en absoluto de lo que es Fernando Poo ni nada que se relacione con la Guinea Española”.³³³ Des del seu punt de vista, era impossible que comerciants espanyols, portuguesos o francesos intentessin importar cacau a Fernando Poo procedent de Sao Thomé o Camerun per després reexportar-lo com a espanyol a la península, ja que aquests cacaus eren de prou qualitat per ser col·locats als mercats europeus a preus superiors respecte les cotitzacions espanyoles. Per tant, la comissió negava qualsevol possibilitat de comerç il·legal via Fernando Poo i, en tot cas, defensava que si a Espanya arribava cacau d’altres colònies, aquest ho feia via Lisboa i Extremadura, saltant-se qualsevol control duaner.

Amb l’objectiu de demostrar que entrar cacau de Sao Thomé (el de major qualitat) via Fernando Poo era econòmicament inviable, la comissió presenta una comparativa (taula 25) on deixava palès que era més econòmic fer-lo entrar via Lisboa. D’aquesta manera, pretenien que no responsabilitzessin els comerciants espanyols de contraban i deixessin de quedar justificats (per part de Duanes) uns drets d’importació tant elevats.

Taula 25. Comparació sobre drets d’importació (Ptes./100 Kg)

	Sao Thomé-Lisboa	Sao Thomé-Fernando Poo-Barcelona	Sao Thomé-Lisboa-Espanya
Drets d'exportació		25	
Drets d'importació	11	78	135
Despeses de viatge	37	75	37
Total	48	178	172

*Font: *Relación de los trabajos realizados por la Comisión del Comité de Barcelona en Madrid en el mes de febrero de 1910 en defensa de los intereses agrícolas de las posesiones españolas del Golfo de Guinea en el África Occidental*. Pàg. 20-21.

Per acabar la justificació de la necessitat de reduir els drets d’importació, la comissió no deixà escapar l’oportunitat d’incidir sobre un dels aspectes que esdevindria un dels cavalls de batalla de totes les organitzacions de defensa agrícola i colonial. Ens referim al debat sobre si la colònia era o no deficitària. Tot i que aquest debat serà analitzat posteriorment, és interessant recalcar que aquesta comissió ja va deixar palès que

³³³ *Ibidem*.

l'argument que la colònia era deficitària no era del tot cert, ja que els ingressos fiscals que generava el cacau superaven en escreix la subvenció que la metròpoli atorgava al pressupost colonial.

Tal i com apareixien els ingressos desglossats en el pressupost colonial, els territoris guineans rebien en concepte de “subvención a la metròpoli” una part important del pressupost total. La comissió defensava que en el capítol d'ingressos fiscals de la colònia no s'incloïen els drets d'importació que generava el cacau quan aquest entrava a la metròpoli. Si es fes aquesta comptabilització, defensaven, el pressupost d'ingressos superava amb escreix les despeses, fins i tot si es realitzés la rebaixa aranzelària que es perseguia. En paraules de la comissió:

“Es decir, que entre los gastos y los ingresos de Fernando Poo, hay una diferencia a favor de la isla de 978.225,80 pesetas. No es nada: cerca de un millón de pesetas. Hay un interés muy marcado por algunos en demostrar que aquella isla es una carga para España, y esto no es cierto por ningún concepto, puesto que Fernando Poo reintegra a la Metrópoli con creces lo que en un principio parece una subvención.”³³⁴

La presència del lobby colonial a Madrid també aconseguí un cert ressò mediàtic, ja que alguns diaris aprofitaren per publicar notícies de la seva estada i entrevistes amb els seus membres. Gran part dels rotatius posaren de relleu el poc suport polític al desenvolupament de la colònia, aprofitant els mateixos arguments exposats per la Comissió. El més extens i incondicional fou el publicat a *El Diario del Comercio*, escrit per Simeón Muguerza Saenz. Aquest advocat, que també havia estat director del diari barceloní *Mercurio*, havia format part del Comité de Barcelona en anys anteriors i havia publicat un assaig sobre la situació de les colònies guineanes.³³⁵ Muguerza felicità la comissió per les entrevistes dutes a terme amb les màximes autoritats polítiques “porque de esta suerte, sin necesidad de estudio, se habrán puesto al corriente del estado de la cuestión, y podrán, asimismo, intervenir en la discusión de los Tratados de Comercio,

³³⁴ *Ibidem*. Pàg. 22.

³³⁵ Muguerza (1907). Dalla Corte (2013). Pàg. 6

con algún conocimiento de causa cuando se trate de hacer concesiones a los extranjeros.”³³⁶

Els resultats d'aquesta primera gran acció de pressió política tingueren efecte en dues etapes. En primer lloc, no tenim constància que prosperés l'acord amb Portugal, i si aquest es va dur a terme, que acabés afectant al marc aranzelari del cacau. Per altra banda, les demandes de rebaixes fiscals plantejades per la comissió quedaren congelades, a expenses de l'aprovació dels pressupostos prevista per l'últim trimestre d'aquell mateix 1910.

Tanmateix, el Comité de Barcelona intensificà la seva tasca i, com hem assenyalat abans, buscà la via per amplificar, a través d'una publicació pròpia, la seva veu. L'encarregat de tirar endavant aquest objectiu fou Francisco López Canto, expresident de la *Cámara* que amb els anys destacaria més per la seva faceta propagandística i periodística que per les seves activitats agrícoles i comercials a l'illa, erigint-se fins la seva mort l'any 1922 en una de les veus més autoritzades de la colònia. López Canto proposà el llançament d'una publicació quinzenal encarregada de donar a conèixer la difícil situació agrícola i comercial de l'illa. Aquesta publicació rebé el nom de *Boletín de Defensa Agrícola* i un any més tard (i després de set números) es convertí en *La Voz de Fernando Poo*, la principal publicació colonial de temàtica econòmica durant els anys estudiats.

La primera seu del *Boletín de Defensa Agrícola* se situà al carrer Aribau número 88 de Barcelona, el mateix lloc on López Canto tenia la seva empresa. Els objectius que perseguia el *Boletín* eren “buscar un medio por el cual estar en constante y frecuente comunicación con todos los interesados, por cualquier concepto, en la producción del cacao de Fernando Poo” i “aunar voluntades en beneficio de todos en general, a fin de encauzar metódica y ordenadamente la corriente de exportación que ya hay establecida entre aquella isla y la península.”³³⁷

El contingut dels primers números no aportà nous arguments, sinó més aviat el contrari. La majoria d'articles anaven en la línia de les queixes i propostes que s'havien apuntat

³³⁶ *Relación de los trabajos realizados por la Comisión del Comité de Barcelona en Madrid en el mes de febrero de 1910 en defensa de los intereses agrícolas de las posesiones españolas del Golfo de Guinea en el África Occidental.* Pàg. 29.

³³⁷ *Boletín de Defensa Agrícola.* Núm.1. 15 de Juny de 1910. Pàg. 1-2.

en els congressos africanistes i en el treball que la comissió del Comité de Barcelona realitzà a Madrid. Tanmateix, aquesta primera publicació (i aquest element es consolidaria amb *La Voz de Fernando Poo*) oferia un estudi més detallat de la situació dels mercats (nacional i internacional) del cacau, procurant informació sobre embarcaments, cotitzacions, preus de venda, etc. Moltes dades sobre cotitzacions del cacau procedien de contactes personals que López Canto tenia a Hamburg i Londres.

Així mateix, existia una certa llibertat de criteri per a les persones que hi escrivien. L'advocat barceloní Francesc Hostench, del qui desconeixem interessos econòmics a l'illa, fou un dels primers articulistes destacats, sobretot per la contundència de les seves opinions i el destinatari de les seves crítiques. Hostench, com després també ho féu López Canto o Bravo Carbonell, repartia les responsabilitats de la crisi que amenaçava l'agricultura i el comerç de cacau. Segons ell, malgrat el desinterès del govern, els propis agricultors també tenien la culpa de la situació de les plantacions ja que “existen elementos del país fernandino que sin ver que su apatía y su abandono, por no decir ignorancia, que esto sería más disculpable, aumentan el mal y agravan la situación que continuo deploran”.³³⁸ Així mateix, fou una de les primeres veus en criticar que algunes de les cases comercials que compraven el cacau a Barcelona eren creditors dels petits i mitjans propietaris i s'aprofitaven de la seva extrema debilitat, alertant de “las luchas enconadas que entre ellos existen; el caciquismo, si así puede decirse, que alguno de ellos, por su situación preminente impone; la sumisión a que algunos agricultores están sujetos por los préstamos que han recibido, y que no cancelarán jamás, porque los precios no dan para cubrir deudas o atrasos”.³³⁹ Hostench, però, també publicà una extensa sèrie d'articles (*Nuestro eterno tema*) dedicats a criticar l'actitud de les autoritats duaneres (i personificant-ho amb el seu director, Joan Blas Sitges) i la seva insistència sobre el suposat contraban de cacau.³⁴⁰

Pels articles publicats durant els primers mesos al *Boletín de Defensa Agrícola*, podem observar com la crisi agrícola i comercial s'agreujava. Els preus del cacau mantingueren una tendència a la baixa i, els de pitjor qualitat, ja es cotitzaven per sota les 2 pessetes el

³³⁸ *Boletín de Defensa Agrícola*. Núm. 6. 1 de setembre de 1910. Pàg. 43.

³³⁹ *Boletín de Defensa Agrícola*. Núm. 6. 1 de setembre de 1910. Pàg. 44.

³⁴⁰ *Boletín de Defensa Agrícola*. Núm. 6. 1 de setembre de 1910. Pàg. 42-44; Núm 7. 15 de setembre de 1910. Pàg. 52-54. *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 9. 15 d'octubre de 1910. Pàg. 72-75; Núm. 10. 1 d'octubre de 1910. Pàg. 88-91; Núm 11. 15 d'octubre de 1910. Pàg. 113-115; Núm. 14. 1 de gener de 1911. Pàg. 12-13; Núm 15. 15 de gener de 1911. Pàg. 10-11.

quilogram. La desesperació fou tal que des del *Boletín de Defensa Agrícola* fins i tot es demanà “al gobierno [que] no haga más concesiones de terrenos para la explotación de cacao, y en cambio estimule el cultivo de otras plantas, especialmente el caucho y abacá”.³⁴¹ També es començaren a denunciar les falsificacions en la fabricació de la xocolata amb l’objectiu d’estimular el consum, així com s’esperonà als diputats espanyols perquè es constituís un grup de parlamentaris africanista que defensés els interessos colonials, especialment en vistes de l’aprovació dels nous pressupostos. Aquest grup, que rebé suport de més de 40 diputats, entre els quals destacaven les figures de Francesc Macià (en aquell moment a les files de Solidaritat Catalana) i Pere Guerau Maristany (president de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona), no sembla però que s’acabés consolidant.³⁴²

Com apuntàvem abans, a partir del mes d’octubre el *Boletín* es va convertir en *La Voz de Fernando Poo. Defensor de los intereses de las Posesiones Españolas del Golfo de Guinea*. Malgrat es va mantenir el format i la periodicitat, augmentà el seu tiratge fins als 4.000 exemplars.³⁴³ Els primers dos números de *La Voz de Fernando Poo* serviren per preparar la participació de la *Cámara* i el Comité de Barcelona al quart congrés africanista i la tasca de pressió política de cara a l’aprovació dels pressupostos. Malgrat no es publicaren notícies sobre la proposta de rebaixa aranzelària que havia fet la comissió del Comité de Barcelona el més de febrer, sí que una de les demandes dels anteriors congressos es començà a atendre. Ens referim a la necessitat de crear un Banc Agrícola Colonial. El Ministre d’Estat (Manuel García Prieto) inicià l’esbós de quines serien les mesures governamentals per promoure la nova entitat bancària que passaven, a grans trets, en pressupostar anualment la quantitat de 150.000 pessetes per garantir un

³⁴¹ *Boletín de Defensa Agrícola*. Núm 5. 15 d’agost de 1910. Pàg. 36 i Num. 6, 1 de setembre de 1910. Pàg. 46.

³⁴² Les adhesions anaven a nom de Eduardo Saavedra, D. Joaquín Sánchez Toca, Agustín Sardá, Tomás Maestre, Joaquim Bonet, Mariano Catalina i Cobo, D. Eugenio Cemborian y España, Ramón Melgares, Conde de Villamonte, Justo Martínez, Bartolomé Bosch y Puich, Antonio Palamós de la Fuente, Eduardo Gamir, Eduardo Viventi, Joaquín Lorens, Ramón de Castro, Ramón Máñez, Conde de Peñafiel, Pedro Blosas Badía, Mariano Alonso Bayon, Gabriel Maura, Francesc Macià, Rafael Maria Labra, Emiliano Díaz Moreu, Josñe Monegal, Juan de Ranero, José Parrés Sobrino, Duque de Frías, Rafael de Urbina, marqués de Rozalejo, Cristino Martos y Llobaell, Luis Palomo Ruiz, Carlos Álvarez Guijarro, Ángel Fernández Caro, Manuel Bufarull Palau, José Maria de Cos, Juan Garriga Massó, Bisbe de Valladolid, Luis Morote, José Luis Torres, Antonio Mazarrasa, Vicente Cantos Figuerola, D. José Ignacio Sabater, D.F Peris Mencheta, Pedro G. Maristany.

³⁴³ La numeració de les pàgines del *Boletín de Defensa Agrícola* és correlativa i segueix sent així fins els primers números de *La Voz de Fernando Poo*. A partir de l’1 de gener de 1911 *La Voz de Fernando Poo* passa a tenir un format nou (DIN A4) i una numeració de pàgines no correlativa.

interès anual del 5% sobre un capital mínim de 3 milions de pessetes que haurien d'aportar inversors privats.

La Voz de Fernando Poo rebé amb bons ulls la mesura, tot i que aprofitaren per demanar que aquest banc no actués únicament en el sector agrícola, sinó que també ho fes en les activitats comercials. Segons *La Voz de Fernando Poo*, la rendibilitat d'una entitat bancària a l'illa estava més que assegurada, com ho demostrava que l'únic banc que funcionava a l'illa (The West African Bank) “está obteniendo balances de mucha importancia” sense que ningú li hagués assegurat cap capital. Així mateix, animava als inversors privats a participar-hi i demanava a les cases agrícoles i comercials que feien de creditors que, enlloc de deixar préstecs en condició d'usura, s'unissin per fer realitat el nou banc.³⁴⁴

Arribats al mes de novembre, i amb l'inici dels debats parlamentaris per l'aprovació dels pressupostos, el to de les reclamacions de *La Voz de Fernando Poo* es va escalfar:

“No encontramos ante la conveniencia patriótica de informar debidamente a los representantes de la nación sobre los principales asuntos que hoy preocupan a los que residen en Fernando Poo y la ruina que amenaza a los intereses allí creados. Los proyectos de presupuestos han surtido allí efectos de desesperación causando honda perturbación entre los agricultores y comerciantes, y proyectándose con tal fin algunas manifestaciones de protesta y desagrado que se dice alcanzarán al cierre de tiendas.”³⁴⁵

Al mateix temps, la revista barcelonina aprofità el context per publicar una carta que sota el nom “Señores Senadores y Diputados” i firmada en nom de “los agricultores de Fernando Poo”, exposava la necessitat d'una profunda reforma fiscal a la colònia. Concretament demanava una disminució de l'impost de contribució territorial (de deu pessetes per hectàrea a una) així com la suspensió dels drets d'importació del cacau. La carta carregava contra l'abandó de les autoritats espanyoles queixant-se que “Si desacertados han sido los proyectos de Hacienda, que tan briosamente han combatido las fuerzas vivas del país, no lo son menos los del Estado” i advertint que o es prenién

³⁴⁴ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 8. 1 d'octubre de 1910. Pàg. 62.

³⁴⁵ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 10. 1 de novembre de 1910. Pàg. 97.

soluciones urgentes o “España debe renunciar a ocupar un puesto entre las naciones colonizadoras.”³⁴⁶

Una de les novetats que aportà la carta era la insinuació de que l’estratègia d’ofec que duïen les autoritats espanyoles, buscava afavorir a un tercer. Segons aquesta, “hace años, por falta de fuerzas, vienen abandonado sus fincas los pequeños hacendados por no poder resistir la lucha y ahora han entrado en torno los grandes, los importantes, y esto (no podemos callarlo) perjudica muy notablemente a aquellos españoles allí establecidos que tendrán que renunciar a sus propiedades con beneficio para determinados elementos a quien no parece sino que hay la idea de proteger indirectamente”.³⁴⁷

La manca de claredat a l’hora de dir qui eren “los grandes” no ens permet afirmar amb rotunditat a qui s’està referint. Dels estudis publicats fins ara, cal destacar que De Castro y De la Calle plantegen que les polítiques fiscals de les autoritats espanyoles potser perseguïen acabar amb la xarxa de petits i mitjans agricultors i comerciants, per aconseguir que una empresa potent i ben connectada amb l’entramat polític de la Restauració com era Traslàntica acabés amb el monopoli agrícola i comercial de l’illa.³⁴⁸ A favor de la hipòtesi de De Castro y De la Calle tenim la certesa que la Traslàntica era, el 1911, la tercera empresa amb més possessions de l’illa, només superada per una fernandina (Barleycorn y Vivour) i una alemanya (Moritz). Tanmateix, altres terratinents importants i actius promotors del lobby colonial (Antonio Pérez, Joaquim Rodríguez Barrera, Gabriel Rius i Torres) també posseïen un nombre d’hectàrees no gaire menors.³⁴⁹ Personalment no crec que amb “los grandes” es referís a la Traslàntica, i si ho fes, no crec que fos només a ella. En primer lloc, perquè els gerents de la Traslàntica varen tenir un paper important dins la creació del lobby colonial, ostentant càrrecs de responsabilitat tant a la *Cámara* com al Comité de Barcelona. I en segon lloc, perquè la Traslàntica patia les conseqüències de la política fiscal com la resta d’empreses establertes a l’illa.

³⁴⁶ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 10. 1 de novembre de 1910. Pàg. 82-85.

³⁴⁷ *Ibidem*.

³⁴⁸ De Castro i De la Calle. (2007). Pàg. 179-81.

³⁴⁹ *Lista General de fincas Rústicas puestas al cobro (1911)*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 7.

Es podria referir amb “los grandes” empreses estrangeres com Moritz, Holt o The Ambas Bay, empreses ben connectades amb els agricultors fernandins? Possiblement. Tanmateix, em decanto per considerar que podria referir-se al pes cada cop major d’algunes cases comercials barcelonines que, com Buxeras y Font, Huelín (o fins i tot Goula) abandonaren les activitats agrícoles per centrar-se únicament a la importació de cacau (cases receptores).

3.5 El quart congrés africanista i la comissió de pressupostos

El mes de desembre de 1910 els fets es desencadenaren. En primer lloc, entre el 12 i el 17 se celebrà a Madrid (tot i que en un inici havia de ser a Melilla) el quart congrés africanista. Després del sotrac de la Setmana Tràgica, els plantejaments de la “penetració pacífica” tornaren a guanyar terreny. Així mateix, la presència de temàtica guineana es reforçà en tots els sentits (catorze dels cinquanta-sis temes proposats eren sobre Guinea), tractant aspectes clàssics com el marc aranzelari, la millora de les comunicacions, la promoció de l’emigració de mà d’obra de la zona del Muni, les condicions que hauria de tenir la nova entitat bancària colonial, la promoció de la fabricació de la xocolata o la millora del règim civil i militar. Destacaren, també, temes relacionats especialment amb la zona de Río Muni, com per exemple la necessitat urgent de millorar la connexió intercolonial (Bata-Santa Isabel), ja que aquest era tan deficient que molts comerciants confiaven amb la marina mercant anglesa i alemanya, fet que feia perillar la presència espanyola a la zona. Els representants tornaren a ser els mateixos protagonistes que en els congressos anteriors, encapçalats aquest cop per Francisco López Canto i Eduardo Sánchez (que el substituï com a director de *La Voz de Fernando Poo* durant un breu període de temps).

Però paral·lelament a la celebració del congrés, el parlament espanyol havia de discutir els nous pressupostos de l’any 1911. És per això, que una nova comissió (hereva segurament de l’anterior), aquest cop formada per Lorenzo N. Celada, Francisco López Canto, Manuel Monteiro i Antonio Pérez (a la que posteriorment s’hi afegiren més membres, com Joaquim Rodríguez Barrera) es traslladà a Madrid davant de la promesa que el Ministre d’Estat els deixaria reunir amb la comissió de pressupostos. En aquesta trobada, els membres de la comissió tornaren a insistir en una rebaixa dels drets

d'importació, però davant de la negativa de qualsevol reforma que significués una pèrdua rellevant per Hisenda, hagueren de fer una contraoferta més suggestiva ja que “solo con un medio compensativo podría llegarse a un acuerdo.”³⁵⁰

Aquesta proposta més equilibrada es centrà en demanar una rebaixa aranzelària només a una part de la producció (2.000 tones), que quedaria gravada amb 0,50 Ptes./kg. La resta pagaria un impost altíssim (1,20 Ptes./kg) equiparable al que pagaven els cacaos estrangers. Els càlculs presentats a la comissió de pressupostos eren els següents:

Taula 26. Recaptació vigent l'any 1910 i proposta de reforma (1911)

	Cacau importat (Kg)	Impost (Ptes./Kg)	Total (Ptes.)
Recaptació Vigent (1910)			
Importació	2.525.003	0,7	1.767.502
Proposta de reforma (1911)			
Importació dins la rebaixa	2.000.000	0,5	1.000.000
Importació fora la rebaixa	525.003	1,2	630.630
Total			1.630.630

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 14. 11 de gener de 1911. Pàg. 1-4.

Si analitzem amb una mica de deteniment la taula 26 veurem, en primer lloc, que la proposta de reforma pel 1911 significava una pèrdua en la recaptació de 136.898 pessetes respecte a la vigent de 1910, una quantitat inferior a la que hagués significat plantejar la rebaixa a tota la producció (que arribaria a les 505.000 Ptes.). Tanmateix, aquesta proposta amagava alguns elements de controvèrsia. El primer era el fet que aquell any difícilment la producció podia arribar als dos milions i mig de quilograms, ja que totes les notícies que arribaven de l'illa parlaven de xifres inferiors (finalment fou, però, de poc més de dos milions). El segon, la confiança que tenien els promotors de la proposta que la quantitat de cacau que accedia a la rebaixa (que rebria el nom del *cupò*) podria augmentar en funció de les collites, ajustant la protecció al total de la producció

Estem, per tant, davant d'una proposta històrica que marcà un enfocament clarament proteccionista i limitador del model productiu. Proteccionista perquè la diferència

³⁵⁰ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 14. 11 de gener de 1911. Pàg. 1-4.

aranzelària entre el cacau de Bioko i els seus competidors es situava en les 0,70 Ptes./Kg, una quantitat suficient amb la qual es confiava poder augmentar les cotitzacions del producte evitant la competència externa. I limitador en el sentit que es confiava que el creixement de la producció fos lent, podent augmentar el *cupo* de manera progressiva. D'aquesta manera, si el *cupo* i la producció s'ajustaven, el resultat era la protecció total del producte. En cas contrari (com passà en molts moments), una part de la collita podia quedar fora del *cupo* i veure's obligada col·locar-se en mercats exteriors (on els preus que aconseguiria eren escassament remuneradors), ja que satisfent els mateixos impostos que el cacau estranger, el cacau guineà no era competitiu.

Amb aquest nou sistema aranzelari, els terratinents i comerciants també aconseguien reduir el marge del preu que anava a satisfer impostos. Com podem apreciar en les taules 27 i 28, el cacau procedent de Bioko que entrava dins el *cupo* reduïa més de 10 punts el percentatge del pes de l'impost sobre el preu de venda. D'aquesta manera es calculava que passant del 36,8% al 26,6% els marges de benefici augmentarien considerablement.

Taula 27. Preus de venda i impost d'importació del cacau, 1910 (Ptes.)

Procedència	Preu de Venda	Drets de Duana	% impost importació
Caracas	4,5	1,2	26,6
Guayaquil	3,6	1,2	36,9
Sao Thomé	2,8	1,2	43,6
Bioko	1,9	0,7	36,8

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 15. Gener de 1911. Pàg. 5.

Taula 28. Preus de venda i impost d'importació del cacau, 1911 (Ptes.)

Procedència	Preu de Venda	Drets de Duana	% impost importació
Caracas	4,5	1,2	26,6
Guayaquil	3,6	1,2	36,9
Sao Thomé	2,8	1,2	43,6
Bioko	1,9	0,5	26,3

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 38. 1 de gener de 1912. Pàg. 38.

El debat parlamentari per aprovar aquesta proposta no fou senzill, ja que segons els membres negociadors “se interpusieron en su buena marcha algunas protestas entre las que figuraban las de personas sin más derechos para ello que el agiotismo y la usura ejercido sobre aquellos agricultores”.³⁵¹ En concret, les queixes vingueren d'aquells parlamentaris que reberen pressions de les cambres de comerç de Madrid, influenciades al seu torn pels fabricants de xocolata. Aquests, veien en l'aprovació del *cupo* una oportunitat pels terratinents i comerciants de cacau per inflar els preus fins a límits irrealment, a la vegada que denunciaven que era profundament injusta i arbitrària la quantitat establerta de 2.000 tones.

En una instància presentada per la Cámara Oficial de Industria de la Provincia de Madrid denunciava que el *cupo* no beneficiava ni als industrials ni a la colònia sinó tan sols als grans productors de cacau “o aquellos opulentos capitalistas que pueden formar un cargamento importante [...] pero los pequeños productores resultan perjudicados en sus intereses porque se ven obligados a vender su producción por debajo del precio corriente para darle salida, ya que, una vez importadas las 2.000 toneladas, el exceso paga 120 pesetas a los 100 kilos”. La mateixa entitat insistia en el caràcter limitador de nou model aranzelari, que definia com a “absurdo (y) altamente perjudicial al desarrollo del comercio y de la producción de la isla de Fernando Poo” ja que no permetia que els augments de producció fossin absorbits de manera natural pel mercat peninsular.³⁵² Tanmateix, malgrat la pressió, aquestes protestes no prosperaren i el nou model aranzelari es consolidà.

3.6 Els efectes de la política del *cupo*

Més enllà dels partidaris i dels detractors de les noves mesures aranzelàries, és interessant avaluar els primers resultats d'aquesta nova situació. Observant les dades de la taula 29 podem veure, en primer lloc, que durant els cinc primers anys de l'establiment del *cupo*, els preus de cotització màxima van augmentar considerablement, a excepció de l'any 1914. Tanmateix, aquest augment de preus, va anar clarament

³⁵¹ *Ibidem*.

³⁵² *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 50. 1 d'Agost de 1912. Pàg. 8.

associat a un augment del *cupo* que, progressivament, es va anar ajustant a la producció de cacau de l'illa.

Taula 29. Relació de preus i importació de cacau (1912-1917)

Any	Importació (Kg)	Cupo (Kg)	Preu Màxim (Ptes.)	Augment anual (%)
1912	2.238.506	2.000.000	2,80	0
1913	2.824.479	2.750.000	3,35	19,6
1914	3.144.410	2.750.000	3,25	-2,9
1915	3.860.833	3.500.000	3,35	2,9
1916	3.860.833	3.500.000	3,45	2,9
1917	3.803.759	3.500.000	3,90	13

*Font: Elaboració pròpia, a partir de les dades extretes *La Voz de Fernando Poo*. 1912-1918 i *Precios por kilogramos fijados para la venta del cacao de Fernando Poo y Guinea Continental Española, en las fechas que se indican*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 5.

Una altra prova per corroborar els beneficis que va generar l'establiment del *cupo* és comparar la quantitat de cacau que es va importar fora d'aquest. Com es pot observar en la taula 30, com més petita era aquesta quantitat (per exemple l'any 1913) l'augment de preus era més elevat, ja que la protecció era pràcticament total. És per aquest motiu que hem d'entendre que el *cupo* es plantejava com una mesura anualment revisable en funció de les necessitats.

No hem de confondre la importació total (dins i fora del *cupo*) amb la producció de cacau de l'illa, ja que una part era destinada als mercats estrangers quan el metropolità no la podia absorbir. Tanmateix, aquesta era molt reduïda -el 1910 inexistent- ja que com hem dit abans, la qualitat del cacau respecte al de Sao Thomé, Camerun o Costa d'Or, era encara molt inferior.³⁵³ En conseqüència, podem afirmar que si entrava cacau a Espanya fora del *cupo* era perquè els marges de beneficis eren igual o majors que col·locar-los al mercat estranger. I pressionar per l'augment del *cupo* havia de ser conseqüència d'un augment de producció. Com veurem després, l'únic mercat pel cacau de Bioko més enllà de l'espanyol fou l'alemany després de la Primera Guerra Mundial,

³⁵³ *Resúmenes mensuales de la estadística de comercio exterior de España*. Madrid, 1920. Pàg.146. Biblioteca Nacional de Catalunya.

ja que amb la pèrdua de les seves colònies africanes, es veia obligat a importar cacau d'altres territoris.

Taula 30. Evolució del preu del cacau segons el cupo, 1912-17

Any	Importació fora del <i>cupo</i> (Kg)	Augment anual del preu %
1912	238.506	0
1913	74.479	19,6
1914	394.410	-2,9
1915	360.833	2,9
1916	360.833	2,9
1917	303.759	13

*Font: Elaboració pròpia, a partir de les dades extretes *La Voz de Fernando Poo*. 1912-1918 i *Precios por kilogramos fijados para la venta del cacao de Fernando Poo y Guinea Continental Española, en las fechas que se indican*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 5.

Un altre efecte de la introducció del nou model aranzelari, fou l'augment del percentatge del cacau procedent de Bioko respecte al d'altres procedències (Equador, Veneçuela i les Antilles). Com es pot observar a la taula 31, la diferència es va reduint mostrant una doble tendència. Per una banda, l'augment progressiu de la importació de cacau guineà i, per l'altra, l'estancament de cacau procedent d'altres territoris, fins que l'any 1920 el cacau procedent de Bioko esdevé superior al total de la resta de procedències. A part de la protecció que oferia el *cupo*, també hem de tenir en compte que en el trànsit de 1910 a 1920, moltes explotacions que la dècada anterior tenien un rendiment baix, deuien assolir el màxim de producció, al mateix temps que tècnicament anaven millorant, fet que augmentava la qualitat del producte.

Taula 31. Importació de cacau a Espanya per procedències, 1906-1920

Any	Bioko	Altres Procedències	Total (Kg)	% cacau guineà
1906	1.557.864	4.078.957	5.636.821	27,64
1909	2.725.560	3.310.816	6.036.376	45,15
1913	2.824.479	3.341.863	6.166.342	45,80
1917	3.747.040	4.301.187	8.048.227	46,56
1920	4.741.225	3.794.754	8.535.979	55,54

*Font: Elaboració pròpia a partir de Muguierza (1908). Pàg. 65. *Boletín del Comité de Defensa Agrícola de Fernando Poo*. 1 de Agosto de 1910. Núm. 4. Pàg. 23. y *La Voz de Fernando Poo*. 1913-1920.

Així mateix, com es pot veure a la taula 32, la diferència entre les cotitzacions del cacau de Bioko i el de Guayaquil s'anà reduint, ja que els preus del cacau de Bioko tendiren a l'alça mentre que els de Guayaquil ho feren a la baixa. Aquesta reducció, tot i així, no significà que s'arribessin a igualar. Hem de tenir en compte que els usos d'aquests cacaos eren diferents, ja que mentre el cacau de Bioko s'utilitzava únicament en la fabricació de la xocolata, els cacaos procedents del mercat llatinoamericà també servien per productes més selectes com l'elaboració de bombons i la rebosteria.

Taula 32. Cotitzacions dels preus del cacau al port de Barcelona, 1910-1913 (Ptes./Kg)

Any	Bioko	Guayaquil	Diferència
1910	2,2	3,4	1,2
1911	2,4	3,25	0,85
1912	2,6	3,2	0,6
1913	3,1	3,6	0,5

*Font: *Demostración gràfica de los precios del cacao de Fernando Poo y el de Guayaquil despachado de Aduana y en el mercado de Barcelona durante los siguientes años*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.³⁵⁴

3.7 Velles lluites, nous objectius (1910-1920)

Hom podria pensar que la introducció del nou model aranzelari va deixar l'agricultura del cacau a Fernando Poo en una situació molt privilegiada. Lluny d'això, però, la dècada de 1910 es manté com una etapa de creixement dèbil de l'economia colonial. Si bé és cert que la producció de cacau de Bioko augmentà progressivament, el ritme d'aquest fou molt inferior al de la resta de colònies geogràficament properes. Alguns dels vells entrebancs que dificultaven el desenvolupament de l'agricultura i el comerç van persistir, al mateix temps que al final de la dècada nous problemes tornaren a amenaçar el lent creixement econòmic.

³⁵⁴ Per elaborar aquesta taula s'ha agafat la mitjana trimestral més alta de cada any.

3.7.1. Els controvertits augments del *cupo*

El primer gran repte que van haver d'afrontar els defensors del nou model aranzelari, fou que aquest fos acceptat per tots els terratinents i comerciants amb negocis a l'illa. Com ja hem comentat, una de les crítiques que reberen els seus promotors era que aquest model era excessivament intervencionista i limitador, a la vegada que beneficiava principalment als grans propietaris i comerciants. Certament, tot sembla indicar que aquells grans terratinents i comerciants que controlaven el cacau a la seva arribada al port de Barcelona, foren els grans beneficiats del nou model aranzelari.

Això es deu al complex sistema amb el qual es feien els embarcaments de Santa Isabel a Barcelona als vapors de la Traslàntica. La quantitat de cacau que entrava al *cupo* començava a comptabilitzar a partir de l'1 de gener, tres mesos després que la collita hagués finalitzat. Aquest fet suposava que aquells petits o mitjans productors que no tenien capacitat per emmagatzemar en bones condicions la seva producció, es veien obligats a vendre amb molta urgència (i a preu baix) el seu cacau a grans terratinents abans que el seu producte perdés qualitat. Ràpidament, aquests monopolitzaven gran part de la producció i l'anaven introduint al mercat en funció de la demanada. Aquest funcionament ajudaria a entendre que la clara recuperació de preus que hem vist abans, (i que augmentava els marges de benefici) no anava a parar sempre al sector productiu. A més a més, un cop omplert el *cupo*, aquells petits i mitjans agricultors que no podien guardar la collita fins l'any següent, es veien obligats a vendre el cacau al mercat estranger a preus irrisoris, sovint sense cobrir les despeses derivades de la seva explotació.

També cal tenir present que alguns terratinents i comerciants jugaven un doble (i fins i tot triple) rol. Dins del grup que podríem considerar els grans terratinents (amb extensions superiors a les 100 hectàrees) n'hi havia uns quants que al mateix temps eren embarcadors, és a dir, que s'encarregaven d'embarcar el seu cacau sense intermediaris al port de Santa Isabel i consignar-lo a una casa comercial peninsular. La quantitat de cacau que embarcaven podia ser la pròpia, però sovint era completada amb una quantitat de sacs comprada a altres petits i mitjans propietaris. Però com hem comentat en el capítol anterior, un cop arribat a la metròpoli, el cacau quedava controlat per unes cases

comercials que eren les encarregades d'efectuar les ventes, o bé a majoristes o bé directament a fabricants de xocolata.

Si ens fixem en la relació d'embarcadors (exportadors) i receptors (importadors) que presentava *La Voz de Fernando Poo* el 1921 (taula 33 i 34) veurem com una sèrie de noms es repeteixen. Aquests eren majoritàriament barcelonins: Joaquim Rodríguez Barrera, Sebastià Torres, La Vigatana, Antonio Pérez (amb posterioritat), però també firmes estrangeres (Moritz). Aquests terratinents i comerciants (embarcadors i receptors) sovint defensaren uns interessos que no coincidien amb els terratinents que centraven únicament les seves activitats a l'illa. Malgrat no he pogut trobar una relació d'embarcadors de la dècada de 1910 per compar-la amb les cases receptores, el panorama no deuria ser gaire diferent, ja que una sèrie de de grans empreses (Trasatlántica, Huelín, Rius i Torres, La Vigatana, Moritz, The Ambas Bay, etc.) mantenien aquest perfil híbrid, combinant els negocis agrícoles i els comercials.

Taula 33. Relació de receptors de cacau i port d'arribada, 1921

Nom dels receptors de cacau	Port d'arribada
Trasatlántica	Barcelona
Abella (Hijos de P.)	Barcelona
Goula Plandiura (Ramón)	Barcelona
Huelin (Hijo de Guillermo J.)	Barcelona
Moritz (E.H)	Barcelona
Moya (Vda de Esteban)	Barcelona
Oñate López (José)	Barcelona
Orús (José)	Barcelona
Plandiura Carreras	Barcelona
Puntí i Deu	Barcelona
Rodríguez (Joaquín)	Barcelona
Rosich (Joaquín)	Barcelona
Rius y Torres	Barcelona
Rosell Hermanos	Barcelona
Rosell y Pelegrí	Barcelona
Torres (Sebastián)	Barcelona
Val e Hijo	Barcelona
Viver (Celso) S. C	Barcelona
Vigatana S.A	Barcelona
Woodin y Haddock	Barcelona

Nom dels receptors de cacau	Port d'arribada
Traval (Roman)	Bilbao
Blond (Baldomero)	Cadis
Gomalú (Andrés)	Cadis
Canales (Hijos de Manuel)	Santander
Fernández y Cia (Antonio)	Santander
Gutiérrez Cossio (Antonio)	Santander
Lizasoain (Joaquín)	San Sebastián
Esplugues (Tomás)	Valencia
Valiente Llopis (Joaquín)	Valencia
Saavedra (Vda. De)	Las Palmas

*Font: *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 268. Desembre de 1921. Pàg. 12

Taula 34. Relació d'embarcadors de cacau al port de Santa Isabel

Nom dels embarcadors de cacau		
Ambas Bay Trading Cia. Ltd	Gallego (Joaquín)	Olsina Solves (José)
Albanell (Ramón)	Garcia Amilivia (Pedro)	Olsina Solves (Miguel)
Barrantes Abascal (Vicente)	Guimaraes Ltda.	Parés y Machado
Balboa y Daring (Manuel)	Grange (Jeremías)	Pérez e Hijo (Francisco)
Barber (Tadeo)	Jones (Maximiliano)	Pinto Guimaraes
Benso (Rafael)	Knox (Francisco)	Rodríguez Barrera
Bros de la Creu (José)	Lied Friedrich	Potau y Doménech
Casajuana i Riggs (Alfonso)	Ligero Hermanos	Roig Y Serra (Bonaventura) S.C
Cañada y Villarroya	López Corrochano	Rosado y Domínguez (José)
Collins (Edmundo)	Lloveras y Serrat (Esteban)	Torres (Sebastián)
Compañía Trasatlántica	Mbule (Santiago)	Unión Agrícola Portuguesa
Cunha Lisboa Ltd	Moisés (Isaac)	Villarroya y Benedicto (José)
Díaz Gómez (Francisco)	Monteiro y Cia.	Valiente Llopis (Joaquín)
Dougan (José W.)	Mora (Antonia Llorens, Vda de)	Vigatana (La)
Esplugues (Tomás)	Moritz (E.H)	Wilson (Francisco)

Nom dels embarcadors de cacau

Fernández Mera (Maria
Guadalupe)

Nicol (Guillermo)

*Font: *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 268. Desembre de 1921. Pàg. 12.

Les discussions sobre els augments del *cupo* i les repercussions que aquest podia tenir, marcaren un gran enfrontament entre terratinents i comerciants, i fou especialment viu entre 1911 i 1914. La voluntat dels defensors del *cupo*, com hem dit anteriorment, fou sempre jugar amb el mercat restringit i augmentar-lo d'una manera molt progressiva i sempre ajustada al consum. Tanmateix, els càlculs sobre la capacitat de consum de cacau del mercat espanyol eren altament especulatius i les previsions variaven segons els interessos i perfils dels terratinents i comerciants. Per aquest motiu, cada augment de *cupo* era tema de discussió entre les parts interessades i, analitzades les fonts disponibles, podem considerar que mai va existir un consens generalitzat.

Aquest fet, per una banda, debilità l'elit colonial ja que les constants desavinences dinamitaren la capacitat d'acció tant de la *Cámara* com del Comité de Barcelona. La unitat d'acció mostrada arran de les negociacions dels pressupostos de 1910 s'esvaí i les desavinences portaren aquestes organitzacions a iniciar un període de crisi profunda fins com a mínim el 1919, any on veurem que reorganitzaren la seva tasca.

Desxifrar els terratinents i comerciants que defensaven un *cupo* molt limitat i els que eren partidaris d'augmentar-lo en una major quantitat és una tasca complexa, tot i que podem resseguir els seus punts de vista (a títol individual o col·lectivament) a través de les instàncies que presentaven a la Secció Colonial del Ministeri d'Estat. En general, les grans cases comercials de Barcelona (receptores i algunes d'elles embarcadores) entenien que la capacitat de consum del cacau guineà no podia augmentar gaire degut al poc desenvolupament de la indústria xocolatera espanyola, així com a la mala qualitat del cacau de Bioko que, segons ells, encara no estava en condicions per competir amb el cacau procedent dels territoris llatinoamericans.

En canvi, les firmes que es dedicaven exclusivament a l'explotació agrícola a l'illa i a l'exportació (embarcadors) entenien que un augment progressiu (però atrevit) del *cupo*, seria un estímul pel mercat espanyol i, conseqüentment, la demanda del producte

augmentaria. Els primers acusaven als segons de voler dilapidar la protecció del cacau i la recuperació de preus pel simple desconeixement de la situació real del mercat del cacau peninsular, mentre que els segons titllaven als primers de monopolistes, egoistes i de no mirar pel desenvolupament agrícola de la colònia.

Bona prova d'aquest enfrontament podem observar a finals de 1912 on, després de gairebé dos anys en que s'havia mantingut el *cupo* en 2.000 tones, calia decidir si era necessari augmentar-lo. Gran part dels terratinents i comerciants barcelonins es mostraren favorables a no fer cap augment, o com a molt a situar el *cupo* en 2.500 tones. Aquests, capitanejats per Antonio Pérez i Josep Maria Boada (La Vigatana), pressionaren primer al Governador General perquè emetés un informe favorable als seus interessos:

“Teniendo en cuenta el principio económico que todo cambio brusco perjudica los intereses creados, solicitamos a VE para que interponga su valiosa influencia acerca del gobierno, apoyando la petición de los agricultores españoles y fernandinos residentes Barcelona, que representan 1.792.259 kilos de cacao, la mayoría absoluta de la producción importada año anterior (...), sosteniendo la ley de limitación actual del cacao, pudiendo ampliarla a 2.500.000 kg”.³⁵⁵

Els mateixos protagonistes, en una instància presentada a Ministeri d'Estat esgrimiren un nou argument per defensar la limitació, ja que entenien que una entrada excessiva de cacau a la Península podia anar en detriment de la qualitat del producte ja que “[el] propietario que sabe que gracias a la limitación, una parte de sus productos han de salir para el mercado extranjero, va perfeccionando el cultivo e introduciendo maquinaria para la cura de sus productos a fin de presentarlo a los mercados en condiciones de competencia.”³⁵⁶

També criticaren el “joc brut” que segons ells feien algunes cases agrícoles rivals que obligaven als terratinents endeutats amb ells a presentar instàncies a favor d'un augment

³⁵⁵ *Exportación de cacao y su régimen arancelario. 1904-1914.* 7 de novembre de 1912. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373. Firmen la carta Torres, Pérez Hijos, La Vigatana, Monteiro, Buxeras, Huelín, Rodríguez Barrera, Goula i Balboa.

³⁵⁶ *Exportación de cacao y su régimen arancelario. 1904-1914.* 6 de juny de 1912. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial Caja (15) 004 81/6373.

del *cupo*. Segons aquests, era “incomprensible que estos elementos para hacer presión a los poderes públicos se prevalgan del apoyo de algunos agricultores de Fernando Poo, quienes tienen amarrados con la prestación de fondos para cultivar sus fincas”.³⁵⁷ Aquest argument, però, era profundament trampós ja que molts terratinents i comerciants barcelonins també actuaven de creditors i pressionaren als petits productors que tenien controlats.

En un punt de vista oposat trobem l'anglesa The Ambas Bay i l'alemanya Moritz, que s'adreçaven al Ministeri d'Estat demanant “que subsista la ley actual ampliando a 3 millones de kilos la cantidad adeudable a cincuenta pesetas”.³⁵⁸ Observant les firmes de les dues instàncies, veiem que alguns noms estan repetits, prova de que en ambdós bàndols hi havia pressions perquè alguns petits i mitjans propietaris (subjugats a causa del crèdit) firmessin les peticions. De la mateixa manera, algunes terratinents que demanaven l'ampliació restrictiva l'any 1912, al cap de dotze mesos se'n desdeien i apostaven per augments més grans.

Però aquestes no eren les dues úniques postures. Sense mostrar-se partidari de cap dels dos sectors, Francisco López Canto (i *La Voz de Fernando Poo* com el seu mitjà de difusió), es mostrà contrari a acceptar *cupos* tant limitats davant d'unes collites que, mica en mica, augmentaven a bon ritme. Per aquest motiu, s'alçà com el defensor que el *cupo* havia de ser ni més ni menys tan ampli com la producció, sense entrar a valorar la capacitat de consum del mercat peninsular. Segons ell, aquesta era l'única manera que el petit i mitjà propietari pogués col·locar el cacau en igualtat de condicions que les grans cases. És per aquest motiu que el to que agafa *La Voz de Fernando Poo* a partir de finals de 1912 fou altament crític amb el joc monopolista i la pressió que exercien les cases comercials de Barcelona. En paraules de Francisco López Canto:

“Fernando Poo no está en Guinea sino en Barcelona, y mientras los agricultores sudan allá, exponiendo su vida y su salud bajo los ardientes rayos del trópico y los rigores de la selva, ganando trabajosamente el pan de los suyos, otros, muy orondos, se hallan en Barcelona haciendo fabulosos balances que les permiten darse una vida regalona y de

³⁵⁷ *Ibidem*.

³⁵⁸ *Exportación de cacao y su régimen arancelario. 1904-1914*. 7 de novembre de 1912. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373. Aquesta instància també és firmada per Huelín, Casajuana i Tomàs Mori.

constante placer, con más orgullo que un rajá de siete colas, sin que les impida tener siempre en la comisura de los labios una sonrisa de desprecio para los fernandinos que les proporcionan negocio tan pingüe, sino van más allá, como en algunas ocasiones hemos oído, pronunciando frases de dudoso gusto contra los que por exigencias del negocio, han puesto en ellas su confianza”³⁵⁹

El to de les acusacions augmentà, arribant a la caricaturització:

“Se dictó con buen acuerdo, pues somos los primeros en reconocerlo públicamente, (el cupo) es ley limitadora que indudablemente encierra una franca protección, pero el Gobierno ha sufrido un grave error, pues este acto justo y razonable que iba dirigido a aquella agricultura, en la que ha ido clavando las uñas cuantos “aguiluchos de rapiña” han podido, ha resultado beneficiosa única y exclusivamente para los poderosos, para los potentados, para los que disponen de capitales, es decir, los menos.”³⁶⁰

Fou precisament López Canto qui encunyarà el terme “acaparadores” per designar aquelles cases receptors que controlaven gran part del cacau al port de Barcelona. Un terme que al cap dels anys, i com veurem més endavant, fou comunament acceptat pels contraris a la preponderància dels comerciants barcelonins.

Tot i així, les opinions de *La Voz de Fernando Poo* a vegades havien de ser matisades, ja que les crítiques a les cases receptors de Barcelona foren aprofitades pels fabricants de xocolata i el Círculo Mercantil de Madrid, que també presentaren les seves instàncies demanant l’anul·lació del *cupo* ja que aquest només era un mecanisme per desincentivar la millora de la producció i frenar la capacitat de consum.³⁶¹

El fet que *La Voz de Fernando Poo*, que dos anys abans havia nascut com una eina al servei del lobby colonial, es mostrés tan crítica amb els grans terratinents i comerciants fou aprofitat per aquests últims per presentar el diari i el seu director com una eina al servei dels interessos dels xocolaters. Davant de les acusacions, López Canto insistí que

³⁵⁹ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 93. 15 d’abril de 1914. Pàg. 3.

³⁶⁰ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 97. 15 de juny de 1914. Pàg. 1-2.

³⁶¹ *Exportación de cacao y su régimen arancelario. 1904-1914*. 9 d’abril de 1912. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

la seva campanya era a favor del sector agrícola i es postulà per reforçar la visió que el *cupo* era una eina necessària en defensa de l'agricultura colonial, però que aquest havia de ser revisat anualment amb més generositat per les parts implicades.³⁶² Tanmateix, l'afer li portà conseqüències, com el fet que anuncis d'alguna casa agrícola i comercial de Barcelona, desaparegueren de les contraportades de *La Voz de Fernando Poo* durant una bona temporada.

També existeix algun terratinent que, per lliure, envià instàncies al Ministeri d'Estat demanant un augment del *cupo*. És el cas, per exemple, del galleg Eloi Estrada, que en la seva carta és queixava, entre d'altres coses, de la poca informació que arribava a l'illa de Bioko sobre les discussions del *cupo* i, en conseqüència, la poca capacitat que tenia aquest sector de, lliurement, mostrar la seva opinió:

“La dificultad radica en el hecho desgraciado de haberse englobado la cuestión del aforo de nuestro cacao en los presupuestos. Lo llamo desgraciado porque encierra otro gravísimo prejuicio para Fernando Poo, el de la incertidumbre pues, como los presupuestos se renuevan todos los años y no suelen aprobarse hasta fin de año, nunca nadie sabe a qué atenerse, faltando toda base para hacer cálculos con alguna probabilidad de acierto. Que esto ha de ser perjudicial a todos, muy especialmente al plantador en pequeñísima escala, que ha de vender el cacao en Fernando Poo.”³⁶³

Una altra font interessant per resseguir el debat sobre les ampliacions del *cupo* són els informes emesos pels funcionaris de la Secció Colonial, encarregats de resumir els arguments esgrimits per les parts interessades. Amb molta cautela però amb l'objectivitat que els donava el fet no tenir interessos materials en tal assumpte, aquests funcionaris eren els encarregats de proposar alguna línia d'actuació al Ministeri d'Estat. En general, aquests informes tendien a alinear-se amb les tesis de López Canto, ja que criticaven el monopoli del cacau que tenien les principals cases comercials de Barcelona. Vegem-ne algun exemple:

³⁶² *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 60. 1 de desembre de 1912. En aquest número es publiquen dos articles partidaris de modificar el *cupo*. Pàg. 5-6 i Pag. 14; *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 61. 15 de desembre de 1912. Pàg. 4.

³⁶³ *Exportación de cacao y su régimen arancelario. 1904-1914*. 20 de novembre de 1912. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

“El que suscribe no desea causar molestias a nadie, pero no puede por menos de recoger la versión que circulan de que los peticionarios abogan no tanto por los intereses generales de la colonia, como por los suyos personales, creados a la sombra de lo estudiado en la actualidad, cuyos intereses se desprenden del negocio consistente en acaparar, mediante compra, crecidas cantidades de cacao que se embarcan a la Península a finales de año con objeto que al comienzo del siguiente se verifique la importación en la Metrópoli, cubriendo por completo la cantidad de dos mil toneladas de cacao que devengan a derechos reducidos. Claro es que con este procedimiento quedan perjudicados muchísimos agricultores, que se ven obligados, en todo el resto del año, a abonar crecidos derechos o enviar sus cacaos al extranjero.”³⁶⁴

Finalment per l'any 1913 quedà establert un *cupo* de 2.750 tones, decisió que buscava accontentar les parts implicades. Tot i així, al llarg d'aquell any les discussions es van reprendre amb postures més o menys similars a les descrites anteriorment, tot i que un pèl més radicalitzades. López Canto mantingué la postura que el *cupo* havia de ser ampliat a la totalitat de la producció o que, en cas contrari, desaparèixer. Aquesta postura fou defensada per la majoria de cambres comercials de la península, sota la influència dels fabricants de xocolata i del Círculo de la Unión Mercantil de Madrid. Així mateix, informes dels funcionaris de la Secció Colonial tornen a demostrar que eren les cases agrícoles i comercials establertes a Barcelona (tot i no nombrar-les considera que són 11) les que es negaven a acceptar una pujada sobtada del *cupo*.³⁶⁵

L'any de màxim enfrontament entre López Canto (i la redacció de *La Voz de Fernando Poo*) i els terratinents i comerciants partidaris d'un *cupo* limitat els trobem el 1914, quan López Canto pujà el to de la crítica contra els “acaparadores”. En un article titulat “Un ente ruin” denuncià que les cases receptores estaven boicotejant el seu diari i la seva persona, acusant-lo d'afavorir a “cierto gremio” (en referència als xocolaters) i de vetar-lo com a un interlocutor possible a l'hora de negociar conjuntament canvis dins el *cupo*.³⁶⁶

³⁶⁴ *Exportación de cacao y su régimen arancelario. 1904-1914*. 12 de juliol de 1912. AGA, Fondo III: Administración de los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/8373.

³⁶⁵ *Exportación de cacao y su régimen arancelario. 1904-1914*. 17 de març de 1913 i 31 de maig de 1913. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/8373.

³⁶⁶ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 99. 15 de juliol 1914. Pàg. 3-4.

Un altre dels protagonistes que mostrarà la seva opinió en aquest afer (i ho féu amb bastanta vehemència) fou un dels governadors generals més longeus durant el període estudiat, Ángel Barrera Lyando. En diferents informes enviats a les autoritats metropolitanes, mostrava el seu astorament per les dificultats que seguia tenint el petit i mitjà productor per vendre els seus productes a la metròpoli i acusà, igual que López Canto, els interessos de les cases comercials que controlaven la producció. En paraules de Barrera:

“En esta isla (...) los pequeños agricultores son absorbidos por aquellos que cuentan con elementos y con almacenes dónde depositar sus productos de la cosecha, con probabilidad de conservar sus frutos en buenas condiciones; y así sucede que, desde que empieza la recolección, todos aquellos que cuentan con esos elementos, se dedican a comprar el cacao a aquellos que sin disponer de los medios necesarios no pueden aguardar el embarque de primero de año, porque perderían seguramente el producto de su cosecha, la que se ven obligados a vender. Esto por una parte, por otra, sucede que la inmensa mayoría de los pequeños agricultores están en manos de acreedores a los que tienen que pagar sus deudas y no tienen más remedio que irles entregando el producto de sus fincas a lo que se comprometen a recibir numerario para continuar sus cultivos y los acreedores son los que embarcan el cacao (...)

Entre los mayores productores, la mayoría se halla también entregados en mano a la usura en Barcelona, con la cual tienen el compromiso de enviar anualmente un número determinado de kilos de cacao, mayor del que producen, y se ven obligados a comprar en la colonia (...) aprovechándose todos de la necesidad de los pequeños agricultores, que no pueden guardar su cacao desde Junio a Enero, porque lo perderían. A excepción de cuatro o seis casas que están libres de deudas, los demás se ven obligados a enviar su cacao a los acreedores, que son almacenistas, y estos a la llegada del fruto lo depositan con objeto a venderlo en las mejores condiciones de precio. Y vienen entonces las quejas de los chocolateros y comerciantes, que han de pagar un precio mayor a esos almacenistas, que son realmente los que se benefician (...) de la ley limitadora.”³⁶⁷

³⁶⁷ *Exportación de cacao y su régimen arancelario. 1904-1914*. 17 de març de 1913. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

Amb aquesta perspectiva, Ángel Barrera es mostrà favorable a eliminar la totalitat del *cupo* i a augmentar la rebaixa aranzelària a la totalitat de la producció de cacau guineà. El governador situava la capacitat de consum de la metròpoli en 6.000 tones i creia que la aquesta quantitat havia de ser importada totalment dels territoris guineans, sense tenir en compte ni la tipologia ni la qualitat dels cacaus.

Ángel Barrera acceptava que el *cupo* establert per l'any 1911 havia de ser entès només com una mesura d'urgència, però no com una projecte de futur ja que aquest fet matava el desenvolupament agrícola de l'illa. Proposava, per contra, que si la producció de cacau augmentava algun dia fins a saturar el mercat peninsular, el govern hauria de treballar per buscar nous mercats on col·locar aquest excedent.

Fins i tot, el governador proposà que el govern fomentés la indústria xocolatera, prohibint les importacions de xocolata estrangera i rebaixant (fins i tot anul·lant) els aranzels a la importació per afavorir una major utilització de cacau i una reducció de les falsificacions.³⁶⁸

Una de les darreres reflexions interessants d'Ángel Barrera en els seus informes és la constatació de que el debat del *cupo* havia dividit a comerciants i propietaris i, en conseqüència, havia debilitat l'acció de pressió política. Barrera considerava que “ellos mismos tienen la culpa de que los Directores anden desorientados, pues cada uno se dirige por su cuenta a los Centros Directores y pide lo que a sus intereses conviene, no lo que le conviene a la generalidad y a la colonia”.³⁶⁹ Aquestes crítiques, com veurem després, seran una constant en el governador, qui no va tenir cap mena de problema a enfrontar-se als poders fàctics de la colònia, acusant-los d'egoistes i de manca “d'esperit patriòtic”.

Per últim, també podem veure com alguns debats parlamentaris recullen les discussions sobre la idoneïtat del *cupo* i la necessitat (o no) d'augmentar la seva quantitat. En la discussió dels pressupostos de 1915, per exemple, alguns diputats carregaren contra les cases agrícoles i comercials de Barcelona, acusant-les d'aprofitar el *cupo* per monopolitzar els beneficis de l'explotació i el comerç de cacau. El diputat liberal Baldomero Argente utilitzava les següents paraules:

³⁶⁸ *Ibidem.*

³⁶⁹ *Ibidem.*

“En Fernando Poo hay españoles de dos clases: unos cuyos productos pueden entrar aquí pagando solamente 50 pesetas por kilogramo, y otros cuyos productos no puede entrar aquí sino pagando 120 pesetas los 100 kilos (...). En realidad, se hace todo por 14 o 15 importadores, casi todos con residencia a Barcelona; de estos, hay cuatro o cinco que tienen importancia, y que son importadores de cacao y productores de cacao en Fernando Poo. Los principales de ellos son: una casa hamburguesa establecida en Barcelona, los Señores Rius i Torres y la Trasatlántica (...) Como el cacao que goza de favor arancelario es el primero que se despacha en la aduana, no el primero que se presenta, claro es que quienes tienen mayor influencia tienen un instrumento de dominación contra los otros productores (...) esas casas comisionistas de Barcelona son las que manejan comisiones, las que publican revistas, las que lanzan hojas, las que realizan todas las gestiones necesarias alrededor de estas cuestiones arancelarias referentes al cacao”³⁷⁰

Les dures acusacions de Baldomero Argente foren contestades, curiosament, per un altre diputat liberal que ressaltava que el *cupo* havia sorgit fruit d'una necessària "transacción entre la Colonia y el fisco" i que aquells que defensaven la seva supressió no eren, principalment, gent amb negocis a l'illa (referint-se als xocolaters espanyols).³⁷¹

3.7.2 La reconfiguració socioeconòmica de l'illa

Arribats a aquest punt, podem veure com el creixement de l'agricultura del cacau i les relacions comercials entre Barcelona i Fernando Poo es desenvoluparen en un context complex i amb múltiples interessos en joc. El model arancelari proposat no assegurava la subsistència i l'augment de beneficis de tots els interessants i, en vista dels resultats desiguals, sembla clar que podem parlar d'un procés de reconfiguració socioeconòmica on els grans terratinents i comerciants s'anaren imposant a la resta, molts dels quals no sortiren de la crítica situació de la dècada anterior. Si aquest fet li sumem que l'any 1912 el govern decidí augmentar la contribució rural i urbana, ens trobem davant d'un procés de desaparició d'una part dels petits i mitjans propietaris. *La Voz de Fernando*

³⁷⁰*La Voz de Fernando Poo*. Núm. 110. 1 de gener de 1915. Pàg. 2-3. Amb l'expressió "casa hamburguesa" es refereix a l'alemanya Moritz.

³⁷¹ *Ibidem*. Pàg. 5.

Poo recull molt bé aquest procés i les contradiccions que generava. Per una banda, mostrava desolació pel fet que alguns dels més antics propietaris es veiessin obligats a abandonar les terres. Per l'altra, més enllà de la crítica al govern, posava en dubte la noblesa d'alguns propietaris i comerciants que seguien fent de creditors, més encara després de que la proposta de banc colonial no tirés endavant per manca d'inversors privats.

Tenim constància que algunes de les famílies fernandines més rellevants a principis de segle foren les que més patiren aquesta situació i davant de la impossibilitat de pagar les contribucions territorials els hi foren embargades les terres. És el cas, per exemple, de famílies com Kinson, Macfoy i alguns familiars de la nissaga Barleycorn, dels quals *La Voz de Fernando Poo* recordava que “sus nombres, que siempre fueron unidos a la historia de aquellas colonias, dicen lo bastante, demostrando al extremo a que han llegado casas que se juzgaron poderosas y personas a quienes a mucho tiempo se le prodigaron honores”.³⁷²

La resta de les propietats embargades eren majoritàriament de bubis i altres agricultors fernandins, tot i que també hi apareix algun propietari peninsular de renom. És el cas del català Tomàs Capmany, un dels primers propietaris peninsulars arribats a Fernando Poo a la dècada de 1890.³⁷³ Capmany no podia fer front al crèdit que la casa comercial barcelonina Buxeras y Font li havia cedit uns anys abans de tal manera que no només tenia les terres embargades, sinó que havia caigut en la indigència. Aquest fet va commoure a López Canto, que des de *La Voz de Fernando Poo* inicià una subscripció voluntària per recollir diners per Capmany, a la qual moltes de les donacions es feren amb pseudònim (“Un Buen Amigo”, “Uno bien informado de Todo”), mostra de les recances que certs colons tenien de criticar en públic les cases prestamistes més poderoses.³⁷⁴

Aquest problema s'allarga durant tota la dècada ja que el 1921 *La Voz de Fernando Poo* es tornà a fer ressò que una casa creditora de Barcelona estava a punt d'embargar una de les propietats d'una família fernandina (tot i que no especifica el nom). Aquest cop entre

³⁷² *La Voz de Fernando Poo*. Núm 50. 1 de novembre de 1912. Pàg. 4.

³⁷³ De Castro y De la Calle (2007). Pàg. 227.

³⁷⁴ *La Voz de Fernando Poo*. Núm 91. 15 de març de 1914. Pàg. 1 i 2.

els membres de la *Cámara* es creà un fons d'ajuda per evitar-ho. La revista barcelonina ho resumia amb aquestes paraules:

“Un conocido agricultor, hijo del país tenía firmado un compromiso notarial con una casa barcelonesa en virtud de la cual había contraído la precisa obligación de entregar una cantidad alzada de kilos de cacao. Porque la cosecha de sus fincas no fuese todo lo que él esperaba o por cualquier otra causa, la cosa es que se veía encima de la que era más probable, seguro, [que] perdiese una de sus más valiosas propiedades. Presentado así el caso (...) tomase el acuerdo de abrir dos subscripciones voluntarias entre los socios de la Cámara, una en metálico y la otra en cacao”.³⁷⁵

3.7.3 Noves solucions pel problema bracer

Un altre gran problema que seguia afectant amb força al desenvolupament de l'agricultura del cacau era la manca de bracers per treballar a les plantacions. Tancades les portes d'importar mà d'obra procedent de les colònies britàniques pels casos d'abusos que abans hem comentat, l'interès se centrà en aconseguir mà d'obra procedent dels territoris espanyols de Río Muni. Tot i així la pressió política des de Barcelona perquè el govern espanyol arribés a un acord amb el britànic per reobrir la possibilitat d'importar bracers d'aquestes colònies fou activa. L'exemple més clar el trobem amb l'activitat de Salvador de la Trinitat Rius i Torres que un cop més, aprofitant la seva posició de diputat, s'oferí com a portaveu dels interessos privats a l'illa. Rius i Torres va plantejar el 1906 al govern espanyol que aprofités l'enllaç matrimonial d'Alfons XIII amb la princesa britànica Victoria Eugenia de Battenberg per tancar un acord i fins i tot contactà amb l'ambaixador britànic a Madrid proposant-li que una empresa britànica controlés el compliment dels contractes laborals. Tanmateix, els aquests intents no prosperaren i els vaixells de la Trasatlántica quan feien la seva parada tècnica al port de Freetown eren controlats per les autoritats colonials britàniques perquè cap bracer sierraleonès embarqués cap a Bioko.³⁷⁶

³⁷⁵ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 261. 25 d'agost de 1921. Pàg. 1.

³⁷⁶ *Contratación de trabajadores negros. 1904-12*. 5 de juliol de 1906. AGA. Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6413.

Per la seva banda, el governador Ángel Barrera posà tots els seus esforços en transportar famílies d'ètnia fang a l'illa amb l'objectiu de trencar la visió tant negativa sobre les condicions laborals (“los motivos que alegan los indígenas para no ir a Fernando Poo es el que, según ellos dicen, se les dán malos tratos en las fincas”) i intentar recuperar la prestació personal dels bubis.³⁷⁷ La majoria de terratinents van veure en el naixement de la Curaduría un nou impediment en els seus negocis ja que algunes de les mesures establertes, segons ells, eren de difícil compliment. De fet, de les poques accions que va dur a terme la *Cámara* durant aquests anys fou proposar canvis legislatius perquè la regulació del treball indígena fos més laxa.³⁷⁸

Malgrat els esforços, portar treballadors de Rio Muni no fou senzill. El propi subgovernador de Bata denuncià al governador Barrera que una de les causes de la dificultat de la recluta no era només la mala fama de l'illa, sinó la pròpia competència entre els terratinents de Bioko (espanyols i estrangers) els quals entregaven gran quantitat de regals als poblats fang a canvi de poder endur-se'n treballadors. Segons el subgovernador, aquest procés només feia que augmentar la competència entre la recluta i, com a conseqüència, encaria el preu dels bracers. De fet, un funcionari del ministeri d'Estat no va dubtar en acusar “a los mismos finqueros, cuya falta de unión y ausencia de tacto les ha conducido a la situación que hoy se encuentran”.³⁷⁹

Els grans terratinents i comerciants de Barcelona foren els encarregats d'intentar donar un nou gir a la contractació de mà d'obra. Davant de les grans dificultats exposades, centraren el seu focus d'atenció en la contractació de treballadors de Libèria a través d'un conveni entre els governs dels respectius països amb l'objectiu d'assegurar una arribada més massiva i constant de treballadors.³⁸⁰ Les negociacions foren llargues i complicades ja que les autoritats liberianes, vistos els precedents, desconfiaven del

³⁷⁷ *Contratación de trabajadores negros. 1904-12.* 1 de juliol de 1911. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6413.

³⁷⁸ En una d'elles, per exemple es demanava que el pagament del sou no es fés íntegrament a final de mes. *Documentación varia sobre la contratación y trabajo de los braceros.* 28 d'agost de 1913. AGA, Fondo III: Administración de los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/8096.

³⁷⁹ *Documentación varia sobre la contratación y trabajo de los braceros.* 4 de maig de 1912. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6413.

³⁸⁰ *Exportación de cacao y su régimen arancelario. 1904-1914.* Carta de Francisco Pérez (firmada por Rodríguez Barrera, Monteiro, Rius i Torres, Antonio Fernández i Buixeres Font) dirigida al Marqués de Lema (Ministro de Estado). 17 de març de 1914. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

tracte que podien oferir als seus treballadors. Finalment, però, s'arribà a un acord a principis de 1915.

L'acta de l'acord revela que Bonaventura Roig i S. Delcor (representant de Rius i Torres) així com dos empresaris més (Joaquín Mallo i Joaquín Gallego) foren els artífexs principals, juntament les autoritats colonials espanyoles (sobretot el Governador Ángel Barrera).³⁸¹ El conveni preveia que les autoritats liberianes, mitjançant reclutadors propis, es comprometien a enviar bracers a Fernando Poo amb uns contractes que havien de tenir una durada de dos anys i un sou de 25 pessetes mensuals, la meitat de les quals s'havien de pagar a les autoritats liberianes, que guardaven aquesta part del salari per quan el treballador tornés al seu lloc d'origen.³⁸²

Díaz Matarranz matisa el fet que aquest acord pogués posar punt i final als problemes de mà d'obra, per molt que l'any 1915 arribessin 2.400 liberians a l'illa de Bioko. De fet, de manera progressiva el govern liberianà anà reduint les zones de reclutament (de quatre a dues), sobretot arrel de la creació de la multinacional nord-americana *Firestone* que necessità prop de 10.000 treballadors liberians per les seves explotacions de cautxú. Així mateix, diverses vegades l'acord fou suspès tot i que la majoria de cops es va reemprendre (1919, 1923, 1925 i 1927) fins que, com veurem més endavant, el 1930 una comissió de la Societat de Nacions va revelar que gran part dels treballadors enviats des de Libèria havien estat reclutats en condicions de coacció.³⁸³

Més enllà dels acords amb Libèria i de l'arribada progressiva de treballadors de la part continental, alguns terratinents apostaren per noves solucions. Segurament el personatge més actiu fou Bonaventura Roig, que des de *La Voz de Fernando Poo* publicà diversos articles on s'analitzava aquest problema estructural. Algunes de les seves propostes presenten elements nous, com campanyes publicitàries per aconseguir que la població ubi cada cop fos més dependent dels productes europeus, o contractar treballadors del continent només durant la collita, ja que si es quedaven tot l'any molts terratinents els utilitzaven per desboscar i fer créixer la superfície cultivada, fet que a la llarga

³⁸¹ *La Voz de Fernando Poo*. Núm 110. 1 de gener de 1915. Pàg. 7.

³⁸² *Documentación varia sobre la contratación y trabajo de los braceros*. 7 de juliol de 1915. AGA. Fondo III: Administración de los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/8096.

³⁸³ Díaz Matarranz (2005). Pàg. 236. *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 333. 25 de setembre de 1924. Pàg. 2

augmentava la problemàtica.³⁸⁴ Cap d'elles, però, sorgí efecte i la manca de mà d'obra s'enquistà com un dels principals frens al desenvolupament agrícola de l'illa.

3.7.4 La discussió sobre el pressupost i el retorn de les tesis abandonistes

El darrer gran punt de fricció durant la dècada de 1910 fou l'elaboració del pressupost colonial. Malgrat en el capítol anterior ja hem citat aquesta problemàtica, creiem que cal analitzar-lo amb deteniment ja que les discussions que suscità en aquesta dècada foren notables.

Arrel de la pèrdua de Cuba i de Filipines el 1898, el pressupost dedicat als territoris guineans passà a dependre directament del Ministeri d'Estat que incloïa anualment les despeses previstes en els pressupostos generals. Tanmateix, l'elaboració del pressupost era una prerrogativa del Ministeri d'Hisenda que no sempre tenia en compte les necessitats que apuntava la Secció Colonial del Ministeri d'Estat. L'incompliment d'aquestes demandes no constituïa la principal controvèrsia, ja que un cop es discutia i s'aprovava el pressupost al Parlament, aquest era sempre durament criticat pels terratinents i comerciants.³⁸⁵

Segons aquests, en primer lloc, els territoris guineans patien una situació crònica de mal finançament. Malgrat entre 1902 i 1904 el pressupost va créixer de 1.681.730 a 2.476.100 pessetes (el que suposa un augment del 58%) en els anys compresos entre 1905 i 1920 el creixement només fou del 18%, quedant-se estancat entre 1915 i 1919. Així mateix, les quantitats globals destinades als territoris guineans eren ínfimes en comparació a les que es destinaven als territoris marroquins, on les necessitats militars suposaren una despesa molt major.³⁸⁶

En segon lloc, terratinents i comerciants criticaven que els impostos que generava el comerç colonial (bàsicament de cacau) eren invisibles a l'hora de computar els ingressos fiscals de la colònia. El discurs de les autoritats metropolitanes sempre s'havia basat en que la colònia subsistia gràcies a la subvenció que atorgava anualment el govern, essent aquesta una gran part del pressupost colonial. Tot i així, aquesta quantitat

³⁸⁴ Els treballs de Bonaventura Roig duïen el títol de "El trabajo a destajo en Fernando Poo". *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 27, 15 de Julio 1911. Pàg. 7. Núm. 31, 15 de setembre de 1911. Pàg. 7-8.

³⁸⁵ Díaz Matarranz (2009). Pàg. 3.

³⁸⁶ López Canto (1919). Pàg. 30-35.

havia tendit a rebaixar-se, esdevenint els recursos propis que generava la colònia d'un 6% entre 1900 i 1904 a un 32% entre 1905 i 1919.³⁸⁷

Però la quantitat de la subvenció no era el problema. Els terratinents i comerciants, als quals el concepte “subvenció” els enervava, denunciaven que era profundament il·lògic i injust que no es comptabilitzessin com a recursos propis tots els impostos que generava el comerç de cacau en la seva entrada a la metròpoli. I no eren els únics. El governador general Ángel Barrera, per exemple, que amb aquesta problemàtica sempre es mostrà crític amb les autoritats metropolitanes i s'alineà amb terratinents i comerciants, va emetre un informe on exposava que entre el 1912 i el 1920 la quantitat de drets duaners recaptats era de 19.658.129 pessetes, per sobre dels 18.236.899 que havien arribat en forma de subvenció (taula 35).³⁸⁸

Taula 35. Aranzels recaptats i subvenció al pressupost colonial, 1912-1920 (Ptes.)

Any	Aranzels (Ptes.)	Subvenció (Ptes.)
1912	1.319.342	1.900.000
1913	1.791.008	1.900.000
1914	2.190.888	1.900.000
1915	1.337.655	1.900.000
1916	2.306.959	1.900.000
1917	2.248.224	1.900.000
1918	2.572.345	2.062.412
1919	2.046.937	2.387.238
1920	2.884.735	2.387.238
Total	19.658.129	18.236.889

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 389. Febrer de 1929. Pàg. 5.

Les dades que es mostren a continuació serveixen per il·lustrar amb més detall aquesta problemàtica. Com es pot observar a la taula 36, el percentatge d'impostos sobre les exportacions i les importacions procedents de l'illa de Bioko era molt més gran que el del Marroc o altres territoris controlats (o que havien estat sota domini) per l'Estat espanyol, demostrant d'aquesta manera que era la colònia amb menys privilegis comercials. Així mateix, com mostra la taula 37, si es comptabilitzessin aquests

³⁸⁷ *Ibidem*.

³⁸⁸ Barera Luyando, Ángel: *Las Posesiones españolas del Golfo de Guinea*. Badalona, 1921. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6410

impostos com a ingressos propis, la recaptació de la colònia seria superior que les despeses que figuraven al pressupost, esdevenint així els territoris guineans (com també mostraven els càlculs del governador Ángel Barrera) una colònia que generava superàvit. Les dues taules juntes són la base amb la qual terratinents i comerciants articulaven la seva crítica: ni els territoris guineans eren deficitaris per la hisenda pública espanyola, ni aquesta tradicionalment (malgrat l'establiment del *cupo*) havia pres mesures fiscals per afavorir el comerç entre colònia i metròpoli.

Taula 36. Comparació del pes tributari sobre el comerç de cacau, 1916 (Ptes.)

	Total importació i exportació	Impostos satisfets (Ptes.)	%
Marroc	26.199.900	97.766	0,37
Filipinas	24.060.412	214.037	0,88
Canarias	22.235.703	33.635	0,15
Bioko	9.736.786	2.306.959	22,56
Ceuta	8.480.987	2.695	0,03
Melilla	6.350.511	12.362	0,19
Libèria	767.188	31.091	4,05
Alhucemas	47.104	0	0
Penyal de Gomera	10.811	0	0
Río de Oro	4.945	0	0
Chafarinas	886	0	0

*Font: Elaboració pròpia a partir de López Canto (1919). Pàg. 30.

Taula 37. Fiscalitat i pressupost colonial, 1916 (Ptes.)

	Ingressos	Despeses	Balanç
Per fiscalitat general	1.140.500		
Per drets de duana	2.306.959		
Total ingressos	3.447.459		
Pressupost colonial		-3.037.217	
Total	3.447.459	-3.037.217	410.242

*Font: Elaboració pròpia a partir de López Canto (1919). Pàg. 33-35.

Així mateix, un altre element de crítica era com s'organitzaven les partides pressupostàries. Com podem observar a la taula 38, les dues partides que s'enduien una part més gran del pressupost eren les de Guerra i Marina (22.39%) i Govern (17,5%).

En canvi ,les demandes de terratinents i agricultors es centraven bàsicament en la millora d'obres públiques (Foment), a les quals només s'hi dedicava un 17,5%. També cal fer notar, com veurem més endavant, que el pressupost de la zona del Ríó de Oro (Sahara Occidental) era carregat al pressupost guineà, enlloc de fer-ho al pressupost marroquí.

Taula 38. Resum del pressupost colonial destinat als territoris guineans, 1924 (Ptes.)

	Pessetes	Percentatge
Secció Colonial del Ministeri d'Estat	264.000	5,46
Govern General	176.620	3,65
Gràcia i Justícia	151.560	3,13
Guerra i Marina	1.083.554	22,39
Govern	846.610	17,50
Instrucció Pública	102.660	2,12
Foment	731.220	15,11
Hisenda	163.060	3,37
Ríó de Oro	408.685	8,45
Despeses generals comuns a l'Administració Central i colonial	838.861	17,34
Altres	71.965	1,49
Total	4.838.795	100

*Font: *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 330. 10 d'agost de 1924. Pàg. 3.

L'elaboració del pressupost i les seves interpretacions generaren un dels punts de màxima fricció el 1916. L'onze de febrer, un destacat membre del Partit Liberal, Manuel González Hontoria, antic subsecretari del Ministeri d'Estat (futur ministre d'Estat entre 1919 i 1922) i un dels artífexs de la Conferència de Algeciras, presentà una ponència a l'Acadèmia de Jurisprudència de Madrid, davant una audiència carregada de personalitats polítiques rellevants. Sota el títol *Los fines esenciales de la acción internacional española*, la seva exposició tractava sobre els beneficis de posseir territoris colonials. Segons aquest, la justificació per tenir colònies es basava en tres factors ben clàssics i coneguts (ideològic, polític i econòmic). El primer lloc la necessitat de *civilitzar* el país, *missió* que implicava el manteniment *altruista* (paternalista i racista) d'un territori més enllà de la seva rendibilitat. En segon lloc la

situació geogràfica de la colònia, que podia ser bàsica “para ser más escuchado en los Consejos Internacionales y, consiguientemente, para amparar mejor los intereses de sus compatriotas”.³⁸⁹ Per últim, i el més important, la possibilitat de que les colònies oferissin “la colocación privilegiada de capitales, brazos y productos en el presente o futuro próximo, e influyan o sean susceptibles de influir considerablemente en la vida económica nacional”.³⁹⁰

Per González Hontoria cap d'aquests tres motius explicaven el domini colonial dels territoris guineans. En l'aspecte econòmic, sobretot, defensava que l'activitat encara era massa minsa i aquest fet obligava a que la metròpoli l'hagués de socórrer anualment a través del pressupost, convertint-se d'aquesta manera en una colònia poc rentable (i fins i tot deficitària). Per aquest motiu, plantejà obertament que si no s'invertia la situació es podia obrir la possibilitat d'abandonar el territori, venent-lo a una altra potència colonial, o buscant un intercanvi de territoris. El context de la Primera Guerra Mundial en el qual s'inscriu la seva proposta, on tots els governs europeus assumien que el final de la guerra implicaria canvis territorials importants als territoris colonials de l'Àfrica, podria explicar l'atreviment de les seves afirmacions:

“Y ocioso es demostrar que ninguna de esas tres circunstancias concurren en la isla de Fernando Poo, en el peñasco de Annobón, en las islas de Corisco y Elobey y en la Guinea continental (...). A más de tres mil millas de España, sumando en conjunto 28.000 kilómetros cuadrados, con cinco habitantes por kilómetro, y esos, salvo una exigua minoría, de raza negra; con un volumen de comercio de catorce o dieciséis millones de pesetas al año, esas islas y parte del continente, si acertamos en regirlas con economía, si logramos que en un plazo breve desaparezca la carga que desde hace mucho grava sobre nuestro presupuesto nacional, las conservamos, abandonando la idea de cederlas mediante precio o a cambio de algún territorio. Que, cuando solo poseíamos Fernando Poo, se pensó alguna vez en un trueque con Cabo Verde (...). Partido puede sacarse de ellas, pero siempre bajo esa condición: que no nos cuesten, y sin confundir esa utilidad con nada sustancial para la política exterior de nuestro país.”³⁹¹

³⁸⁹ González Hontoria (1916). Pàg. 8

³⁹⁰ *Ibidem*.

³⁹¹ González Hontoria (1916) Pàg. 9.

La notorietat del personatge féu que la premsa espanyola es fes ressò de la conferència, fent especial referència al possible abandó dels territoris guineans. *El Día Gráfico* apuntà que González Hontoria “hablando de la conveniencia de una enajenación ha dado motivo a que la opinión se ponga sobre aviso del asunto, la prensa lo comente [y] el gobierno lo estudie.”³⁹² En la mateixa línia, el madrileny *La Acción* especulà sobre si ja s’estaven duent negociacions secretes amb França, ja que es donava per fet que González Hontoria no tardaria a assumir el càrrec de Ministre d’Estat, mentre que *El Heraldo de Gerona* titllava d’ignorant la proposta del polític del Partit Liberal.³⁹³ Tot i que no podem saber si les especulacions de *La Acción* eren certes, cal apuntar que el 1916 l’ambaixador francès de Madrid demanà al Ministeri d’Estat dades oficials sobre producció i exportació de cacau a l’illa, i malgrat que no especificava per quina finalitat les volia, podríem suposar que seria per estudiar una possible compra.³⁹⁴

Arrel d’aquestes primeres reaccions, fou Francisco López Canto qui des de les pàgines de la *La Voz de Fernando Poo* intentà aprofitar l’enrenou per denunciar la gravetat d’un possible abandó. Indignat amb les declaracions de González Hontoria i arrel d’un provocador article escrit per José de la Puente a la revista *España en África* que secundava les seves tesis, López Canto inicià una agressiva campanya periodística en contra els punts de vista del conferenciant.³⁹⁵

L’estratègia es basà en enviar una sèrie de cartes a personalitats polítiques, econòmiques i socials (tant de la colònia com de la metròpoli) per interrogar-los sobre si realment creien que calia abandonar els territoris guineans. Totes les respostes rebudes acabaren conformant una publicació que sota el nom de *¿Debe España conservar nuestras posesiones de Guinea?* es convertí en una potent arma de l’africanisme guineà. Tanmateix, la difícil relació que mantenia López Canto amb alguns dels grans terratinents i comerciants de Barcelona, amb els quals havia estat (i fins i tot estava) enfrontat pel tema del *cupo*, i el fet que tant la *Cámara* com el Comité de Barcelona no estiguessin actius, va fer que aquesta publicació comptés amb pocs suports explícits. De

³⁹² López Canto (1916). Pàg. 59.

³⁹³ López Canto (1916). Pàg. 58 i 68.

³⁹⁴ *Exportación de cacao y su régimen arancelario. 1904-1914.* (s/d). AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

³⁹⁵ El títol de l’article publicat per José de la Puente portava per títol *¿Debe España conservar nuestras posesiones de Guinea?*. Precisament Francisco López Canto copiarà el mateix nom per dur a terme la seva publicació. López Canto (1916). Pàg. 7.

fet, a la darrera pàgina de la publicació s'especificaren aquells que havien ajudat a sufragar-la, i entre els noms principals només destaquen els de La Traslàntica, Bonaventura Roig i Román Traval.³⁹⁶ López Canto no s'està de criticar la manca de suport econòmic que va rebre per tirar endavant la publicació destacant “su egoísmo (...) cuando ha llegado el momento de hacer sacrificios, si sacrificio puede llamarse a restar unas pesetas de los muchos miles de duros que uno gana anualmente.”³⁹⁷

En certa manera, López Canto aprofità el context que li oferí el ressò mediàtic de la conferència de González Hontoria per tornar a posar sobre la taula els clàssics arguments esgrimits per l'africanisme guineà en els darrers anys, tot i que en presentà de nous. El periodista barceloní, per exemple, presenta una esmena a la totalitat a la manera en que es plantejaven els pressupostos. No només, com hem comentat, per no comptar la fiscalitat que generaven les importacions a la colònia, sinó per altres desajustos notoris. Un d'ells, per exemple, era la incapacitat que tenien les autoritats colonials per cobrar l'impost sobre la contribució territorial i que, segons López Canto, es recaptava només en una ínfima part. Les debilitats estructurals en l'administració colonial feien, segons ell, que la gran majoria de terratinents no paguessin els impostos sobre la propietat de la terra que els hi pertocaven:

“Hay impuestos que no se cobran en la importancia que se debiera, como la contribución territorial que solo pagan los propietarios bien conocidos, aquellos que están en relación constante con las oficinas del Estado, pero hay luego una porción de ellos que por estar internados y otros porque han hecho plantaciones sin aún siquiera tener título de propiedad y por consiguiente no aparece nada en el Registro, que pasan desapercibidos y no son pocos de éstos que aparecen sus nombres en el *Boletín Oficial* sin que por eso se apresuren a pagarla pues ya saben que en este sentido no pueden apremiarlos.”³⁹⁸

Resulta curiós (per no dir contradictori) que López Canto utilitzés aquest argument, ja que com hem vist anteriorment la seva publicació denuncià l'augment dels impostos

³⁹⁶ López Canto (1916). Pàg. 103.

³⁹⁷ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 152. 15 d'octubre de 1916. Pàg. 3.

³⁹⁸ López Canto (1916). Pàg. 14.

sobre la propietat de la terra com un dels arguments que havia suposat la desaparició de molts petits i mitjans terratinents.

Altres elements que criticava López Canto era el fet que s'incloïa dins del pressupost dels territoris guineans les despeses del domini saharià de Río de Oro que encara hi hagués una partida destinada a la subvenció per la creació d'un Banc Colonial que, set anys després que s'hagués projectat, encara no era una realitat (tot i que aquell any fou el darrer que el pressupost establí aquella partida).³⁹⁹

Resulta interessant observar algunes de les respostes que va rebre López Canto sobre la idoneïtat d'abandonar els territoris guineans. De fet, les opinions les podríem agrupar en tres grans grups: casos concrets que es mostraren partidaris de l'abandó; certes personalitats que, per la significació del seu càrrec van preferir no mullar-se demostrant així que aquest no era un tema de consens; i els que, amb més o menys interessos a la colònia, es mostraren absolutament oposats a qualsevol canvi de l'*statu quo*.

Abans d'analitzar alguns exemples d'aquests tres sectors, però, destaca la carta enviada per Emilio Bonelli, un dels membres més influents de l'africanisme espanyol. Bonelli criticà l'alarmisme de López Canto l'acusà de fer un flac favor a la colònia amb la seva estratègia:

“Toda polémica que tenga por base la duda de las ventajas que reporta al país la acción de sus dominios coloniales, para acrecentar su riqueza y engrandecimiento, me parece algo así como contrario al sentido ecuánime de la razón i la justicia (...). El origen de esta discusión arranca de una conferencia pronunciada (...) por el señor González Hontoria. Causas, solo en cierto modo justificables, han hecho que se atribuya a tan ilustre conferenciante la opinión de que conviene abandonar ceder o cambiar aquellos territorios. Es un error lamentable: en la citada conferencia impresa no aparece semejante concepto.”⁴⁰⁰

La recriminació de Bonelli fou compartida per Francisco de A. Mas, president de la Sociedad de Geografía Comercial de Barcelona que declarà que la premsa havia

³⁹⁹ López Canto (1916). Pàg. 12 i 13. *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 331. 25 d'agost de 1925. Pàg. 2.

⁴⁰⁰ López Canto (1916). Pàg. 16.

interpretat malament les paraules de González Hontoria i que membres de la seva entitat, en converses privades amb el polític liberal, li havien recriminat l'ambigüitat, responent aquest que en cap cas havia apostat per la venda de tots els territoris guineans sinó “la conveniencia de la enajenación de algún pequeño territorio que no nos produce ninguna utilidad a cambio de otro que nos podría servir de estación carbonífera en Cabo Verde.”⁴⁰¹

Més enllà d'aquests aclariments, algunes de les respostes que va rebre López Canto foren en sentit positiu a la pregunta. Destaca, per exemple, la del liberal Baldomero Argente, subsecretari de la Presidència del Consell de Ministres i un dels polítics, com hem vist abans, que més crític es va mostrar amb l'establiment del *cupo*. Aquest no dubta en afirmar que “atendiendo a los dictados del patriotismo, España no debe conservar aquellas posesiones de Guinea, aun contrariando impulsos explicables, y si debe tan solo guardar ocasión para liquidarlas de modo que, por lo menos, su pérdida nos rinda algún fruto.”⁴⁰²

Més ambigua, i per López Canto inquietant, fou la resposta del Comte de Romanones (en aquell moment President del Consell de Ministres) que expressà que “el problema que plantea la pregunta que me hace en su carta, es demasiado arduo para que una persona sobre la cual pesan las responsabilidades que son inherentes al cargo.”⁴⁰³ Les crítiques a la seva ambigüitat, que tornaren a encendre el debat, obligaren a Romanones a emetre una segona nota en la qual intentà esvair dubtes afirmant que “ni de cerca ni de lejos entra en el propósito de este Gobierno, ni en ninguno que en los actuales momentos lo reemplazara, desprenderse de nuestras posesiones de Guinea”.⁴⁰⁴

Altres respostes ambigües vingueren de referents africanistes com Beltran y Róspide (en qualitat de Secretari General de la Real Sociedad Geográfica), que afirmà que “la Junta acordó que no procedía por ahora hacer manifestaciones alguna en este sentido”⁴⁰⁵ o la del president de la Cambra de Comerç i Navegació de Barcelona, Joan Perpiñà, que optà

⁴⁰¹ López Canto (1916). Pàg. 25.

⁴⁰² López Canto (1916). Pàg. 27.

⁴⁰³ López Canto (1916). Pàg. 43.

⁴⁰⁴ López Canto (1916). Pàg. 62.

⁴⁰⁵ López Canto (1916). Pàg. 29.

per “abstenerse de significar mis opiniones”, prova inequívoca de que o era un tema que no suscitava interès entre els seus associats o, el més possible, no generava consens.⁴⁰⁶

Per contra, les veus més rellevants en contra de qualsevol abandó o venda foren les de Rafael Labra, qui temia que els guanyadors de la Primera Guerra Mundial (França o Alemanya) imposessin rectificacions territorials a països neutrals com Espanya; ex-diputats com Gustavo Peyra que exposava que no existien possibilitats d’aconseguir una permuta beneficiosa; o la de Miguel Villanueva, president del Congrés de Diputats que titllà de “inmenso desacierto y hasta crimen de lesa patria todo lo que bajo algún concepto pudiera encaminarse a debilitar nuestra acción en esas colonias y a impedir que España cumpla allí su altísima misión colonizadora, aún a costa de los sacrificios que sea preciso realizar para ese noble fin”.⁴⁰⁷

Altres veus que s’aixecaren des de Barcelona foren les de la delegació catalana de la Liga Africanista Española, entitat que no només se significà a favor de mantenir la colònia, sinó que aprofità per demanar al govern una sèrie de millores en infraestructures, algunes tant descabellades per al moment com la construcció del ferrocarril entre Santa Isabel i San Carlos (quan no s’havia acabat ni la carretera).⁴⁰⁸ O la de Carles Soujol, que en una conferència a la seu de Foment del Treball Nacional exhortà a aquesta patronal i a la Sociedad de Geografía Comercial de Barcelona perquè s’involucressin en la defensa dels territoris guineans recordant a tots els assistents que la ciutat comtal era “el asiento de la mayor parte de los intereses creados”.⁴⁰⁹

Pel que fa les veus de la colònia, destaquen les del claretjà Armengol Coll (vicari apostòlic de Fernando Poo) qui demostrà un extens coneixement de la realitat econòmica de l’illa, clar reflex del pes que com a terratinents tenien les seves missions. Coll es queixava de l’excés de pragmatisme de les autoritats metropolitanes al considerar els territoris guineans una càrrega fiscal, sense tenir en compte els beneficis que l’agricultura i el comerç de cacau havien generat tant a l’illa de Bioko com a la Península.⁴¹⁰

⁴⁰⁶ López Canto (1916). Pàg. 26.

⁴⁰⁷ López Canto (1916). Pàg. 24, 25 i 43.

⁴⁰⁸ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 144. 15 de juny de 1916. Pàg. 6.

⁴⁰⁹ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 147. 1 d’agost de 1916. Pàg. 7 i 8.

⁴¹⁰ López Canto (1916). Pàg. 36.

Una altra de les veus més vehements en contra del possible abandó fou la de l'escriptor José Mas, qui havia residit durant set anys a Bioko i el qual sembla que l'unia una forta amistat amb López Canto procedent dels anys compartits a la colònia.⁴¹¹ José Mas carregà la seva ploma contra la classe política espanyola de la Restauració, i amb un marcat to regeneracionista, els acusà de ser incapaços de revertir el rumb pres amb els territoris guineans:

“¿Qué se puede esperar de los gobernantes de una nación cuando ellos mismos en letras de molde confiesan con toda su frescura su incapacidad? Lo natural sería que la Nación al saber esto buscara gobernantes capaces, lo mismo que un propietario busca un inteligente i honrado administrador para sus bienes y arroja a la calle (el) que no reúne las condiciones. A ningún capitalista se le ocurriría vender sus propiedades y conservar al administrador culpable que por su estolidez trataba de arruinarlo.”⁴¹²

Per acabar, des de les pàgines de *La Voz de Fernando Poo* (tot i que també quedaren recopilats en el mateix llibre), el terratinent barceloní que més suport públic donà a López Canto fou Bonaventura Roig. L'antic administrador de Buxeras y Font escrigué dos articles titulats *Voy a hablar de Guinea*, en els quals intentà captar l'atenció no només des dels clàssics arguments esgrimits, sinó des de nous postulats. Aprofitant el boom exportador que va viure l'estat espanyol durant bona part de la Primera Guerra Mundial, Roig defensà entendre els territoris guineans com un mercat en expansió, sobre el qual poder expandir-se comercialment per bona part de l'Àfrica Central. Fins i tot arriba a oferir exemples concrets dels beneficis comercials que podia suposar mantenir la presència a l'Àfrica:

“Buena prueba tenemos con las expediciones efectuadas allí por buenos patriotas comerciales, uno de ellos mi querido amigo señor Potau, que llegaron a introducir nuestro calzado en la república de Liberia, géneros de punto en las inglesas, nuestros vinos de mesa en las alemanas y otros casos más, los cuales si no han llegado a alcanzar

⁴¹¹ Es poden recuperar les seves experiències a l'illa de Biko a *En el país de los bubis*. (1931).

⁴¹² López Canto (1916). Pàg. 38.

la importancia que debiera ha sido únicamente a la falta de capital en que se encontraron casi todos.”⁴¹³

En un segon article sota el mateix nom, carregà contra els privilegis i el tracte de favor que gaudien les possessions marroquines i defensà que, per exemple, “Fernando Poo consume hoy en día muchísimos más géneros manufacturados que Marruecos”, afirmació difícilment certa si ens cenyim a les dades d’exportació que mostra la taula 39, on es veu clarament que Marroc importava molts més productes peninsulars que no pas Fernando Poo. Cert és que les importacions estrangeres (angleses i alemanyes bàsicament) podien ser notables, però amb una població europea que no superava el miler de persones en el conjunt de territoris guineans, el discurs de la colònia com un gran mercat per les exportacions metropolitanes tenia difícil justificació.

Taula 39. Valor de les exportacions espanyoles als territoris africans, 1916 (Ptes.)

	Valor (Ptes.)
Marroc	22.266.187
Ceuta	8.256.887
Melilla	5.293.108
Fernando Poo	3.437.302
Liberia	52.116
Alhucemas	38.406
Peñón de Gomera	2.862
Chafarinas	119

*Font: Elaboració pròpia a partir de López Canto (1919). Pàg. 19.

Finalment, com era d’esperar, el govern espanyol no dugué a terme cap proposta de cessió, venda o abandó dels territoris guineans. Tanmateix, tampoc modificà el discurs sobre la subsidiarietat, que es mantingué en anys posteriors. De fet, només un any més tard dels fets que acabem de relatar, al tornar-se a discutir els pressupostos, el Ministre d’Hisenda (Santiago Alba) tornà a defensar que els territoris Guineans eren una càrrega per l’Estat i disminuï el pressupost colonial en més d’un milió de pessetes. Fins i tot es

⁴¹³ López Canto (1916). Pàg. 52.

féu córrer el rumor que el propi Ministre plantejà l'arrendament de les colònies, tot i que aquest cop sembla que les possibles declaracions no agafaren tanta volada.⁴¹⁴

Per acabar, crec que cal destacar que les respostes i l'agitació al voltant dels pressupostos de 1916 va venir més per la iniciativa personal de López Canto i la redacció de *La Voz de Fernando Poo*, que no pas des d'una acció planificada per la *Cámara* o del Comité de Barcelona, que no participaren en cap moment de la publicació. Com veurem a continuació, les organitzacions de defensa de terratinents i comerciants no passaven per les seves millors hores, i caldrà esperar l'adveniment d'una altra situació crítica perquè aquestes organitzacions tornin a renéixer i a reorganitzar-se.

3.8 L'Impàs de la Primera Guerra Mundial i la reformulació del lobby barceloní.

Malgrat les discussions sobre el pressupost i el tracte que les autoritats espanyoles donaven a les possessions guineanes que acabem d'analitzar, el període que abraça els anys 1915-1919 fou el que va significar un creixement econòmic més clar des d'inicis de segle, ja que les exportacions de cacau de Bioko a la Península superaren les 4.000 tones i els preus, tot i múltiples fluctuacions, van tendir a l'alça. Cal tenir en compte el context històric, ja que la neutralitat espanyola en la Primera Guerra Mundial va fer créixer les exportacions de productes industrials així com va revitalitzar el consum intern.⁴¹⁵ En el cas de la xocolata destaquen, per exemple, les exportacions fetes a França. Si abans de 1910 aquestes eren inexistents, l'any 1918 arribaren a 204.796 kg. Les exportacions de cacau des de ports peninsulars a l'estranger (element gairebé inaudit) també arribaren a màxims històrics i el 1919 vorejaren els 10 milions de pessetes.⁴¹⁶

És important fer notar que la Primera Guerra Mundial fou un conflicte amb una gran incidència als territoris guineans, també en aspectes agrícoles i comercials. Malgrat la neutralitat espanyola s'estenia als seus dominis colonials, el fet que gran part de la zona de Río Muni estigués fora de control de les autoritats espanyoles, va possibilitar que

⁴¹⁴ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 153. 1 de novembre de 1916. Pàg. 9-10.

⁴¹⁵ Carreras i Tafunell (2010). Pàg. 221-224.

⁴¹⁶ *Resúmenes mensuales de la estadística de comercio exterior de España* (1920). Pàg 146 i 153. Biblioteca Nacional de Catalunya.

aquest territori registrés enfrontaments armats entre els exèrcits francesos de l'Àfrica Equatorial i els alemanys del Camerun.

Un cop acabat el conflicte, molts soldats de l'imperi alemany buscaren refugi a la colònia espanyola. Els camps de refugiats de Río Muni quedaren ràpidament desbordats i es decidí traslladar-los a Santa Isabel, davant les pressions franceses i britàniques perquè els presos els fossin lliurats. D'aquesta manera arribaren a Fernando Poo més de 1.000 alemanys, 6.000 soldats camerunesos i 10.000 civils. Malgrat que el 1919 molts camerunesos tornaren al seu lloc d'origen, la malfiança davant les noves autoritats franceses, féu que alguns optessin per quedar-se. Aquest fet fou aprofitat per molts terratinents, que els contractaren com a bracers.⁴¹⁷ Tot i que sembla que el nombre no superà els 600 treballadors, la bona reputació que agafaren els treballadors camerunesos va fer que a partir d'aleshores (i fins ben entrada la dècada de 1930) es plantegés com una zona interessant (i apta) per crear una corrent migratòria per abastir les plantacions de cacau.⁴¹⁸

Una altra conseqüència clara de la Primera Guerra Mundial a l'illa de Bioko foren els problemes de subministrament, ja que durant el conflicte els vaixells de la Traslàntica, (sobretot aquells de més calatge) prioritzaren les connexions amb Amèrica Llatina, deixant els vaixells amb menys càrrega per a línia de Fernando Poo. Això féu que moltes embarcacions quedessin saturades i a partir de 1916 Santa Isabel va viure episodis de carestia, més encara si tenim en compte que les marines mercants estrangeres quedaren bloquejades pel conflicte. D'aquí que algunes veus destacades de Barcelona, com la de Frederic Rahola, possessin el crit al cel amb l'arribada dels refugiats alemanys i camerunesos, ja que creien que la superpoblació podia amenaçar l'ordre social de la colònia.⁴¹⁹ Així mateix, els vapors de la Traslàntica, malgrat ser de menys calatge, també van patir les inclemències del context ja que tot i la neutralitat espanyola, foren acusats de germanòfils i alguns dels seus vaixells aturats i retinguts a Dakar.⁴²⁰

⁴¹⁷ Nerín (2010). Pàg. 70-78.

⁴¹⁸ *Braceros. Conferencias, proyectos, memorias y normas sobre su trabajo, inmigración e irregularidades. 1914-36.* AGA. Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6867.

⁴¹⁹ *La Voz de Fernando Poo.* Núm. 153. 1 de novembre de 1916. Pàg. 6-7.

⁴²⁰ *La Voz de Fernando Poo.* Núm. 154. 15 de novembre de 1916. Pàg. 9.

Per últim, també és interessant apuntar que durant el conflicte, i aprofitant el context de creixement econòmic que es va viure a Espanya, van néixer noves propostes financeres amb un marcat caràcter especulatiu. Ens referim, per exemple, a la creació de dues entitats bancàries que pretenien actuar de Banc Colonial. Aquestes propostes coincidiren amb la decisió del Govern espanyol, abans esmentada, de retirar la partida pressupostària destinada a garantir els interessos d'un banc agrícola colonial que, després de set anys, no havia trobat capitals privats suficients. Les propostes primer vingueren des de Barcelona, amb l'anunci de la creació del Banco Español del África Occidental, l'octubre de 1916, amb un capital inicial d'un milió de pessetes. Quinze dies més tard, s'anunciava la constitució d'una altra entitat bancària, aquesta amb seu a Madrid i sota el nom de Banco Español del Golfo de Guinea, amb un capital de cinc milions de pessetes.⁴²¹

Tanmateix, no tenim constància de que aquestes dues entitats arribessin a funcionar. El Banco Español del África Occidental reconeixia, cinc anys després del seu naixement que “el recrudecimiento de la guerra, con los bloques consiguientes y las trabas impuestas al comercio ultramarino por los beligerantes, y luego las circunstancias e incertidumbres de la posguerra son las razones más que poderosas y justificantes para que hasta la fecha no se haya llegado al funcionamiento del Banco y que siga en periodo de formación.”⁴²² Tot i aquestes justificacions, em decanto més per considerar que aquest banc no va arribar a actuar mai per la manca d'inversos privats interessats en fer-lo funcionar, tenint en compte, com veurem més tard, la davallada de les cotitzacions del cacau a partir de 1919. Per la seva banda, el Banco Español del Golfo de Guinea sembla que perdé l'aval d'un milió de pessetes que li havia concedit el Govern espanyol i malgrat refundar-se tres anys més tard sota un nou nom (Banco Español del África) la iniciativa tampoc prosperà.⁴²³

Les dificultats del context històric semblen més una excusa que no pas un argument de pes. De fet, el propi López Canto, des de *La Voz de Fernando Poo*, ja va deixar entreveure que era estrany que si amb set anys no s'havien trobat capitals suficients per

⁴²¹ Banco Colonial Español del Golfo de Guinea Sociedad Anónima (1916); *Funcionamiento del Banco Español del África Occidental basado en el fomento y el desarrollo de la potencialidad de nuestras colonias de Fernando Poo y demás adyacentes y en la implantación y mantenimiento del comercio español de exportación e importación en toda la costa de África*. (1921).

⁴²² *Ibidem*. Pàg. 5.

⁴²³ Carnero i Díaz de la Paz (2013). Pàg. 721.

establir un banc (i més amb la garantia que oferia l'Estat), en un mateix any en sorgissin dos i, malgrat aplaudir la iniciativa, apuntà una possible manca de fonaments d'ambdós projectes.⁴²⁴ Així doncs, la manca d'una entitat bancària que facilités l'accés al crèdit a la colònia perviurà i, de fet, no es solucionà fins la dècada de 1930 amb l'establiment d'una sucursal del Banco Exterior de España.

Però com comentàvem anteriorment, malgrat aquests entrebancs, la situació econòmica fou, en línies generals, positiva. La producció de cacau durant els anys de conflicte va seguir creixent ja que la majoria de plantacions s'anaren ampliant i altres (les més noves) arribaven al ple rendiment. De fet, segons un informe del governador Barrera, les hectàrees en explotació es doblaren passant de les 13.233 el 1911 a les 26.000 el 1921.⁴²⁵ La més que possible superproducció només fou salvada amb l'ampliació constant del *cupo* en el context de guerra, situant-se aquest en les 5.000 tones anuals l'any 1919.

3.9 El retorn de la crisi i les noves respostes: del Consorcio de Receptores a la Unión de Agricultores

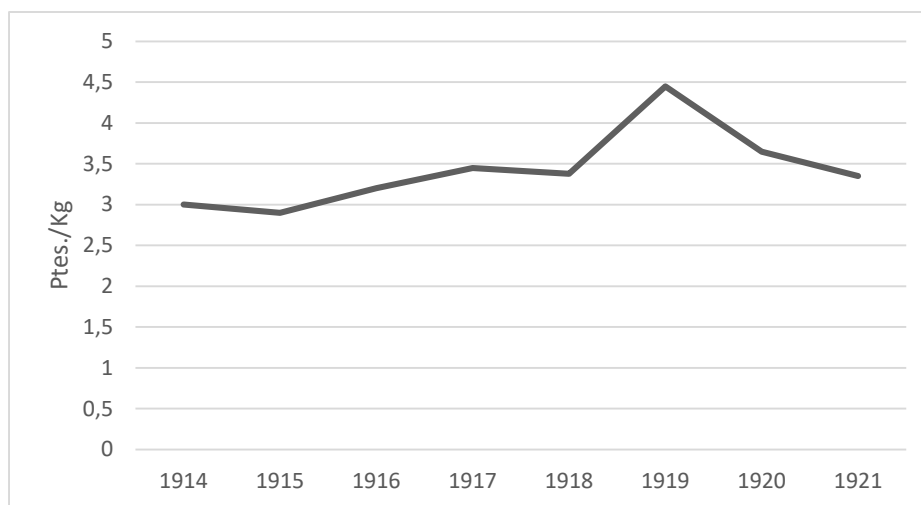
Un cop acabada la Primera Guerra Mundial, però, el cacau de les colònies angleses i franceses tornà a inundar els mercats europeus i tant sols Alemanya, que pel Tractat de Versalles va perdre totes les seves possessions africanes, es mostrà interessada en comprar cacau de Bioko per abastir la seva indústria xocolatera. Com es pot veure a la figura 7, el 1919 significà un punt d'inflexió ja que els preus, que durant el conflicte havien arribat a superar les 4,5 Ptes./Kg (màxim històric), començaren un progressiu descens fins que el 1921 se situaren altre cop al voltant de les 3 Ptes./Kg.⁴²⁶

⁴²⁴ *La Voz de Fernando Poo*. Núm 146. 15 de desembre de 1916. Pàg. 12.

⁴²⁵ Barrera Luyando, Ángel: *Las Posesiones españolas del Golfo de Guinea*. Badalona, 1921. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6410.

⁴²⁶ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 259. 10 de juliol de 1921. Pàg. 20.

Figura 7. Evolució dels preus de cacau al port de Barcelona, 1914-1921 (Ptes./Kg)

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo* (1914-1921).⁴²⁷

Entre els constants punts de fricció per la política aranzelària i el context favorable de la Primera Guerra Mundial, l'acció col·lectiva de terratinents i comerciants havia pràcticament desaparegut, tant a Bioko com a Barcelona. De fet, Armando Ligeró, que fou president de la *Cámara* durant la dècada de 1920, recordava que durant gran part de la dècada anterior l'entitat fou "menospreciada, y aún combatida (...), tuvo vida lánguida sin que pudiera dar señales de vida más que en aquellos casos precisos en que los gobernadores de la colonia creyeron debía ser utilizada".⁴²⁸ En una assemblea de l'entitat celebrada a Santa Isabel el 1918, es reconeixia que hi havia molta desconexió entre els terratinents que residien a l'illa i els que ho feien a Barcelona i s'insistia que s'havia de procurar revitalitzar el Comitè de Barcelona "con todo lo que esta entidad depende pues (...) tratándose de unos señores que tienen en este país grandes propiedades, nunca podrían mirar con indiferencia si alguna disposición se dictara desfavorable a la colonia".⁴²⁹ I és que a la pràctica el Comitè de Barcelona també s'havia extingit tot i que alguns dels seus membres havien organitzat comissions

⁴²⁷ S'han agafat com a referència les cotitzacions més altes al port de Barcelona ofertes per *La Voz de Fernando Poo* el desembre dels anys assenyalats, a excepció de 1918 (mes de juliol) i de 1917 (que s'ha fet una mitjana aritmètica entre les dues dades de referència que s'han trobat al ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 7.

⁴²⁸ *Correspondencia remitida a la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo. Desde 1923 hasta 1929.* 15 de juny de 1926. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 12.

⁴²⁹ *Cámara Agrícola de Fernando Poo. Actas 1918-1921.* 27 de setembre de 1918. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 1.

puntuals per incidir en problemes concrets com els que acabem d'analitzar durant la Primera Guerra Mundial.

Alguns observadors de l'època no s'abstingueren de criticar la manca d'actuació de la *Cámara* i el Comité de Barceñona. Bravo Carbonell, terratinent i antic president de la mateixa entitat, publicà un llibre el 1917 on carregava durament contra els seus membres, els quals culpava d'haver deixat morir les organitzacions de defensa “por desidia de los agricultores y hasta por mala fe de algunos.”⁴³⁰ Des de la Secció Colonial també s'elevaren crítiques ja que es considerava que quan des de Madrid se'ls demanava l'opinió per aspectes concrets no se'ls responia. El governador Ángel Barrera, en veure el seu passotisme, denuncià “la falta de cultura de estos agricultores (...), estas gentes gritan, protestan, se quejan y cuando se les quiere oír, cuando se les da un lugar en la administración pidiéndoles su opinión, entonces cesan los gritos, las quejas y las protestas, y se callan (...)”⁴³¹. El governador no se n'està de recriminar que en temps de bonança com havien estat els de la Primera Guerra Mundial, els terratinents havien tingut un comportament extremadament egoista i, per exemple, no havien pujat els salaris als bracers. En paraules de Barrera:

“No se ve nada más que el egoísmo sin que aparezca por parte alguna un afán de progreso (...). No ha de tardar mucho tiempo en que se carezca de braceros y en que la abundancia de ellos que hoy se disfruta se convierta en escasez, y entonces será de lamentarlo, el pedir que el Gobierno obligue a trabajar a los indígenas, al ver quedarse las cosechas en los árboles. Es asombroso el que los agricultores, algunos de los cuales me han expresado las grandes ganancias obtenidas, que no es posible aumentar el jornal del bracero.”⁴³²

López Canto, per la seva banda, recordava amb nostàlgia els primers anys de la *Cámara*, tot i que reconeixia que en aquell moment “da poca fe de vida, si no fuese por

⁴³⁰ Bravo Carbonell (1917). Pàg. 235.

⁴³¹ *Informe del Gobierno General de los Territorios Españoles del Golfo de Guinea al Ministerio de Estado. 17 de setembre de 1913.* AGA. Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

⁴³² *Cámara Agrícola de Fernando Poo. Actas 1918-1921.* 25 de gener de 1920. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 1

los trabajos de sus representantes en Barcelona, y siendo esto así, sin que nadie pueda desmentirlo puesto que los mismos interesados (...) que tenemos que dar otro rumbo a este proyecto.”⁴³³

A partir de finals de 1920, però, la *Cámara* es va reorganitzar per mirar de tornar a ser una eina a favor dels interessos agrícoles i comercials i abandonar la “impropia vida lánguida que venía arrastrando”.⁴³⁴ Ho féu sota el lideratge de grans terratinents com ara Bonaventura Roig (que en fou el president), Francesc Potau, Manuel Pittaluga i Joaquín Mallo. Els terratinents i comerciants residents a Barcelona també obriren una nova delegació a la ciutat comtal (Delegación de la Cámara Agrícola) que havia de substituir l’antic Comité i van començar a buscar la manera de revertir la situació comercial, en vistes de l’inici de les caigudes de la cotització del cacau. Aquesta nova delegació es dotà d’una alta autonomia respecte la *Cámara*, ja que els seus impulsors veieren clar que entre els llargs períodes d’absències dels grans terratinents a l’illa i el fet que la majoria de decisions importants que afectaven a la colònia es prenién des de la península (més encara si tenim en compte el poc temps que els governadors generals aguantaven en el càrrec), calia potenciar més la feina que es feia a Barcelona que no pas la que es realitzava a Santa Isabel.⁴³⁵ Aquest fet fou acceptat per la *Cámara*, tot i que algun dels seus membres alertà que “el comité [referint-se a la Delegación] de Barcelona debe atenerse siempre a las instrucciones que reciba de esta Cámara, excepto en los casos que por urgencia en tomar una determinación, sea imposible recabar la aprobación de esta Cámara”. Altres avisaven que deixar tant pes als terratinents residents a Barcelona podia deixar orfes els interessos dels petits terratinents i afavorir els dels grans comerciants, alertant que a Barcelona “hay personas ajenas al Comité que les mueve como conviene a sus intereses”⁴³⁶

Les sospites d’alguns membre de la *Cámara* estaven ben fonamentades, ja que el 1921 Joaquim Rodríguez Barrera intentà a través d’una reunió celebrada a l’Hotel Ritz buscar l’estratègia per portar la seu oficial de la *Cámara* a Barcelona. Segons Rodríguez

⁴³³ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 154. 15 de novembre de 1916. Pàg. 2.

⁴³⁴ *Cámara Agrícola de Fernando Poo. Actas 1918-1921*. 22 de gener de 1919. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 1.

⁴³⁵ *Reglamento de la Delegación en España de la Cámara Agrícola Oficial de la Guinea Española*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 3.

⁴³⁶ *Cámara Agrícola de Fernando Poo. Actas 1918-1921*. 27 de setembre de 1918. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 1.

Barrera, aquest procés calia dur-lo a terme “en la más escrupulosa legalidad, y que no fuesen susceptibles, por otra, de dar ocasión a discordias y recelos entre los agricultores habitualmente residentes en aquellas posesiones y los que desde esta capital laboran tanto como aquellos por el fomento del bienestar y de la prosperidad de la colonia.”⁴³⁷ Tanmateix, els plans no arribaren a bon port ja que el governador general, Ángel Barrera, no acceptà la proposta, com tampoc ho acceptaren els terratinents que residien a Bioko. Tot i així, cal tenir en compte que aquesta estratègia potser és la que finalment dotà a la nova Delegación de la *Cámara* un major grau d'autonomia i capacitat d'acció.⁴³⁸

La nova delegació barcelonina va seguir fent una tasca ingent de pressió per aconseguir mesures com la rebaixa a 0.3 Ptes./Kg al cacau importat que estava dins del *cupo*; l'augment moderat d'aquest (de 5.000 a 6.000 tones) l'any 1921; i sobretot l'establiment de l'anomenat “any agrícola”, que ajustava el calendari fiscal a l'inici de la collita del cacau (a l'octubre enlloc del gener) i facilitava els embarcaments de cacau a Santa Isabel. Aquesta modificació, lluny de ser anecdòtica, afavoria molt als terratinents, sobretot pel que fa a la reducció del temps que el cacau es passava emmagatzemat (i perdent qualitats) a la colònia i, com a conseqüència, fou àmpliament celebrada des de *La Voz de Fernando Poo*.⁴³⁹ El debat sobre aquesta mesura generà fortes tensions en el sí de l'agricultura colonial ja que si bé en línies generals afavoria a tots els propietaris, era una necessitat més peremptòria pels petits i mitjans terratinents, que no tenien tanta capacitat d'emmagatzemar adequadament el producte. De fet, des de Santa Isabel s'acusà a alguns terratinents de la Delegación de Barcelona de no posar tot el seu esforç en les negociacions.⁴⁴⁰

Per la seva banda, des de Santa Isabel, la *Cámara* no tardà en reobrir vells debats i carregar en contra dels majoristes i xocolaters d'especular amb les quantitats de cacau que posseïen per forçar ventes a la baixa i es tornaren a postular per acabar amb la política del *cupo*. També demostraren la seva preocupació per la inestabilitat social i

⁴³⁷ *Carta de Joaquim Rodríguez Barrera a Ángel Barrera*. Correspondència General 1921-29. Juny de 1921. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 13.

⁴³⁸ *Carta de Joaquim Rodríguez Barrera a Ángel Barrera*. Correspondència General 1921-29. Juny de 1921. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 13.

⁴³⁹ *La Voz de Fernando Poo*. Núm 290. 10 de novembre de 1922. Pàg. 4.

⁴⁴⁰ *Cámara Agrícola de Fernando Poo. Actas 1918-1921*. 15 de febrer de 1920. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 1

política en la qual estava immersa Barcelona (fent referència als anys del pistolerisme) i “la crisis monetaria que de una manera especial sufre Cataluña en donde reside una gran mayoría de los agricultores, crisis que ha traído como consecuencia la restricción de créditos que los bancos y particulares hacían a los agricultores”.⁴⁴¹

Un dels altres temes que més preocuparen a la *Cámara* des de la seva reconstitució fou el problema dels bracers. Aquest cop però, els seus plans no passaren per buscar nous treballadors, doncs sembla que amb l'arribada dels liberians, camerunesos i d'altres procedents del Muni, els permeté respirar tranquils durant uns quants anys, sinó en intentar trobar la manera per establir un reglament de treball indígena que fos més favorable als terratinents, reduint el pes i atribucions de la Curaduría i suprimint el salari mínim i la ració mínima de menjar. Aquest fet, però, els va comportar un enfrontament amb el governador Ángel Barrera, que els titllà d'avariciosos i de tenir poca vista, puig la Societat de Nacions havia començat a investigar el tracte que rebien els treballadors africans en les plantacions colonials de l'Àfrica Occidental i Central.⁴⁴²

El 8 d'abril de 1921, però, davant de la devaluació constant del preu del cacau, es reunien a la seu del Foment del Treball Nacional de Barcelona dotze terratinents i comerciants (receptors) de cacau. Entre ells, els noms més destacats eren els d'Antonio Pérez López, Joaquim Rodríguez Barrera (membres de la Delegación de la *Cámara* i impulsors de la trobada), Ramón Goula o Sebastià Torres.⁴⁴³ Les conclusions de la reunió es poden resumir en tres punts: en primer lloc, es reconeixia que la competència comercial era la principal causa de la depreciació del cacau un cop acabada l'època de bonança; en segon lloc es plantejava la necessitat de crear alguna associació que “sin ir contra la ley de la oferta y la demanda, acabe con esta situación”; i per últim es marcava com a objectiu prioritari que aquesta nova entitat marqués uns preus mínims i equitatius per tots els associats.⁴⁴⁴

⁴⁴¹ *Cámara Agrícola. Proyecto de reconstitución*. 1 d'agost de 1921. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6410.

⁴⁴² *Cámara Agrícola. Proyecto de reconstitución*. 11 d'abril de 1921. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6413.

⁴⁴³ També hi eren presents Victoriano Pérez, Antonio Fernandez, Enrique Llorens, Manuel Monteiro, Francisco Parés, Carlos O Mitterlass (Moritz), José Ligeró, Celso de Viver i Robert A. Haddock. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 1.

⁴⁴⁴ *Ibidem*.

Aquesta nova entitat, que va veure la llum el maig d'aquell mateix any, fou coneguda com el "Consortio de Receptores". Aquest consorci es dotà d'una comissió classificadora, encarregada de fixar els preus mínims de venda segons la qualitat del cacau i una comissió de control, que s'ocupava de resoldre les possibles reclamacions que poguessin sorgir. Ramón Goula i Antonio Pérez (que en aquells moments ostentava la presidència de la Delegación de la *Cámara* a Barcelona) foren els pesos pesants d'aquestes comissions.

Les bases del Consortio de Receptores preveïen que qualsevol nou comerciant que volgués adherir-se a aquesta nova entitat podia fer-ho sempre i quan acceptés les bases (estatuts) de la mateixa. Tot i que el consorci es va dotar d'un mecanisme de càstig amb els comerciants que infringissin les disposicions adoptades (una multa d'una pesseta per quilogram venut) l'acord entre les cases receptores es va considerar un "pacte d'honor", ja que no hi havia mecanismes de control ni de fiscalització oficials. També cal assenyalar que el consorci establia la possibilitat de fer rebaixes pel valor de 5 cèntims per quilogram si les ventes eren iguals o superiors als 1.000 kg, afavorint d'aquesta manera les grans transaccions comercials.⁴⁴⁵

La creació d'aquesta nova entitat aixecà les crítiques dels fabricants de xocolata que, en una instància presentada al President del Consell de Ministres, denunciaren que el consorci només pretenia inflar de manera artificial uns preus que, segons ells, havien tornat a la normalitat després d'un període excessivament alcista. Consideraven la nova entitat com un trust encobert que seguia les dinàmiques monopolistes iniciades amb la creació del *cupò* i exigiren a les autoritats pertinents la seva prohibició "para que se eviten estas maquinaciones, absolutamente antieconómicas e ilícitas."⁴⁴⁶

Desconeixem el final d'aquestes denúncies, però sigui com sigui, la vida d'aquest consorci fou bastant fugaç. Més enllà de les pressions dels sectors industrials, el pànic a quedar-se amb un estoc important de cacau sense vendre, va portar a certes cases receptores, sobretot la alemanya Moritz i l'anglesa The Ambas Bay, a vendre el cacau per sota dels preus pactats, deixant en paper mullat el pacte d'honor signat a la seu del

⁴⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁴⁶ *El Cacao de Fernando Poo. Denuncia relacionada con el régimen de importación de este producto. Asociación de Fabricantes de Chocolate. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.*

Foment del Treball Nacional. Tan sols un any després de la seva formació, el consorci deixava de funcionar, mentre que les cotitzacions de cacau seguien a la baixa.

El fracàs d'aquesta nova entitat deixà un gust amarg en algun dels seus membres, sobretot en la figura de Joaquim Rodríguez Barrera. Aquest, malgrat ser un terratinent respectat (el 1911 les seves plantacions eren de 200 hectàrees i el 1928 arribaran a les 300), no figurava entre els hisendats més grans de la colònia. Així mateix, malgrat figurar com a comerciant (embarcador i receptor), tampoc era un dels pesos pesants al port de Barcelona. Per tant, el seu perfil híbrid el feia creure que es podia arribar a una solució de consens que ajudés tant als terratinents de Bioko com els comerciants de Barcelona o als que, com ell, compatibilitzaven ambdues activitats. Bon coneixedor de les dinàmiques unitàries de pressió que van facilitar l'arribada del *cupò* (on fou un dels negociadors), Joaquim Rodríguez Barrera el 1923 va començar a traçar les línies mestres del que havia de ser una nova entitat que unís a terratinents i comerciants en busca d'una solució definitiva a bona part dels seus problemes.

Essent tresorer de la Delegación de la *Cámara*, durant tot el 1923 coordinà juntament amb Antonio Pérez (que n'era el president) un seguit de reunions on s'analitzaren els motius del fracàs del Consorcio de Receptores i es va debatre sobre quins elements caldria canviar per aconseguir una millora d'unes cotitzacions de cacau, que aquell any amenaçaven en caure per sota les 3 Ptes./kg.⁴⁴⁷ Joaquim Rodríguez Barrera es mostrà partidari de crear una nova organització, però aquest cop vertebrada al voltant dels terratinents, ja que entreveia que si el pes requeia tan sols en una desena de cases receptores, els resultats eren més que previsibles. De fet, s'arribaren a posar noms i cognoms (cosa que sovint no es feia) als responsables del fracàs del Consorcio de Receptores. Així doncs a part de "las cases extranjeras" (Moritz i The Ambas Bay) també es cità constantment a "Goula" (Ramón Goula) com un dels comerciants que, malgrat ser-ne un dels impulsors, va tenir una actitud més díscola. De fet, en un primer esborrany de les bases de la nova entitat es mostrà partidari d'aïllar aquelles cases comercials que tinguessin un comportament poc corporatiu "porqué poco o nada se podrían esperar de la cooperación de aquellos que han de lucrarse con sus productos. La unión se impone, pues, en primer lugar, como una cuestión de clase". Amb l'expressió

⁴⁴⁷ *Carta de Antonio Pérez López (Presidente de la Delegación de la CAO) a Manel Folch i Torres*. 1 de gener de 1923. ANC, fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 10.

“clase”, Joaquim Rodríguez Barrera feia referència als terratinents per diferenciar-los de les empreses que només comerciaven amb producció aliena.⁴⁴⁸ Cal remarcar que s’insistia en el paper central d’aquests, presentant-los en tot moment no com a propietaris d’extenses plantacions sinó com a simples “agricultores”. Aquesta consideració feia que Joaquim Rodríguez Barrera projectés la nova entitat com una mena de gran sindicat colonial quan, en el fons, s’acostava molt més a una patronal empresarial.

Durant el mes de juny de 1923 també mantingué correspondència amb el seu amic Armando Ligeró, en aquell moment president de la *Cámara* i, per tant, resident a Bioko. En aquestes cartes, Rodríguez Barrera li anunciava que estaven treballant a bon ritme per crear una entitat “que tiene por objeto la unión de los agricultores de Fernando Poo y la defensa de sus intereses, en lo que especialmente concierne a la remuneradora colocación de sus productos”.⁴⁴⁹

Aquesta nova entitat, de fet, no havia de diferir gaire de l’antic consorci ja que l’objectiu era bàsicament el mateix: a partir d’unes classificacions de la qualitat del cacau, fixar uns preus que si se seguïen al peu de la lletra per tots els associats, havien de permetre una certa recuperació i estabilització del mercat. Però aquest cop l’enfocament presentava matisos importants. Es pretenia reforçar la institució des de la base, posant èmfasi en que havien d’ésser els terratinents sense capacitat comercial qui obliguessin als comerciants als quals consignaven el seu cacau (embarcadors i receptors) a vendre’l complint *stricto sensu* les fixacions de qualitat i preu marcades per la *Unión*. Així mateix, Rodríguez Barrera creia que el nou projecte calia dotar-lo d’una estructura institucional molt més robusta que no pas el “pacte d’honor” que havia pretès el Consorci de Receptores. Això implicava, entre d’altres, crear una junta directiva col·legiada per una assemblea de terratinents i diverses comissions on hi fossin representats tots els actors en joc. En definitiva, fer de la classificació de la qualitat cacau i la fixació de preus una arma al servei de l’agricultura i el comerç colonial, que generés punts de consens i deixés desmarcats aquells que pretenien anar per lliure.

⁴⁴⁸ *Bases para la constitución de la Unión*. 26 de Gener de 1923. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 11.

⁴⁴⁹ *Correspondencia remitida a la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo. Desde 1923 hasta 1929*. 15 i 21 de juny de 1923. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 11.

Finalment, aquesta organització prengué el nom de Unión de Agricultores de Fernando Poo (posteriorment Unión de Agricultores de la Guinea Espanyola) i va néixer oficialment el 14 d'agost de 1923.

Amb la seva creació es tanca un període de l'africanisme guineà que, malgrat èxits puntuals com l'establiment del *cupo*, no havia aconseguit trobar un consens generalitzat dins l'agricultura i el comerç del cacau. La Unión de Agricultores de la Guinea Española serà una organització creada amb la voluntat d'ordenar i rendibilitzar aquestes activitats i fer un salt endavant en els conflictes que havien limitat la capacitat d'acció de les entitats fins al moment creades. Els seus èxits seran clars, ja que durant la dècada de 1920 l'agricultura i el comerç del cacau viuran el seu període de màxima esplendor. Tanmateix, la vida i obra de la Unión de Agricultores no estigué exempta dels xocs d'interessos entre els actors en joc, així com les contradiccions i conflictes inherents al desenvolupament de l'agricultura colonial a l'illa. Aquests aspectes, amb el màxim detall possible, intentarem desxifrar-los en els dos capítols següents.

4. LA UNIÓN DE AGRICULTORES DE LA GUINEA ESPAÑOLA. DE LA FUNDACIÓ A LA PRIMERA CRISI INTERNA (1924-1931)

4.1 Els inicis convulsos de la Unión de Agricultores (1924-1925)

4.1.1 Estructuració, funcionament i membres

Tot i que oficialment l'origen de la Unión de Agricultores de Fernando Poo (posteriorment Unión de Agricultores de la Guinea Española) el situem l'agost de 1923, la seva activitat no es va consolidar fins un any més tard. Abans de ressenyar quins foren els seus primers passos, però, és necessari repassar els documents organitzatius (estatuts i reglament) que expliquen quina fou la seva composició interna així com de quina manera es plantejava i regulava el seu funcionament.

Els primers estatuts del quals es dotà la Unión de Agricultores (*Unión* d'ara en endavant) recollien els dos principals objectius pel qual s'havia creat l'entitat. Així, l'article 2, més enllà de reconèixer que “el objeto de la asociación será la defensa y fomento de los intereses de los agricultores”, explicitava que concretament es buscava “procurar la buena colocación de los productos y estimular el mayor consumo de los mismos en el mercado español”, així com “armonizar los intereses de los distintos mercados peninsulares de exportación de cacao procedentes de dichas posesiones”.⁴⁵⁰ Tot i que com a tercer objectiu específic s'obria la porta a que la *Unión* actués com a cooperativa de crèdit entre els associats, aquest punt, que anava encaminat a solucionar un dels problemes més antics de l'economia colonial, mai es va acabar concretant. Així doncs, cal entendre que la *Unión* ja des d'un bon inici es plantejà com una entitat amb una finalitat més comercial que agrícola, per bé que el seu primer president (Joaquim Rodríguez Barrera) no renuncià mai, com veurem més endavant, a utilitzar la *Unión* com a plataforma de pressió perquè els agricultors milloressin la qualitat de les seves plantacions.

A nivell intern la seva estructura fou senzilla i força centralitzada. Es dotà d'una junta de govern (article 6) formada per un president (Joaquim Rodríguez Barrera), un

⁴⁵⁰ *Estatutos de la Unión de Agricultores de Fernando Poo*. Arxiu Nacional de Catalunya, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 1.

secretari (Francisco de P. González) i un tresorer (Manuel Monteiro), que calia renovar anualment en una assemblea general de socis que s'havia de dur a terme l'octubre de cada any, un cop acabada la collita. Cal apuntar que malgrat alguns terratinents residien a la colònia, totes les assemblees generals es van celebrar a Barcelona, limitant així la participació d'una part important dels associats. De fet, en moltes assemblees generals s'exercia el vot delegat, i alguns terratinents votaven en representació d'altres. Com que entre les assemblees generals no existia cap altre òrgan de participació (a excepció d'alguna assemblea general extraordinària), podem considerar que la junta de govern tenia un gran marge d'actuació.

Molt més interessant que els estatuts (pel volum d'informació que proporciona) és el reglament intern de l'entitat. Aprovat l'octubre de 1923 establia els mecanismes de funcionament així com les funcions de les comissions de les quals es dotava.⁴⁵¹ En línies generals el que es destreu d'aquest document és la clara voluntat de la *Unión* d'erigir-se en un gran sindicat de vendes, exercint un control absolut sobre el comerç del cacau procedent de Bioko. Per exemple, s'establia que quan un vapor de la Compañía Trasatlántica arribava al primer port peninsular (Cadis), la *Unión* havia d'emetre un "aviso" al comerciants (receptors) perquè aquests passessin una relació de les marques i quantitats que volien comprar. De totes les marques seleccionades, la *Unión* es comprometia a fer una classificació en funció de la qualitat d'una mostra del producte que s'agafava al mateix port de Barcelona. La classificació del cacau es feia seguint els mateixos paràmetres que havia utilitzat el Consorcio de Receptores (Extra, 5, 4, 3, 2, 1 i Bata) i requeia sobre una comissió classificadora formada pels mateixos membres de la junta de govern (president, secretari i tresorer).⁴⁵²

Un cop feta aquesta tasca, una comissió revisora (formada per dos altres membres de la *Unión* i un representant de les cases comercials receptores) corroboraven les propostes de classificació realitzades. Només en el cas que la comissió revisora proposés una classificació inferior a la realitzada per la comissió classificadora, les dues comissions havien d'intentar solucionar les desavinences per la via del consens, i només si aquest

⁴⁵¹ *Reglamento Interior de la Unión de Agricultores de Fernando Poo*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 11.

⁴⁵² El cacau "Bata" era aquell que era cultivat en les poques finques de cacau que hi havia a la zona continental de Río Muni. Per les condicions geològiques del terreny i pel tipus de propietaris de les finques (generalment africà) es considerava el cacau de més baixa qualitat.

finalment no era possible, es contemplava una votació on, en cas d'empat, el vot del president comptava doble.⁴⁵³

Un cop duta a terme la classificació del cacau, sobre la qual no s'especificava el temps per realitzar-la, tot i que s'entén que no havia de ser excessiu per agilitzar el màxim les vendes, les dues comissions s'havien de reunir per proposar uns preus de venda en funció de les qualitats. Aquest punt, que sempre era el més delicat, es realitzava “teniendo en cuenta los precios de los cacaos similares, el estado del mercado y demás circunstancias pertinentes”.⁴⁵⁴ A partir d'aquí, la *Unión* contemplava un període de 24 hores perquè els receptors emetessin les seves queixes i, si era el cas, proposar alguna modificació en les fixacions.

També cal apuntar altres aspectes del reglament intern que demostrin la voluntat controladora de la *Unión*. Per exemple, tot i actuar des de Barcelona, la *Unión* es comprometia a fixar les qualitats dels cacaos que anaven a altres ports, encara que en un inici les quantitats que s'hi desembarcaven eren mínimes. Així mateix, el reglament recollia que els receptors tenien l'obligació de comunicar a la *Unión* com els hi anaven les vendes i les quantitats de cacau que tenien en estoc, informació clau a l'hora d'establir els preus.

En la correspondència enviada als primers socis de la *Unión*, es veu clarament com aquest objectiu requeria un pacte ferm entre grans terratinents. Per això a inicis de 1924 se'ls envià una circular on es demanava que explicitessin a quins comerciants (receptors) tenien consignats els seus productes. Així mateix, se'ls emplaçava a firmar un document que autoritzava a la *Unión* a comprovar si les cases receptores complien els preus establerts. El document s'expressava de la forma següent:

“Autorizo a dicha UNIÓN DE AGRICULTORES DE LA GUINEA ESPAÑOLA, para que por medio de su Presidente o de la persona o personas que se designen por acuerdo de la Junta de Gobierno, pueda hacer cuantas investigaciones y averiguaciones sean necesarias para la comprobación de que por mi parte y la de mis receptores y

⁴⁵³ *Reglamento Interior de la Unión de Agricultores de Fernando Poo*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 11.

⁴⁵⁴ *Ibidem*.

mandatarios se cumplen fielmente las obligaciones y compromisos a que se ha hecho mención anteriormente

A este objeto, por la presente ruego a todo aquél que en cualquier forma le consigne o consignase yo cacao, aun cuando particularmente no le hubiese dado cuenta de esta mi firme voluntad y determinación, ponga a la vista de quien o quienes estén autorizados para ello, según lo dicho anteriormente, cuantos documentos y comprobantes conmigo relacionados puedan solicitarse, mostrando en caso necesario los sacos de mi propiedad que tenga almacenados.”⁴⁵⁵

Malauradament, no tenim una llista d'associats dels primers anys d'existència de la *Unión* i no podem saber amb exactitud quants terratinents s'hi afiliaren i en quin moment ho feren. Tanmateix, sí que disposem d'un registre d'associats del període comprès entre 1929 i 1935. Si tenim en compte que el 1929 es va dur a terme una petita modificació en les bases de la *Unión* que obligà a que tots els membres les firmessin, podríem considerar que la majoria de terratinents (o raons socials) que apareixen registrats com a sòcis aquell any, ja ho devien de ser en anys anteriors. Per aquest motiu, en la taula 40 he intentat fer una aproximació al nombre i fisonomia dels seus associats. En primer lloc resulta útil per situar els socis en funció del seu lloc de residència. Com podem observar el nombre d'associats era reduït (29) i la majoria dels quals (20) eren barcelonins (o tenien la seu principal de la seva empresa en aquesta ciutat). Sobre els terratinents i comerciants barcelonins també recaigueren els càrrecs directius entre el període 1923-1929, ja que de les 11 persones o raons socials que ocuparen algun lloc de responsabilitat (Junta Directiva, Junta Classificadora o Junta Revisora) només dos (Joaquín Mallo i la Compañía Colonial de África) no procedien de la ciutat comtal. En aquest aspecte cal destacar que durant aquest període la presidència de l'entitat va recaure de forma ininterrompuda sobre Joaquim Rodríguez Barrera, líder indiscutible de la *Unión*.

Així mateix he intentat desxifrar el pes d'aquestes persones dins l'agricultura colonial. D'aquesta manera he buscat en els registres de propietat de 1928 quantes hectàrees posseïen cada una d'elles. Malgrat no he pogut completar totalment la taula, la imatge

⁴⁵⁵ *Cartas y circulares 1924-1935*. 15 de març de 1924. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

que ens proporciona és força clara: la majoria de membres de la *Unión* eren mitjans i sobretot grans terratinents amb plantacions que superaven les 100 hectàrees. Tanmateix, entre els terratinents barcelonins no hi havia les propietats *unionistes* més grans, ja que aquestes requereien sobre capitals madrilenys (Joaquín Mallo i Compañía Colonial de África). Aquestes dues cases agrícoles s'enfortiren molt durant la dècada de 1920 i acabaren sent, com veurem més endavant, les principals veus discordants dins l'entitat fins al punt de provocar una greu crisi i posterior escissió.

Per últim he corroborat com la majoria de membres de la *Unión* responien al perfil de terratinent embarcador (terratinent que venia producció pròpia i procedent d'altres terratinents), però no de receptor. Això no treu que alguns dels seus membres sí que ho fossin, fet que encara feia més complexa la situació i la presa de decisions sobre les fixacions de preus. Així mateix, cal destacar que bona part dels terratinents fernandins i portuguesos no entraren a formar part de la *Unión*, segurament perquè molts tenien consignada la seva producció a altres embarcadors no associats.

Taula 40. Membres de la Unión de Agricultores de la Guinea Española (1929)

Nom	Domicili	Càrrec directiu	Receptor	Plantacions (hectàrees)
Joaquim Rodríguez Barrera	Barcelona	X	X	296
Alfonso Casajuana Riggs	Barcelona	X		114
Misiones Católicas	Barcelona	X		195
La Vigatana de Fernando Poo	Barcelona	X	X	255
Compañía Colonial de África	Madrid	X	X	922
Bonaventura Roig Serra	Barcelona	X		
Veiga Avendaño	Santa Isabel			200
Vda Monteiro y M. Vila	Barcelona			
Ligero Hermanos	Barcelona	X		155
Gaspar Fuster	Barcelona			147
Iquino y Compañía	Barcelona			
Francisco Pérez e Hijo	Barcelona	X	X	155

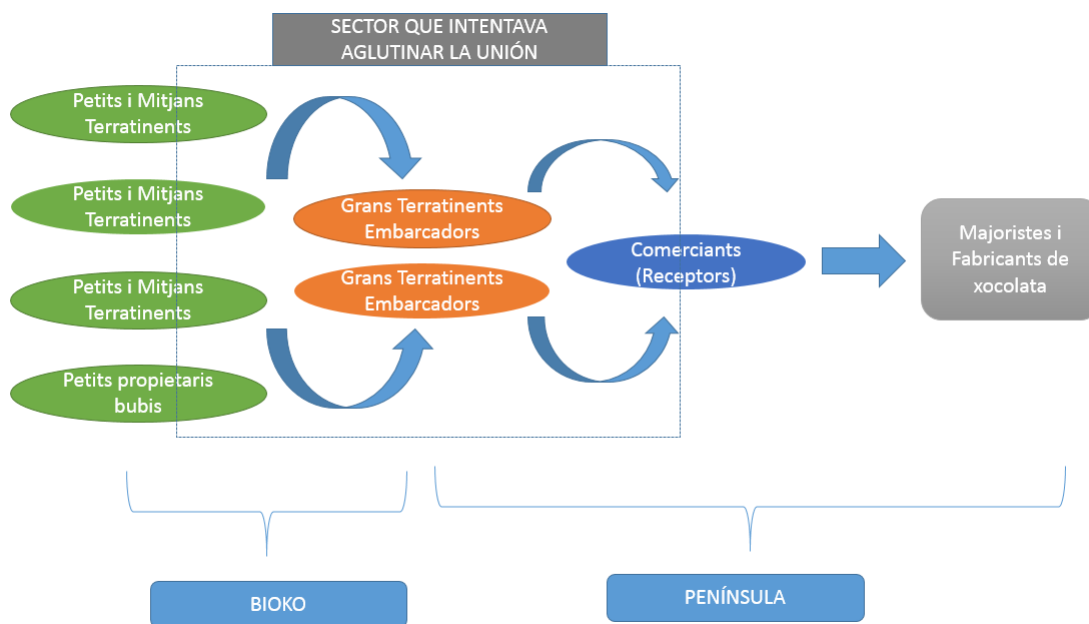
Nom	Domicili	Càrrec directiu	Receptor	Plantacions (hectàrees)
Joaquín Mallo Castán	Madrid	X		845
Domingo M. Vila	Barcelona	X		294
Pérez Benso Hermanos	Barcelona València			145
Parés y Machado	Barcelona	X		257
Antonio Ferndández y Compañía	Barcelona	X		572
Hija de Sebastián Torres	Barcelona	X	X	340
Victoriano Pérez y Antonia Llorens	Barcelona	X		133
Pérez Cia Limitada	Barcelona	X		75
Agustín Domínguez Silva	Barcelona	X		
Salvador Sendrós Roig	Barcelona	X		108
Antonia Llorens de Butiñá	Barcelona	X		133
Guimaraes Limitada	Barcelona Portugal			497

*Font: Elaboració pròpia a partir de *Llibre d'associats*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, 1929-1935. Caixa 3; *Administración principal de Hacienda y Aduanas de los Territorios Españoles del Golfo de Guinea. Padrón de Contribución Territorial Rústica, año 1935*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 11. *Relación jurada de propiedades, 1928*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 10.⁴⁵⁶

Per intentar simplificar el complex entramat de quins eren els perfils que la *Unión* intentava integrar, he intentat elaborar la figura 8 que, a grans trets, vol posar de relleu que l'objectiu de la *Unión* era aglutinar els protagonistes centrals de l'activitat agrícola i comercial del cacau. Així, tot i que alguns petits terratinents en formaven part, la majoria dels seus membres, com ja hem apuntat, eren grans terratinents i comerciants. De la mateixa manera, malgrat alguns comerciants (receptors) en formaven part, aquests majoritàriament també posseïen plantacions a la colònia.

⁴⁵⁶ En els casos de Guimaraes Ltda i Salvador Sendrós s'han agafat les dades de 1935 i per Misiones Católicas les de 1911, ja que no apareixen en la relació jurada de propietats de 1928. Per la resta de membres de la *Unión*, s'han agafat les dades de 1928.

Figura 8. Tipologia de membres de la Unió de Agricultores

*Font: Elaboració pròpia

4.1.2 Els primers efectes de la Unió de Agricultores

Malgrat que com acabem de veure no tenim el cens exacte dels primers anys de la *Unión*, la primera memòria que va escriure l'entitat, que feia referència al període compès entre 1923-25, ja demostra que el percentatge de la producció a mans de terratinents de la *Unión* era molt alt. L'any agrícola 1923-24 entraren a la Península un total de 117.975 sacs de cacau dels quals 92.635 procedien de terratinents de la *Unión*, el que representa un 78,5% sobre el total. Les fixacions dels preus entre els mateixos mesos oscil·laren entre les 3.8 a les 4 Ptes/Kg en les qualitats més altes.⁴⁵⁷ Entre els mesos de desembre de 1924 i maig de 1925 el percentatge de les importacions controlat per la *Unión* varià poc (76%) i els preus es mantingueren entre les 3,98 i les 4,33 Ptes/Kg.⁴⁵⁸ En la correspondència amb els socis, la *Unión* no es cansà de demanar compromís i rectitud a l'hora d'acomplir els acords, demanant-los "la mayor propaganda posible a favor de nuestra UNIÓN DE AGRICULTORES cuyos buenos resultados ya hemos empezado a tocar este año y de la que tanto podemos esperar, pues

⁴⁵⁷ S'entenia per "qualitats altes" el tipus Extra i 5.

⁴⁵⁸ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española (1923-25)*. Pàg. 7, 9 i 10.

por lo que respeta en España se ha consolidado perfectamente y constituye un verdadero organismo de defensa de nuestro producto colonial, el cacao”.⁴⁵⁹

Tanmateix, més enllà d'aquest optimisme, des del primer moment la *Unión* va haver de combatre veus contràries a la seva manera d'actuar. Alguns comerciants i terratinents denunciaren que aquesta entitat es revestia d'una representativitat que, en el fons, no tenia. Les cases alemanyes i angleses foren les que des d'un primer moment es negaren a jugar el joc de la *Unión*. L'empresa Moritz, per exemple, la tercera en importància en la collita de 1923-24 i una de les principals cases receptores, aconseguí mantenir relacions amb terratinents que no entraren a formar part de la *Unión*. De fet, dels 2.596 sacs de cacau que importà la casa alemanya en aquell període, només 184 procedien de terratinents adscrits a l'entitat barcelonina. La *Unión* presentà l'actitud de la casa Moritz com un autèntic desafiament i advertí als terratinents que mantinguessin tractes amb aquesta casa que “se les dejará de clasificar sus cacaos y por lo tanto sus clientes o remitentes no tendrán la garantía que para los agricultores representa la actuación de la UNIÓN”.⁴⁶⁰

Tanmateix, no tot el problema venia de les cases estrangeres, ja que alguns terratinents i comerciants barcelonins tampoc estigueren d'acord amb l'intervencionisme de la *Unión*. En les primeres dades que ofereix la *Unión* en les seves memòries anuals sobta no trobar-hi empreses importants com La Vigatana, Pérez y Compañía (no confondre amb Antonio Pérez López) o Ramón Goula.⁴⁶¹ Aquest darrer potser fou la veu discordant més paradigmàtica i sobre el qual tenim més informació. Sembla ser que les tibantors entre Ramón Goula i els promotors de la *Unión* (sobretot Joaquim Rodríguez i Antonio Pérez) provenien dels darrers dies del Consorcio de Receptores. De fet, el primer acusava a Antonio Pérez d'haver-se quedat amb fons propis de l'entitat quan aquesta entrà en crisi, mentre que aquest acusava Ramón Goula de ser un dels culpables de trencar amb el “pacte d'honor” sobre les fixacions de preus que havia fet l'entitat durant el 1921 i el 1922. Ramón Goula és negà a formar part de la *Unión* i a principis de 1924 es traslladà a la colònia per fer propaganda entre els terratinents perquè no només no en

⁴⁵⁹ *Cartas y circulares 1924-1935*. 15 de maig de 1924. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12

⁴⁶⁰ *Cartas y circulares 1924-1935*. 14 de juny de 1924. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12

⁴⁶¹ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española (1923-1925)*. Apéndice.

formessin part, sinó perquè consignessin el seu cacau a receptors que, com ell o Moritz, anaven per lliure.

Sembla ser que un dels esquers utilitzats per Ramón Goula fou comprar-los el cacau a un preu superior al fixat per la *Unión*. Aquesta, per contrarestar les accions del comerciant barceloní, advertí als terratinents que “no deje de prevenir a su representante, receptor o comisionista si lo tiene, que no se aparte de las instrucciones que le de la UNIÓN, especialmente en lo tocante a los precios, ya que este es el escollo por donde, lo mismo por más que por menos, podría perecer nuestra entidad”, i sobretot intentà convèncer a aquells terratinents que tradicionalment havien consignat el seu cacau a Ramón Goula de que canviessin de parer.⁴⁶² Uns mesos més tard, tot i que no es menciona directament el seu nom, se l’acusà de fomentar vendes a la baixa, sobre les quals la *Unión* llençà una dura amenaça als terratinents per evitar desercions. En una carta dirigida als socis, la junta de govern s’expressà amb les següents paraules:

“Por aquí se dice que hay quien ha autorizado a su receptor que venda por debajo de los precios fijados por la UNIÓN y si esto es cierto, sepa el culpable que a parte que será descubierto, pues se están haciendo activas gestiones para ello y entonces será conocido su nombre con el inri de traidor por todos los demás agricultores, (también) trabaja para la desecha de nuestra UNIÓN que tantos beneficios está reportando a la colonia.”⁴⁶³

Finalment, però, sembla que les prèdiques de Ramón Goula no van triomfar gaire, ja que gran part d’aquests terratinents es van afiliar a la *Unión* i, malgrat les amenaces d’incomplir els preus marcats, finalment el comerciant barceloní va acabar acatant-los.

El cas de Ramón Goula o Moritz ens permet veure que l’èxit de la *Unión* no es fomentava en el control de les cases receptores (com havia fet el Consorcio), sinó sobre els principals terratinents de l’illa. Com hem vist, les pressions no anaven dirigides al comerciant barceloní o la casa alemanya, sinó als grans terratinents (embarcadors) que els hi venien el seu producte. Si aquests es comprometien a deixar-se fixar la qualitat i

⁴⁶² *Correspondencia remitida a la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo. Desde 1923 hasta 1929.* 18 d’abril de 1924. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁴⁶³ *Cartas y circulares 1924-1935.* 17 d’abril i 14 de maig de 1925. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

els preus del seu cacau per la *Unión*, el marge de desafecció d'aquests grans comerciants es reduïa. Així mateix, si el nombre de terratinents adscrits a la *Unión* (i la producció resultant) representava un percentatge alt sobre el total, la capacitat de desestabilitzar el mercat que podien exercir aquests comerciants (saltant-se a l'alta o a la baixa les fixacions de la *Unión*) era també limitada. De fet, si observem la taula 41 veurem com durant els anys d'existència de la *Unión*, els percentatges totals de producció adscrita van ser àmpliament majoritaris i oscil·laren entre el 65 i el 80%. Només un any (1931-32) la quantitat de cacau adscrit a la *Unión* fou notablement inferior (53%). Aquest any, com veurem posteriorment, l'entitat va haver d'afrontar una de les seves majors crisis internes que acabà amb una part important dels seus socis donant-se de baixa i apostant per crear una nova entitat.

Taula 41. Importació de cacau adscrita a la Unión de Agricultores, 1923-35 (en tones)

Anys	Importació total de cacau (tones)	Importació adscrita a la Unión (tones)	Percentatge sobre el total
1923-24	6.387	5.015	78,51%
1924-25	6.039	4.604	76,24%
1925-26	6.304	4.504	71,44%
1926-27	6.328	4.599	72,68%
1927-28	7.855	5.152	65,58%
1928-29	7.516	5.060	67,32%
1929-30	9.275	6.970	75,14%
1930-31	8.195	6.086	74,27%
1931-32	8.827	4.682	53,04%
1932-33	10.240	6.577	64,23%
1933-34	10.684	8.543	79,95%
1934-35	10.844	8.153	75,18%

*Font: Elaboració pròpia a partir de la *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. (1923-36)

Repassant els resums estadístics que oferia anualment la memòria de la *Unión* es fàcil descobrir com molts receptors controlaven una part dels sacs de cacau que estaven adscrits a les fixacions de la *Unión* i una altra part (sovint molt més reduïda) que

procedia de terratinents no socis de la *Unión*. En aquest aspecte, les cases receptores que durant la dècada de 1920 mantingueren una millor relació amb els terratinents no adscrits i que per tant escaparen del control de la *Unión* foren les estrangeres (Moritz, Haddock i més endavant African Eastern), les quals no seria d'estranyar que reexportessin part d'aquest cacau a ports europeus.

Qui tampoc no sembla que ajudà gaire a consolidar la nova entitat fou *La Voz de Fernando Poo*, ja que en cap dels seus números de 1924 es féu ressò de l'existència de la *Unión*. Val a dir, però, que la revista estava en un dels seus moments més baixos després de que el març de 1922 morís el seu emblemàtic director, Francisco López Canto. La direcció passà a mans del seu cunyat, M. López Herrera, que durant alguns números traslladà la direcció a Madrid i a Girona, per posteriorment tornar a la ciutat comtal. Joaquim Rodríguez Barrera, que sempre havia mantingut una bona relació amb López Canto, intentà aprofitar el mal moment que passava la publicació per convertir-la en l'òrgan oficial de la *Unión*, però la idea no prosperà. Malgrat no hem pogut desxifrar els motius exactes, tot sembla indicar que López Herrera rebé pressions de sectors contraris a la *Unión* per no deixar-se absorbir. En vistes de la negativa, Joaquim Rodríguez, intentà crear una publicació pròpia que havia de portar per títol *Fernando Poo y la Guinea Espanyola*. Tanmateix, aquesta publicació mai es materialitzà, més enllà d'un primer número experimental on buscava subscriptors i anunciant.⁴⁶⁴ A partir de 1926, quan la consolidació de la *Unión* fou un fet, la relació amb *La Voz de Fernando Poo* passà a normalitzar-se. Un any més tard, la direcció de *La Voz de Fernando Poo* sí que acceptà ser considerada òrgan oficial de la *Unión*, tot i que al mateix temps també ho era de la *Cámara*.⁴⁶⁵

Per últim cal fer referència a quina fou l'actitud dels fabricants de xocolata davant del naixement de la *Unión*. Bona part d'aquests, agrupats al voltant de la Asociación de Fabricantes de Chocolates de España (AFCE), presentaren una instància al govern espanyol denunciant que l'únic objectiu de la *Unión* era el monopolitzar el comerç del cacau al mateix temps que s'estranyava que la nova entitat utilitzés el nom

⁴⁶⁴ *Fernando Poo y la Guinea Española. Órgano de la Delegación en España de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 15.

⁴⁶⁵ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 370. Juliol de 1927. Pàg. 1.

“agricultores” quan en realitat era una entitat liderada des de Barcelona per persones que responien més al perfil de comerciant. En paraules de la AFCE

“Para evitar a todo trance que pueda existir la libre competencia entre los productores y que el precio se regule mediante la oferta y la demanda [la *Unión*] se constituye [en] una especie de trust que, en combinación con la titulada Cámara Agrícola de Fernando Poo, constituye una organización formidable que ejerce presión sobre los productores para que cada cosecha vaya a una sola mano que clasifique y fije los precios (...). Para conseguir la unión completa no se ha vacilado en perseguir a las dos casas extranjeras con intereses creados en la isla, y que desde el primer momento repudiaron la formación del trust (...).⁴⁶⁶

Així mateix, la AFCE denunciava el que considerava un excés de victimisme dels terratinents i comerciants de cacau i recordava a les autoritats públiques que “se argumenta por parte de los confabulados en la mala situación financiera de los agricultores de Fernando Poo, cuando es notorio que existen cosecheros que hace veinte años han salido de España sin un céntimo y hoy son millonarios”. Al mateix temps intentava fer aflorar les disputes entre grans i petits terratinents, deixant clar que “la unión no ha nacido de los pequeños agricultores sino de los grandes cosecheros (...) y que podrán ahora especular más fácilmente con la mercancía retirándola del mercado nacional y enrareciendo las ofertas para provocar la elevación de los precios.”⁴⁶⁷

De fet, els fabricants de xocolata buscaren desprestigiar la tasca de la *Unión* desd'un bon inici. Davant d'unes fixacions de preus que trobaren desorbitades, no dubtaren en negar-se a comprar cacau guineà i adquirir-ne procedent d'altres territoris africans, encara que fos a un cost superior. Alguns majoristes també intentaren boicotejar les fixacions de preu a base de negar-se a comprar cacau durant un mes seguit amb l'objectiu de buscar una baixada substancial dels preus. Davant d'aquestes pràctiques, la *Unión* s'esmerçà a llençar un missatge de calma als seus associats, justificant que

⁴⁶⁶ *Unión de Agricultores*. Promoció i defensa (1923-1936 s/d. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

⁴⁶⁷ *Ibidem*.

aquestes accions no podrien perdurar en excés, ja que “ni almacenistas ni chocolateros tienen repuesto alguno y van, por consiguiente, al día.”⁴⁶⁸

Tanmateix, la *Unión* no es quedà de braços plegats i respongué per escrit a les autoritats espanyoles els retrets de la AFCE que, des del seu punt de vista, eren “gratuitos, ofensivos, tendenciosos e inexactos”. Els recordava que els terratinents de Bioko eren “tan españoles como los trigueros castellanos”, pero que ells havien d’afrontar unes dificultats afegides (principalment aranzelàries) que altres productors espanyols no tenien. També intentà deixar clar que l’ingrés a la *Unión* no era obligatori “no existiendo sanción para los que contravengan su reglamento” i exposava que les cases estrangeres i les que no havien entrat a la *Unión* finalment havien venut els seu producte als preus marcats per l’entitat, “lo cual demuestra que los han considerado justos y equitativos”⁴⁶⁹

Per últim, la *Unión* també presentà un breu estudi sobre la rendibilitat del cacau que intentava desacreditar els arguments dels xocolaters. A grans trets sostenia que el marge de benefici amb les primeres fixacions proposades arribava amb prou feines a una pesseta per quilogram si es tenien en compte totes les despeses que el cultiu i transport del cacau generaven. Així mateix, no se n’està de reclamar a les autoritats que controlessin la fabricació de la xocolata, ja que els fabricants tendien a respondre a l’augment de preus amb una reducció de la quantitat de cacau per elaborar el producte.⁴⁷⁰

Malgrat aquesta contundent resposta, cal apuntar que les pressions dels xocolaters tingueren un efecte desestabilitzador dins l’entitat. Bona mostra d’aquest fet el trobem el 1925, quan Joaquim Rodríguez Barrera es veié obligat a convocar una assemblea extraordinària per buscar el màxim consens en la fixació de preus. En aquesta reunió es veu clarament com alguns dels associats mostraren la seva disconformitat amb unes fixacions que consideraven massa altes i que dificultaven les vendes. Al mateix temps, alertaven que uns preus massa elevats podien facilitar que els comerciants que es negaven a entrar a la *Unión* (fent referència explícita a Ramón Goula) venguessin el seu

⁴⁶⁸ *Cartas y circulares 1924-1935*. 17 d’abril i 14 de maig de 1925. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁴⁶⁹ *Unión de Agricultores*. Promoció i defensa (1923-1936). ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4

⁴⁷⁰ *Ibidem*.

producte per sota els preus marcats. En tota aquesta discussió també es pot observar l'alt grau de subjectivitat (i especulació) que els diferents terratinents utilitzaven per justificar els seus punts de vista, fent difícil arribar a consensos.⁴⁷¹

4.1.3 La lluita per la millora de la qualitat del cacau

Com dèiem al principi del capítol, malgrat la *Unión* es creà com una entitat amb finalitats bàsicament comercials, Joaquim Rodríguez Barrera ràpidament va veure que per vetllar per la bona col·locació del cacau al mercat espanyol era necessari millorar la seva qualitat per acabar amb l'estigma que encara pesava sobre el cacau guineà. En una de les primeres circulars enviades als socis, la *Unión* advertia que aquesta millora era la peça clau perquè “día a día vaya acreditándose nuestra producción colonial, contrarrestando así la introducción de otros cacaos extranjeros en la Metrópolis”.⁴⁷²

Les primeres classificacions que dugué a terme la *Unión* demostraren que gran part del cacau que arribava a Barcelona ho feia en unes condicions força dolentes, fins el punt que es temia que una revisió de les autoritats sanitàries obligués a llençar una part important de la producció. Un dels problemes principals era que una part important del cacau, en origen, no havia estat degudament assecat i durant el viatge començava a podrir-se per culpa de la humitat acumulada.

A més a més, hem de tenir en compte que a partir de la dècada de 1920 l'amenaça per la importació de cacau guineà ja no era tan sols el que procedia de l'Amèrica Llatina sinó el que es podia importar de colònies africanes que, en general, tenien un cost inferior. De fet, el 1925 la pròpia *Unión* reconeixia que la fixació de preus ja es feia més en funció del cacau procedent d'Accra (Costa de l'Or) que no pas el de Guayaquil (Ecuador). Per evitar que la diferència de la qualitat no acabés fent insuficient el marge aranzelari que protegia el cacau guineà a través del *cupó*, la *Unión* aspirava a que tot el cacau que arribés a la península fos de qualitat Extra o Tipus 5, argumentant que només

⁴⁷¹ *Actas del pleno de asociados de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. 13 de març de 1925 ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 11.

⁴⁷² *Copiador diario* (1923-24). 14 d'abril de 1924. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 14.

així es podria “competir de una manera franca con el Accra, que realmente es nuestro enemigo en el mercado.”⁴⁷³

Si observem la taula 42, veurem com la preocupació estava més que justificada, ja que només el 43% del cacau era classificat en els tipus considerats superiors (Extra i Tipus 5), mentre que més de la meitat era considerat de qualitat baixa (tipus 4 i inferiors)

Taula 42. Classificació del cacau feta per la Unión de Agricultores, 1924-25

Qualitat	Número de sacs	Percentatge
Extra	1.194	9,17%
Tipus 5	4.539	34,85%
Tipus 4	4.346	33,36%
Tipus 3	1.496	11,48%
Tipus 2	713	5,47%
Tipus 1	107	0,82%
Bata	156	1,20%
Sense classificar	475	3,65%
Total	13.026	100%

*Font: Elaboració pròpia a partir de la *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española. (1923-25). Apéndice.*⁴⁷⁴

Aquest fet, ajudaria entendre perquè el mateix 1924 Joaquim Rodríguez Barrera va publicar el llibre *El Manual del Agricultor en Fernando Poo. El cacao*, una obra que amb els anys esdevindria el llibre de referència en llengua castellana sobre el cultiu d'aquest producte. En el pròleg, Joaquim Rodríguez Barrera reconeixia que un dels motius que l'havia portat a escriure el llibre era la manca total d'obres de referència a l'Estat espanyol sobre aquesta temàtica, fet que l'havia obligat a buscar estudis publicats en d'altres països:

“Antiguo agricultor de Fernando Poo, como es sabido, que ha cuidado personal y prácticamente muchos años en sus fincas y curtido por tanto por la experiencia que antes decía, créome en el deber de aportar el grano de arena de mi modesta cooperación al desenvolvimiento de nuestras amadas Colonias, dando a conocer los trabajos que

⁴⁷³ *Cartas y circulares 1924-1935*. 17 d'agost de 1925. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁴⁷⁴ Aquesta classificació pertany als mesos compresos entre el juny i l'octubre de 1924.

sobre los cultivos tropicales tengo hechos, basados en mi práctica colonial, y en el estudio comparativo de lo que hacen en otros países de similares latitudes e idénticos productos, adaptándolos a las condiciones y circunstancias de Fernando Poo y demás territorios adyacentes.”⁴⁷⁵

En la primera part de l’obra, Joaquim Rodríguez Barrera es dedicà a analitzar tots els passos necessaris per establir de manera adequada una plantació de cacau. No només pel que feia a la plantació i recol·lecció del producte, sinó a la totalitat dels seus processos (fermentació, assecat i emmagatzematge). En la segona part, exposava quins eren els principals “enemics” del cacau, tant des del punt de vista parasitari com animal (bàsicament rates i esquirols). Entre tots, el que més preocupava a l’illa era el de l’anomenada “piña negra del cacao”, produïda per un fong (*Phitophthora Faberi*) que afectava tant l’escorça com la polpa del cacau, podrint de manera ràpida el fruit. Per evitar la ràpida propagació de la malaltia, Rodríguez Barrera proposava “quemar (las) ramas y frutas atacadas o echándolas al pudridero espolvoreadas con cal y curar las heridas que se produzcan al cortar las ramas con alquitrán vegetal”.⁴⁷⁶ Així mateix, Rodríguez Barrera proposà una sèrie d’insecticides, entre els quals destacava la barreja de “nicotina de tabaco con caldo Bordelés” (barreja de sulfat cúpric i calç hidratada).⁴⁷⁷ Totes aquestes informacions recollides en el llibre, s’utilitzaren també en les comunicacions entre la *Unión* i els seus associats, amb la voluntat ferma d’incidir en la millora del producte.

Si observem la taula 43, veurem com al llarg de la dècada de 1920 el percentatge de cacau classificats com a categoria Extra o Tipus 5 va anar en augment, situant-se al voltant del 60% de la producció, fet que demostraria fins quin punt la insistència del president de la *Unión* en aquesta temàtica fou important.

⁴⁷⁵ Rodríguez Barrera (1924). Pàg. 12.

⁴⁷⁶ Rodríguez Barrera (1924). Pàg. 90.

⁴⁷⁷ Rodríguez Barrera (1924). Pàg. 87.

Taula 43. Percentatge de cacau de qualitats altes, 1924-30

Qualitat	1924-25	1925-26	1926-27	1927-28	1928-1929	1929-30
Extra	9,17	9,40	4,70	8,08	3,21	7,67
Tipus 5	34,85	48,46	49,90	50,86	53,58	50,67
Total	44,02	57,86	54,60	58,94	56,79	58,34

*Font: Elaboració pròpia a partir de la *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. (1923-30)

La feina endegada per Joaquim Rodríguez tingué fins i tot ressò fora de l'àmbit espanyol. L'any 1930, per exemple, fou convidat al congrés internacional d'agricultura tropical que se celebrà a Amberes amb l'objectiu que expliqués com s'havien dut a terme les millores agrícoles a les plantacions de l'illa de Bioko. En la seva ponència, Joaquim Rodríguez exposà tres millores clau que, des del seu punt de vista, havien aconseguit optimitzar les plantacions en els darrers anys. En primer lloc explicava el procés de selecció del fruit, que havia de ser curós i molt selectiu, fins a trobar la varietat que millor s'adaptés a les condicions climàtiques de l'illa. En segon lloc, exposava les millores sobre la poda dels arbres que s'havien fet en els darrers anys, a base de tallar de manera selectiva “tres de las seis ramas más débiles” per evitar que “se produzca sobre el árbol una exagerada sombra” i “quitando al árbol todo lo que merme de su fuerza y que necesita para desarrollar las piñas de cacao”. Per últim, la seva ponència abordava la qüestió dels inserts (*injertos*), una tècnica que si bé Joaquim Rodríguez reconeixia que havia estat qüestionada per alguns autors, “a la práctica ha venido a demostrar que era posible y de resultados inmejorables para poder regenerar totalmente una plantación de árboles viejos”. Aquesta acció, segons el conferenciant, s'havia de dur a terme amb brots petits (de 25 a 30 centímetres) procedents dels arbres més robustos.⁴⁷⁸

La ingent tasca de Joaquim Rodríguez Barrera i la *Unión* per millorar la qualitat del cacau guineà no només aconseguí els seus objectius, sinó que a la llarga també tindria un reconeixement institucional. El 5 d'abril de 1930 “por estimarla acreedora de tal distinció gracias a su labor y finalidades”, la Direcció General d'Agricultura va reconèixer la *Unión* com a “Sindicato Agrícola Oficial”, una fita que sempre fou

⁴⁷⁸ *Fires i Congressos 1924-1936*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola. Caixa 4.

utilitzada per la pròpia *Unión* per contrarestar aquells que, més endavant, l'acusaren de ser una entitat més preocupada per aspectes comercials que agrícoles.⁴⁷⁹

4.2 Els anys daurats de la Unión de Agricultores (1926-1929)

4.2.1 Un context polític i econòmic favorable

La fundació de la *Unión* va coincidir amb el naixement d'una nova etapa política a l'Estat espanyol. El 13 de setembre de 1923 el Capità General de Catalunya, Miguel Primo de Rivera, feia un cop d'Estat i instaurava un govern militar a Espanya. Presentant-se com el remei necessari per salvaguardar la monarquia espanyola, l'honor d'un exèrcit marcat per les dures desfetes marroquines, així com per acabar amb els convulsos anys del pistolerisme, Primo de Rivera encetava una etapa política marcada per un autoritarisme polític d'inspiració feixista. A Catalunya, bona part de la burgesia industrial va veure en bons ulls el cop d'Estat ja que el nou règim militar oferia la possibilitat d'acabar amb la inestabilitat social, desarticulant un moviment obrer que, sota els plantejaments anarcosindicalistes de la Confederació Nacional dels Treball (CNT), havia amenaçat l'ordre establert.⁴⁸⁰

A nivell econòmic la dictadura de Primo de Rivera, emulant la Itàlia de Mussolini, s'orientà cap a l'autarquia i potencià, per sobre de tot, les inversions en obres públiques (ampliació i modernització de les comunicacions i els transports). Aquest augment de la despesa pública no es va fer a través d'una major pressió fiscal sinó a partir de l'emissió de deute públic, fet que endeutà enormement l'erari espanyol. Amb aquests plantejaments i prioritats, alguns sectors industrials del país en sortiren molt beneficiats (ciment, metal·lúrgia, química), tot i que molts d'altres (com la indústria agroalimentària) en restaren al marge. Així mateix, el retard del sector agrícola féu que el somni de l'autoabastiment fos un miratge i l'Estat espanyol va continuar depenent, com per exemple amb els cereals, de les importacions estrangeres.

Paral·lelament, cal tenir present el context econòmic internacional dels “feliços anys 20” que va suposar a nivell mundial un fort augment de la demanda que es va traduir en

⁴⁷⁹ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española (1929-30)*. Pàg. 10

⁴⁸⁰ Ben-Ami (2012). Pàg. 33-42. Tamames (2008) Pàg. 71-73.

un creixement del comerç internacional.⁴⁸¹ El context de creixement econòmic de la dècada de 1920 també es va deixar notar al sector xocolater. A Barcelona, per exemple, segons les dades del contribució industrial i de comerç de la ciutat, el nombre de fàbriques de xocolata va passar de 47 el 1917 a les 58 el 1929, màxim històric durant el primer terç del s. XX.⁴⁸² Aquest augment anava lligat a un major consum com a conseqüència del creixement i la transformació urbana que va experimentar la ciutat al llarg d'aquells anys, degut a l'important flux migratori que rebé, passant de 710.335 habitants en 1920 a 1.005.565 el 1930.⁴⁸³

L'arribada de Primo de Rivera també despertà certes esperances al món colonial. El dictador era el nét de Joaquín Primo de Rivera, un dels caps militars que havia participat a la primera expedició espanyola a l'illa de Bioko l'any 1778, i hom podria pensar que amb aquesta herència els territoris guineans van esdevenir un prioritat pel nou govern. Tanmateix, com recorda Gustau Nerín, els principals objectius de Primo de Rivera en matèria colonial es centraven en acabar amb les revoltes rifenyes que tants mals de cap havien generat a l'exèrcit espanyol en els darrers anys.⁴⁸⁴ Tot i així, un cop solucionat amb èxit el problema marroquí a través de la intervenció franco-espanyola a Alhucemas el 1925, els militars africanistes decidiren emprendre una sèrie de reformes que havien d'ajudar a revitalitzar els territoris colonials africans.

Una de les mostres més clares d'aquest canvi de tendència el trobem un any més tard, el 1926, quan es creà la Dirección General de Marruecos y Colonias (DGMC). Aquest nou ens implicava que els afers colonials deixaven de dependre (com ho havien fet des de principis de segle) de la Secció Colonial del Ministeri d'Estat per guanyar més rellevància política dins la Presidència del Govern. Aquest canvi fou altament celebrat tant per la *Unión* com sobretot per la *Cámara* ja que, en el fons, reflectia una de les demandes històriques de l'africanisme guineà des dels primers congressos africanistes.

La presidència de la DGMC va recaure en Francisco Gómez-Jordana Sousa (conegut com a Conde de Jordana), militar africanista i de plena de confiança del dictador. Aquest, al seu torn, nomenà com a nou governador general de la colònia a un altre militar africanista, Miguel Núñez de Prado, que ostentà el càrrec fins l'adveniment de la

⁴⁸¹ Carreras i Tafunell (2010). Pàg. 239-247. Broder (2000). Pàg. 144-149. Surdià (1988). Pàg. 32.

⁴⁸² *Contribución Industrial y de comercio de Barcelona*. (1917 i 1929). Taxes 407-410. ACA.

⁴⁸³ Surdià (1988) Pàg. 32. Maluquer de Motes (1998). Pàg.103

⁴⁸⁴ Nerín (2010). Pàg. 169

Segona República. Aquest fet, lluny de ser anecdòtic, marcà la vida política de la colònia ja que després del llarg mandat d'Àngel Barrera (1910-1924), Núñez de Prado fou, durant el període tractat en aquest treball, el segon governador més longeu en el càrrec. Núñez de Prado també tenia la confiança directa de Primo de Rivera ja que ambdós havien coincidit al Marroc. Així mateix, pertanyia a l'ala més selecta de l'exèrcit (l'aviació) i presumia de provenir d'un llinatge aristocràtic.⁴⁸⁵

Les primeres reaccions dels terratinents i comerciants davant de la nova situació no es feren esperar. Tant la *Unión* com la Delegació de la *Cámara* es felicitaren pels nous nomenaments i aprofitaren per recordar a les noves autoritats colonials el paper marginal que els territoris guineans havien jugat dins la política espanyola.⁴⁸⁶ *La Voz de Fernando Poo* no escatimà en elogis i definí Núñez de Prado com un "hombre libre de prejuicios, dotado de actividad i entusiasmo" i plantejà la nova situació com el naixement d'una nova era.⁴⁸⁷ Veiem-ne un exemple:

"Entre los catalanes que tienen negocios en la Guinea, conocen aquel país y guardan completa fe en su resurgimiento, se comenta con verdadero entusiasmo el nombramiento del nuevo gobernador general (...). El Gobernador no es un gobernador más al que añadir a la lista de los que han desfilado por las posesiones del Golfo de Guinea; es el gobernador que va a gobernar verdaderamente, a satisfacer las necesidades que en ella se sienten, a darle el gigantesco impulso."⁴⁸⁸

Les reverències de *La Voz de Fernando Poo* davant les noves autoritats arribaren fins al paroxisme, ja que fins i tot es publicaren poemes escrits per un tinent coronel de la Guàrdia Civil (Joaquín Fernández Trujillo) on es lloava la figura del nou governador d'una manera absolutament exagerada:

⁴⁸⁵ Nerín (2010). Pàg. 170.

⁴⁸⁶ *Cartas y circulares 1924-1935*. 17 14 d'agost de 1926. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12; *Correspondencia remitida a la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo. Desde 1923 hasta 1929*. 16 de gener de 1926. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁴⁸⁷ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 353. Febrer de 1926. Pàg. 2.

⁴⁸⁸ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 352. Gener de 1926. Pàg. 2.

Esmeralda en bruto estabas,
Nadie en tu valor creyó,
Y Primo de Rivera vio
Las luces que reflejabas.

Para que las aumentaras
Mandó Núñez de Prado
Como artificio encargado
De pulirte por graciosa.

!Té hizo piedra preciosa
Que estaba pronosticado!⁴⁸⁹

Per entendre aquest entusiasme envers les reformes colonials del govern de Primo de Rivera cal tenir en compte diversos factors. No hem d'oblidar, en primer lloc, el caràcter autoritari del nou règim. Aquest fet, implicava que *La Voz de Fernando Poo* estava subjecta a la censura de premsa i per tant durant el període 1923-31 va perdre gran part del seu discurs crític envers les autoritats públiques. En segon lloc també cal valorar que l'arribada de Núñez de Prado significava la fi del llarg mandat d'Ángel Barrera (1910-1924). Aquest governador, com ja hem vist en repetides ocasions, no sempre mantingué una bona relació amb els terratinents i comerciants de cacau i, el que és més important, no dubtà en denunciar algunes de les estratègies seguides per algun d'aquests. Des de criticar les visions excessivament restrictives del *cupo* que defensaven terratinents i comerciants de Barcelona, fins a denunciar la poca activitat que havia tingut la *Cámara* durant els anys de bonança econòmica. Per tant, si bé és cert que ni *La Voz de Fernando Poo*, ni la *Unión*, ni la *Cámara* ni la Delegación de Barcelona aprofitaren el canvi de govern per criticar obertament la gestió d'Ángel Barrera, cert és que hi havia l'esperança que Núñez de Prado seria un governador que mostraria més docilitat amb els grans actius econòmics de la colònia.

De fet, les primeres decisions empreses per Núñez de Prado semblaven encaminades a establir una bona relació, sobretot amb la *Cámara* i la *Unión*. Segurament la disposició

⁴⁸⁹ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 357. Juny de 1926. Pàg. 3-4.

més notòria en aquest aspecte fou l'establiment d'un pressupost extraordinari de 22.785.000 pessetes per a l'any 1927. Aquests diners havien de servir per desenvolupar un ambiciós pla d'infraestructures per tota la colònia en aproximadament 10 anys i entre les obres més primordials s'establia la construcció definitiva d'una carretera que circumval·lés tota l'illa (Santa Isabel-San Carlos-Moka-Concepción). Així mateix es pretenia millorar la xarxa de radiotelegrafia, ampliar els principals hospitals, endegar diversos projectes per eradicar malalties tropicals i crear nous posts militars a la zona continental que afavorissin el control efectiu del territori.⁴⁹⁰ La quantitat del pressupost no era arbitrària ja que s'acostava als 25 milions de pessetes, quantitat que la Delegació de la *Cámara* havia calculat com a necessària per superar els principals dèficits estructurals de la colònia i que havia plantejat sense èxit dos anys abans en forma d'un emprèstit públic que no prosperà.⁴⁹¹

Malgrat que, com analitzarem més endavant, els resultats de les inversions públiques endegades amb aquest pressupost extraordinari foren més que dubtosos, la *Unión* sempre mantingué en públic una gran admiració per la tasca duta a terme pel governador. De fet, en un dels viatges de Núñez de Prado a la península, la *Unión* aprofità per organitzar un dinar en un luxós restaurant barceloní. La memòria de la *Unión* de l'any 1927-28 ho recordava amb aquestes paraules:

“La Unión de Agricultores no faltó asimismo en la acogida íntima y sincera que prodigaron unánimemente los agricultores residentes en Barcelona a nuestro querido Gobernador a su paso por nuestra capital, en el viaje de vuelta a Santa Isabel; tomando un lugar de preferencia en el memorable banquete que con tan numerosa como escogida concurrencia tuvo lugar en su homenaje, en el Restaurant de la *Font del Lleó* de Pedralbes.”⁴⁹²

Per acabar d'establir quins foren els elements de context que ens permeten parlar dels anys daurats de la *Unión*, no ens hem de centrar només canvis polítics (metropolitans i

⁴⁹⁰ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 359. Agost de 1926. Pàg. 4-5.

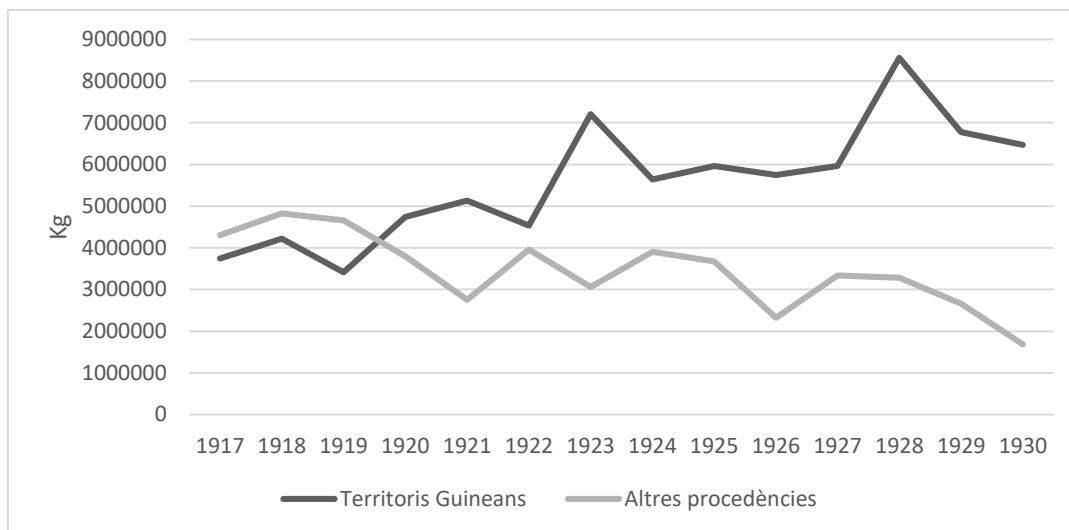
⁴⁹¹ *Cartas, circulares y copias sobrantes. Delegación de la Cámara Agrícola Oficial*. 8 de juliol de 1924. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁴⁹² *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española (1927-28)*. Pàg. 9

colonials) sinó que també cal analitzar els canvis i continuïtats en el camp econòmic. Així doncs, des del meu punt de vista no es pot entendre la consolidació de la *Unión* sense observar quin camí van seguir les polítiques aranzelàries colonials, sobretot les referents al *cupo*. I és que durant els anys 1923 i 1927 la quantitat que quedà protegida pel marge aranzelari quedà fixada en 6.300 tones. Aquesta quantitat, que no es modificà i tampoc tenim constància de que se'n fessin peticions fins el mateix 1927, es va ajustar molt a la producció de l'illa. De fet, aquesta fou lleugerament superior al *cupo* (sobretot la collita de 1925-26), però com que la collita anterior (1924-1925) fou més curta i, a més a més, es van perdre 263.722 quilos pel naufragi del vapor *Ciudad de Cadis* l'octubre de 1924, les autoritats duaneres accediren a completar el *cupo* de l'any 1924-25 amb collita de l'any posterior. Així doncs, amb un *cupo* plenament ajustat a la producció, no només s'evità enviar a l'estranger una part de la producció, sinó que a més a més el marge aranzelari es consolidà com la millor eina per evitar la competència de cacaus estrangers.

Un darrer element que cal apuntar és que, en línies generals, la producció de cacau guineà durant aquests anys fou encara inferior al consum total del cacau a Espanya. Com podem observar en la figura 9, durant la dècada de 1920 es consolidà un canvi de tendència important, ja que per primer cop el cacau procedent dels territoris guineans superà al que provenia d'altres procedències. Tanmateix, això no treu que les importacions estrangeres (sobretot les llatinoamericanes) encara tinguessin un pes important, sobretot les varietats utilitzades per l'elaboració de bombons, per la qual la varietat guineana no era adequada. No obstant, el fet que la producció de cacau guineà durant la dècada de 1920 encara fos inferior al consum espanyol també ajudaria a explicar perquè les fixacions de preu de la *Unión* van tendir a l'alça.

Figura 9. Importacions de cacau a Espanya segons procedència, 1917-1930 (Kg)

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 421. Octubre de 1931. Pàg. 10.

Un exemple clar d'aquest context favorable l'he pogut observar clarament amb una font posterior, datada de 1935. Es tracta d'un informe anònim que intentava comparar la mala situació del comerç del cacau el 1935 amb la bonança dels primers anys de la *Unión*. Aquest informe descrivia amb exactitud com la combinació dels elements analitzats (oferta inferior al consum i l'existència d'un bon marge aranzelari) van ser clau per refermar l'actuació de la *Unión*. Aquest informe exposava com els terratinents i comerciants que no s'adheriren a la *Unión* podien sovint col·locar els seus productes a preus lleugerament inferiors per avançar les seves ventes i estalviar-se despeses d'emmagatzematge. Tanmateix, a la llarga, tots els adherits a la *Unión* acabaven col·locant els seus productes sense més dificultats i seguint fil per randa els preus marcats:

“Dichos precios en los primeros años, fueron en efecto aquellos a que se vendía el cacao de los unionistas, ya que evitaba la competencia entre un porcentaje tan importante como el que dicha entidad agrupaba. Todos tenían la confianza de que tarde o temprano venderían su cacao en España, pues la Colonia producía una cantidad inferior a su consumo de cacao. En la práctica ocurría, que los agricultores no inscritos en la Unión eran los primeros a vender su producto, ya que lo ofrecían algunos céntimos más baratos que los de aquellos (...). Los agrupados en la Unión sufrían alguna demora de

algunos meses en sus ventas, pero de hecho al llegar al final del año agrícola, en 30 de septiembre, todos tenían su cacao vendido y no pesaba sobre la cosecha siguiente cantidad alguna.”⁴⁹³

4.2.2 La consolidació interna

Amb aquest context més favorable, la *Unión* encarà una segona etapa en la qual l’entitat es consolidà. En la memòria de l’any agrícola 1926-27, Joaquim Rodríguez Barrerareconeixia que la *Unión* es disposava a deixar enrere “su primera época, la más difícil sin duda por cuanto en este periodo ha habido de iniciar su labor y sufrir serios contratiempos (...)” i iniciava una “segunda época [en la cual] su gestión ha de ser más provechosa si cabe y para todos más conveniente”.⁴⁹⁴

La correspondència remesa als socis al llarg del 1926 demostra aquest canvi de tendència. En primer lloc, podem observar com els conflictes interns van desaparèixer. Si bé és cert que el percentatge de la producció controlada per la *Unión* va baixar respecte als dos primers anys (d’un 78,5% a un 71,4%), aquest fet no sembla que preocupés en excés a la junta de govern. De fet, la *Unión* es felicitava de que “no solo no habido que lamentar ninguna deserción sino que se han afiliado durante estos últimos tiempos nuevos agricultores”.⁴⁹⁵

Pel que fa les fixacions de preus, aquestes tendiren a moderar-se respecte els anys anteriors, situant-se entre les 3,85 i 3,95 Ptes./Kg en les qualitats altes i sense mostrar cap oscil·lació rellevant al llarg de l’any. En certa manera, sembla com si la *Unión* hagués reconegut que durant els primers dos anys va tibar la corda en excés i aquest fet hagués facilitat l’aparició de veus discordants. De fet, de cara als socis, la *Unión* argumentà que “la prudencia ha aconsejado este año no forzar hasta ahora los precios, los cuales consideramos por hoy reproductivos para el agricultor y asequibles al comprador”.⁴⁹⁶

⁴⁹³ *Propostas i conferències 1935-1936*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

⁴⁹⁴ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. (1926-27). Pàg. 6.

⁴⁹⁵ *Cartas y circulares 1924-1935*. 16 de setembre de 1926 ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁴⁹⁶ *Cartas y circulares 1924-1935*. 14 de gener de 1926. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

Al llarg del 1927 la tendència es mantingué i la imatge que l'entitat transmetia era de màxima estabilitat. Acabada la campanya, es comunicava als associats que “no podemos sino felicitarnos mutuamente por el buen éxito de la misma, ya que todas las existencias se han realizado, y a precios por todos conceptos satisfactorios”.⁴⁹⁷ En la mateixa línia, la memòria d'aquell any adoptava un to triomfalista considerant que “cuanto hemos llevado a cabo no puede ser más satisfactorio para nuestros intereses y el éxito de cuanto al mismo se pueda atribuir, hay que justificarlo única y exclusivamente en la palabra UNIÓN básica en nuestra sociedad”.⁴⁹⁸ Els resultats comercials justificaven aquest optimisme, ja que els preus es van mantenir entre les 3,80 i les 4,15 Ptes/Kg, i la quantitat de cacau que superà al *cupo* fou col·locada sense gaires problemes a l'estranger.

Entre l'any agrícola 1926-27 i el 1927-28 l'estabilitat interna de la *Unión* només es va veure afectada per la necessitat de prendre dues decisions importants. La primera fou la modificació d'una base interna del funcionament de l'entitat (base 7) que obligava a aplicar un descompte de 5 cèntims per quilogram (sobre el preu marcat per la *Unión*) a aquelles ventes que superessin els 1.000 sacs. Aquest descompte era una estratègia que es venia aplicant des de la dècada de 1910 i que, en el fons, afavoria a les grans transaccions comercials. A principis de 1927 la Junta de Govern de la *Unión*, amb Joaquim Rodríguez Barrera al capdavant, va proposar eliminar aquesta base. Malgrat desconeixem exactament els motius de fons d'aquesta proposta, per la correspondència consultada, sembla ser que el que pretenia era igualar les condicions comercials entre els diferents receptors ja que s'entenia que la mesura afavoria les ventes d'aquells grans comerciants que, com Ramón Goula, controlava grans quantitats de cacau. Tanmateix, tampoc seria d'estranyar que la proposta d'eliminar la rebaixa també sorgís d'algun terratinent que consignava el cacau a una d'aquestes cases receptors ja que, de ben segur, la rebaixa de 5 cèntims l'assumia el terratinent i no el receptor.

De fet, si ens fixem en els principals receptors que controlaven cacau de terratiments adscrits a la *Unión* durant aquell any, veurem com només dos receptors de Barcelona (Ramón Goula i Celso de Viver), dos de Bilbao (Izaguirre y Cia i Urigüen Hermanos) i

⁴⁹⁷ *Cartas y circulares 1924-1935*. 16 de juny de 1927. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁴⁹⁸ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. (1926-27). Pàg. 1.

un de Santander (Antonio Fernández y Cia) eren capaços de de rebre més de 1000 sacs mensuals de cacau entre els mesos de novembre i febrer (quan arribava gran part de la collita). I d'aquests, només els dos receptors barcelonins ho aconseguien periòdicament en tots aquests mesos. De fet, com mostra la taula 44 aquests 5 receptors controlaren el 1928 el 66.5% de les importacions de cacau. El 33.5% restant estava repartit entre 16 receptors, entre els quals hi havia el propi Joaquim Rodríguez Barrera.

Taula 44. Importació de cacau per ports i cases receptores (1927-1928)

Cases Receptores	Sacs	% sobre el total
Barcelona	58.456	63,4
Ramón Goula	19.973	21,7
Vda Celso de Viver, S. en C.	25.450	27,6
Roberto A. Haddock	293	0,3
Joaquim Rosich	2.674	2,9
Joaquim Rodríguez Barrera	3.408	3,7
Coloniales S.A	3.272	3,5
Emilio G. Gaissert	755	0,8
Compañía Colonial de África	908	1,0
Buxeras y Font	325	0,4
Baquera, Kusche y Martín S.A	1.398	1,5
València	900	1,0
Manuel Aroya	855	0,9
Joaquín Olmos	50	0,1
Santander	7.338	7,9
Antonio Fernández y Cia	6.580	7,1
Hijos de M. Canales	758	0,8
Bilbao	11.113	12,1
Urigüen Hermanos	5.528	6,0
Izaguirre y Cia Ltda	3.591	3,9
Trueba Pardo	1.853	2,0
Román Traval	141	0,2
Sant Sebastià	4.480	4,8
Hijos de Lizasoain	1.968	2,1
Miguel Zubiri	2.512	2,7
Gijón	6.238	6,8
A la orden	6.238	6,8
La Coruña	2.970	3,2
A la orden	2.970	3,2
Vigo	738	0,8

Cases Receptores	Sacs	% sobre el total
Vicente y Cia	738	0,8
Total	92.238	100

*Font: Elaboració partir de *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. (1927-28).

Al ser considerat un tema de vital importància i que podia generar cert rebombori, Joaquim Rodríguez Barrera va pretendre que la decisió sobre aquest aspecte no recaigués només entre els associats de Barcelona, sinó que fos compartit per la resta de socis que residien a la colònia. Per aquest motiu, després d'una assemblea general on només hi assistiren els membres residents a la ciutat comtal, la *Unión* envià una carta a tots els socis demanant el parer sobre aquesta qüestió. La consulta pretenia que els associats responguessin tres qüestions: la primera plantejava si s'havia de suspendre la rebaixa; la segona preguntava si aquesta mesura podia ser simplement voluntària; i la tercera interrogava sobre si la rebaixa es podia ampliar a la resta de comerciants, independentment de la quantitat de sacs venuts.⁴⁹⁹

Resulta interessant veure com la iniciativa va tenir poc èxit, sobretot pel que fa a la participació dels terratinents residents a la colònia. De fet, entre el febrer i el març de 1927, la Junta de Govern va reconèixer que havia reunit poques opinions i instava als terratinents residents a la colònia a tenir una participació més activa.⁵⁰⁰ En la memòria de 1926-27 s'explicà que finalment la consulta no deixà un panorama gaire clar, ja que hi hagué un empat en les dues primeres preguntes, per la qual cosa s'hagué de celebrar una nova assemblea extraordinària per prendre una decisió. Finalment, després d'una nova assemblea general extraordinària s'acordà que els receptors podien mantenir la rebaixa de 5 cèntims, però no amb caràcter obligatori, sinó facultatiu.

No endebades, en el debat que hi hagué a les diferents assemblees es pot veure com aquelles cases que defensaven l'eliminació de la rebaixa, acusaren als grans receptors barcelonins de ser insensibles davant de les necessitats de l'agricultura colonial demostrant, com apuntàvem anteriorment, que aquesta rebaixa sempre l'havia d'assumir el sector productiu. Les acusacions cap a Ramón Goula o Celso de Viver de ser

⁴⁹⁹ *Cartas y circulares 1924-1935*. 15 de gener de 1927. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁵⁰⁰ *Cartas y circulares 1924-1935*. 15 de febrer i 15 de març de 1927. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

comerciants que acaparaven grans quantitats foren constants i en algun cas pujaren de to, malgrat les memòries de la *Unión* presentaren que la decisió es prengué amb total serenitat.⁵⁰¹

El segon element de discussió girà al voltant de què s'havia de fer amb la quantitat de cacau que sobrepassava al *cupo*. Com hem dit abans, des de la formació de la *Unión*, el *cupo* quedà establert de manera inamovible en 6.300 tones, tot i que per l'any agrícola de 1927-28 s'amplià fins a les 7.000 tones, una ampliació que fou controvertida ja que el govern acceptà l'augment de 700 tones però satisfent 0,8 Ptes/Kg (enlloc de les 0,4 que pagava la resta de *cupo*). Tanmateix, la producció de cacau a l'illa seguia creixent i el febrer de 1928 ja s'havia s'havien importat 7.000 tones, quedant encara dos embarcaments (març i abril) on havia d'arribar una part important de la collita.

Davant d'aquesta situació la postura de la *Unión* fou clara i demanà als seus associats “no entrar para el consumo de la Península ni un solo grano de cacao del que exceda del cupo (...) y guardar en Fernando Poo o embarcarlo para al extranjero, o bien a la Península para ser luego reexportado para el extranjero”.⁵⁰² Les directrius foren posades en dubte per alguns terratinents i Joaquim Rodríguez Barrera decidí convocar altre cop dues assemblees generals d'urgència per buscar una solució consensuada a la situació. En aquestes reunions estigueren majoritàriament representades, com sempre, els grans terratinents i comerciants barcelonins, però aquest cop també comptà amb l'assistència d'alguns grans terratinents residents a Madrid, com Manuel Pittaluga (Compañía Colonial de África) i Joaquín Mallo. Aquests, tot i que eren partidaris de no introduir més cacau que el que establia el *cupo*, mostraren el seu desacord en que la *Unión* tingués la potestat de decidir què havien de fer els terratinents. En general, la discussió es centrà en si era millor guardar el cacau a Fernando Poo fins que comencés el següent any agrícola o si aquest havia de ser col·locat a mercats estrangers. Tot i que la majoria de socis es mostraren més inclinats en intentar reexportar-lo a l'estranger, podem observar com finalment no s'adoptà una decisió de consens i es deixà llibertat a cada un dels terratinents perquè prengué la decisió més encertada (sempre i quan no s'introduís el cacau a la Península).

⁵⁰¹ *Contestaciones y circulares de la Unión*. 14 de gener de 1928. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 11.

⁵⁰² *Cartas y circulares 1924-1935*. 14 de febrer de 1928. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

En el fons la disjuntiva que presentaren aquestes assemblees amagava un problema que amb el pas del temps s'agreuja: la colònia produïa cada any una quantitat major de cacau i existien seriosos dubtes que el mercat espanyol estigués en condicions d'absorbir-lo. De fet, malgrat la correspondència enviada als socis el mes de febrer anunciava que “de manera unánime se han cumplido los acuerdos recaídos en dichas asambleas” i la memòria d'aquell any recordava que la *Unión* havia “velado por su estricto cumplimiento, en legítima defensa de los sagrados intereses que le han sido confiados”, l'optimisme no podia amagar una certa preocupació pel proper any, on caldria assumir que era necessari un augment del *cupo*.⁵⁰³

Aquest augment, que finalment quedà marcat en 8.000 tones, no s'establí fins a finals de 1929, per la qual cosa, per tot la collita de l'any 1928-29 encarà subsistir el *cupo* de 7.000 tones. D'aquesta manera, encara que la situació del mercat fou estable i les fixacions oscil·laren entre les 3,65 i es 3,95 Ptes./Kg, altre cop arribats els darrers embarcaments calia prendre la mateixa decisió. Així doncs, a l'abril de 1929 es comunicava als associats que “ha llegado el momento resolver con serenidad y eficacia, el destino que debe darse al resto de la cosecha todavía pendiente de embarque” apostant, com l'any anterior, per no entrar més cacau a la colònia i enviar-lo a l'estranger aprofitant els ports francs de Las Palmas, Cadis, Bilbao o Barcelona. Així mateix, per preveure possibles queixes advertia que “ello es lo más conveniente a nuestros intereses colectivos, que son los de las individualidades que los integran, dejando de esta forma despejada la situación en espera de la cosecha venidera y evitando la entrada en España de una mayor cantidad de cacao fernandino de la que está capacitado para absorber dicho mercado, también, el que se vengan los cacaos apolillados a causa de su larga permanencia en la isla”.⁵⁰⁴

Per tant, podem concloure que fins el 1928-29 la capacitat de la *Unión* per controlar el mercat del cacau fou gairebé absoluta. Les seves disposicions i recomanacions foren respectades per la majoria de terratinents i comerciants i això li permeté gaudir d'un fort privilegi dins l'agricultura colonial. No obstant, aquest domini no tardà en esquarterar-se,

⁵⁰³ *Cartas y circulares 1924-1935*. 14 de juny de 1928.ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12. *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española. (1927-28)*. Pàg. 8.

⁵⁰⁴ *Cartas y circulares 1924-1935*. 15 d'abril de 1929.ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

entre d'altres motius, per l'aparició d'una nova generació de terratinents que posaren en dubte les estratègies monopolistes i limitadores de la *Unión*. Abans d'analitzar amb deteniment de quina manera es produïren aquests canvis, és necessari abordar altres aspectes de la vida institucional d'aquesta entitat que ens permetran entendre la seva rellevància tant dins del món colonial com el metropolità.

4.2.3 Les altres actuacions de la Unión de Agricultores: de l'agència laboral a la tasca propagandística

Durant l'etapa d'estabilitat interna que acabem d'exposar, la *Unión* diversificà la seva activitat més enllà de les seves tasques relacionades amb la fixació de qualitats i preus del cacau. Una de les més rellevants fou la de gestionar les múltiples peticions de persones que, atretes pel desenvolupament econòmic de l'illa i les noves inversions governamentals, aspiraven a trobar-hi feina. El perfil de la majoria d'aspirants eren homes joves, molts dels quals buscaven ser contractats en una factoria o una plantació. La *Unión* responia atentament cada una d'aquestes sol·licituds, informant als interessats que les faria arribar a la colònia, concretament a la *Cámara*, perquè aquesta fes públics els perfils dels sol·licitants entre els terratinents i comerciants de la colònia.⁵⁰⁵

L'allau de les peticions de feina fou tan gran que sembla que les autoritats del règim van témer perquè la colònia s'omplís de gent nouvinguda sense estar contractada. Per aquest motiu, obligaren a la companyia Trasatlántica que en el moment d'embarcar-se a qualsevol port peninsular s'exigís “que se pongan en depósito 850 pesetas después de pagar el pasaje o en su lugar un contrato de trabajo firmado por una casa como que va uno empleado en dicha casa”.⁵⁰⁶ Aquestes traves van fer que alguns ciutadans demanessin directament a la *Unión* o a la Delegació de la *Cámara* un contracte “aunque fueran ficticios” per poder arribar a la colònia.⁵⁰⁷ A partir de 1929 aquestes demandes de feina van decreïxer davant de la prohibició, que més tard abordarem, d'ampliar les zones de cultiu del cacau de l'illa i no tornaren a aparèixer fins l'any 1933, quan els ecos de la Gran Depressió arribaren a Espanya.

⁵⁰⁵ *Unión de Agricultores. Borsa de Treball (1924-1936)*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

⁵⁰⁶ *Ibidem*.

⁵⁰⁷ *Ibidem*.

Un altre element a destacar durant aquest període d'esplendor fou l'acció exterior de l'entitat, encaminada bàsicament a promoure els productes colonials. Sota el lideratge dels estudis de Joaquim Rodríguez Barrera, la *Unión* participà en diverses ocasions a la Fira de Mostres de Barcelona, organitzant un estand juntament amb la Delegació de la *Cámara*. En aquesta fira s'editaven una sèrie de materials propagandístics, entre els que destaca *El cacao de Fernando Poo y el chocolate en España*, un llibret que defensava la riquesa agrícola de la colònia i animava a la població a consumir xocolata de qualitat (amb un mínim de 30% de cacau). Per aquest motiu, en cada una d'aquestes fires s'encarregaven pastilles de xocolata elaborades amb cacau guineà, que eren distribuïdes de manera gratuïta entre els assistents. Segons Gustau Nerín, aquestes xocolates estaven promocionades per la Compañía Trasatlántica i eren elaborades per la fàbrica graciense "Chocolates Bubi".⁵⁰⁸

Així mateix, la *Unión* també participà a la Fira Internacional de Productes Colonials i Exòtics de Brussel·les l'any 1925 amb l'objectiu de copsar quins eren els principals avenços en el camp de l'agricultura colonial. En la mateixa línia, a partir de 1927 la *Unión* i la Delegació de la *Cámara* foren convidades a participar en la preparació de l'Exposició Universal de Barcelona que s'havia de celebrar el 1929. De fet, Carles Soujol (secretari d'oficines de l'entitat) participà dins el "subgrupo de Colonización", que tenia com a objectiu "promover la concurrencia al expresado certamen de todos aquellos elementos representativos de la acción colonial que España realiza en sus posesiones de África y zonas del mismo continente confiadas a su protectorado". Ho féu amb una doble representació, ja que a les reunions no només hi participà en nom de la *Unión* i la Delegación de la *Cámara*, sinó que també ho féu per la "Sección de Fomento Hispano Africano de relaciones coloniales" del Foment Nacional del Treball. En aquestes reunions, Carles Soujol no se n'està de criticar l'organització ja que, segons ell, calia apostar per dotar l'esdeveniment d'una "Exposición Monográfica Colonial."⁵⁰⁹

Tanmateix, la manca de fons suficients de les dues entitats i el fet que aquell mateix any es celebrés a Sevilla la Fira Iberoamericana, on es pretenia donar molta rellevància a l'agricultura tropical, va fer que tant les autoritats colonials com la *Cámara* fossin més

⁵⁰⁸ Nerín (2010). Pàg. 283.

⁵⁰⁹ *Asuntos referentes a la Cámara Agrícola de Fernando Poo. 1925-27.* 28 de setembre de 1926. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6409.

partidàries de centrar-se en participar en aquest espai, organitzant un Pavelló Colonial de 2.000 metres quadrats dedicats a Guinea.⁵¹⁰ Tot i així, la *Unión* no mostrà gaire interès en participar en aquest esdeveniment, segurament perquè el pavelló va dedicar més esforços a promocionar el potencial forestal de la zona de Río Muni (en plena conquesta militar) que no pas el cacau de Bioko.

La *Unión* mantingué la insistència de que d'alguna manera o altra calia participar a la Exposició Universal de Barcelona. De fet, presentà diverses instàncies a la Delegación General de Marruecos y Colonias perquè els atorgués una subvenció per fer front a les despeses de participar-hi, subsidi que finalment no fou concedit.⁵¹¹ Per la seva banda, *La Voz de Fernando Poo* s'estranyà que no es posessin més esforços en organitzar algun tipus de propaganda colonial, sobretot tenint en compte "el predominio que tienen los elementos barceloneses establecidos en aquellos lejanos territorios desde que empezó su ocupación y consiguiente explotación".⁵¹² Finalment, però, l'única referència que hi hagué sobre els territoris guineans a l'exposició fou un petit estand de les Madres Concepcionistas i els Misioneros Hijos del Inmaculado Corazón de Maria on s'exposaren elements de l'artesanía autòctona, mapes i fins i tot "algún mono disecado".⁵¹³

4.3 Les relacions entre la Unión de Agricultores, la Cámara Agrícola i la Delegación de Barcelona.

Per comprendre la gènesi i consolidació de la *Unión* és cabdal analitzar quina relació va mantenir aquesta entitat amb la resta d'organitzacions colonials. El primer gran element que cal abordar és dilucidar per què la *Unión* va voler erigir-se com una entitat independent de la *Cámara*, més encara si tenim en compte que els principals impulsors de la *Unión* ocupaven càrrecs de responsabilitat dins la Delegación de la *Cámara* que, com hem vist anteriorment, des de 1919 estava establerta a Barcelona com una refundació de l'antic Comité de Barcelona.

⁵¹⁰ Nerín (2010). Pàg. 283.

⁵¹¹ *Unión 1924. Acció exterior. Fires i Congressos 1924-1936*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

⁵¹² *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 391. Abril de 1929. Pàg. 6.

⁵¹³ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 396. Setembre de 1929. Pàg. 12.

La resposta a aquest interrogant pot ser múltiple. Com he exposat al final del capítol anterior, cal posar de relleu que Joaquim Rodríguez Barrera (tresorer de la Delegación de la *Cámara* i primer President de la *Unión*) volia crear una entitat que, liderada pels grans terratinents, abordés principalment un problema comercial de caire metropolità (la col·locació del cacau als ports peninsulars). Així mateix, Rodríguez Barrera, des d'un punt de vista pragmàtic, entenia que si les ventes s'efectuaven des de la ciutat comtal, no tenia sentit que residís en cap altre lloc. A més a més, desconfiava de l'estabilitat interna de la *Cámara*, que en la dècada anterior havia demostrat la seva profunda inestabilitat interna degut, entre d'altres motius, al constant absentisme dels principas terratinents i comerciants.

Però més enllà d'aquests elements, també hi havia la clara voluntat d'afermar un model proteccionista basat en el *cupo* restringit. Bona prova d'això, com hem vist anteriorment, fou la determinació que va mostrar l'entitat barcelonina de prescriure l'embarcament cap a ports estrangers del cacau que sobrepassava el *cupo* en anys de collites abundants.

En aquest aspecte, veure la relació entre la *Unión*, la *Cámara* i la seva delegació barcelonina pot ser una de les millors maneres d'entendre els límits d'actuació de l'entitat i les pròpies contradiccions internes que es generaren. Entre el 1923 i el 1929, la Delegación de la *Cámara* estigué establerta a Barcelona i dominada pels mateixos terratinents que dirigien la *Unión*, mostra de la bona col·laboració entre els diferents terratinents i comerciants de cacau que dominaven l'economia colonial. Tanmateix, com que a partir de 1929 els consensos de la *Unión* començaren a esquerdar-se, el control de la Delegación de la *Cámara* va convertir-se en l'objectiu d'aquells terratinents contraris als dissenys de la *Unión*. Com veurem més endavant aquesta pugna significà que la Delegación de la *Cámara* fos traslladada a Madrid el 1929 i passés a estar dominada per terratinents residents en aquesta ciutat. Aquest fet no fou res més que el preludi de la gran crisi que viuria la *Unión* a partir de finals de 1930.

4.3.1 De la fraternitat al conflicte obert

La *Unión* no va néixer només com una entitat gestada pels líders de la *Cámara*, sinó que de seguida aquesta va reconèixer la complementarietat entre ambdues. De fet, el 12 de

novembre de 1923, una assemblea de la *Cámara* celebrada a Santa Isabel va reconèixer la *Unión* com una “hijuela de la Cámara”, malgrat que això no implicava que “la Delegación en España de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo (...) pueda celebrar indistintamente sus juntas y reuniones generales.”⁵¹⁴ De fet, en un inici compartiren la seva seu social al carrer Comtal 32 (posteriorment al Passeig de Colon 24) i s’entenia que mentre la *Unión* havia d’ocupar-se dels aspectes més comercials, la Delegación de la *Cámara* faria una tasca de pressió política per aconseguir millores en els àmbits tan clàssics com el de les infraestructures, la mà d’obra o el pressupost colonial.⁵¹⁵ A la pràctica, però, les dues entitats actuaren molts cops de manera conjunta, tant a l’hora d’enviar representants a Madrid per reunir-se amb autoritats colonials i metropolitanes, com per resoldre conflictes puntuals relacionats amb l’arribada del cacau al port de Barcelona. En aquest aspecte, les memòries de la *Unión* no deixaven mai d’expressar aquesta estreta col·laboració “en cuantas cuestiones se han presentado y que podían ser motivo de perturbación para los intereses de nuestros agricultores.”⁵¹⁶

Dins l’òrgan rector de la Delegació de la *Cámara* (anomenat consell permanent), el 1923 hi destacaven Victoriano Calatayud (President), Joaquim Rodríguez Barrera (Tresorer), Antonio Pérez López (Contador), Joaquim Argemí i Santiago Debroyé (vocals). No obstant, des de 1925 fins a la desaparició el 1929, la presidència estigué controlada per Antonio Pérez, qui juntament amb Rodríguez Barrera apareix com un dels fundadors de la *Unión*. Així mateix, la Delegació comptava amb Carles Soujol, que actuava com a cap d’oficines i l’assessorament jurídic de Manuel Folch i Torres, destacat membre de la Lliga Regionalista de Catalunya i germà de l’escriptor Josep Maria Folch i Torres.⁵¹⁷

La memòria de la Delegació de la *Cámara* del mateix 1923 ens mostra com paral·lelament al procés de creació de la *Unión*, aquesta va haver d’iniciar una ingent

⁵¹⁴ *Unión de Agrcultores. Promció i defensa (1923-36)*. 12 de novembre de 1923. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

⁵¹⁵ El local era propietat d’Agustín Domínguez Silva, terratinent de la colònia. Aquest, al seu torn, compartia seu social de la seva empresa amb el també terratinent Victoriano Pérez. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 1.

⁵¹⁶ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española. 1929-1930*. Pàg. 11. *La Voz de Fernando Poo*. Núm 394. Juliol de 1929. Pàg. 3 i 4.

⁵¹⁷ *Memoria de los trabajos realizados por el Consejo Permanente de la Delegación en España de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo (1923-25)*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 10.

tasca de pressió política davant del canvi de règim. Això és degut a que mesos abans del cop d'estat de Primo de Rivera es començà a debatre un acord de lliure comerç amb Portugal que tornava a amenaçar el comerç de cacau guineà, tot i que finalment no prosperà. També hagué de reaccionar davant de l'anul·lació d'algunes disposicions oficials que protegien el cacau i el cafè guineà davant del contraban portuguès, acusant al sector xocolater d'estar darrera d'aquesta suspensió. Així mateix, pressionà a la Compañía Trasatlántica perquè millorés les condicions de desembarcament del cacau als ports peninsulars i, com veurem més endavant, presentà múltiples propostes per aconseguir una nova legislació de la fabricació de xocolata amb l'objectiu que s'utilitzés una major quantitat de cacau.⁵¹⁸

A més a més, en el període 1923-29, la Delegació de la *Cámara* va intentar incidir en diversos aspectes que afectaven a la colònia. Des d'elaborar estudis mèdics per eradicar les principals malalties tropicals o potenciar de les infraestructures tradicionalment reclamades, fins a millorar la qualitat de les connexions marítimes intercoloniales (i amb la metròpoli) o, com veurem a continuació, aconseguir més mà d'obra per les plantacions de cacau.⁵¹⁹

En la correspondència que mantenien la Delegación de Barcelona i la *Cámara* podem observar la defensa aferrissada que la Delegació va fer sobre els primers compassos de la *Unión*. Així, l'octubre de 1924 comunicava que “aquí [Barcelona] reina el verdadero entusiasmo por la Unión” i pocs dies més tard es felicitava de “los justos precios que se han fijado”.⁵²⁰ Aquests posicionaments, totalment lògics si tenim en compte que els seus principals dirigents ocupaven càrrecs en ambdues entitats, no passaren desapercibuts a la colònia, tot i que en general s'acceptà que els primers resultats de la *Unión* eren inapel·lables. Això no treu, però, que les notícies d'algunes fixacions de preus que arribaven a Santa Isabel fossin qüestionades per alguns terratinents, fet pel qual la

⁵¹⁸ *Memoria de los Trabajos realizados por el Consejo Permanente de la Delegación en España de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo, desde su constitución hasta el 31 de diciembre de 1923*. Pàg. 12. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 10. *Contraband. Dossier 524*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española Caixa 7.

⁵¹⁹ *Memoria de los Trabajos realizados por el Consejo Permanente de la Delegación en España de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo, desde el año 1925. Aprobada por unanimidad en la Asamblea General celebrada en Barcelona el día 10 de Agosto de 1929*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 10.

⁵²⁰ *Correspondencia remitida a la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo. Desde 1923 hasta 1929*. 16 d'Octubre i 16 de novembre de 1924. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 12 .

Delegación reclamava comprensió, al mateix temps que descartava fer d'intermediari per condicionar les decisions que la *Unión* prenia. Així, el juny de 1924, alertava als membre de la *Cámara* que residien a la colònia que “la Unión necesita de la natural independencia para el cumplimiento de la misión para que fue creada”.⁵²¹ De la mateixa manera, en el conflicte que hem descrit entre Ramón Goula i la *Unión*, la Delegación no dubtà en incidir a favor de l’entitat barcelonina, instant als dirigents de Santa Isabel que “redoblen los mensajes en favor de la Unión” i demanant que pressionessin als terratinents que tenien acords amb el comerciant barceloní perquè entressin a formar part de la *Unión*.⁵²² En la mateixa línia de col·laboració, també reclamà als terratinents un major esforç a l’hora de vetllar per la qualitat del cacau ja que, com defensava la *Unión*, aquesta era l’única manera d’evitar que els cacaos procedents de Costa de l’Or els hi fessin competència malgrat la protecció aranzelària.⁵²³

La bona sintonia entre ambdues entitats també queda corroborada per tal i com descriu la Delegación de la *Cámara* la relació amb la *Unión*:

“En capítulo aparte y lugar preferente consignamos la intimidad de nuestras relaciones con la Unión de Agricultores de la Guinea Española, asociación cuya finalidad coincide con un aspecto del de la nuestra, al procurar el mayor beneficio y provecho para la actual riqueza de Fernando Poo vinculada con el cacao. Gracias a ella, nos hemos visto coayudados en todo momento por dicha entidad hermana, que aún no cuando carece del carácter oficial de la nuestra, cuenta asimismo con la aquiescencia de nuestra producción colonial, lo cual le da una fuerza y autoridad inestimables.”⁵²⁴

Durant aquests anys, podríem dir que Antonio Pérez i Joaquim Rodríguez Barrera van ser el tàndem perfecte per pilotar de manera paral·lela les dues entitats. Si Rodríguez Barrera fou l’arquitecte i cervell de la *Unión*, Antonio Pérez fou l’encarregat de liderar

⁵²¹ *Ibidem*. 15 de juny de 1924.

⁵²² *Ibidem*. 15 de gener de 1925.

⁵²³ *Ibidem*. 15 de març de 1925.

⁵²⁴ *Memoria de los Trabajos realizados por el Consejo Permanente de la Delegación en España de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo, desde el año 1925. Aprobada por unanimidad en la Asamblea General celebrada en Barcelona el día 10 de Agosto de 1929. Pàg. 37. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 10.*

l'acció política de la Delegación. Hem de tenir en compte que aquest terratinent i comerciant al llarg de la dècada de 1920 anà guanyant protagonisme, sobretot a partir de 1929 quan esdevingué el principal receptor de Barcelona, juntament amb Ramón Goula. Tot i que no tenim cap document que ho corrobori, creiem que Antonio Pérez el 1929 adquirí el negoci comercial de Celso de Viver, que en els darrers anys havia esdevingut el major receptor de cacau (i que morí el 1928), ja que en les relacions de receptors aportades per la *Unión* es pot observar molt clarament que si Celso de Viver és el màxim importador de cacau l'any agrícola 1928-29, el següent any apareix substituït pel propi Antonio Pérez. Tanmateix, hi ha un element clau que ens fa tenir certa prudència a l'hora de plantejar aquest canvi. En la notícia que oferí *La Voz de Fernando Poo* davant la mort de Celso de Viver, malgrat ressaltar les condolences a l'empresa d'Antonio Pérez (Francisco Pérez e Hijo), ens informa que Celso de Viver estava casat amb Lluïsa Goula Plandiura, germana de Ramón Goula (l'altre principal comerciant barceloní).⁵²⁵ Aquest fet, plantejaria el dubte de saber per quin motiu Ramón Goula no es va quedar amb el negoci del seu difunt cunyat.

Sigui com sigui, Antonio Pérez s'encarregà de dinamitzar la tasca política de la Delegación des de Barcelona i defensar i promocionar les accions endegades per la *Unión*. Les relacions entre la *Cámara* i la seva filial foren bones fins el 1929. Aquest fet s'explica en gran part perquè la presidència de la *Cámara* va recaure sobre Armando Ligeró, un terratinent que mantenia molt bona relació amb el sector barceloní i que compartia negoci amb el seu germà (Jesús Ligeró), que passava llargues temporades a Barcelona i ostentava una vocalia de la *Unión* (secretari substituït).

Una de les poques desavinences durant aquests anys fou de caràcter econòmic. Per la correspondència entre la Delegación i la *Cámara* podem saber que des de Barcelona constantment s'exigien l'enviament dels fons necessaris per mantenir l'entitat i realitzar unes gestions que, amb l'objectiu d'influir davant de les decisions que prenia els òrgans oficials, normalment implicaven el trasllat del seu consell permanent a Madrid. La *Cámara* tenia un pressupost anual basat en una disposició oficial que gravava en un cèntim per quilogram de cacau exportat que pagaven voluntàriament els terratinents associats. I dins del seu pressupost, la *Cámara* havia de consignar quina quantitat es

⁵²⁵ *La Voz de Fernando Poo*. Núm 383. Agost de 1928. Pàg. 2.

destinava a cobrir les necessitats de la delegació barcelonina. Antonio Pérez i els membres del consell permanent no es cansaren de reclamar aquestes partides, que sovint no arribaven o ho feien amb molta demora. De fet, en alguna carta es reclamava amb vehemència que s'enviessin a Barcelona els pressupostos de l'entitat per “evitar suspicacias y poder marchar en la debida forma”.⁵²⁶

Però els problemes s'agreujaren quan la tardor de 1925 la *Cámara* presentà una proposta per remodelar la seva seu a Santa Isabel, fet que despertà les crítiques des de Barcelona ja que creien que ni era una prioritat ni ajudava a consolidar la tasques de lobby que es volien emprendre des de Barcelona. A conseqüència d'aquest fet, Antonio Pérez, temorós que la delegació barcelonina es quedés sense fons propis per desenvolupar la seva activitat, proposà canviar el finançament de la *Cámara* (que titllava de “harto precària”) a través d'un canvi legislatiu que doblés l'impost que els terratinents pagaven a la *Cámara* i que s'establís com a quelcom prescriptiu i no voluntari.⁵²⁷ Segons s'extreu de la correspondència i d'instàncies posteriors presentades a la Delegación General de Marruecos y Colonias, aquesta qüestió enfurismà a molts dels terratinents de Santa Isabel, que consideraven que la Delegación de Barcelona (i sobretot en consell de govern liderat per Antonio Pérez) s'havien excedit en les seves prerrogatives i havien pres una decisió unilateral sense consultar el parer de la *Cámara* i els terratinents residents a l'illa. Les queixes no només arribaren des de terratinents residents a la colònia (entre els que destaquen Josep Maria Boada, gerent de la Vigatana), sinó dels potents terratinents madrilenys (Joaquín Mallo, Manuel Pittaluga) que titllaren Antonio Pérez d'autoritari i personalista.⁵²⁸

Els plantejaments d'Antonio Pérez i dels membres del consell de govern eren totalment contraris a aquestes apreciacions. Antonio Pérez (com també defensava Joaquim Rodríguez Barrera) partia de la premissa que la *Cámara* tenia una capacitat d'acció molt limitada ja que, malgrat els nous canvis polítics i administratius, la majoria de decisions rellevants es seguien prenent des de la metròpoli, i inconstant, perquè la gran majoria de terratinents consolidats tendien a passar la major part de l'any a la Península deixant

⁵²⁶ *Correspondencia remitida a la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo. Desde 1923 hasta 1929.* 15 de gener de 1925. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 12.

⁵²⁷ *Dictamen presentado por la Delegación en España de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo.* 30 d'octubre de 1925. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 4.

⁵²⁸ *Reglamentos de la Cámara y de sus secciones. 1906-1949.* 15 i 29 de novembre de 1926. AGA, Fondo III: Administración de los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/8097.

com a representants a la colònia una sèrie de gerents que no tenien ni potestat ni capacitat per dinamitzar l'entitat.

4.3.2 La recluta de mà d'obra com a font de conflicte

Un altre espai de conflicte entre els terratinents i comerciants barcelonins que controlaven la Delegación de la *Cámara* i la *Unión* i aquells que residien a la colònia, el trobem en la recluta de bracers. Malgrat que com hem vist en el capítol anterior, l'acord amb Libèria alleujà el dèficit crònic de mà d'obra a les plantacions de l'illa, entre el 1925 i el 1926 l'arribada de treballadors d'aquesta zona quedà pràcticament tallada. Malgrat que una de les primeres gestions dutes a terme pel governador Núñez de Prado fou intentar prioritzar les relacions diplomàtiques amb el govern liberianà, per exemple convidant el seu president a Sant Isabel per mostrar les suposades bones condicions laborals a l'illa, les denúncies per maltractaments tornaren a aflorar. Aquest cop, com analitza Gustau Nerín, les acusacions vingueren promogudes per Thomas J. Fulkner, un afroamericà procedent dels Estats Units que, després d'haver intentat sense èxit guanyar les eleccions presidencials a Libèria, engegà una campanya en contra del seu govern. Una de les acusacions principals de Fulkner era que els darrers governs liberians havien afavorit l'emigració de treballadors a l'illa de Bioko, on patien abusos sistemàtics a les plantacions de cacau. Davant del rebombori que les acusacions de Fulkner generaren als Estats Units (soci preferencial de Libèria), el govern liberianà decidí suspendre de manera permanent l'acord amb Espanya.⁵²⁹

Tanmateix, aquella només era la gota que havia fet vessar el got, ja que les relacions entre els dos governs no havien estat gaire bones en els darrers anys. Per la correspondència creuada entre els dos governs, podem observar que les desavinences venien per dos factors. En primer lloc, les autoritats liberianes denunciaven que la recluta de treballadors liberians no sempre es feia en els ports autoritzats, fet pel qual el govern liberianà no cobrava la quantitat establerta per cada un dels treballadors emigrats. En segon lloc, les autoritats colonials espanyoles tingueren molts conflictes amb el cònsol liberianà de Fernando Poo. Aquest havia denunciat en reiterades ocasions davant del seu govern que les autoritats espanyoles no facilitaven que s'entrevistés amb bracers

⁵²⁹ Nerin (2010). Pàg 214.

liberians que havien denunciat abusos per part de capatassos espanyols. El conflicte pujà de to i fins i tot quan la guàrdia colonial de San Carlos arribà a agredir i a detenir el cònsol.⁵³⁰

El context internacional tampoc era gaire favorable als interessos espanyols. El 25 de setembre de 1926, l'Organització Internacional del Treball (OIT) aprovava un tractat en contra de l'esclavitud i el treball forçat. Un dels seus articles principals posava en entredit l'adhesió espanyola, ja que la jornada laboral màxima establerta per l'OIT era de 48 hores setmanals i en la majoria de les plantacions guineanes s'arribava a les 60. De la mateixa manera, les autoritats colonials espanyoles reconeixien que existia treball domèstic infantil, pràctica també contrària als principis d'aquest tractat. Malgrat que l'Estat espanyol pressionà per modificar alguns dels articles, finalment es veié obligat a signar-lo, fet que el forçava a enviar anualment un informe sobre la situació laboral dels bracers a la colònia i a modificar certs aspectes del Reglament de Treball Indígena.⁵³¹

Així, s'augmentaren les racions de menjar (ja que es reconeixia que eren insuficients) i es proposà un enduriment de les multes a aquells terratinents que maltractessin els seus bracers.⁵³² La Delegació de la *Cámara* denuncià el que considerava una criminalització dels terratinents i titllà de “leyenda” les acusacions de maltractaments que planaven sobre l'illa, al mateix temps que apuntava que les modificacions en el reglament no feien sinó donar ales a la insubordinació laboral i posar en perill la productivitat de les plantacions.⁵³³ Antonio Pérez, amb un to més alarmista, considerà que l'enduriment de les multes estava generant un “estado de rebelión característica de las gentes débiles e ignorantes cuando en su incipiente inteligencia y fácil imaginación, se adueña la idea de quien ejerce la autoridad no posee ya la fuerza moral con la que vinculan todo su desprestigio.”⁵³⁴

Amb aquesta situació, el problema de mà d'obra encara s'agreuja més. Segons Nerín, la collita de 1926 es va poder salvar bàsicament gràcies a l'arribada de més de 6.000 fang (i més de mil dones) procedents de la zona del Muni, molts dels quals foren contractats

⁵³⁰ *Braceros, conferencias, proyectos, memorias y normas sobre su trabajo, inmigración e irregularidades. 1914-36*. 20 de febrer de 1928. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6866; Nerín (2010). Pàg. 213.

⁵³¹ Nerín (2010). Pàg. 263-264.

⁵³² Miranda (1945). Pàg. 669 i 729-730.

⁵³³ *Copias sobrantes*. 28 de setembre de 1928. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁵³⁴ *Ibidem*.

de manera coaccionada (sovint sota els efectes de l'alcohol) en una acció conjunta de membres destacats de la *Cámara* de Santa Isabel i de la guàrdia civil liderats pel tinent Ayala, el qual cobrava importants comissions a canvi dels serveis prestats.⁵³⁵ En la mateixa línia, el governador Núñez de Prado intentà atreure sense gaire èxit treballadors de les colònies veïnes de Gabón i Camerún, molts dels quals fugien dels treballs forçats que significava la construcció de la línia ferroviària Congo-Oceán, que havia d'unir les ciutats de Brazzaville i la costanera Pointe Noire. Davant de la contínua pressió de la *Cámara*, el governador accedí, el 1927, a atorgar-li el monopoli sobre la recluta, sistema que no es demostrà gaire efectiu ja que els petits propietaris acusaren als grans terratinents que dominaven la *Cámara* d'actuar en benefici propi. Sis mesos més tard, es retornà al vell sistema de recluta lliure que no aconseguia solucionar el problema i consolidava l'augment de preu final del treballador.⁵³⁶ Les autoritats colonials també emprengueren alguns intents per forçar els bubis, però toparen amb el fet que una gran quantitat d'aquests s'havia consolidat com a propietaris de petites plantacions de cacau. En aquest aspecte, s'establiren períodes de tres mesos on tots els bubis que no fossin propietaris de més de tres hectàrees o no estiguessin prestant servei en cases particulars s'havien de contractar obligatòriament durant el temps de recol·lecció.⁵³⁷

Davant de la necessitat urgent de trobar bracers d'altres procedències, tant les autoritats colonials com la *Cámara* i la Delegación començaren a moure fils davant d'unes campanyes de recol·lecció que es presentaven abundoses. Un dels primers projectes que contemplà fou la contractació de bracers xinesos. La DGMC instà a la Delegación de la *Cámara* que fes pública aquesta possibilitat i que els terratinents diguessin quants bracers xinesos requerien. De fet, les autoritats espanyoles contractaren dos agents (Pablo Poch Puget i Joaquín Poch Casola) perquè actuessin de reclutadors. En un inici la idea entusiasma a Antonio Pérez, que demanà el nombre exacte de bracers que volia cada terrinent. Així, un total de 23 terratinents demanaren entre 20 i 200 treballadors, superant els 2.000 en total.⁵³⁸ Des de la colònia, la *Cámara* també va emetre un informe favorable a l'arribada de treballadors xinesos. Gràcies als contactes que el seu president, Vicente Barrantes, tenia amb terratinents d'altres colònies europees que n'havien

⁵³⁵ Nerín (2010). Pàg. 224-225.

⁵³⁶ Nerín (2010). Pàg. 224.

⁵³⁷ Miranda (1945). Pàg. 659.

⁵³⁸ *Cartas, circulares y copias sobrantes*. 10 de juliol de 1928. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12. Miranda (1945). Pàg. 709.

utilitzat, definí el bracer xinès com a sobri, intel·ligent, incansable i “relativament econòmic en el jornal y en el comer.”⁵³⁹

Tanmateix, el projecte fracassà estrepitosament. El motiu principal fou que els treballadors que finalment havien d’arribar procedien d’una zona molt més septentrional de la Xina, i els terratinents es negaren a acceptar-ho ja que creien que no estarien acostumats al clima tropical de Bioko.⁵⁴⁰ Segons la Delegación de la *Cámara*:

“La generalizada convicción de que las diferencias climatológicas entre las regiones septentrionales de China de donde se suponen originarios los braceros pendientes de embarque, y las de Fernando Poo, afectarían desfavorablemente su salud y permanencia, hasta el punto de que antes de terminado el primer año de su productividad, cesarían sus servicios, víctimas de los efectos del sol y lluvias tropicales con los cuales se debe compartir el trabajo habitual de las fincas.”⁵⁴¹

No deixa de ser curiós, però, veure com alguns terratinents es preparaven a consciència per allotjar l’arribada de bracers xinesos: des dels que alertaren del perill de l’arribada de “chinos bolcheviquizados y bolcheviquizantes”, a d’altres que avisaven de que el treballador xinès “tiene ciertas cualidades y muy especiales aptitudes para apropiarse de la riqueza de un país”. Fins i tot, alguns advertiren que calia tenir en compte de proporcionar-los els utensilis adequats per menjar i sobretot “bajo ningún concepto hay que suministrarle arroz con granos rotos.”⁵⁴²

El segon intent de la Delegación de la *Cámara*, i segurament el més seriós, fou el de portar bracers de la colònia portuguesa de Cap Verd. Aquesta illa passava per una profunda crisi econòmica i sembla que les pròpies autoritats portugueses facilitaven la sortida de treballadors cap a d’altres colònies. El maig de 1927, la Delegación

⁵³⁹ *Braceros Chinos*. (sense datar). ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 1.

⁵⁴⁰ *Memoria de los Trabajos realizados por el Consejo Permanente de la Delegación en España de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo, desde el año 1925. Aprobada por unanimidad en la Asamblea General celebrada en Barcelona el día 10 de Agosto de 1929*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 3.

⁵⁴¹ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 396. Setembre de 1929. Pàg. 2.

⁵⁴² *Instrucciones dadas a la dirección de una finca de cacao en Fernando Poo en cuanto al trato y alojamiento de braceros chinos. 27 de setembre de 1929*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 7. *La Voz de Fernando Poo*. Núm 362. Novembre de 1926. Pàg. 4-5 i Núm 369. Juny de 1927. Pàg. 2-5.

comunicava a les autoritats colonials que s'estaven duent a terme “oportunas gestiones encaminadas al buen éxito de esta empresa.”⁵⁴³ De fet, el principal ganxo utilitzat per la Delegación perquè el govern espanyol autoritzés aquestes gestions i l'ajudés a negociar amb les autoritats portugueses, era convèncer-los de que una part dels treballadors immigrants podrien ser utilitzats per la construcció d'infraestructures, moltes de les quals quedaren licitades després de que s'aprovés el pressupost extraordinari de 1926. Un cop rebut aquest suport, un dels principals terratinents portuguesos de la colònia, Pinto Guimaraes, els ajudà a buscar un intermediari (Antonio Ruivo Da Costa) que havia de realitzar les contractacions en origen.⁵⁴⁴ Aquest viatjà a Barcelona i després de “una cena amistosa en el Ritz” on presentà un pressupost on s'establí el cost per cada un dels treballadors (que ascendia a 396 Ptes.) es traslladà a Cap Verd on topà amb l'agent portuguès de migració, que desconfià de les condicions laborals i salarials que oferia la Delegación.⁵⁴⁵

Un dels aspectes que més encallà les negociacions fou que les autoritats portugueses exigien una garantia bancària (o un avançament en metàl·lic) del sou del treballador (30 Ptes. en el cas dels homes i 15 en el de les dones) mentre que la Delegación era més partidària de pagar el salari tal i com recollien les disposicions espanyoles (a través de la Curaduría Colonial). Tanmateix, la situació de desesperació i les pressions d'alguns terratinents foren tan altes que Antonio Pérez convocà una assemblea extraordinària de terratinents barcelonins amb l'objectiu d'avançar diners suficients per afavorir els primers embarcaments de treballadors. Joaquim Rodríguez Barrera, Sebastià Torres o el propi Antonio Pérez foren els que aportaren més diners (5.000 Ptes. cada un) per agilitzar els tràmits.⁵⁴⁶

Malgrat els esforços econòmics d'aquests terratinents, no tenim constància que finalment cap dels bracers de Cap Verd arribés a l'illa de Bioko. Tot i que desconeixem els motius, no seria d'estranyar que el propi intermediari (Da Costa) acabés fugint amb

⁵⁴³ *Braceros de Cabo Verde*. 9 de maig de 1927. ANC Fons de la Casa de la Guinea Espanyola. Caixa 3

⁵⁴⁴ *Ibidem*. 26 i 30 de juliol de 1927.

⁵⁴⁵ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 373. Octubre de 1927. Pàg. 6-7. *Braceros de Cabo Verde*. 10 i 11 d'octubre de 1927. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 3.

⁵⁴⁶ *Ibidem*. 11 de gener de 1928.

els diners aportats pels terratinents. De fet, anys més tard, dins la *Cámara* encara cuejaven les reclamacions per recuperar els diners avançats.⁵⁴⁷

El fracàs de les gestions fetes des de Barcelona no passaren desapercibudes. La pròpia Delegación acceptava que “ciertamente los esfuerzos desplegados por la Delegación en la emigración referida, hasta el presente, no han dado el máximo rendimiento que cabía esperar”.⁵⁴⁸ Però les crítiques externes no tardaren en arribar i a partir de 1928 es tornaren a alçar diverses veus que posaren en dubte tant el funcionament de la Delegación com el fet que aquesta entitat fos dirigida per terratinents o comerciants barcelonins.

Una de les més notòries fou la del terratinent madrileny, Teodomiro Avendaño, propietari de l'empresa Veiga Avendaño, que posseïa plantacions de cacau que superaven les 200 hectàrees. Teodomiro Avendaño, decidí triar pel dret i creà una nova entitat. Sota el nom de Sindicato Agrícola de los Territorios Españoles del Golfo de Guinea, aquesta havia d'assumir les funcions de la *Cámara* i, sobretot, actuar com a entitat de recluta de bracers. Tanmateix, la proposta no tirà endavant ja que el propi governador general Núñez de Prado en desaconsellà la seva creació. La negativa no ens hauria d'estranyar si tenim en compte, com recorda Nerín, que el governador arrossegava un llarg conflicte amb Teodomiro Avendaño a qui acusava de criticar la seva obra de govern i conspirar en contra d'ell. Per Núñez de Prado, Teodomiro Avendaño era un personatge personalista i avariciós i que lluny de buscar el benefici col·lectiu només volia crear l'entitat amb finalitat lucratives personals.⁵⁴⁹

Malgrat la iniciativa no prosperà cal valorar aquest intent com la primera temptativa seriosa de desestabilitzar la *Cámara* i la Delegación de Barcelona que, com hem apuntat anteriorment, mantenien una molt bona relació amb el governador. Així mateix, cal tenir en compte que el projecte de Teodomiro Avendaño tenia el suport d'algun terratinent fernandí i sobretot de Joaquín Mallo, José Mora o la casa Izaguirre,

⁵⁴⁷ *Ibidem*. 25 de febrer de 1931.

⁵⁴⁸ *Memoria de los Trabajos realizados por el Consejo Permanente de la Delegación en España de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo, desde el año 1925. Aprobada por unanimidad en la Asamblea General celebrada en Barcelona el día 10 de Agosto de 1929.* ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 3.

⁵⁴⁹ Nerín (2010). Pàg. 255. *Sindicato Agrícola de los Territorios Españoles del Golfo de Guinea*. 22 de març de 1928. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6409.

terratinents i comerciants que, com veurem a continuació, sí que disputaren l'hegemonia barcelonina.

Una altra veu important que criticà la Delegación de la *Cámara* fou el periodista africanista Bravo Carbonell que publicà una sèrie d'articles al diari *El Sol* (més tard recopilats en el llibre *Los Territorios Españoles del Golfo de Guinea*). Bravo Carbonell titllà de “muy ineficaces” les accions dutes a terme per portar bracers xinesos, considerà que l'entitat anava massa per lliure i que s'havia convertit en una “feria de pequeñas vanidades, semillero de discordias, [y un] costoso tinglado que grava en demasiado la Cámara”. Així mateix, criticava algun dels seus dirigents denunciant que a “los agricultores de Barcelona, más bien debería llamárseles exagricultores coloniales”, fent una clara referència a Antonio Pérez, més ocupat en la seva nova faceta de comerciant que de terratinent.⁵⁵⁰

Tanmateix, el punt àlgid de la crítica de Bravo Carbonell el trobem amb la proposta de traslladar la Delegación de la *Cámara* a Madrid. Segons aquest, el més lògic era que la Delegación “radique en su sitio natural, que es Madrid (...), cerca de centros oficiales en que se lleva la dirección de la colonia, al lado de los ministerios con los que se ha de tener un beneficioso contacto para asesorar, para informar, para pedir, para aprovechar momentos propicios de obtener beneficios para los agricultores y para la colonia y para España, para recibir estímulos y consejos del Gobierno o para darlos si son de menester”⁵⁵¹

Les respostes des de Barcelona no es feren esperar. Aquest cop la veu més vehement fou la del president de la *Cámara* Armando Ligeró que en una sèrie d'articles titulats “Por el bien de la colonia” publicats a *La Voz de Fernando Poo* intentà desmentir les acusacions del periodista madrileny. Segons Armando Ligeró, les relacions entre els terratinents residents a Barcelona i els de Fernando Poo eren de “compenetración (...) grande y beneficiosa” i recordava que històricament gran part de les gestions que s'havien dut a terme per canviar el rumb de l'economia colonial havien estat preses pels terratinents i comerciants residents a la ciutat comtal.⁵⁵² Per contrarestar la imatge d'una Delegación inoperant, Ligeró presentà un resum de tota la feina feta per l'entitat des del

⁵⁵⁰ Bravo Carbonell (1929). Pàg. 127, 170, 171 i 196.

⁵⁵¹ Bravo Carbonell (1929). Pàg. 168-169.

⁵⁵² *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 393. Juny de 1929. Pàg. 6.

1923, fent especial èmfasi amb la tasca duta a terme en el camp de la recluta de mà d'obra. Ligeró, defensava que la feina feta per la Delegación en el tema de contractació dels bracers xinesos havia estat correcta, ja que simplement havia fet d'intermediari entre els terratinents interessats i els reclutadors que foren, segons Ligeró, qui finalment no compliren els acords establerts al oferir bracers d'una zona que no estava pactada.⁵⁵³

4.4 L'evolució de la propietat de la terra: la pèrdua del predomini barceloní en l'agricultura del cacau

Malgrat que les justificacions donades per Bravo Carbonell posaven èmfasi en la necessitat d'acostar la Delegación de la *Cámara* a la capital de l'Estat, la seva crítica amagava un rerefons més profund i complex. En el fons, el que s'estava qüestionant era la idoneïtat de que les organitzacions colonials establertes a la metròpoli estiguessin controlades per uns pocs terratinents i comerciants barcelonins. El problema no era només l'eficàcia en les gestions de la Delegación, si les fixacions de la *Unión* eren encertades o si els projecte per aconseguir mà d'obra havien estat reeixits, sinó que aquestes accions, que implicaven una presa de decisions importants, sempre eren preses per les mateixes persones, les quals defensaven una sèrie d'interessos concrets, a vegades no compartits per la resta terratinents i comerciants. Aquestes veus contràries no les hem de situar només en la figura de Bravo Carbonell, sinó en una sèrie de vells i nous terratinents que havien enfortit la seva presència a la colònia i que, mica en mica, havien anat guanyant terreny als terratinents i comerciants catalans.

Per veure aquest procés de canvi, el primer que cal fer és observar com havien evolucionat les concessions de terres en els darrers anys. Com podem observar a la taula 45, el nombre d'hectàrees concedides entre 1909 i 1926 (any en que arribà Núñez de Prado al govern de la colònia i es creà la DGMC) fou de 8.744, mentre que entre el 1926 i el 1929 les concessions ascendiren a 12.049 hectàrees. Per tant, en quatre anys s'havien atorgat un 50% més d'hectàrees que en vint-i-vuit. Tot i que aquestes concessions foren molt inferiors en números absoluts a les que s'atorgaren a la zona continental (Río Muni), bàsicament per afavorir les explotacions forestals just després

⁵⁵³ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 396. Setembre de 1929. Pàg 2.

de la conquesta militar del territori, el fet és que significaren un canvi important dins la configuració socioeconòmica de l'illa.

Taula 45. Concessions de terres a l'illa de Bioko, 1909-1929 (hectàrees)

Anys	Concessions Provisionals (hectàrees)	Concessions Definitives (hectàrees)	Total
1909	30	662	692
1910	5	175	180
1911	0	302	302
1912	35	278	313
1913	69	189	258
1914	122	93	215
1915	11	391	402
1916	234	381	615
1917	1.229	149	1.378
1918	350	62	412
1919	394	289	683
1920	100	12	112
1921	753	173	926
1922	187	23	210
1923	168	60	228
1924	560	276	836
1925	988	34	1.022
1926	1.134	43	1.177
1927	3.544	342	3.886
1928	1.595	23	1.618
1929	5.265	103	5.368

*Font: Elaboració pròpia a partir de la *Estadística de los terrenos concedidos a título provisional y definitivo, enclavados en la Isla de Fernando Poo, a partir del año 1909 hasta el 31 de marzo del año 1930, ambos inclusive*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 15.

En línies generals, les noves concessions afavorien principalment a capitals que ja no procedien majoritàriament de Barcelona, sinó que principalment eren madrilenys i bascos. Alguns d'ells simplement augmentaren la seves propietats i d'altres n'iniciaren de vell nou. Concretament, ens referim a empreses com la Compañía Colonial de África, amb seu a Madrid, que no només s'havia quedat amb les propietats de la Trasatlántica el 1925 sinó que les havia ampliat notòriament. El 1929 les seves plantacions arribaven a les 922 hectàrees (la segona més extensa en aquell moment) i

tenia una important granja de bestiar a la zona de Moka, climàticament més temperada. El gerent de la Compañía Colonial de África durant aquests anys fou Manuel Pittaluga, (que també ho havia estat de la Trsatlántica), un prohóm dins l'agricultura colonial que havia presidit la *Cámara* durant l'etapa més inactiva de l'entitat i que gaudia de cert prestigi a la colònia. Un altre exemple serien els germans Mallo (Joaquín i Jesús), aragonesos d'origen però en aquell moment residint a cavall de Santa Isabel i Madrid, les plantacions dels qual arribaven a les 845 hectàrees (la tercera més gran). Juntament amb els germans Mallo, també cal destacar la consolidació d'alguns vells terratinents com és el cas del gallec Eloy Estrada (amb plantacions que arribaven a les 679 hectàrees) o la ja esmentada Veiga Avendaño, de més de 200 hectàrees.

Un nou protagonista rellevant que aparegué durant aquests anys fou la Compañía Agrícola Industrial de Fernando Poo (CAIFER), de capital basc, que s'havia quedat amb les diverses plantacions que tenia la firma Bros y Compañía (que superaven les 500 hectàrees), una societat limitada formada per Bros de la Creu y els Sucesores de Hijos de Zuricalday i Urigüren Hermanos. Malgrat que CAIFER el 1928 havia demanat moltes concessions a la Guinea Continental per l'explotació de cafè i cauxú, aquestes de moment no s'aprovaren i l'empresa, amb la seu social primer a Bilbao i després a Madrid, centrà el seu creixement en les activitats agrícoles a l'illa de Bioko.⁵⁵⁴ Al voltant de CAIFER també hem de situar una sèrie de cases receptors basques que es dedicaven a comercialitzar el seu cacau. És el cas, per exemple, de les bilbaïnes de Izaguirre y Compañía (que també tenia una plantació de 500 hectàrees) i Urigüren Hermanos o la donostiarra Hijos de J. Lizasoain. Aquestes empreses comercials creiem que estaven molt interessades en nodrir de cacau fernandí la creixent indústria xocolatera basca i asturiana no ens hauria de sorprendre que busquessin trencar amb el monopoli barceloní. De fet, la importància com a importadors de cacau dels ports del nord de la península s'havia consolidat durant la dècada de 1920, (com es pot veure en la taula 46) malgrat encara quedaven lluny del pes que tenia el port de Barcelona.⁵⁵⁵

⁵⁵⁴ *Concesiones y peticiones (Expedient Bros de la Creu 1923-1929)*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6847.

⁵⁵⁵ *Relación de declaraciones juradas*. 31 enero de 1928. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

Taula 46. Ports receptors de cacau procedent de Bioko, 1923-1930 (sacs)

Ports	1923-24	1926-27	1929-30
Barcelona	79.687	81.505	108.348
Bilbao	18.869	13.082	17.929
Sant Sebastià	3.720	3.655	4.506
València	2.808	3.020	4.543
Santander	1.566	5.769	10.384
La Coruña	700	1.988	3.015
Gijón	100	5.964	9.035
Total	107.450	114.983	157.760

*Font: Elaboració partir de *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. (1923-1930).

Tots aquests terratinents que acabem d'enumerar superaven ja de llarg les plantacions dels terratinents barcelonins que, malgrat també havien augmentat, ho havien fet de manera molt més moderada. Així, les plantacions de Joaquim Rodríguez Barrera no arribaven a les 300 hectàrees, les dels hereus de Sebastià Torres eren de 340, la Vigatana 255, Potau i Domènech 160 o Armando Ligeró 155. Només les plantacions de Antonio López (associat amb Antonio Fernández) superaven les 700.⁵⁵⁶ També cal apuntar que en aquest canvi en el control de les plantacions hi intervingué el progressiu declivi dels fernandins, que deixaren d'ostentar el lideratge de l'agricultura colonial que havien tingut en les darreres dècades del s. XIX i principis del s.XX. Tanmateix, encara destacaven les plantacions de Manuel Balboa (312 hectàrees), Maximiliano Jones (242 hectàrees) i Walterio Dougan (151 hectàrees). En canvi, els que no van perdre protagonisme foren els terratinents portuguesos com Libiano Vaz Serra, que tenia les plantacions més grans de l'illa (1.282 hectàrees), la Compañía Agrícola Portuguesa (700 hectàrees), Guimaraes Limitada (666 hectàrees) o Cunha Lisboa (620 hectàrees).

Observant les taules 47 i 48, que comparen l'evolució de la propietats superiors a les 100 hectàrees entre el 1911 i el 1928, podem apreciar clarament una doble tendència. Per una banda, el creixent protagonisme dels terratinents procedents de l'Estat espanyol que passaren de controlar del 36,4% al 60,9% de les grans propietats. Aquest augment anà en detriment principalment de la pèrdua de protagonisme dels fernandins, que passaren de representar el 39,6 al 10%. Per altra banda, però, el percentatge dels

⁵⁵⁶ *Relación de declaraciones juradas. 31 enero de 1928*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

terratinents barcelonins (i per extensió catalans) es reduí substancialment, ja que si el 1911 controlaven el 36,4% de les grans propietats, el 1928 aquest percentatge es reduí fins 16,6%.

Taula 47. Comparació de les plantacions superiors a les 100 hectàrees segons nacionalitat dels terratinents, 1911-1928

Nacionalitat	1911			1928		
	Número	Hectàrees	%	Número	Hectàrees	%
Espanyols	11	3.287	37,1	36	10.802	60,9
Portuguesos	2	857	9,7	8	4.165	23,5
Fernandins	10	3.468	39,1	6	1.770	10,0
Alemanys	1	705	8,0	3	986	5,5
Anglesos	2	540	6,1	0	0	0,0
Total	26	8.762	100	53	17.723	100

*Font: Elaboració pròpia a partir de *Lista General de fincas Rústicas puestas al cobro (1911)* i *Relación de declaraciones juradas (1928)*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

Taula 48. Comparació de les plantacions superiors a les 100 hectàrees segons procedència barcelonina i no barcelonina, 1911-1928

Procedència	1911			1928		
	Número	Hectàrees	%	Número	Hectàrees	%
Barcelonina	11	3.287	37,1	14	2.948	16,6
No barcelonina	16	5.475	62,9	39	14.775	83,4
Total	27	8.762	100	53	17.723	100

*Font: Elaboració pròpia a partir de *Lista General de fincas Rústicas puestas al cobro (1911)* i *Relación de declaraciones juradas (1928)*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

En aquest procés de reestructuració de la propietat de la terra, no només hem de tenir en compte l'ampliació de les hectàrees cultivades, sinó també l'acaparament de terres gràcies al crèdit usurer. Una pràctica que, si bé no era nova, es reforçà afectant principalment a petits propietaris bubis i fernandins. El propi Governador Núñez de Prado reconeixia el 1927 que “una larga actuación abusiva de los europeos de la

Colonia, principalmente los españoles cerca de los indígenas, ha producido una multitud de contratos anulables y leoninos, celebrados todos en perjuicio de los últimos.”⁵⁵⁷

De fet, aquell mateix any hem pogut trobar diverses denúncies. Joaquim Boema i Teresa Eubera, dos petits propietaris bubis, exposaven davant les autoritats espanyoles que la casa alemanya Drumen els havia concedit diners i bracers per poder explotar la seva finca de cacau. Tot i que el crèdit imposava que aquests havien de vendre tota la producció a la casa alemanya, el deute acumulat va ascendir a 5.800 pessetes. Al no poder tornar-los el crèdit, els creditors van apoderar-se de la seva finca.⁵⁵⁸ En situacions com aquestes, també s’observa fins quin punt els terratinents espanyols actuaven amb total impunitat. Un altre bubi, José Pela, denuncià a dos terratinents (hermanos Vila) per una situació semblant a la descrita anteriorment. Tanmateix, el denunciant exposava que ell en cap cas havia firmat un contracte que estipulés la pèrdua de la propietat de la terra quan no es podria afrontar el retorn del crèdit perquè “mi cacao era el peor de todos”.⁵⁵⁹ Al demanar la documentació als creditors, es trobà que el suposat contacte apareixia una creu enlloc de la seva signatura. En la mateixa línia, Tomás Busoni denunciava que un dels terratinents catalans amb més tradició a l’illa, Bonaventura Roig, l’havia extorsionat i que “capturaron todos mis bienes y quemaron todos mis documentos”.⁵⁶⁰

Sigui com sigui, la reformulació del lideratge econòmic tingué els seus efectes en la vida institucional de les organitzacions colonials. Només mancava que tornessin a aflorar algunes de les velles disputes dins l’economia colonial perquè quedés clar que la correlació de forces havia canviat. Així doncs, la discussió sobre l’ampliació del *cupo* de 1929 fou el primer d’una llarga sèrie de conflictes que afloraren entre 1929 i 1931 i que serviren per fer evident que el domini barceloní de l’agricultura colonial estava arribant a la seva fi.

⁵⁵⁷ *Informe del Gobernador General a la Dirección General de Marruecos y Colonias*. 2 de desembre de 1927. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6856.

⁵⁵⁸ *Contratos celebrados por venta o arriendo de fincas entre indígenas y europeos*. 23 de maig de 1927. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6856.

⁵⁵⁹ *Ibidem*. 28 de juny de 1927.

⁵⁶⁰ *Ibidem*.

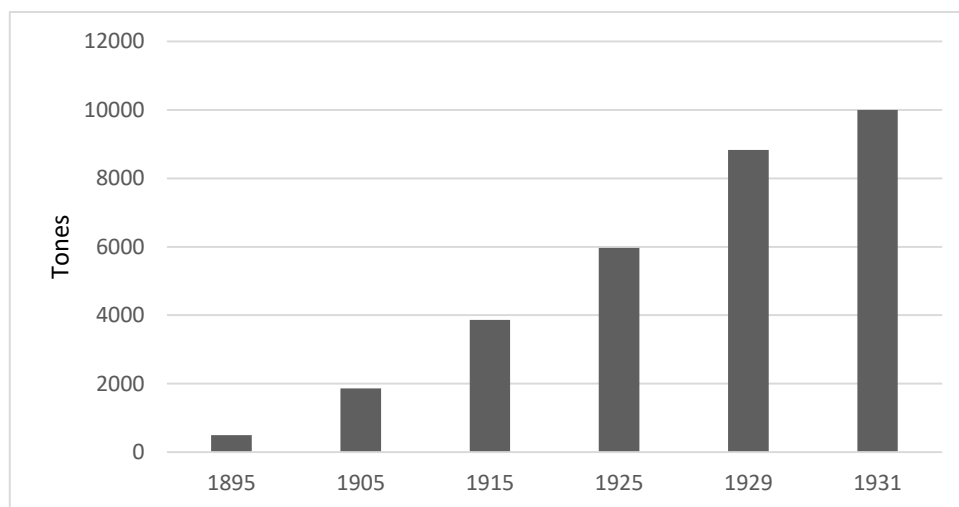
4.5 L'inici del conflicte: la nova pugna pel *cupo*, les eleccions a la *Cámara* i el trasllat de la Delegació

Un informe intern de la DGMC de 1929 alertava dels perills que el monocultiu de cacau podia generar a l'illa. L'autor de l'informe emfatitzava que les autoritats colonials i metropolitanes havien de prendre mesures per incentivar “otras fuentes de producción, pues es difícil obtener salida en otros mercados para nuestro cacao de Fernando Poo, que según resulta de las estadísticas, es más caro que el de otras procedencias.”⁵⁶¹ De fet, el monocultiu de cacau era una realitat innegable des de que aquest producte havia substituït l'oli de palma a finals del s. XIX i malgrat els esforços propagandístics de *La Voz de Fernando Poo* o els llibres de Joaquim Rodríguez Barrera per estimular el cultiu del cafè, la banana, el caixú, la vainilla o la canyella, la realitat a finals de la dècada de 1920 era inapel·lable: el 98,6% de la superfície explotada a l'illa de Bioko era ocupada per plantacions de cacau.⁵⁶² Una de les mesures que va emprendre la DGMC fou reforçar el Servicio Agronómico, ens públic encarregat de vetllar per la qualitat agrícola de la colònia i potenciar estudis per introduir cultius alternatius. Tanmateix, la manca de personal qualificat per dur a terme aquesta tasca i la falta d'inversors privats disposats a provar sort amb nous productes van fer impossible qualsevol canvi en l'estructura productiva de l'illa. Amb l'augment progressiu de la superfície cultivada, la producció (i en conseqüència les exportacions) de cacau a l'illa s'havia multiplicat. Segons *La Voz de Fernando Poo* (figura 10) la producció de cacau entre 1925 i 1931 gairebé s'havia multiplicat per dos.

⁵⁶¹ *Informe de la Delegación General de Marruecos y Colonias sobre el peligro del monocultivo del cacao. Asuntos relacionados con el cacao* AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6413.

⁵⁶² Pereira (1989). Pàg. 251.

Figura 10. Evolució de la producció de cacau a Bioko, 1895-1931 (tones)

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 439. Abril de 1933. Pàg. 1.

Amb l'augment constant de la producció i les dificultats per consolidar un mercat que no fos l'espanyol, el fantasma de la sobreproducció començà a aparèixer a l'illa. Això féu que alguns terratinents denunciessin l'excessiva limitació que suposava el *cupó* i busquessin la manera d'augmentar-lo per acostar-lo a la producció total. I foren precisament els terratinents madrilenys i bascos qui intentaren liderar aquest canvi. Evidentment això implicà un xoc frontal amb l'estratègia defensada per la *Unión* i la Delegació de la *Cámara* que, com hem vist anteriorment, eren partidaris de no saturar el mercat per aconseguir una bona col·locació del producte. Si bé l'augment del *cupó* de 6.300 tones a 7.000 no causà gaires conflictes, el que es discutí el 1929 sí que significà l'inici d'un enfrontament obert entre ambdós sectors.

De fet, durant l'any 1929, i amb el *cupó* encara a 7.000 tones, la *Unión* ja va fixar uns preus que tendiren clarament a la baixa, oscil·lant entre les 3.45 i les 3.85 Ptes./Kg per les classes altes. A principis d'any, la *Unión* comunicava aquestes sensibles baixes, demanant comprensió als seus associats:

“En el momento de fijar los precios de nuestro cacao esta UNIÓN se ha mantenido siempre en el justo medio que permitían las circunstancias generales del mercado para favorecer en su máximo a nuestra agricultura, independientemente de alienas presiones, que nunca se le han ejercido por inútiles e innecesarias; de dicha forma y contando con

la general confianza de los unionistas, su labor que no está huérfana de escollos ni dificultades, viene desarrollándose inflexible y secretamente en provecho de nuestra producción, constituyendo nuestra más eficaz salvaguardia y garantía, contando por ello con la simpatía y asistencia individual y colectiva de todo cuanto representa algo en Fernando Poo.”⁵⁶³

Els “escollos” que havia de sobrepassar la *Unión* era assegurar-se que l’augment de l’oferta (en aquest cas només de 700 tones) no desestabilitzés el mercat i significués una baixada brusca de preus. Afortunadament pels seus interessos, però, els preus dels darrers embarcaments estabilitzaren una mica la situació. Tanmateix, com hem vist anteriorment, al mes d’abril, un cop complert el *cupo*, s’apostà per enviar la resta de la producció a l’estranger, aprofitant els ports francs que hi havia a la Península. Aquest cop, però, la decisió presa per la *Unión*, no fou compartida per tots els terratinents i comerciants. Concretament, l’empresa CAIFER va decidir enviar 756 sacs de cacau al port franc de Bilbao, no amb la intenció de reexportar-lo a l’estranger, sinó d’esperar a finals d’any (novembre) perquè s’iniciés el nou *cupo*. Aquesta actitud, fou desaprovada tant per la *Unión* com per la Delegación de la *Cámara*, ja que consideraven que el cacau guardat set mesos en ports francs disminuiria considerablement la seva qualitat i afectaria els primers preus que es marcarien. Així mateix, implicava saltar-se un acord proposat des de Barcelona. CAIFER, però, aprofità el conflicte per posar sobre la taula la imperiosa necessitat d’augmentar el *cupo* ja que, segons el seu punt de vista, el mercat espanyol podia absorbir molta més quantitat de cacau que les 7.000 tones que estaven vigents.

La correspondència entre la Delegación i la *Cámara* posa de manifest que els terratinents i comerciants barcelonins apostaren per una ampliació fins les 7.500 tones, mentre que altres terratinents eren partidaris d’establir-la entre les 8.000 i les 9.000 tones. Els terratinents i comerciants barcelonins consideraven que establir un *cupo* que superés les 8.000 tones implicava “un pleno desconocimiento de los factores generales económicos en que se basa a fijación del cupo” i alertava que la “libertad absoluta que se opone a la limitación de entrada de nuestro cacao en España, tiene como base la

⁵⁶³ *Cartas y circulares 1924-1935*. 15 d’abril de 1929. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

temeraria pretensión de poder prescindir de aquella medida protectora de la riqueza de Fernando Poo, gracias a la cual se ha podido desenvolver esta.”⁵⁶⁴ Davant de la divergència d’opinions, com ja havia passat entre 1910 i 1914 les autoritats colonials i metropolitanes van haver de prendre partit en l’assumpte. La visió del governador Núñez de Prado no diferí de la que havia tingut el seu predecessor Ángel Barrera, ja que bàsicament es mostrà favorable a una rebaixa aranzelària general que no discriminés una part de la collita. Desconeixedor absolut de la capacitat de consum del mercat espanyol, apostava per eliminar el *cupo*, ja que tot i que “aparentemente se disminuirían en pequeña cantidad los ingresos de la Hacienda española, se facilitaría la solución del grave problema que hoy pesa sobre los agricultores, quedando compensada dicha merma de ingresos, con la mayor riqueza que se crearía en nuestras posesiones.”⁵⁶⁵ Aquesta visió, lògicament, no era compartida per la DGMC, que malgrat el pressupost extraordinari de 1926, seguia mantenint que qualsevol reforma fiscal no havia de reduir els ingressos.

Altre cop, però, el posicionament més clarificador sobre les implicacions econòmiques del *cupo* i les seves ampliacions les aporta el funcionari metropolità encarregat de resumir els diferents arguments en joc. Aquest, elaborà un informe molt crític sobre la visió proteccionista de la Delegación de la *Cámara* i la *Unión* i la seva voluntat de mantenir un *cupo* reduït. Els acusà de no servir els interessos generals de l’agricultura colonial, sinó a un nombre reduït de grans terratinents i comerciants barcelonins que basaven gran part del seu negoci en el control de la producció de petits i mitjans propietaris. Aquest cop, però, fins i tot ens ofereix noms i cognoms, fet pel qual paga la pena l’extensió del fragment de l’informe reproduït. En paraules del funcionari:

“Cierta es que nuestra colonia vive en un régimen financiero especial que no es frecuente en los países tropicales; conviene exponerlo porque éste es la clave de la actitud equívoca en que se ha colocado siempre la llamada Delegación de la Cámara Agrícola de Fernando Poo.

⁵⁶⁴ *Instàncies 1929-32*. 28 de novembre de 1929. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola, Caixa 1.

⁵⁶⁵ *Cacao i expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 6 d’abril de 1928. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

Dicha Delegación la componen en su totalidad importadores de cacao. Estos importadores prestan a los Agricultores el interés corriente del dinero en España, o sea al 6%; pero le imponen al Agricultor la obligación de que ha de enviarles el cacao que se coseche en consignación, y en esto estriba el verdadero negocio de los importadores, pues presentan después a los agricultores las cuentas cuando y como quieren, liquidándoles el cacao al precio que les parece: como todos los agricultores deben dinero a los importadores de Barcelona, se ven obligados aceptar las liquidaciones que estos hacen. Por esta razón los intereses de los señores de la Delegación de Barcelona, como los de todo comerciante acaparador, son opuestos a los de los agricultores de Fernando Poo.

Los señores que componen la referida Delegación aparentan defender los intereses de los agricultores y lo que defienden son solamente los suyos propios, para esto se sirven del señor Pérez como presidente; este señor tiene fincas de cacao y además compra cacao en la isla, y los mayores beneficios los tiene en su calidad de importador y no como agricultor; los otros señores importadores, no son agricultores ni han estado nunca en la isla y si tienen en ella alguna finca, ha llegado a sus manos mediante liquidaciones usurarias que ha hecho a sus prestatarios. Es típico el caso de un Sr. Goula que sin ir a Fernando Poo ha hecho una fortuna con el cacao de la isla y han ido a parar a sus manos fincas de la isla por las liquidaciones usurarias que hacía a sus prestatarios (...) Estos señores son los enemigos de toda reforma, y sobre todo, de toda empresa que acuda con capital independiente pues su situación se vería entonces amenazada.⁵⁶⁶

Malgrat que aquest informe contenia errors i inexactituds (Ramón Goula sí que havia visitat la colònia i no tots els membres de la Delegación eren només comerciants, com per exemple el propi Joaquim Rodríguez Barrera), el cert és que ens permet observar, altre cop, com les discussions del sobre el *cupo* (i les opcions defensades) eren summament interessades i no responien a un interès general sinó a un interès corporatiu d'abast molt limitat.

Així mateix, l'informe no exposava que els grans defensors d'augmentar el *cupo* de manera més atrevida, tampoc estaven exempts d'haver consolidat les seves plantacions en base al crèdit usurer i al control de la producció de petits propietaris que anteriorment

⁵⁶⁶ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 25 de setembre de 1928. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

hem analitzat. És el cas, per exemple, de Joaquín Mallo, que el 1927 fou denunciat per Nansi Collmajor, una petita propietària ferndandina (d'origen serralleonès). Segons la denunciante, Joaquín Mallo li havia cedit un préstec a un interès molt alt (tot i que no especifica el percentatge) i davant de la impossibilitat de retornar-li, aquest li havia embargat la plantació. De fet, segons el Núñez de Prado, Joaquín Mallo era un dels terratinents que més destacaven pel seu comportament avariciós i ressaltava que les seves propietats s'havien engrandit no només en base al crèdit, sinó també a la compra d'hipoteques a tercers.⁵⁶⁷

Tornant a l'establiment del nou *cupo*, el govern finalment decidí situar-lo en 8.000 tones per la collita de 1929-30, tot i que obrí la porta a una ampliació transitòria de 1.000 tones més (fins les 9.000), malgrat que aquesta quantitat hauria de satisfer 135 Ptes./100 Kg, deixant un escàs marge sobre el cacau estranger (que n'havia de pagar 160).⁵⁶⁸

Aquesta nova situació posà en alerta la *Unión*, que defensà que les 8.000 tones era “la cantidad de cacao que puede admitir nuestro mercado por el momento, sin grave riesgo para la estabilidad de los precios que se fijan para su venta” i titllà de “suicidas suposiciones” les opinions d'empreses que, com CAIFER, defensaven que el mercat espanyol podia absorbir fins les 9.000 tones.⁵⁶⁹ Per la *Unión*, el marge establert respecte els cacaos estrangers era massa escàs i podia tenir greus conseqüències:

La ampliación a 9.000 toneladas constituye un manifiesto peligro para todos, ante la posibilidad de que algún agricultor se acoja a la pequeña diferencia de 25 Ptas. oro, concedidas a dichas mil toneladas en relación con el cacao extranjero, e introduzca cacao en España, que por sobrepasar la cifra de 8.000 toneladas que es el máximo admisible para este año según nuestro entender, perjudique los precios del final de la cosecha y los del año venidero.”⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ *Ibidem*. 27 de maig de 1927.

⁵⁶⁸ *Correspondencia remitida a la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo. Desde 1923 hasta 1929*. 14 de setembre de 1929. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola Caixa 12.

⁵⁶⁹ *Cartas y circulares 1924-1935*. 15 de febrer de 1930. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁵⁷⁰ *Cartas y circulares 1924-1935*. 15 de febrer de 1930. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

Davant d'aquest posicionament tan contrari a l'ampliació, el sector madrileny i basc decidiren que la millor manera per consolidar un augment del *cupo* i, de pas, trencar amb el monopoli barceloní dins les organitzacions colonials, passava per apoderar-se de la *Cámara* i traslladar la Delegación barcelonina a Madrid. Tenien clar que la *Cámara* (i per extensió la Delegación) era el cos més legitimat per incidir en la política aranzelària colonial, ja que els propis estatuts de l'entitat li reconeixien el paper de "cuerpo consultivo" oficial.⁵⁷¹

Per fer-ho, aprofitaren la publicació d'una nova llei que homologava el funcionament de la *Cámara* a la resta de cambres agrícoles de comerç que existien a la metròpoli. Aquesta reforma, que en principi semblava més burocràtica que política, implicava a la pràctica la celebració d'unes eleccions entre els associats per escollir una nova junta directiva.⁵⁷² Les eleccions es retardaren ja que el compliment estricte de la legalitat implicava que només els terratinents residents la colònia podien exercir el seu dret a vot, tot i que finalment la DGMC acceptà que en cas d'absència d'un terratinent, pogués votar el gerent apoderat.⁵⁷³ Sembla ser que un dels objectius principals del sector partidari a l'ampliació del *cupo* era desplaçar Armando Ligeró de la presidència, el qual tenia una absoluta sintonia amb la Delegación i qui havia defensat públicament la gestió que Antonio Pérez havia fet de l'entitat.

Les eleccions no estigueren exemptes de controvèrsies. Calia escollir 12 vocals sobre els qual recaurien els càrrecs de la junta directiva, 10 suplents i 3 "naturales" (referint-se a fernandins). Els principals terratinents interessats en el canvi de rumb promogueren una candidatura de llista tancada per situar la Compañía Colonial de África, Joaquín Mallo, Eloy Estrada, Veiga y Avendaño i CAIFER al capdavant de l'entitat. Tot i que desconeixem quins foren els arguments esgrimits per trobar el suport entre els 128 membres de la *Cámara* que podien exercir el dret a vot, suposem que deuriem cercar el suport dels mitjans i petits terratinents espanyols i fernandins, argumentant que només amb una ampliació del *cupo* el seu cacau podria ser col·locat amb facilitat al mercat metropolità. Els resultats foren clars i la candidatura presentada per aquests terratinents s'imposà amb claredat: la Compañía Colonial de África va rebre 105 vots, el sevillà

⁵⁷¹ *Estatutos de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

⁵⁷² Miranda (1945). Pàg 736-737.

⁵⁷³ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 395. Agost de 1929. Pàg. 5.

Alfonso Casajuana 104, Eloy Estrada 103, Joaquín Mallo 94, Veiga Avendaño 94 i CAIFER 92. Aquestes sis empreses (o persones físiques) passaren a controlar la junta directiva de l'entitat, quedant-ne fora tots els terratinents barcelonins.⁵⁷⁴

La *Unión*, en vistes de les conseqüències d'aquests resultats, ràpidament decidí impugnar els comicis. No ho feren com a entitat, (segurament perquè el propi Joaquín Mallo era vocal de la *Unión*) sinó com a persones (o empreses) a títol individual.⁵⁷⁵ Els motius de la impugnació eren diversos. En primer lloc, el cens de votants havia inclòs molts electors que, segons ells, no tenien dret a exercir el seu sufragi. De fet, el règim intern de la *Cámara* establia que podien votar aquelles persones que tinguessin en propietat una plantació superior a les 5 hectàrees i que estiguessin al corrent del pagament de l'impost de contribució territorial. Segons els terratinents barcelonins, molts votants no complien aquesta condició, ja que o bé no tributaven o bé tenien concedida la propietat de manera provisional (i fins que no demostrassin que estava en rendiment no se'ls concedia el títol definitiu). També es donava el cas que Teodomir Avendaño, propietari de la Compañía Veiga y Avendaño, havia habilitat a familiars seus com a propietaris d'algunes hectàrees de la seves plantacions, atorgant-los automàticament el dret de vot (es calcula que fins a 5 membres de la família van votar). El segon motiu esgrimit per no acceptar els resultats fou que la presidència formalment havia recaigut sobre una empresa (Compañía Veiga y Avendaño) quan el que s'establia en els estatuts és que havia d'estar en mans d'una persona física.⁵⁷⁶

Malgrat que la impugnació acabaria prosperant, ja que el supòsit d'irregularitats fou acceptat pel governador, mentre que les eleccions no es declararen definitivament nul·les (i això no succeí fins a principis de 1931), la nova junta de la *Cámara*, capitanejada per Teodomiro Avendaño, començà a treballar. Tot i que la memòria de la *Unión* de 1929/30 recollia amb "sincera simpatía" la nova junta de la *Cámara* i aquesta felicitava la *Unión* "por la labor realizada" i esperava "contar con el mismo

⁵⁷⁴ *Elecciones Cámara, 1929-32*. 16 de setembre de 1929. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/8094

⁵⁷⁵ Malgrat no es poden distingir totes les firmes personals del document, es pot identificar a Joaquim Rodríguez Barrera, Antonio Pérez, Parés y Macaho, Ramón Goula i Armando Ligeró. *Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular de la Cámara*. s/d. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 13.

⁵⁷⁶ *Disposiciones oficiales*. 28 de juny de 1930. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 15.

incondicional apoyo que nosotros ofrecemos”, la realitat era ben diferent i el trencament entre aquests dos sectors no tardà a produir-se.⁵⁷⁷

El primer que féu la nova *Cámara* va ser traslladar la Delegación barcelonina a Madrid (que rebé el nom de Junta Peninsular) i aquesta, sota el lideratge de Manuel Pittaluga (gerent de la Compañía Colonial de África), inicià la tasca de lobby per aconseguir un nou augment un del *cupo* que acabés de desestabilitzar la *Unión*.

4.6 El debilitament de la Unión de Agricultores (1929-30)

La *Unión* encarà l'any agrícola 1929-30 com un autèntic repte per la seva viabilitat com a entitat que prenetia regular el comerç de cacau. Havia de fer front a un notori augment del *cupo* i, al mateix temps, acceptar que la seva estreta col·laboració amb la *Cámara* (a través de la Delegación) s'havia esvaït. El primer maldecap per l'entitat es produí al final de la campanya, quan es plantejà si s'havia d'aprofitar l'ampliació transitòria del *cupo* fins les 9.000 tones. Com hem vist abans, la *Unión* es mostrà absolutament contrària a introduir aquesta quantitat, però davant d'una collita que arribava a les 10.000 tones (i al mes de febrer ja s'havia arribat a cobrir el *cupo* de 8.000 tones, malgrat haver-se perdut tot un carregament per un accident del vapor *Isla de Panay*), foren diverses les veus que des de la colònia es plantejaren aprofitar l'estret marge aranzelari favorable.⁵⁷⁸

Davant d'aquesta possibilitat, Joaquim Rodríguez Barrera presentà un extens informe a tots els associats on intentava demostrar que era molt més factible reexportar aquesta quantitat a l'estranger enlloc d'introduir-la a la Península. També cal fer notar, que en aquells mesos, eren constants els vapors alemanys que des d'Hamburg es dirigien a la colònia. Malgrat aquests estaven principalment interessants en la creixent explotació forestal de la Guinea continental (i molts no arribaven a Santa Isabel), no seria d'estranyar que alguns terratinents aprofitessin aquesta marina mercant per enviar el seu cacau directament a territori alemany.

⁵⁷⁷ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. 1929/30. Pàg. 10

⁵⁷⁸ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 401. Febrer de 1930.

Sigui com sigui, Joaquim Rordíquez Barrera, conscient que les nous responsables de la *Cámara* no serien del mateix parer i que la proposta seria controvertida, emprà un to dramàtic per mirar de convèncer tots els socis. L'informe, en la seva part final, s'expressava amb les següents paraules:

“Sería un acto suicida no atenerse a los datos y consecuencias expresadas por pretender una tan mediocre ventaja momentánea, importar cacao fuera del cupo [de 8.000 toneladas]. Supone la posibilidad que ante un pánico general producido por quedarse en manos de los receptores peninsulares existencias invendidas, a consecuencia de haber entrado en el mercado un exceso de cacao, reciban de los agricultores, órdenes de vender a más bajos precios de los fijados por la UNIÓN, en cuyo caso, incumplida la cláusula más sagrada de sus “Bases”, entraría aquella en un período de fuerte crisis que acabaría con su disolución, la cual llevaría consigo aparejada una situación ruinosa para Fernando Poo, equivalente a cuando se extinguió el antiguo Consorcio.

Por todo lo manifestado, debemos recomendar a Vd con la presente, que se ponga al habla con los demás agricultores de Fernando Poo y conjuntamente acuerden y se comprometan a no enviar un kilo más de cacao una vez cubierto el actual cupo”.⁵⁷⁹

Sembla que en un primer moment les paraules de Joaquim Rodríguez Barrera tingueren el seu efecte, ja que el mes d'abril tot el cacau importat fou reexportat a l'estranger. A més a més, la *Unión* va publicar una carta de compromís entre els associats perquè la negativa d'introduir cacau a la Península es mantingués també al mes de maig. Aquest document havia de ser signat de manera voluntària amb l'objectiu d'evitar “la posible ruptura de la Unión de Agricultores de la Guinea Española a consecuencia de obrar en el mercado nacional una mayor cantidad de cacao invendido a la que existe actualmente en sus stocks.”⁵⁸⁰

Aquesta estratègia pretenia reforçar el corporativisme intern i deixar en evidència quins eren aquells terratinents associats que pretenien boicotejar la tasca de la *Unión*. I, efectivament, si ens fixem en qui va firmar el document podrem observar com hi eren

⁵⁷⁹ *Cartas y circulares 1924-1935*. 15 de febrer de 1930. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁵⁸⁰ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española (1929-30)*. Pàg. 8

presents tots els terratinents barcelonins, i bona part dels terratinents portuguesos, però hi manquen alguns terratinents que com JoaquÍN Mallo o la Compañía Colonial de África formaven encara part de la *Unión*.⁵⁸¹

Per tant, com era d'esperar, aquests terratinents no seguiren les prescripcions de la *Unión* i aprofitaren l'arribada del vapor *Montevideo* del mes de maig per introduir cacau a la Península. De fet, entre el maig i el juliol d'aquell any s'introduïren 1.168.291 kg de cacau i la importació total a la península (9.275.977 kg) superà fins i tot el *cupo* establert.⁵⁸²

Curiosament, però, la memòria de la *Unión* de l'any 1930 mostra com els preus es mantingueren estables amb una tendència a l'alça (de les 3,60 a les 3,95 Ptes./Kg en les classes superiors).⁵⁸³ De fet, malgrat l'alarmisme de la *Unión* tot sembla indicar que els resultats econòmics no li donaren la raó, ja que la introducció de cacau per sobre les 8.000 tones fou tolerada fàcilment pel mercat espanyol. En la seva memòria reconeixia que “el promedio de precios del cacao ha resultado un tanto más elevado”, tot i que ho atribuïa al “margen facilitado por los cambios monetarios”, sense entrar analitzar si les seves fermes suposicions que el mercat quedaria saturat per sobre les 8.000 tones eren o no certes.⁵⁸⁴

Si bé les aigües es calmaren a l'estiu amb el final de la collita, la tardor es tornava a preveure calenta. L'inici d'un nou any agrícola, l'octubre de 1930, podia tornar a suposar un augment de *cupo*, més encara a tenor dels resultats de l'any anterior que, en el fons, donaven la raó al sector basc i madrileny que dominava la *Cámara* i la nova Junta Peninsular establerta a Madrid. Si fem una ullada a la premsa colonial, veurem com existeixen diverses referències a aquesta situació. És important remarcar que *La Voz de Fernando Poo* va intentar passar bastant de puntetes davant del conflicte entre els dos sectors. No ens hauria d'estranyar si tenim clar que aquesta revista s'havia convertit, des del 1928, en l'òrgan oficial tant de la *Unión* com de la *Cámara*. En canvi, el xoc d'interessos quedà reflectit en una altra publicació que justament s'havia creat el 1930. Ens referim al *Defensor de Guinea*, un diari bisemanal que s'editava a Santa Isabel. Tenia una extensió relativament curta (10 pàgines de les quals 4 eren anuncis) i

⁵⁸¹ *Ibidem*.

⁵⁸² *Ibidem*.

⁵⁸³ *Ibidem*. Pàg. 16.

⁵⁸⁴ *Ibidem*.

principalment oferia notícies sobre la vida quotidiana de la colònia. Malgrat en el seu primer número es presentà com una publicació que volia defugir dels discursos africanistes que s'escrivien des de la Península, que titllava de “galanuras literarias y floripondios retóricos” i pretenia allunyar-se del “chismorreio, comadreo, chismografía [y] murmuración”, a la pràctica fou un altaveu per expressar els diferents punts de vista sobre el conflicte.⁵⁸⁵

El primer en expressar la seva opinió fou Joaquim Rodríguez Barrera, que el mes d'agost publicà un article titulat “A los agricultores de Fernando Poo”, on plantejava obertament que un nou episodi com el que s'havia viscut al maig d'aquell mateix any podia significar el final de la *Unión*. El president de l'entitat alertava que si això es produïa les conseqüències serien tan nefastes que ràpidament esdevindria “una rápida baja del precio del cacao fernandino en beneficio de los consumidores y la ruina de nuestras haciendas”.⁵⁸⁶

Un mes més tard, José Antonio Veiga (soci de Teodomiro Avendaño) responia a les pàgines del *Defensor de Guinea* amb un article que sota el mateix títol rebutjava els punts de vista de Rodríguez Barrera. Segons ell, la *Unión* no es podia considerar el salvador de l'agricultura colonial ja que sempre havia rebut merescudament l'etiqueta de “monopolista” i poc transparent ja que gran part del seus membres estaven més preocupats per temes comercials que no pas agrícoles.⁵⁸⁷

La resposta del sector barceloní no es féu esperar, aquest cop però en veu d'Armando Ligeró. Aquest féu una defensa a ultrança no només dels objectius de la *Unión*, sino de l'honestedat dels seus membres. Per Ligeró, si bé calia acceptar que alguns dels seus membres eren alhora terratinents i comerciants (receptors), aquests no podien considerar-se rivals sinó aliats. Concretament defensà la figura d'Antonio Pérez que, com hem vist abans, s'acusava d'haver dirigit la Delegación de la *Cámara* de manera personalista. En aquest aspecte, defensava que la condició d'Antonio Pérez no era única ja que malgrat “algunos disfrutaban de doble personalidad, [esta] circunstancia se repite en casi todos los agricultores importantes que residen fuera de Barcelona”. Així mateix sostenia que era fals que perfils com els d'Antonio Pérez estiguessin més preocupats per

⁵⁸⁵ *El Defensor de Guinea*. Núm. 1. de maig de 1930. Pàg. 1.

⁵⁸⁶ *El Defensor de Guinea*. Núm. 32. 21 d'agost de 1930. Pàg. 1 Aquest fou l'únic article que també fou publicat a *La Voz de Fernando Poo*. Núm 399. Gener de 1930. Pàg. 9.

⁵⁸⁷ *El Defensor de Guinea* Núm. 38. 7 de setembre de 1930.

aspectes comercials que agrícoles, ja que “tiene mucho más que perder como agricultor que como comisionista.” Per últim, acusava als grans terratinents díscols de ser insensibles davant dels problemes comercials que tenia el cacau fernandí, alhora que avisava que els fets ocorreguts al mes de maig, debilitaven la postura de la *Unión* davant d’un nou any agrícola que havia de començar.⁵⁸⁸

Més enllà de l’enfrontament periodístic, les memòries de la *Unión* també recullen de manera diàfana la mala relació que s’estava gestant entre les dues entitats durant l’any 1929-30. Segons aquesta:

“Las relaciones mantenidas por nuestra entidad con la actual *Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo*, inauguradas con los mejores auspicios: felicitaciones mutuas, deseos de colaboración, promesas de una subvención que compensara el perjuicio económico que se irrogaba a la UNIÓN con el desplazamiento de la *Junta Peninsular* a Madrid, etc., se hallan actualmente en un estado de pasividad que por ser dominio de todos y afectar tan directamente a la vida de nuestra corporación, estimamos que debemos consignar y lamentar en las presentes páginas. Indudablemente que ha influido en tal estado de las cosas nuestra sincera actitud en relación a la cuestión del cupo, que a pesar de no haber traspasado los límites más justos, ha sido visto con disgusto por aquella entidad, hasta el extremo de juzgarse con evidente parcialidad.”⁵⁸⁹

En el fons el que més li preocupava a la *Unión* no era tant la manca de sintonia entre les dues organitzacions, sinó que la Junta Peninsular de la *Cámara*, en vistes dels resultats obtinguts en el darrer any agrícola (el preu no s’havia devaluat substancialment malgrat l’augment transitori del *cupo* fins les 9.000 tones), plantegés de cara a l’any agrícola 1930-31 un nou augment del *cupo*.

Per aquest motiu, els líders de la *Unión*, altre cop a títol individual, no dubtaren a dirigir-se a la DGMC per preguntar si eren certs el rumors que els havien arribat que la Junta Peninsular de la *Cámara* demanava un nou augment del *cupo* fins les 10.000 tones. Resulta interessant veure com l’argument principal que utilitzà la *Unión* per

⁵⁸⁸ *Ibidem*.

⁵⁸⁹ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. (1929-30). Pàg. 9.

mostrar-se contrària a qualsevol nova justificació fou que els majoristes (“almacenistas”, segons la *Unión*) encara tenien grans quantitats de cacau que no havien venut a primeres mans (fabricants de xocolata) i que això havia de permetre posar en seriós dubte que el mercat espanyol realment podia consumir una quantitat tan elevada.⁵⁹⁰

La Junta Peninsular de la *Cámara*, a qui se li envià una còpia de l'escrit perquè es posicionés, respongué airada ja que creia que els terratinents i comerciants barcelonins (i per extensió la *Unión*) s'estaven excedint en les seves prerrogatives. Segons la Junta Peninsular, només ella, en legítima representació de la *Cámara*, estava autoritzada per reclamar una variació del *cupo*. La *Unión* no s'arronsà i acusà la Junta de que “si algun malentendido ha podido nacer entre ambas entidades, es hijo del olvido con que ha tenido esa presidencia al sector agrícola de Barcelona” al mateix temps que recordava la manca de legitimitat de la Junta madrilenya ja que les eleccions a la *Cámara* havien estat impugnades.⁵⁹¹

A aquesta tensió creixent cal afegir-li dos elements més que es desenvoluparen a finals de 1930. En primer lloc, per respondre a les crítiques de manca de transparència i excés de personalisme que eren llençades als nous dirigents de la *Cámara*, Joaquim Rodríguez Barrera va emprendre una sèrie de modificacions de les bases de l'entitat. Així, s'acordà que a partir d'aleshores els 3 membres que havien de formar part de la Junta Revisora no tenien perquè ser residents a Barcelona, deixant pas a una major participació dels comerciants dels ports bascos. Així mateix, també es decidí que les reunions de les dues comissions (classificadora i revisora) on s'establien les fixacions de preus serien obertes a qualsevol terratinent que hi estigués interessat. Com a contrapartida, però, pretenia establir una base transitòria (i modificable anualment) on es recollís la obligatorietat de no superar el *cupo* establert i, d'aquesta manera, evitar conflictes com els que havien aparegut.⁵⁹² A la pràctica, aquesta modificació, que fou aprovada en assemblea general, implicava que tots els socis havien de renovar el seu compromís amb el funcionament

⁵⁹⁰ *Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular dela CAO*. 3 de juny de 1930. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola. Caixa 13.

⁵⁹¹ *Ibidem*. 19 de juny de 1930.

⁵⁹² *Cartas y circulares 1924-1935*. 14 i 28 d'octubre de 1930. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

de l'entitat. Però com veurem a continuació, alguns no ho van fer i decidiren abandonar-la.

El segon aspecte a tenir en compte, era el conflicte de caire econòmic que també tenien la *Unión* i la *Cámara*. Segons els estatuts d'aquesta, la *Cámara* havia de subvencionar anualment amb 6.000 pessetes la *Unión*, una quantitat que havia d'ajudar a fer front el 50% de les despeses estructurals de l'entitat, que aquell any ascendien a poc més de 12.000. Tanmateix, d'ençà de les controvertides eleccions, aquesta subvenció desaparegué i la *Unión* denuncià el que considerava un intent per part de la *Cámara* d'ofegar-los econòmicament, més encara des del moment en què la *Unión* havia de fer front a les despeses del lloguer de local que des de la seva creació havien compartit amb la Delegación de la *Cámara*.⁵⁹³

4.7 El trencament de la *Unión* (1930-31)

Si l'any 1929-30 va significar l'inici de l'enfrontament obert entre la *Unión* i la *Cámara*, la campanya següent comportà el trencament de l'entitat barcelonina. La memòria de la *Unión* reconeixia que l'any agrícola 1930-31 havia estat un període extremadament dur, no per culpa d'un nou augment de *cupo* (que finalment no es produí) sinó com a conseqüència dels "serios ataques en la personalidad de su Junta de Gobierno" que l'entitat havia rebut. Concretament durant els darrers mesos de l'any 1930 (i un cop iniciat l'any agrícola 1930-31), Teodomir Avendaño i Joaquín Mallo, ambdós encara socis de la *Unión* i dirigents de la *Cámara*, es proposaren fer fracassar l'entitat barcelonina.⁵⁹⁴

El pretext utilitzat foren les fixacions de preus del mes de novembre de 1930. Segons la *Unión*, la primera fixació de preus fou variada a petició d'uns quants socis i finalment devaluada fins les 3,85 i 3,70 Ptes./Kg per les classes altes. Des de Santa Isabel, aquesta variació fou vista com una maniobra inacceptable dels grans receptors de Barcelona (Ramón Goula i Antonio Pérez) per agilitzar les primeres ventes de la campanya. Per aquest motiu, des de la *Cámara* s'instà a la *Unión* a que explicités quina

⁵⁹³ *Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular de la CAO*. s/d. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola. Caixa 13.

⁵⁹⁴ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. (1929-30). Pàg. 6.

era la “anormalidad en el mercado [que] motiva [la] baja de precios” així com quin era el mecanisme que s’havia dut a terme per fer-ho.⁵⁹⁵

Malgrat la *Unión* defensà que la variació s’havia dut a terme per la petició de 5 socis de l’entitat amb l’únic objectiu de posar els preus “en harmonía con la situación del mercado nacional y extranjero” la decisió comportà conseqüències immediates. Teodomiro Avendaño i Joaquín Mallo promogueren una assemblea extraordinària de la *Cámara* amb l’objectiu de depositar la Junta de Govern de la *Unión* i substituir-la per una de nova amb una major influència del sector madrileny. No seria d’estranyar que ambdós terratinents promoguessin una campanya en contra de la *Unión* en els mateixos termes que anteriorment hem assenyalat (presentat la *Unión* com una entitat de receptors i comissionistes). Els acords presos per aquesta assemblea, firmats per 49 terratinents residents a la colònia foren prou clars:

“No estando conformes con el proceder de la Junta de Gobierno que rige a la UNIÓN de Barcelona, autorizamos y damos nuestra representación a la *Cámara Agrícola de Fernando Poo*, para que por sí o representada por la *Junta Peninsular* de la dicha *Cámara Agrícola Oficial*, proceda con las siguientes normas;

1. Que desde ya (...) soliciten una rápida asamblea general de socios, nombrando una nueva Junta de Gobierno.
2. Que de acuerdo con el resultado de la elección, los elegidos se hagan cargo de la dirección de la UNIÓN DE AGRICULTORES DE LA GUINEA ESPAÑOLA, obrando como es natural en defensa verdad de nuestros intereses, en lo concerniente a fijación de precios y clasificación de nuestros cacaos (...)
3. Nos hacemos responsables de todos los acuerdos adoptados o a adoptar en nuestro nombre tanto por la *Cámara Agrícola Oficial* como por su *Junta Peninsular* y nos comprometemos a exigir a la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores la responsabilidad que en su actuación haya incurrido saliéndose de los reglamentos porque se rige y perjudicándonos en nuestros intereses.”⁵⁹⁶

⁵⁹⁵ *Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular de la CAO*. 22 de Novembre de 1930. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola. Caixa 13.

⁵⁹⁶ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. (1930-31). Pàg.7.

Joaquim Rodríguez Barrera, que veia aquesta acció com un terratrèmol per la *Unión*, intentà modificar aquestes decisions preses a Santa Isabel. En una carta personal enviada a Manuel Pittaluga (president de la Junta Peninsular de la *Cámara*), li demanà que intercedís davant dels decidits objectius de Avendaño i Mallo. Segons Rodríguez Barrera, aquests dos terratinents volien convertir la *Unión* “en un juguete sin prestigio, ni merecedora de respeto alguno” i demanava, apel·lant al sentit comú, que havia arribat el moment que “unos y otros no separamos sustraernos a tales intrigas y con serenidad reflexionemos sobre las fatales consecuencias que están acarreado las mismas a nuestra producción colonial.”⁵⁹⁷

Tanmateix, la treva demanada per Joaquim Rodríguez no es produí. Tot i així, l'assemblea extraordinària sol·licitada des de Santa Isabel es demorà ja que la *Unión* es negà a acceptar que fos la *Cámara* (representada per dos terratinents) qui els obligués a convocar-la. En una carta enviada a la Junta Peninsular, la *Unión* feia saber que els havia sorprès “la intromisión de la Cámara Agrícola que Vds representan en España en la vida interna de nuestra entidad, que amén de representar una coacción para los agricultores que por fuerza de la ley integran la referida Cámara, la constituye igualmente para la propia independencia y personalidad de nuestra UNIÓN DE AGRICULTORES, en perjuicio siempre de la buena armonía y respetuosa actitud que deben guardarse entre ambas entidades.”⁵⁹⁸ Així mateix, exigia que si es volia convocar una assemblea extraordinària, havien de ser cinc socis de la *Unión* qui per escrit demanessin la seva convocatòria a la junta directiva. Finalment, però, aquestes peticions arribaren i, aplicant els estatuts de la *Unión*, l'assemblea es convocà pel 15 de desembre de 1930.

Aquesta reunió comportà una sèrie de moviments de gran transcendència. De fet, qui primer va moure fitxa fou Joaquim Rodríguez Barrera. El que fins al moment havia estat el líder indiscutible de l'entitat dimití, ja que malgrat creia que tenia el suport de gran part del associats barcelonins, la situació actual posava en dubte el seu lideratge. Aquesta dimissió, però, anà lligada no només a una enèrgica defensa de la *Unión*, que

⁵⁹⁷ *Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular de la CAO*. 9 de desembre de 1930. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola. Caixa 13.

⁵⁹⁸ *Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular de la CAO*. 9 de desembre de 1930. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola. Caixa 13.

ell sempre assegurà que servia a l'interès general de la colònia, sinó a l'atac directe cap a Joaquín Mallo i Teodomiro Avendaño.⁵⁹⁹

Després de discutir àmpliament sobre els motius pels quals s'havia canviat les fixacions, no s'arribà a cap punt de consens. Així mateix, la presidència de l'assemblea no va permetre que se sotmetés a votació cap proposició concreta feta per Teodomiro Avendaño i Joaquín Mallo, ja que es considerà que aquests parlaven en representació d'una sèrie de terratinents alguns dels quals estaven adscrits a la *Unión* (la qual només tenia, el dia de l'assemblea, 36 socis registrats). Davant d'aquesta situació de bloqueig, els dos terratinents es consideraren expulsats de l'assemblea i aquesta quedà formada exclusivament per terratinents afins a la junta de govern i a Joaquim Rodríguez Barrera.⁶⁰⁰ Davant la impossibilitat d'arribar a un acord concret, es suspengué la sessió i el dia següent, la Junta de Govern, solidaritzant-se amb Rodríguez Barrera, també presentà la dimissió, convocant-se una nova assemblea extraordinària on la intenció clara era que els càrrecs dimitits tornessin a ser escollits.⁶⁰¹

Paral·lelament, però, la *Cámara* protestà pels fets ocorreguts i denuncià que sota un defecte de forma, s'expulsà a Teodomiro Avendaño i Joaquín Mallo pels seus posicionaments crítics amb la *Unión*. Fins i tot amenaçaren a la *Unión* amb que si el conflicte no es resolía, des de la *Cámara* s'endegaria un projecte per crear una entitat que, amb els mateixos objectius de la *Unión*, “no sea un juego más de comisionistas, agiotistas y usureros”⁶⁰² La *Unión* no es mostrà gens conciliadora i es mantingué ferma defensant la seva independència respecte la *Cámara*. Fins i tot, s'aprofità per criticar personalment a Joaquín Mallo, qui en teoria formava part de la comissió revisora de la *Unión* i que havia deixat d'anar a les reunions convocades, presentant-lo com una persona egoista i poc responsable.⁶⁰³

L'assemblea del dia 8 de gener de 1931 no comptà amb la presència ni de Teodomiro Avendaño ni de Joaquín Mallo i, com apuntàvem anteriorment, fou una reunió on

⁵⁹⁹ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española.* (1930-31). Pàg. 8.

⁶⁰⁰ *Cartas y circulares 1924-1935.* 16 de desembre de 1930. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁶⁰¹ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española.* (1930-31). Pàg. 8-9.

⁶⁰² *Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular de la CAO.* 17 de desembre de 1930. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola. Caixa 13.

⁶⁰³ *Ibidem.* 19 de desembre de 1930.

bàsicament s'escollí per aclamació una nova junta directiva que en teoria havia de tornar a ser presidida per Joaquim Rodríguez Barrera. Tanmateix, un cop escollida per aclamació, el president defensà que una de les millors maneres per recuperar el prestigi de l'entitat, tant qüestionada en els darrers mesos, era que s'apartés definitivament de la presidència. Malgrat els intents per part d'alguns associats perquè se'n desdigués, Joaquim Rodríguez Barrera (juntament amb Jesús Ligeró, aquest perquè es traslladà a la colònia) tornà a dimitir. Així, la nova junta tingué la següent composició (taula 49):

Taula 49. Composició de la junta de govern de la Unión de Agricultores, 1931

Càrrec	Nom i empresa representada
President	Joaquim Rosich (gerent de Misiones Católicas)
President substitut	Victoriano Pérez (Pérez Compañía Limitada)
Secretari	Francisco de P. González (Compañía Colonial de África)
Secretari substitut	Santiago Debroyé (Hija de Sebastián Torres)
Tresorer	Agustín Domínguez
Tresorer substitut	Armando Ligeró (Ligeró Hermanos)
Membre de la comissió revisora a Barcelona	Antonio Azcon (Antonia Llorens)
Membre de la comissió revisora a Barcelona substitut	José Pinto Guimaraes (Guimaraes Limitada)
Membre de la comissió revisora fora de Barcelona	Eloy Estrada
Membre de la comissió revisora fora de Barcelona substitut	Antonio Fernández (Fernández y Compañía)

*Font: Elaboració pròpia a partir de *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española (1930-31)*. Pàg. 9.

D'aquesta composició, on hi seguien predominant els terratinents i comerciants barcelonins, només sobten dos noms. En primer lloc, el manteniment de Francisco de P. González com a secretari, ja que representava la Compañía Colonial de África, una de les artífexs del conflicte, el gerent de la qual (Manuel Pittaluga) exercia la presidència de la Junta Peninsular de Madrid. L'altre era d'Eloi Estrada (com a membre de la

comissió revisora) que també figurava entre els càrrecs electes de la *Cámara* a les eleccions de 1929.

Malgrat no podem assegurar el perquè es decidiren aquests nomenaments, podríem valorar que la pròpia *Unión* no volia donar més motius del compte als sectors crítics que argumentaven que l'entitat era una joguina en mans dels terratinents i comerciants barcelonins. De fet, en la correspondència interna als socis, es justificaren els nomenaments com una clara voluntat de Joaquim Rodríguez Barrera de generar un “amplio espíritu de conciliación en bien de nuestra Unión de Agricultores.”⁶⁰⁴

Tanmateix, el canvi de junta directiva no apaivagà els ànims, ja que la designació de Joaquim Rosich fou vista per alguns terratinents de la *Cámara* com una provocació. Rosich treballava com a gerent de les plantacions de cacau dels claretians (registrades com a *Misiones Católicas*), però els seus negocis s'estenien a la importació de cacau procedent d'altres terratinents i a la importació de productes manufacturats a la colònia. Responia, per tant, al perfil de comissionista i receptor tan criticat des de la colònia i tan poc implicat en les tasques agrícoles. Així mateix, Rosich visitava la colònia en períodes curts de temps ja que també regentava una fàbrica de hules i ostentava altres càrrecs en corporacions empresarials (arribà a ser president de la Cambra Oficial de la Propietat Urbana de Barcelona el 1933).⁶⁰⁵

D'aquesta manera, el mateix gener de 1931, la *Cámara* exposava que el seu nomenament havia “causado estupefacción (...), pues nadie podía esperar que el Presidente de hecho de una agrupación denominada Unión de Agricultores, pudiera ser un señor que no es agricultor, y cuyos intereses, como vendedor de cacao a comisión, están lejos, o mejor dicho, son diametralmente opuestos a los intereses de los agricultores.”⁶⁰⁶ Al mateix temps creien que el nou president justificava les acusacions fetes des de la *Cámara* que la *Unión* s'havia convertit en una agrupació de comerciants i no de terratinents. En paraules de la pròpia *Cámara*:

⁶⁰⁴ *Cartas y circulares 1924-1935*. 14 de gener de 1931. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁶⁰⁵ <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/category/3-tematica/entitats-organismes/grup-memoria-de-barri-de-la-torrassa/> [Consultat el 3 de gener de 2017]

⁶⁰⁶ *Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular de la CAO*. 14 de gener de 1931. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola. Caixa 13.

“La designación de esa presidencia viene a confirmar plenamente la opinión que veníamos sustentando: la Unión de Agricultores de la Guinea Española no es, como su nombre parece indicar, una agrupación de agricultores que coopera con esta Cámara Agrícola Oficial en defensa del cacao producido en la colonia, sino una agrupación de comisionistas y especuladores en cacao, que entorpecen con su actuación la labor que esta Cámara realiza en defensa de los intereses que le están encomendados, y causa con su equívoco proceder grave quebranto a los agricultores de la isla.”⁶⁰⁷

Davant d'aquest fet, la *Cámara*, no sabem si amb el beneplàcit de Avendaño i Mallo, decidí destensar la corda i demanà la restitució de l'antiga junta a canvi que davant d'una situació de modificació de preus es convoqués una assemblea a la colònia que ratifiqués l'acord. D'aquesta manera, Joaquim Rodríguez Barrera fou restituit en el càrrec el més de febrer, quedant-se Joaquim Rosich com a president substitut.

Tanmateix, la pau fou momentània, ja que les maniobres de Teodomir Avendaño i Joaquín Mallo no s'aturaren. Aquest cop, i al veure que no havien pogut dominar la *Unión*, emprengueren un nou projecte per substituir-la. La nova proposta passava per dotar la *Cámara* de la capacitat de classificar el cacau segons la seva qualitat i fixar-ne el preu de venda. Amb un clar intent de cercar el suport entre els petits i mitjans agricultors, Mallo y Avendaño van presentar aquest projecte com un nou intent de treure l'agricultura colonial del domini dels receptors barcelonins de la *Unión*, convertint la *Cámara* en una “organización para la defensa de los productos mediante la eliminación fulminante de todos aquellos elementos que sobreexplotan al agricultor [y que] están interesados en que los problemas no se resuelvan para seguir disfrutando de la preponderancia a la que nos tienen acostumbrados.”⁶⁰⁸

El projecte, que va ser rebut amb total contrarietat des de Barcelona després de la restitució de Rodríguez Barrera, implicava desnaturalitzar la *Unión*. De fet, la carta en que es comunicava el projecte, estava plena d'ironia ja que anunciava s'havia acordat “crear una sección prescindiendo de los *valiosos* servicios de esta entidad,

⁶⁰⁷ *Ibidem*.

⁶⁰⁸ *Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular de la CAO*. 24 d'octubre de 1931. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola. Caixa 13.

principalmente en las dos últimas campañas” al mateix temps que els comunicava que pretenien “dejar dicha entidad [la *Unión*] gozar de su *absoluta independencia*.”⁶⁰⁹

La *Unión* es negà a acceptar la proposta ja que creia que la mesura no només pretenia, com les darreres accions havien demostrat, “censurar la obra de la *Unión*” i promoure “una lucha abierta entre los agricultores en prejuicio de todos”, sinó que a més a més li mancava qualsevol lògica, ja que la qualitat del cacau disminuïa durant les dues setmanes que durava el trajecte marítim, fet pel qual les classificacions calia realitzar-les als ports peninsulars.⁶¹⁰ Aquest cop, *La Voz de Fernando Poo* tancà files al voltant de la *Unión*. Destacà la “Inmaculada gestión” que havia dut a terme Joaquim Rodríguez Barrera en els darrers anys i denuncià que la proposta només responia “solo y exclusivamente a antagonismos personales y deseos de dominio y de ejercicio de poder o soberanía, que repugnan a las relaciones armónicas que deben existir entre entidades hermanas, con misión delimitada y específicamente distinta, para desarrollar la cual necesitan la máxima independencia y prestigio.”⁶¹¹ Així mateix, criticà la *Cámara* a qui acusà d’ordir un pla per carregar-se la *Unión*:

“Se ha asegurado que ciertas personas de la colonia trataban de crear una nueva *Unión* en Madrid, o bien trasladar la de Barcelona a la capital de la República para tenerla junto con la Delegación de la Cámara, y esta resolución haría que lo intereses de un reducido número de agricultores saliera ventajosamente beneficiados, perjudicando ostensiblemente a la mayoría, por quedar centralizados los poderes de la agricultura colonial en manos de iguales personas o de otras que sin ser las mismas dependerían de aquellas otras, y por lo tanto con grave detrimento de los intereses generales de los territorios del golfo de Guinea.”⁶¹²

Tot i que Joaquim Rodríguez Barrera demanà als associats que no donessin suport al projecte, aquest cop anà més enllà i intentà estendre la seva influència a través dels terratinents a la colònia que, al llarg dels anys, s’havien mostrat més fidels. És el cas del

⁶⁰⁹ *Ibidem*. 17 de juny de 1931.

⁶¹⁰ *Cartas y circulares 1924-1935*. 15 de setembre de 1931 ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁶¹¹ *La Voz de Fernando Poo*. Num. 420. Setembre de 1931. Pàg. 2.

⁶¹² *La Voz de Fernando Poo*. Num. 421. Octubre de 1931. Pàg. 3.

tarragoní Francesc Potau que aquell mateix any fou designat representant oficial de la *Unión* a la colònia, amb un doble objectiu: fer propaganda en contra del projecte de la *Cámara* i controlar la fidelitat dels socis de la *Unión*. Malgrat Potau acceptà l'encàrrec, aquest protestà més d'un cop davant de la insistència de Rodríguez Barrera de que el mantingués informat de les seves gestions.⁶¹³

Malgrat la proposta de la *Cámara* de moment no prosperà, sembla que aquest projecte acabà de dividir la *Unión*. De fet, si ens mirem la relació de socis aportats per les memòries de l'entitat observarem com entre el 1931 i el 1932 són diversos els membres que abandonen la *Unión*. Les baixes més significatives foren les del propi Joaquín Mallo o la Compañía Colonial de África que a partir d'aleshores prescindiren dels serveis i preceptes de la *Unión* i en el cas de la darrera, es retiraren dels càrrecs que encara ostentaven dins la mateixa.⁶¹⁴

Aquestes baixes foren molt sensibles pel futur de l'entitat. Si bé, com veurem posteriorment, suposaren l'inici d'un període de treva dins la *Unión*, aquesta perdé dos dels seus terratinents més rellevants pel que fa a l'extensió de les seves plantacions. Això, sens dubte afectà en el percentatge de cacau que controlava la *Unión*. De fet, l'any agrícola 1931-32 la *Unión* només controlaria el 53,4% de les importacions, un 21% menys que en l'any anterior. Aquest mínim històric encara podria haver estat inferior si alguns dels terratinents portuguesos (Libiano Vaz Serra, Unión Agrícola Portuguesa) i bascos (Izaguirre, CAIFER) haguessin pres el mateix camí.⁶¹⁵

Tanmateix, aquesta sensible reducció en el control del cacau importat posava en dubte la fiabilitat dels preus que marcava la *Unión* ja que significava que una bona part dels receptors (que controlaven el 46,4% restant) eren lliures de col·locar el producte al preu que convinguessin. Així doncs, la *Unión*, per molt que en la seva memòria volgués donar una imatge d'enfortiment intern, no només sortia debilitada, sinó que no havia aconseguit generar el consens per el qual va ser creada.

⁶¹³ *Relación remitida a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola, Caixa 13. 15 de gener de 1932.

⁶¹⁴ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. (1931-32). Pàg. 35; *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. 1932-33). Pàg. 31.

⁶¹⁵ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. (1931-32). Pàg. 16.

Per tant, a partir de l'any agrícola 1931-32, la *Unión* clou la seva primera etapa de vida marcada per l'èxit en el control del mercat del cacau procedent de l'illa de Bioko, però amb el progressiu enfrontament amb terratinents que pretenien disputar la seva hegemonia. A partir d'aquest moment, i com veurem en el darrer capítol del treball, l'entitat començà una nova etapa, que malgrat èxits puntuals, significà l'agreujament del seu declivi. Com analitzarem a continuació, la *Unión* ja no només hagué de lluitar contra una sèrie de terratinents contraris al seu mode d'actuació, sinó que se li obriren dos nous fronts interrelacionats: la consolidació de la crisi de sobreproducció i l'enfrontament amb els fabricants de xocolata.

5. LA UNIÓN DE AGRICULTORES: DE LA REFORMULACIÓ INTERNA A LA SEVA DESAPARICIÓ (1931-1941)

5.1 L'adveniment de la II República: canvis i continuïtats als territoris guineans

5.1.1 El final del mandat del governador Núñez de Prado

La greu crisi interna que va patir la *Unión* el 1930-1931 va coincidir cronològicament amb el profund canvi polític que va viure l'Estat espanyol durant aquells dos anys. Després de la dimissió de Primo de Rivera a principis de 1930, desgastat pels efectes de la crisi econòmica i la manca de suport d'Alfons XIII i gran part de la cúpula militar, el monarca encomanà a un altre militar africanista, Dámaso Berenguer, la formació d'un nou govern que permetés una lenta i limitada transició cap a un nou ordre constitucional. Tanmateix, el descrèdit de la monarquia i la pressió de l'oposició política portaren nous canvis de govern que acabaren amb la celebració d'unes eleccions municipals el 12 d'abril de 1931. Els partits i coalicions de centre-esquerra, que presentaren els comicis com un plebiscit entre monarquia o república, s'imposaren a les grans ciutats de tot l'Estat i davant de la pressió popular, Alfons XIII acabaria suspentent la potestat reial obrint el camí a la proclamació de la II República el 14 d'abril de 1931.

Si bé la crisi de la dictadura no suposà canvis directes a la colònia, sí que és cert que l'arribada del govern de Dámaso Berenguer va permetre establir una tímida llibertat de premsa que va permetre començar a fer cert balanç de l'obra de govern de Núñez de Prado que, fins al moment, s'havia presentat com una figura immaculada.⁶¹⁶ Abans, però, cal tenir en compte altres canvis que es produïren amb anterioritat. Ens referim al relleu en el si de la presidència de la DGMC que es produí el 1928. El Conde de Jordana, qui havia apostat personalment per Núñez de Prado, fou nomenat Alt Comissari del Marroc. Com a conseqüència, la presidència de la DGMC va recaure en un antic governador interí, Diego Saavedra, qui des d'un bon inici no mantingué una plàcida relació amb Núñez de Prado. Saavedra, d'un perfil més funcional que militar,

⁶¹⁶ Nerín (2010). Pàg. 268.

endegà un control ferri de totes les accions del governador i escoltà les veus d'alguns colons que, com Joaquín Mallo, José Mora o Todomiro Avendaño, l'havien criticat. Alguns d'aquests terratinents eren precisament del sector de la *Cámara* enfrontat a la *Unión*, fet que explicaria perquè l'entitat barcelonina sempre es va mostrar favorable a la gestió del governador. Tanmateix, com exposa Gustau Nerín, sembla que l'enfrontament d'algun d'ells (sobretot amb José Mora o Joaquín Mallo) s'havia convertit en quelcom més personal que polític.⁶¹⁷

En línies generals, les crítiques cap al mandat de Núñez de Prado giraren al voltant del seu tarannà autoritari i la permissivitat existent davant dels abusos comesos per alguns terratinents i reclutadors amb els bracers africans. Segons Mora i Avendaño, per exemple, “la esclavitud o trata de negros ha sido resucitada en nuestra Colonia durante el mando del gobernador (...) Se llegó a llevar braceros esposados hasta el embarque (y) en la recluta de obras públicas del año 28 hubo muertos y heridos.”⁶¹⁸

Una altra crítica cap al governador era l'escàs aprofitament que s'havia fet dels pressupostos colonials per millorar les infraestructures, sobretot si tenim en compte la subvenció extraordinària que s'havia atorgat a la colònia el 1926. En aquest aspecte, se l'acusava d'afavorir pràctiques corruptes ja que moltes de les adjudicacions d'obres públiques s'havien fet sense cap mena de control i el resultat de les mateixes quedava molt lluny del que s'havia projectat.

Alguns defensors de l'obra del governador consideraven que el lent desenvolupament infraestructural no podia ser atribuït a l'obra del governador, sinó al fet que alguns concursos públics havien quedat deserts. La *Revista de Obras Públicas*, per exemple, s'interrogava sobre aquest fet i, principalment, ho justificava d'aquesta manera:

“Buscando las causas de una acción tan poco eficiente, es triste descubrir que no ha sido la falta de recursos, ni ha faltado voluntad en los elementos directores de trabajo, y solo a factores muy especiales, muy coloniales se puede atribuir el lento avance y la

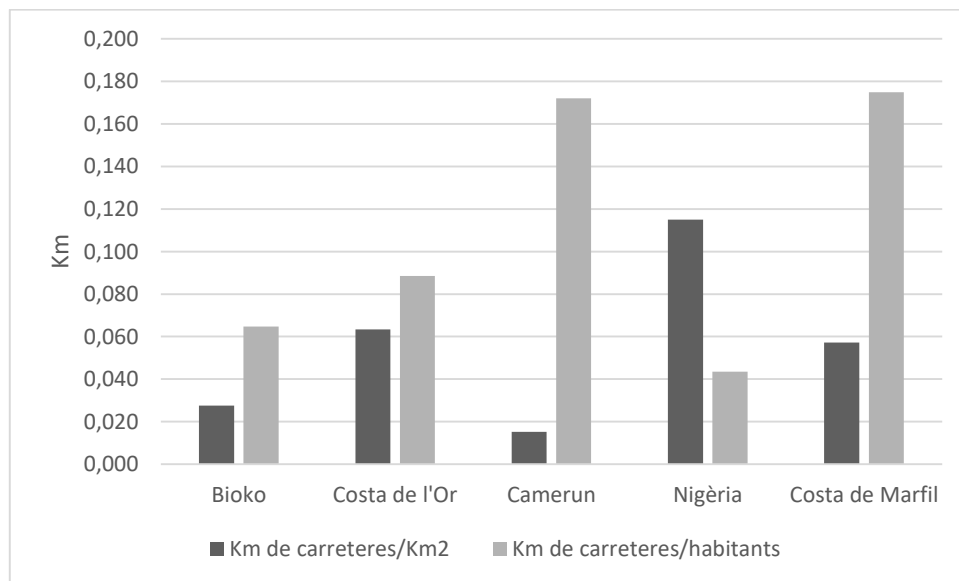
⁶¹⁷ Nerín (2010). Pàg. 265-266.

⁶¹⁸ *Documentos internos de la Dirección de Marruecos y colonias*. 23 de juny de 1930 AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6466.

paralización, a veces, de los trabajos (...). El cambio frecuente de personal de todas clases, la escasez de los obreros [y] la dificultad de aprovisionamiento de materiales.”⁶¹⁹

Fins i tot, alguns membres de la *Cámara* i la *Unión* havien plantejat l’opció de crear una empresa conjunta i aprofitar els bracers propis durant els mesos en que hi havia menys feina a les plantacions per treballar en aquests projectes.⁶²⁰ D’aquesta manera, moltes de les millores previstes en el camp infraestructural o sanitari no s’havien acomplert, com per exemple la carretera que havia d’unir les dues principals ciutat de l’illa i de la qual només s’havien pavimentat 17 dels 55 quilòmetres que tenia. De fet, com mostra la figura 11, durant la dècada de 1930 l’illa de Bioko encara era un dels territoris colonials africans infraestructuralment menys desenvolupats de l’Àfrica Central i Occidental.

Figura 11. Kilòmetres de carreteres als territoris colonials de l’Àfrica Occidental i Central, 1936

*Font: Elaboració pròpia a partir de Babiloni Navarro, Antonio. *Los Territorios del Golfo Guinea vistos por un colono al terminar el año 1934*. Fondo III: Administración de los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/08183. Pàg. 96.

⁶¹⁹ *Revista de Obras Públicas*. 1929. Núm. 77, tomo I. Pàg. 73.

⁶²⁰ *Delegación de la Cámara Agrícola de Fernando Poo*. 23 de febrero de 1927. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 3.

Però els problemes pel governador no només venien per les veus crítiques des de la colònia o la metròpoli, sinó que les tèrboles relacions amb Libèria per la recluta de la mà d'obra tornaven a posar en entredit la reputació colonial espanyola, i de retruc, el seu mandat. I és que altre cop tornava a planar la sospita que alguns treballadors que havien arribat des de Libèria ho havien fet en condicions de treball forçat. De fet, les acusacions de Fulkaner a les quals ens hem referit en el capítol anterior, arribaren a la Societat de Nacions (SDN) i aquesta endegà, a principis de 1930, una investigació per demostrar el possible trasllat de mà d'obra forçada a Bioko. Les conclusions de la investigació de la SDN apuntaven, segons Liniger, que les autoritats liberianes havien participat en el trasllat de bracers a Bioko en condicions “de coacció criminal difícilment diferenciables de la captura y la trata de esclavos”.⁶²¹ Tot i que l'informe no acusava directament a les autoritats colonials espanyoles (ja que se centrava exclusivament en Libèria i cap del membres de la comissió visità Bioko) alguns dels testimonis interrogats afirmaven que molts treballadors liberians que arribaven a la colònia espanyola eren maltractats pels terratinents espanyols.

La gravetat dels fets i la rellevància institucional de l'ens que havia promogut la investigació va generar cert enrenou mediàtic. En general, molts diaris metropolitans es dedicaren a ressaltar els objectius ocults de la campanya endegada per Fulkaner. Bravo Carbonell, en una sèrie d'articles publicats al madrileny *La Luz*, exposava que darrere de les acusacions de Fulkaner i l'informe de la SDN s'hi amagaven els interessos de la nord-americana Firestone, establerta a Libèria el 1928, que necessitava un gran nombre de treballadors per les seves plantacions de cauxú i que, per tant, estava molt interessada en tallar de soca-rel qualsevol flux migratori cap a l'illa de Bioko. Una corrent migratòria, segons Bravo Carbonell, afavorida pels millors salaris que oferien les plantacions de cacau guineanes.⁶²² Si bé altres diaris com *La Vanguardia*, *El Sol* o *El Diluvio* utilitzaven uns arguments semblants, aquests també es preguntaven per què les autoritats colonials espanyoles no havien respòs amb contundència sobre el tracte que s'oferia als treballadors liberians. *El Diluvio*, per exemple, es preguntava si “la Dirección de Colonias hará alguna declaración precisa sobre el informe presentado a la Sociedad de Naciones, antes de que se extienda y arraigue en Europa y en Norteamérica

⁶²¹ Citat per Ballano (2014). Pàg. 368.

⁶²² Ballano (2014). Pàg. 362-363; *Recursos Humanos i bracers xinesos*. 16 i 22 de novembre de 1932. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 1.

la leyenda de esa complicidad de España en la trata de esclavos.”⁶²³ Malgrat que des de la DGMC es van negar totes les acusacions que es podien extreure de l’informe de la SDN, Diego Saavedra va emprendre una investigació per dictaminar quines havien estat les responsabilitats de Núñez de Prado en aquest afer, i tot i que el propi Berenguer fou personalment informat dels abusos d’autoritat de Núñez de Prado, finalment el governador només fou advertit pels seus superiors.⁶²⁴

Amb l’establiment del primer govern provisional republicà, l’abril de 1931, Núñez de Prado intentà guanyar-se la simpatia del nou règim. Per aquest motiu ràpidament mostrà públicament el seu suport a la República (malgrat la relació directa que havia tingut amb la cúpula militar de la dictadura) i demanà als grans terratinents i comerciants més fidels que li fessin costat. La *Unión* exemplifica perfectament aquest suport ja que fins i tot proposà el seu nomenament com a nou director de la DGMC. Segons la *Unión*:

“El cargo de Director General de Marruecos y Colonias tiene para España y su régimen republicano señalado relieve, pues más que ningún otro necesita ser ocupado por una persona inteligente y compenetrada con las ideas del gobierno, que con su labor deshaga los errores de sus predecesores y convierta en administraciones modelo las de nuestro Protectorado y Colonias (...) Ninguno como él [Núñez de Prado] para ocuparse y resolver con acierto los problemas de nuestras colonias, tan complejos y, con ello, difíciles de ser atendidos.”⁶²⁵

Al seu torn, *La Voz de Fernando Poo* també es posicionà a favor del governador i defensà una política colonial continuïsta. En aquest sentit, lloà la figura de Núñez de Prado i la tasca duta a terme per la DGMC la qual, segons la publicació barcelonina, havia “contribuído poderosamente al rápido desenvolvimiento de nuestra acción colonizadora”.⁶²⁶

⁶²³ *Recursos Humanos i bracers xinesos*. 24 i 28 de gener de 1931, 23 de febrer de 1932. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 1.

⁶²⁴ Nerín (2010). Pàg. 270.

⁶²⁵ *Ministerios y organismos varios*. Maig de 1931. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 13

⁶²⁶ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 417. Juny de 1931. Pàg 2-3.

Però amb el pas del temps, les veus crítiques contra el governador es multiplicaren. Segurament, la més mordaç i amb més ressò mediàtic fou la del periodista barceloní Paco Madrid que l'any 1930, aprofitant una visita fugaç a la colònia, escrigué una sèrie d'articles en diversos diaris que més tard donaren lloc a la publicació de *La Guinea Incògnita. Vergüenza y escándalo colonial*.⁶²⁷ Aquest llibre feia una extens repàs a la situació econòmica i social de la colònia, criticant tant la gestió política del governador (ressaltant la seva ineptitud) com els abusos que s'havien produït en la recluta de la mà d'obra. Malgrat que Bravo Carbonell, representant de l'africanisme més oficialista, va intentar rebatre els arguments esgrimits per Madrid, l'estigma de governador corrupte i autoritari s'imposava dins l'opinió pública espanyola.⁶²⁸ *La Voz de Fernando Poo*, per la seva banda, també criticà tots els articles del periodista barceloní acusant-lo de demagògic a causa d'estar poc informat:

“Un mes y medio es tiempo insuficiente a todas luces para hacerse cargo de la verdadera situación de un pueblo. Probablemente, tuvo que recurrir a interrogatorios, y seguramente algunas veces han sido dados los datos con errores lamentables que perjudican la buena marcha de nuestra colonia (...) ¿Que hay algunos que se enriquecieron a costa de negocios no muy limpios? No lo pongo en duda, lo creo. ¿Pero es que en España, en pleno Madrid o Barcelona, no hay casa, compañías, políticos que son continuamente censurados, y que de una manera legal, pero no muy recomendable, han hecho sus fortunas?”⁶²⁹

Així mateix, *El Defensor de Guinea* va dedicar a Paco Madrid un poema satíric criticant l'exageració constant que portaven tots els seus articles.

*Aquí hay un Juez de Instrucción
que en su criminal delirio
le dió el más feroz martirio*

⁶²⁷ Madrid (1933).

⁶²⁸ Diari *La Luz*, 25 d'agost de 1933. Pàg. 1 i 19 de setembre de 1933. Pàg. 6.

⁶²⁹ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 432. Setembre de 1932. Pàg. 3-4.

*a un moreno de Annobón.
Terror me da el recordarlo,
porque ni el mismo Satán
denotara más afán
ni podría superarlo.
¿Sabéis en qué consistió
el tormento que le dió,
que haría temblar al Cid?
Pues con instintos salvajes
le leyó los reportajes
que escribe Paco Madrid!*⁶³⁰

Un altre periodista barceloní, Luís Saiz de Morales va escriure una sèrie d'articles al diari *El Diluvio* on també carregava contra la mala gestió dels darrers anys. Referint-se a Núñez de Prado com una persona egòlatra i amb aires de grandesa, l'acusà de permetre la impunitat de terratinents i capatassos davant dels bracers. Segons Saiz de Morales:

“Aquí tenemos que estos individuos de Fernando Poo a su llegada a Barcelona, pues allí abundan los catalanes, mallorquines, valencianos y bilbaínos, hacen gran ostentación de su riqueza, exhibiéndose por las calles con todo aparato pistonudos, derrochando el dinero que sustrajeron a seres desdichados por casas de placer, juergueando por cabarets, emborrachándose y tratando de vivir veinte años en un día (...) La fortuna amasada con sangre de negros no se evapora con golpes de pecho ni haciendo presente a los padres misioneros.”⁶³¹

Altres autors que destacaren per les crítiques al governador foren Antonio Rebollo i sobretot Guillermo Cabanellas, que el 1933 escriuria *¡Esclavos! (Notas sobre el África*

⁶³⁰ *El Bé Negre*. Núm. 68. 4 d'octubre de 1932. Pàg. 4.

⁶³¹ *El Diluvio*. 31 d'agost de 1932.

Negra), segurament la primera obra que va criticar obertament no tan sols la gestió duta a terme durant la dictadura, sinó l'explotació colonial en sí. Cabanellas, a diferència de Paco Madrid, residí més temps a la colònia, ja que hi exercí com a funcionari, i si bé és cert que el seu pare havia tingut rivalitats personals amb Núñez de Prado que es remuntaven a batalles marroquines (i que de ben segur prefiguraren el seu punt de vista), fou la primera veu en considerar que la colonització espanyola a Guinea no perseguia cap més objectiu que sotmetre i explotar la població africana en busca de rèdits econòmics.⁶³²

Malgrat que, com hem dit, Núñez de Prado no fou sancionat, l'agost 1931 fou cessat i es nomenà un nou governador general, Gustavo de Sostoa, el primer que ho féu en condició de civil i no de militar. Diplomàtic de carrera, Sostoa arribà a la colònia amb la voluntat de reconduir la política de Núñez de Prado, allunyant-se del clientelisme i la corrupció del seu antecessor. En aquesta aspecte, bona premsa no li faltava. El mateix Paco Madrid elevà la seva figura i, en un article al diari *Ahora*, el presentava com l'únic capaç de redreçar el desgavell colonial:

“A la llegada de D. Gustavo de Sostoa la colonia se dividía y subdividía en clanes grotescos y chismosos. Éste era esto; aquél, lo de más allá... Esta autoridad había favorecido un bando; aquella otra autoridad, una firma comercial; el gobernador general X estaba más por la isla que por el Continente; el gobernador general Z tenía más cariño al Continente que a la isla... ``No se fíe usted de éste, que no ha sido republicano en su vida ... Vaya usted con cuidado, con aquél, que estaba entendido con aquel jefe...’’ , etc., etc. Don Gustavo de Sostoa no tuvo un instante de debilidad y cerró el despacho a toda soplonería, a toda mentecatez. Su despacho estaba abierto nada más que para atender los intereses en activo de la colonia. El que trabajaba y necesitaba ayuda; el técnico que precisaba apoyo; la Comisión que se brindaba a una labor interesante. En cuanto se quería traspasar los límites más esenciales de toda relación oficial, D. Gustavo de Sostoa cerraba el paso a lo que consideraba únicamente propio de su jurisdicción. Para evitar peñas y reuniones, D. Gustavo de Sostoa abandonó la residencia oficial de Santa Isabel y se trasladaba todos los días a lo alto de Basilé.”⁶³³

⁶³² Nerín (2010). Pàg. 274-275. Cabanellas (1933). Rebollo (1933)

⁶³³ Diari *Ahora*. 21 de novembre de 1932. Pàg. 11-17.

Tanmateix, Sostoa no tingué temps de consolidar gaires canvis. Catorze mesos després de ser nomenat governador fou assassinat per Restituto Castilla (un sergent de la guàrdia colonial) quan visitava l'illa d'Annobón. L'incident responia més a la complexa psicologia de Castilla, que malgrat múltiples denúncies d'abusos i pràctiques autoritàries es resignava a abandonar el seu càrrec, que no pas a la curta obra duta a terme pel governador.⁶³⁴ Aquest fet suposà que la colònia retornà a la vella dinàmica de governadors interins i mandats curts que no superaven els dos anys. De fet, durant tot el període republicà (1931-39), la colònia va tenir sis governadors diferents.

5.1.2 Noves i velles prioritats pels territoris colonials

L'adveniment de la República tingué repercussions molt limitades als territoris guineans. Les profundes reformes empreses durant el bienni progressista (1931-33), foren molt més superficials a la colònia que a la metròpoli. Això es deu, principalment, a que la democratització de la vida política i l'extensió de certs drets socials i laborals quedà emmarcada exclusivament als ciutadans espanyols. En altres paraules, els governs republicans, malgrat les crítiques a la gestió duta a terme pel mandat de Núñez de Prado, ni posaren en dubte el dret a mantenir els territoris guineans sota jurisdicció espanyola ni consideraren la població africana colonitzada subjectes amb drets. Simplement es limitaren a emprendre una sèrie de reformes que seguien la línia dels canvis proposats a la Península i que, a grans trets, passaven per limitar el poder a dos estaments que havien gaudit de molts privilegi fins aleshores (església i exèrcit) i fomentar una colonització de caràcter més civil. Per aquest motiu, en un principi, ni la *Unión* ni la *Cámara* feren gaires escarafalls al nou règim. De fet, la pròpia *Unión*, no tardà a mostrar adhesió al govern provisional de la República, reconeixent-li que “ha emprendido la enorme labor de encauzar la vida nacional por los rectos caminos de la justicia y la satisfacción de los anhelos ciudadanos, que conducen a la prosperidad de sus pueblos.”⁶³⁵

Per entendre l'abast limitat d'aquestes reformes és interessant analitzar el nou estatut orgànic de la colònia, aprovat el 22 de juliol de 1931. Malgrat en el seu prefaci

⁶³⁴ Nerín (2010). Pàg. 274-275.

⁶³⁵ *Ministerios y organismos oficiales varios*. Maig de 1931. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 13.

s'afirmava que un dels objectius era dotar la colònia d'una "mayor amplitud para la libertad individual en todas sus manifestaciones (...), [la] democratización gradual de las instituciones" o el "influjo prudentemente escalonado de la ciudadanía en la función consultiva", a la pràctica el poder a la colònia se seguí exercint des de l'autoritarisme i el centralisme.⁶³⁶ Així, el governador general (que passava a dependre directament del Ministeri de la Presidència) mantenia gran part de les seves prerrogatives malgrat s'intentà apoderar i democratitzar els "consejos de vecinos" (governos municipals).

La vaga voluntat que reconeixia el nou estatut de dictar "disposiciones para facilitar el acceso a todos los ramos de la administración al personal indígena que reúna las debidas condiciones" no es va acabar materialitzant. Així, gran part de la població africana seguia sota la tutela del Patronato de Indígenas i la Curaduría Colonial (a partir d'aleshores presidida pel governador general enlloc del vicari apostòlic) i inhabilitada de qualsevol dret individual.⁶³⁷ Pel que fa al seu accés a la propietat privada, es van mantenir les disposicions anteriors que permetien la concessió de petites parcel·les de terra (no superiors a les 20 hectàrees), amb la prohibició de vendre-la o arrendar-la a tercers.⁶³⁸

En el camp de l'educació, s'inicià un procés per limitar el poder de les missions i fomentar l'arribada de professors civils que portessin la *missió civilitzadora* a un camp més secular, tot i que els constants canvis governamentals durant el període republicà limitaren qualsevol consolidació de la reforma. Així, malgrat es van establir importants augments salarials als professors disposats a traslladar-se a la colònia, la gran majoria d'escoles van seguir estretament lligades a les congregacions religioses presents a l'illa.⁶³⁹ El pressupost destinat al culte i el clero s'anà reduint fins a extingir-se en els pressupostos de 1933, tot i que posteriorment seria recuperat durant el bienni conservador. *La Voz de Fernando Poo* no dubtà en posicionar-se en contra d'aquesta mesura, alertant que si "el indígena inculto, sin la base de la idea moral y religiosa y al mismo tiempo completamente nacional que le inculca en su infantil inteligencia el misionero, podría en el mañana convertirse en un hombre agresivo y capaz de perturbar

⁶³⁶ Miranda (1945). Pàg. 806-809.

⁶³⁷ *Ibidem*.

⁶³⁸ Miranda (1945). Pàg. 832.

⁶³⁹ Negrín (2003). Pàg. 213-214. Miranda (1945). Pag. 813.

el orden social de nuestros territorios con muchas de las doctrinas que hoy imperan en el mundo y que no ‘digieren’ los ignorantes.”⁶⁴⁰

Un altre element que caldria destacar del nou estatut fou la clara voluntat de les autoritats republicanes de canviar el sistema de finançament de la colònia. Així el nou estatut orgànic establia que:

“A base del estudio de las producciones de la colonia y de la competencia de sus similares extranjeras en España, se emprenderá una política económica que tienda a aumentar los ingresos, reduciendo progresivamente la subvención de la metrópoli hasta llegarse a la nivelación del Presupuesto Colonial.

Como objetivo a conseguir se procurará ir reduciendo la subvención de la Metrópoli, que hoy es del 45 por 100, por novenas partes implantando la nivelación para el ejercicio de 1940.”⁶⁴¹

Com era d’esperar, aquesta disposició féu saltar les alarmes de les organitzacions colonials, ja que per una banda implicava reobrir el vell debat sobre com els aranzels que generava el comerç del cacau a la seva entrada als ports metropolitans no es comptabilitzaven com a ingressos fiscals de la colònia i, per altra banda, suposava acceptar que la nova administració republicana augmentaria les càrregues fiscals a terratinents i comerciants per aconseguir l’anivellament projectat.

La *Cámara* fou la primera en reaccionar sobre aquesta qüestió, elevant una instància que demanava la supressió d’aquesta base del nou estatut orgànic. Conscient que el primer govern republicà era poc coneixedor de la realitat colonial, la *Cámara* també envià una comissió de la Junta Peninsular de Madrid per presentar un extens informe que contenia el balanç anual d’una plantació de cacau de 100 hectàrees. La conclusió era clara: com mostra la taula 50, lluny de visions triomfalistes, el rèdit anual d’un terratinent amb una propietat d’aquesta extensió no superava les 25.000 Ptes., una quantitat mínima si es tenia en compte el nivell d’endeutament de gran part de l’economia colonial. Més encara, segons la comissió de la *Cámara*, si es tenia en

⁶⁴⁰ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 436. Gener de 1933. Pàg. 8

⁶⁴¹ Miranda (1945). Pàg. 808.

compte que el benefici aranzelari de l'Estat en aquesta mateixa propietat ascendia a les 87.000 pessetes. Malgrat les protestes, però, la reforma fiscal tirà endavant ja que les autoritats republicanes no acceptaren les propostes formulades.

Taula 50. Beneficis i despeses d'una plantació de cacau de 100 hectàrees, 1930

Concepte	Ingressos	Despeses	Balanc
56.000 Kg. venuts a Espanya a un preu mig de 3,60 Ptes.	201.600		
14.000 Kg. venuts a l'estranger a 1,01 Ptes.	14.140		
Nòmina del personal indígena		16.800	
Manutenció de 57 indígenes		13.685	
Reclutament		9.900	
Personal Europeu		24.150	
Metges, medicines i despeses hospitalàries		4.900	
Fertilitzants i desinfectants		6.250	
Material de treball		500	
Camió		3.000	
Edificacions		3.000	
Contribucions a l'estat		87.800	
Cámara Agrícola		700	
Sacs i envasos		4.010	
Transports a l'illa		2.100	
"Fletes" i assegurances		7.000	
Corretatges i comissions		6.189	
Total ingressos	215.740		
Total despeses		189.984	
Saldo a favor			25.756

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 425. Febrer de 1932. Pàg. 23.

Tot i les disposicions marcades en el nou estatut orgànic, el pas que realment havia de sancionar la voluntat de reduir la subvenció que la metròpoli atorgava a la colònia i l'augment impositiu era l'aprovació dels pressupostos colonials que s'havia de dur a terme a Les Corts espanyoles. Davant la importància del tema, *La Voz de Fernando Poo* cobrí extensament el debat pressupostari que es va produir al Congrés dels Diputats a partir del març del 1932.

Gran part de la discussió estigué centrada entre els membres del govern i diputats del Partit Republicà Radical Socialista (PRRS) i del Partit Republicà Radical (PRR), sis dels quals s'ajuntaren creant un efímer grup parlamentari "Hispano Africanista", del qual no tenim constància que es consolidés més enllà d'aquella legislatura. El formaven els diputats Antonio Jaen, Antonio López Sánchez-Prado, Antonio de la Vila i Joaquín Pérez Madrigal pel PRRS; i Josep Puig Asprrer i Joaquín Mallo pel PRR. D'aquests sis, només tenim constància que Joaquín Mallo tingués interessos a Guinea i només un d'aquest (Antonio López) residia al nord d'Àfrica (Ceuta).⁶⁴²

Els objectius del grup parlamentari tampoc quedaven gaire clars, ja que la majoria d'opinions en els debats pressupostaris (on Joaquín Mallo no hi va participar) basculaven entre la crítica més directa i populista a la gestió colonial durant els governs de la Restauració i la Dictadura, i un seguit de mesures més realistes (i de caire regeneracionista) que pretenien dotar la colònia de certa autonomia i llibertat.

Tanmateix, la discussió no estigué exempta de polèmica, sobretot per les fortes crítiques a la proposta de pressupost que s'endegaren des de les files del PRRS, malgrat aquest partir formava part de la coalició governamental. Aquesta formació política es mostrava favorable a eliminar la part del pressupost destinat a la subvenció de la metròpoli a la colònia. Segons el diputat Joaquín Pérez Madrigal era inconcebible que els territoris guineans "cuesten millones y millones de pesetas mientras unos listos, emprendedores, audaces, que van allí porque conocen la geografía, y en dos o tres o cuatro años se hacen poseedores de millones de pesetas".⁶⁴³

Un altre membre del PRRS, Antonio Sánchez Prado, també criticà els pressupostos però no tant en la línia del seu company de files, sinó posant l'accent en quines havien de ser les prioritats a atendre. Així, defensà que l'única partida que s'havia d'augmentar era la sanitària, acusant a la dictadura de Primo de Rivera d'haver malgastat grans quantitats de diners sense haver aconseguit cap canvi rellevant. Exagerant al màxim l'impacte de les malalties tropicals arribà preguntar-se si "¿es que España va a dejar morir a ese 30 por 100 de la colonia que, según estadísticas, padece la enfermedad del sueño?"⁶⁴⁴ Al mateix temps Sánchez Prado també es mostrà favorable a reduir les partides destinades

⁶⁴² Diari ABC (Edició de Sevilla). 4 de desembre de 1931. Pàg. 4.

⁶⁴³ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 428. Maig de 1932. Pàg. 13.

⁶⁴⁴ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 427. Abril de 1932. Pàg. 3.

a finançar les missions catòliques i dedicar-les a una educació laica, ja que considerava que moltes de les missions “al lado de la cruz (...) llevan un espíritu positivista y una bolsa, generalmente vacía, para traérsela llena” fent referència a que moltes missions es podien autofinançar amb el rèdit que les seves plantacions, majoritàriament de cacau, els hi proporcionaven.⁶⁴⁵ Un altre company seu, Antonio Jaen Morente, centrà les seves crítiques en la DGMC qui considerava “el eslabón entre la colònia y la metrópolis” i la culpable del “cuadro de tonos trágicamente sombríos” que, segons ell, era la realitat colonial.⁶⁴⁶

La Voz de Fernando Poo reprovà durament gran part de les intervencions dutes a terme durant el debat, sobretot per la manca de coneixement real del territori i, al mateix, temps es preguntava per quina raó Joaquín Mallo, l'únic diputat amb negocis a l'illa, no havia pres part del debat parlamentari. Segons la revista barcelonina:

“Se han dicho por estos señores diputados una serie de disparates, que solo la ignorancia de lo que la colonia es, ha hecho que personas de reconocida seriedad política, hayan hablado en los términos que lo hicieron. Creemos que alguien les informó mal, y que por lo tanto no es culpa de ellos. Que la colonia cuesta dinero a la Metrópoli, que las tropas francesas cazan a tiros a todo indígena que sale de los límites de nuestra frontera; que unos cuantos españoles listos, emprendedores y audaces, se hacen millonarios en dos, tres o cuatro años (...) Es muy lamentable lo que se ha tenido que escuchar estos días; pero es todavía más sensible que quien conoce a fondo nuestra Colonia y está presente en las Cortes Constituyentes, no haya pedido la palabra para desvirtuar con razones de peso, lo que se le atribuyo en estas dos sesiones a Fernando Poo y Guinea. (...)”⁶⁴⁷

Finalment, el pressupost aprovat pel que restava de l'exercici de 1932 no diferí gaire del de 1931. S'augmentaren lleugerament les partides dedicades a l'educació i es reduïren

⁶⁴⁵ *Ibidem*. Pàg. 12.

⁶⁴⁶ *Ibidem*. Pàg. 21.

⁶⁴⁷ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 428. Maig de 1932. Pàg. 8.

les destinades a la Guàrdia Colonial o la sanitat, tot i que en nombres absoluts es passà de 11,70 milions de Ptes. a 11,02.⁶⁴⁸

Un any més tard, però, els canvis en el pressupost sí que foren més agosarats. En un intent de posar ordre al desgavell sobre la propietat rústica i urbana de la colònia, les autoritats republicanes van augmentar progressivament les contribucions als terrenys. Si en un primer moment augmentaren els impostos sobre la propietat urbana, més tard es féu efectiva una important alça sobre la propietat agrícola, sobretot a les noves plantacions que es possessin en funcionament. Així, aquestes passaven d'estar exemptes de qualsevol impost durant els primers cinc anys d'explotació, a pagar cinc pessetes per hectàrea.⁶⁴⁹ A la pràctica aquesta mesura havia d'afectar bàsicament a les noves plantacions dels anomenats "cultius especials" (qualsevol menys el cacau), ja que encara seguia vigent la prohibició de posar en funcionament noves plantacions de cacau, veto que sembla que no era del tot complert, atès que hi havia denúncies del servei agronòmic sobre plantacions suposadament destinades a cultius especials que, en realitat, eren noves plantacions de cacau o cafè.⁶⁵⁰ Així mateix, sobre les plantacions existents també hi va recaure un important recàrrec de 10 cèntims per kg de cacau recollit (posteriorment augmentat fins els 40 cèntims), així com també es van crear nous impostos que gravaven el transport del cacau dins la colònia.⁶⁵¹

Com era d'esperar, els augments fiscals generaren noves protestes, tant de la *Cámara* com de la *Unión*, ja que ambdues seguien defensant que la colònia generava superàvit a la metròpoli i que per tant els augments impositius no estaven en cap cas justificats.⁶⁵² Una de les crítiques més recurrents era que les reformes fiscals s'havien dut a terme des del profund desconeixement de la colònia i els seus interessos econòmics. En aquest aspecte, Francesc Potau (el representant de la *Unión* a la colònia) exposava que si un dels objectius era aconseguir la fi del monocultiu del cacau, mesures com l'anul·lació de

⁶⁴⁸ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 428. Maig de 1932. Pàg. 13.

⁶⁴⁹ Miranda (1945). Pàg. 830.

⁶⁵⁰ *Expediente sobre concesiones*. 1934. AGA, Fondo I Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6849.

⁶⁵¹ Miranda (1945). Pàg. 830.

⁶⁵² *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. 1932-33. Pàg. 10.

l'exempció fiscal dels nous conreus especials frenava l'arribada de nous capitals.⁶⁵³ En la mateixa línia, *La Voz de Fernando Poo* presentà diferents reculls de dades per demostrar, un cop més, com la colònia no era deficitària. Com mostren les taules 51 i 52, si en l'apartat d'ingressos s'inclouïen els aranzels que pagava el cacau a la seva entrada a la metròpoli, els balanços fiscals sempre eren favorables a la colònia.⁶⁵⁴ Potser per aquestes pressions, les autoritats republicanes finalment decidiren emprendre alguna rebaixa fiscal que compensés la resta d'augment. Així, l'abril de 1932 s'acordà que l'aranzel d'importació del cacau guineà dins del *cupo* passaria de 5 a 4 cèntims per quilogram.

Taula 51. Ingressos i despeses de la colònia segons la Cámara, 1931 (Ptes.)

1931	Ingressos	Despeses	Balanç
Pressupost de despeses		11.785.730,5	
Ingressos a la colònia	6.886.836		
Ingressos de les duanes metropolitanes	9.590.495		
Total	16.477.331	-11.785.730,5	4.691.600,5

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 438. Març de 1933. Pàg. 8.

Taula 52. Ingressos i despeses de la colònia segons la Cámara, 1932

1932	Ingressos	Despeses	Balanç
Pressupost de despeses		11.020.341,2	
Ingressos a la colònia	6.489.000		
Ingressos de les duanes metropolitanes	10.161.003		
Total	16.650.003	-11.020.341,2	5.629.661,8

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 438. Març de 1933. Pàg. 8.

⁶⁵³ *Escrito-informe sobre contribuciones. Emitido por la Comisión nombrada por la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo*. 30 de juliol de 1932. AGA, Fondo III: Administración de los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/8095.

⁶⁵⁴ Miranda (1945). Pàg. 846.

En línies generals, però, podem considerar que per l'any de 1933 les autoritats republicanes havien aconseguit parcialment el seu objectiu. Augmentant les contribucions directes de 3,6 a 6,5 milions de pessetes, s'aconseguia reduir la subvenció al pressupost de la colònia de 4,5 a 2,2 milions de pessetes.⁶⁵⁵

La política fiscal del bienni progressista minà la confiança de terratinents i empresaris respecte les autoritats republicanes. Tot i així, és interessant ressaltar que a partir d'aquell moment el destinatari de les crítiques no fou tant el govern espanyol, sinó concretament la DGMC, a la qual s'acusà de no intercedir a favor dels interessos guineans davant el Ministeri d'Hisenda. De fet, la *Cámara* en una assemblea extraordinària celebrada el 26 de juny de 1932 demanà per primer cop la separació institucional dels territoris nord-africans i els guineans, ja que aquests sempre quedaven supeditats als primers. En paraules de la *Cámara*:

“Por unanimidad reconocióse mayores disculpas tanto para el gobierno como para las Cortes que sancionaron una Ley de presupuestos en pugna con nuestra capacidad contributiva, coincidiendo todos en señalar como único responsable de la situación creada, a la Dirección General de Marruecos y Colonias, estableciendo impuestos, algunos exageradísimos (...).

Es pernicioso para los intereses de Guinea el que bajo una misma mano estén los destinos de nuestra colonia y de Marruecos (...). Solo bajo una Dirección de Colonias asesorada convenientemente por un Consejo Colonial, compuesto de ‘verdaderos coloniales’ y no solo por africanistas de vía estrecha que tanto abundan en la Península, elegidos por las Cámaras de Fernando Poo y del continente (...) será la única forma de que en poco tiempo podamos ver a nuestros territorios del Golfo de Guinea a la misma altura que sus colonias vecinas”⁶⁵⁶

Aquest fou tan sols un dels primers episodis d'enfrontament entre la *Cámara* i les autoritats colonials metropolitanes que, com veurem més tard, anirà en augment fins a suposar la dimissió d'aquesta l'any 1934.

⁶⁵⁵ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 436. Gener de 1933. Pàg. 2-3.

⁶⁵⁶ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 432. Agost de 1932. Pàg. 2.

5.2. El nou paper de la *Unión*: la pèrdua del control del mercat del cacau

Al final del capítol anterior hem exposat com el darrer desafiament de la *Cámara* cap a la *Unión* fou la proposta de desnaturalitzar l'entitat barcelonina demanant que les fixacions de preus i qualitats es fessin a Santa Isabel enlloc de Barcelona. Malgrat cal situar aquesta proposta dins la dinàmica de relació convulsa entre les dues organitzacions, la proposta es mantingué al llarg de 1932 i, el que és més sorprenent, no només fou defensada pels terratinents i comerciants del sector basc o madrileny sinó que s'hi acabaren adherint importants terratinents barcelonins que, com els germans Ligeró o Potau i Domenech, entraren a formar part de la junta directiva de la *Cámara* quan aquesta, el 1931, finalment repetí les eleccions impugnades de 1929.

La darrera proposta que presentà la *Cámara* a la *Unión* a finals de 1931 passava per establir les següents reformes: en primer lloc, com ja hem apuntat, el cacau havia de ser classificat al port de Santa Isabel per una junta classificadora formada per quatre vocals de la *Cámara* escollits a tal efecte i el suport tècnic del cap del servei agronòmic de la colònia. Al seu torn, la comissió encarregada de fixar els preus havia d'estar formada per la totalitat de la junta directiva de la *Cámara*, el president de la junta de prorrateig i el de la junta classificadora, així com cinc vocals més també escollits expressament per aquesta funció. Per últim, la proposta també establí que les classificacions del cacau s'havien de regir pels cànons internacionals, passant d'utilitzar la nomenclatura Extra, 5, 4, i Bata per una de més simplificada (Fino, Superior, Corriente i Bata).⁶⁵⁷

Amb aquesta proposta el paper de la *Unión* passava a ser marginal, ja que tan sols se li reconeixien dues funcions. En primer lloc, havia d'actuar de junta revisora, fet que implicava que tenia la potestat de reclamar, des de Barcelona, quan una classificació de cacau no estigués ben feta des de Santa Isabel. Per altra banda, la *Cámara* reconeixia que a l'hora de marcar els preus es tindrien en compte les informacions que la *Unión* fes arribar sobre l'estat del mercat peninsular.⁶⁵⁸

Tot aquest procés de deslegitimació de la *Unión* sembla que seria el motiu principal perquè Joaquim Rodríguez Barrera tornés a dimitir com a president de l'entitat a finals

⁶⁵⁷ *Cartas y circulares, 1924-35*. s/d. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 12.

⁶⁵⁸ *Ibidem*.

de 1931 (aquest cop de forma irrevocable), essent substituït per Joan Domenech i Viñas, tot i que qui realment ostentà el càrrec com a president substituït fou altre cop Joaquim Rosich. Tanmateix, això no treu que fos el propi Joaquim Rodríguez Barrera l'encarregat de respondre a la *Cámara* sobre els pros i els contres de la proposta. Tot i que el seu to s'allunyà de la confrontació utilitzat durant gran part del període 1929-31 i reconeixia que dels membres redactors de la proposta eren “la mayor parte amigos míos y de reconocida ecuanimidad en sus actos”, el president de la *Unión* criticà àmpliament la proposta. En primer lloc, entenia que no tenia sentit que el cacau es classifiqués a Santa Isabel enlloc de Barcelona perquè durant el trajecte existia una minva important de la qualitat degut a les “malas condiciones del vapor que lo transporta y [que] unos cacaos apolillados pueden contagiar algunas de las partidas sanas”. Rodríguez Barrera tampoc es mostrava favorable a atorgar el paper de junta revisora a la *Unión*, ja que segons ell “las reclamaciones serían continuas y en gran número y los señores revisores tendrían que estar danzando de un lado a otro y no en todas las ocasiones podrían cumplir exactamente”. Per últim, també s'oposà a que les fixacions de preus no es fessin des de la ciutat comtal. En aquest aspecte, defensava que aquesta tasca la *Unión* sempre l'havia desenvolupat amb la màxima pulcritud i que mai havia generat grans problemes “hasta que la atropelló un aumento del cupo, que creyéndole beneficioso en un principio una minoría, luego llevó tal revuelo que lo transformó todo, poniendo en peligro en muchas ocasiones la vida de esta entidad”.⁶⁵⁹

Més enllà dels arguments esgrimits per Rodríguez Barrera, cal pensar que un dels aspectes clau d'aquesta reforma era que els grans receptors de cacau perdien pes a l'hora d'establir les fixacions de qualitats i preus. Tot i que Rodríguez Barrera sempre havia defensat la centralitat del mitjà i gran terratinent en la presa de decisions, cert és que el *modus operandi* de la *Unión* havia consolidat un model on comerciants com Ramón Goula o Antonio Pérez tenien un gran poder de decisió. A més a més al convertir la *Unión* en una simple junta revisora, les cases receptores (algunes de les quals sense plantacions de cacau a l'illa) deixaven de fer aquesta funció que els reconeixia la *Unión* i, per tant, perdien influència.

⁶⁵⁹ *Ibidem*.

Des de les pàgines de *La Voz de Fernando Poo*, Armando Ligeró intentà respondre les consideracions de Rodríguez Barrera. Abans, però, sortí al pas de les crítiques rebudes per part d'aquells membres de la *Unión* que havien recriminat el seu suport a la *Cámara*, quan ell havia estat des dels inicis un dels membres més fidels a la *Unión*. Les paraules de Ligeró demostren fins a quin punt arribava la tensió entre ambdues entitats per aquest tema, ja que reconeixia que les crítiques rebudes havien esdevingut un “ataque personal [cuando] nunca fue pretensión de los ponentes considerar perfecta su obra, si bien honradamente han creído prestar un servicio a la colectividad encauzando momentos difíciles y recogiendo aquellas enseñanzas provechosas que prácticamente, durante diez años, ha venido dándonos la Unión de Agricultores”.⁶⁶⁰

Armando Ligeró defensava que, en el fons, la reforma apoderava els terratinents de Fernando Poo per sobre d'algunes cases receptors. Així mateix, creia just que si la *Unión* en qualitat de junta revisora no estava d'acord en les fixacions ho comunicés (telegràficament) a la junta classificadora de Santa Isabel i que, aquesta, amb una part de la mostra guardada, repensés la seva decisió. En altres paraules, entenia que la proposta afavoria als terratinents ja que, en el fons, eren els receptors qui s'havien de responsabilitzar de la possible disminució de la qualitat del cacau durant el viatge. En la mateixa línia, deixava palès que un dels objectius de la reforma era apartar les cases comercials que exercien de comissionistes (com ara Goula) del poder de decisió sobre les fixacions de qualitats i preus ja que considerava que aquestes, amb els anys, havien acumulat massa poder en detriment de l'agricultura.⁶⁶¹

Finalment, tot i que la proposta de la *Cámara* fou aprovada a Santa Isabel el 12 de març de 1932, el fet que la *Unión* no l'acceptés va deixar-la penjant d'un fil. De fet, durant tot l'any agrícola 1931-32 la proposta no es féu efectiva i aquesta lentitud va suposar algunes crítiques. És el cas, per exemple, de la basca CAIFER que elevà diverses instàncies acusant a la *Unión* (a la que titllà de “Sindicato Agrícola completamente independiente”) de boicotejar-la.⁶⁶²

Bona prova d'aquesta situació d'impàs la trobem en la memòria de la *Unión* de l'any 1931-32, on l'entitat barcelonina obvià la proposta de la *Cámara* i recalçà el seu paper

⁶⁶⁰ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 428. Maig de 1932. Pàg. 2.

⁶⁶¹ *Ibidem*. Pàg. 3 i 4.

⁶⁶² *Instancia presentada por la Compañía Agrícola Industrial de Fernando Poo*. AGA, Fondo III: Administración de los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/8096.

com a entitat fixadora de qualitats i preus, presumint del seu bagatge en aquest aspecte. En paraules del seu president, “la Unión, por su larga experiencia, conocimiento del mercado nacional, situación adecuada en el centro mercantil de colonias más importante de España y por haberse sabido merecer los títulos de justa y equitativa en sus clasificaciones y precios, se ha hecho hoy en día insustituible” i afegia que “la manera de clasificar cacao que tiene la UNIÓN, puede decirse en verdad que no es susceptible de mejora alguna, a tal grado de perfeccionamiento e imparcialidad [que] es llevada la misma.⁶⁶³ En aquesta línia d’elevat el prestigi de l’entitat, aquell mateix any inicià una campanya per promoure un segell de qualitat per tal de que el fabricant de xocolata pogués saber que el cacau que comprava havia estat classificat per la *Unión*. Segons aquesta “tal innovación ha dado el buen resultado que esperaba (...) pues al poco que han sido conocidas dichas hojas amarillas de los almacenistas coloniales y chocolateros, las han exigido del vendedor y han pagado siempre a mejor precio el cacao de los unionistas, conocedores de que la calidad de la mercancía les era garantizada por una entidad de prestigio, solvencia e imparcialidad.”⁶⁶⁴

El desllorigador de tot aquest enrenou entre la *Cámara* i la *Unión* fou complex i no arribà a tancar-se fins el 1933. Tenim constància de diverses instàncies de la *Cámara* a la DGMC i al governador general perquè prenguessin partit en aquest assumpte i fessin sucumbir a la *Unión*. Tanmateix, des de les autoritats colonials i metropolitanes es reconeixia que la *Unión* gaudia de personalitat jurídica pròpia i l’adhesió dels seus membres era absolutament voluntària. En altres paraules, sense voler-se implicar en excés, reconeixien que la *Unión* tenia capacitat d’actuació reconeguda més enllà dels objectius i voluntats de la *Cámara*.⁶⁶⁵

Finalment, però, la *Unión* va acabar cedint a les pressions de la *Cámara* i modificà les seves bases de funcionament internes per acceptar el seu nou rol dins la classificació de qualitats i preus. En aquest aspecte, el major rang institucional de la *Cámara* sobre la *Unión* a l’hora de dirigir-se a les autoritats, la dimissió de Joaquim Rodríguez Barrera de la presidència i el fet que alguns membres destacats de la *Unión* secundessin la

⁶⁶³ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española. 1931-32.* Pàg. 6 i 18.

⁶⁶⁴ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española. 1931-32.* Pàg. 17.

⁶⁶⁵ *Cámara Agrícola Oficial.* AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6862.

proposta foren factors clau per entendre el desenllaç final. També és cert que en l'articulat que s'acabà aprovant, s'intentà revaloritzar el paper de la *Unión* en dos aspectes. En primer lloc, es reconeixia que la comissió classificadora tindria en compte les informacions que arribessin des de la península (tant de la Junta Peninsular de la *Camara* com de la *Unión*) i, el que potser és més important, es reconeixia que la tasca de pressió política per aconseguir (o frenar) augments del *cupo* es farien “a propuesta de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo y de acuerdo con la Unión de Agricultores de la Guinea Española.”⁶⁶⁶

Sigui com sigui, amb l'establiment d'aquesta reforma, el rol de l'entitat barcelonina quedava minimitzat. Feina va tenir la pròpia *Unión* per justificar davant dels seus associats aquests canvis. Així, la memòria de 1932-33 intentà defensar la reforma i mostrar que, a partir d'aleshores, la *Unión* intensificaria els seus esforços en altres àmbits, com per exemple la promoció del cacau i la xocolata al mercat peninsular. En paraules de la pròpia *Unión*:

“No quiere decir que la UNIÓN con la fuerza y vitalidad que le son propias, haya perdido su peculiar espíritu de iniciativa, de efectos tan provechosos para la Colonia, rehusando a su impulsividad y acometida características, sino que por el contrario, ella ha aportado su modesto óbolo, por medio de escritos o expresando su criterio verbalmente, en diversos asuntos de interés, velando como es debido por el bienestar, progreso y mejor provecho de la agricultura fernandina.”⁶⁶⁷

Una segona conseqüència d'aquesta reforma en el sistema de classificació del cacau i la fixació de preus fou la fi del conflicte entre la *Cámara* i la *Unión* que s'arrossegava des de 1929. En una telegrama del 9 de juny de 1933 la *Cámara* comunicava que acceptava “la gustosa oportunidad [de] reanudar las relaciones entre ambas entidades, expresando el legítimo deseo de formarlas estrechamente amistosas, invitando a una y otra a que depuren cuanto exista entre sus miembros”. Per la seva part, la *Unión* assegurava que a

⁶⁶⁶ *Cartas y circulares 1924-1935*. s/d. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁶⁶⁷ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española. 1932-33*. Pàg. 3.

partir d'aleshores la compenetració amb la *Cámara* i la seva Junta Peninsular era absoluta, “tal y como debe existir siempre entre organismos hermanos”.⁶⁶⁸

D'aquesta manera, l'any agrícola 1932-33 sembla que segellava la fi definitiva de la crisi oberta el 1929. Els resultats econòmics també permetien ser optimistes, ja que els preus d'aquell any arribaren a màxims històrics. Com mostra la taula 53, la tendència des de 1929 sempre fou a l'alça, situant-se el preu del quilogram del cacau molt per sobre de les 4 pessetes per quilogram. També cal apuntar que aquell any el *cupo* fou augmentat fins les 10.000 tones, sense que tinguem constància que la *Unión* hi posés resistència.

Taula 53. Cotitzacions del cacau procedent de la Guinea Espanyola al port de Barcelona, 1929-1933 (Ptes.)

Any	Preu màxim	Preu mínim
1929-30	3,90	3,55
1930-31	4,00	3,75
1931-32	4,65	4,25
1932-33	4,55	4,55

*Font: Elaboració pròpia a partir de la *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española. 1932-33*. Pàg. 3.⁶⁶⁹

Tanmateix, aquesta nova situació tampoc arribà a consolidar-se ja que l'any agrícola de 1933-34 suposà un autèntic terrabastall per l'agricultura i el comerç colonial. Com veurem a continuació, l'agreujament de la crisi de sobreproducció, el context de crisi econòmica de la Gran Depressió i l'enfrontament amb el sector xocolater espanyol sobre l'establiment del *cupo* i la qualitat de la xocolata, obligaren a que tant l'activitat de la *Cámara* com de la *Unión* es centressin en unes noves coordenades.

5.3 Colonials contra xocolaters

Fins ara he centrat gran part del treball a analitzar el paper de la *Unión* com un protagonista cabdal en l'agricultura i el comerç del cacau a l'illa de Bioko. Així, hem

⁶⁶⁸ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española. 1932-33*. Pàg. 3 i 10.

⁶⁶⁹ S'han agafat com a referència el preu del cacau tipus 5 o superior.

pogut entendre que la *Unión* representava els interessos d'un segment de l'economia colonial estretament relacionat amb els terratinents i comerciants barcelonins que defensaven un model proteccionista, limitador i de tendències monopolistes. A partir d'aquí, hem observat com l'arribada de nous capitals a la dècada de 1920 posava en entredit el control del comerç colonial per part de l'entitat barcelonina i feia aflorar una sèrie de contradiccions i conflictes (majoritàriament amb la *Cámara*) que la conduïren a una profunda crisi interna i una posterior reformulació. Arribats en aquest punt, podríem optar per seguir la mateixa pauta d'anàlisi fins l'arribada de la Guerra Civil Espanyola i la dissolució final de l'entitat. Tanmateix, seria un exercici complicat si no posem en el centre de l'anàlisi la crisi de sobreproducció de cacau que va patir l'illa i les seves profundes conseqüències. Una crisi que si bé hem vist que ja s'intuïa a finals de la dècada de 1920, no esclatà fins el 1933 i el 1934. Aquesta crisi de sobreproducció ens obliga a obrir l'enfocament del nostre treball, ja que les contradiccions que patia l'economia colonial es redefiniren, aflorant noves pugnes que fins al moment s'havien mantingut soterrades o en una baixa intensitat.

Ens referim principalment al paper que juga el sector industrial xocolater en l'entramat econòmic colonial. Si bé ja hem vist com la industrialització de la xocolata a finals del s. XIX fou un procés lent i que no actuà com a estímul definitiu per potenciar l'arribada de capitals a la colònia, sí que és cert que, a la llarga, bona part de la indústria xocolatera espanyola elaborà el seu producte amb cacau guineà. Per aquest motiu, els fabricants de xocolata es mostraren totalment contraris a les estratègies monopolistes i limitadores de la *Unión*. Tanmateix, el nou context econòmic féu que la pugna entre el sector industrial (fabricants de xocolata) i el sector agrícola i mercantil (terratinents i comerciants) arribés al seu zenit. Els fabricants de xocolata, agrupats majoritàriament al voltant de la Asociación de Fabricantes de Chocolates de España (AFCE d'ara en endavant), posaren tot el seu esforç en aconseguir que la crisi de sobreproducció esdevingués una oportunitat per liberalitzar el mercat del cacau, abaratir els costos de la principal matèria primera del seu producte i, d'aquesta manera, augmentar les seves vendes. Aquest fet, lògicament, feu ressituat els objectius de les organitzacions colonials. Tant la *Cámara* com la *Unión*, enfrontades fins aquell moment pel control del comerç del cacau, es veieren obligades a fer front comú contra un nou rival. I en tot aquest entramat el paper del *cupo* com a eina limitadora i protectora, i la legislació sobre

la producció de la xocolata, esdevingueren els dos grans camps de batalla sobre els quals havia d'incidir la tasca de pressió política.

Aquest esquema, que tractarem amb el màxim detall possible, necessita algunes consideracions prèvies. I és que, com dèiem abans, la pugna entre el sector agrícola-comercial i el productiu no és una novetat de la dècada de 1930, sinó que es remunta a molt abans. Això es deu a que tradicionalment el sector xocolater espanyol havia tendit a adulterar la xocolata per reduir el percentatge de cacau en la massa del producte, una estratègia dirigida a abaratir els costos de producció i que havia comptat, en línies generals, amb el suport (o com a mínim amb la inacció) de les autoritats espanyoles. Per tant, abans d'analitzar la consolidació de la crisi de sobreproducció i els seus efectes sobre el comerç colonial i el futur de la *Unión*, farem una breu aproximació a la història de la xocolata adulterada i la seva legislació.

5.3.1 La xocolata adulterada

Antònia Martí ens explica com la lluita per adulterar la xocolata ve de lluny, essent aquesta prèvia al procés d'industrialització. Al s. XVIII, encara sota una estructura productiva gremial, a Barcelona la xocolata bàsicament era elaborada amb cacau, sucre i canyella, tot i que puntualment podia contenir alguna altra espècie (vainilla o pebre). Tanmateix, amb l'objectiu d'abaratir els costos, el gremi dels adroguers impulsà la introducció d'altres substàncies alimentàries com la farina, el midó o fruits secs que, automàticament, reduïen la quantitat de cacau en la massa de la xocolata. El gremi dels moliners de xocolata de Barcelona (que en principi només estaven dedicats a moldre cacau) ràpidament reaccionà en contra del que consideraven estratègies encaminades a reduir la qualitat del producte. Curiosament, però, els adroguers responien a les crítiques dient que amb la introducció de nous productes la qualitat de la xocolata, lluny de disminuir, augmentava. A tall d'exemple, segons els adroguers, el midó era un producte que ajudava a neutralitzar la capa de greix que es formava a la superfície (ja que encara no es coneixia el procés per separar la mantega de cacau).⁶⁷⁰

⁶⁷⁰ Martí (2004). Pàg. 68.

Les adulteracions de la xocolata es descontrolaren amb el desmantellament dels gremis durant primer terç del s. XIX i no fou fins el 1908 que tenim constància que el govern espanyol dictaminés una primera reglamentació sobre els mínims que havia d'acomplir la fabricació d'aquest producte. Desconeixem si aquesta reglamentació manté alguna influència de les primeres demandes que es feren en el sí dels primers congressos africanistes. Tanmateix, el que sembla més clar, veient l'articulat del Reial Decret del Ministeri de Governació, és la voluntat de posar unes mínimes normes en l'elaboració del producte. Tot i així, aquesta primera llei no fixava una quantitat mínima de cacau, ja que només establia que el percentatge de sucre no podia ser superior al 60% i que “una porción mayor a un 4 por 100 de cascarilla de cacao será considerada como falsificación”. Pel que fa referència a les substàncies addicionals establia que “será tolerada la sustitución parcial del cacao con productos alimenticios siempre que en las cubiertas de los paquetes (...) se consigne la inscripción *Mezcla autorizada*. (...). Los fabricantes de chocolate deberán presentar, para su aprobación en los Laboratorios las fórmulas de que se sirven, indicando los productos y calidades empleadas para cada clase”.⁶⁷¹

Dos elements són destacables d'aquest primer intent de legislar sobre la fabricació de la xocolata. En primer lloc, que encara no es determinava quin havia d'ésser el percentatge de cacau utilitzat (quan a la resta de països europeus el mínim s'ubicava entre el 30 i el 40%); en segon lloc, l'explicitació que els productes que es podien afegir a la massa de la xocolata havien de ser alimentaris. Aquesta consideració no era gratuïta, ja que un dels elements estrella per adulterar la xocolata al s. XIX havia estat el maó que, trossejat, es barrejava amb el cacau. També cal apuntar que el fet que la barreja hagués de ser autoritzada per un laboratori oficial no era garantia d'èxit ja que, com molts comerciants de cacau apuntaven, el control per part de les autoritats sanitàries era ben escàs.⁶⁷²

Entre el 1910 i el 1920 la voluntat dels fabricants de xocolata per afegir productes alimentaris a la massa del cacau s'accentuà, sobretot quan el preu del cacau procedent de Bioko augmentà considerablement amb l'establiment del *cupo*. Des de Barcelona, es

⁶⁷¹ Reial Decret del Ministeri de Governació. 22 de desembre de 1908. Publicada el 23 de desembre de 1908.

⁶⁷² *Exportación de cacao y su régimen arancelario. 1904-1914*. 4 de abril de 1914. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6373.

criticà àmpliament que el Reial Decret de 1908 no establís un mínim de cacau i *La Voz de Fernando Poo* no dubtà en publicar articles en els quals denunciava l'adulteració i la mala qualitat de la xocolata i, com a conseqüència, la impossibilitat de guanyar espai en els mercats exterior. Vegem-ne un exemple:

“La falta de leyes sobre este particular ha dado pie a que algunos fabricantes utilicen diferentes materias y componentes para aumentar el peso (...). Varias grasas, en sustitución de la manteca de cacao; frutos como almendras, avellanas, etc. para aprovechar su gusto particular y su aceite esencial, comunicando brillo a la pasta y aumentando también el peso; cáscara de cacao, achicoria tostada y otros para ahorrar cacao, imitando el amargo de este y procurando aumentar su peso también; glucosa, dextrina, etc., por la materia azucarada de algunos, y principalmente para dar dureza a la pasta; óxido de hierro rojo, hasta serrín de madera, previamente coloreado, para dar color y aumentar el peso; algarroba, regaliz etc. en sustitución del azúcar y, por último, para reemplazar ó imitar la vainilla, se usa nuez moscada, clavo de especie, varios bálsamos y ortos.”⁶⁷³

La Voz de Fernando Poo també jugà amb el discurs sanitari, alertant de la perillositat d'utilitzar algunes de les substàncies abans esmentades. En una campanya atrevida, va proposar als fabricants de tot l'Estat espanyol que publicuessin les seves fórmules a les pàgines del diari. La justificació era que eren “muchas familias, muy numerosas por cierto, las que han dejado de consumir esta pasta, por la idea extendida que hay de que algún que otro fabricante, persiguiendo su lucro, lo elabora con todo lo que está a su alcance, menos cacao, o cuando más, con muy pequeña proporción”.⁶⁷⁴ Tanmateix, aquesta iniciativa només va rebre dues respostes. Una d'un fabricant de València, que no tingué problemes en fer-ho, i una altra anònima i de to amenaçant que demanava que deixessin de pressionar els fabricants de xocolata.

Curiosament, però, també existiren períodes de temps (sobretot entre 1912 i 1914) en que *La Voz de Fernando Poo* buscà sinèrgies amb els fabricants de xocolata quan aquesta publicació fou partidària d'augmentar de manera considerable *el cupo*,

⁶⁷³ *La Voz de Fernando Poo* Núm. 8. 1 d'octubre de 1910. Pàg. 65.

⁶⁷⁴ *Ibidem*. Pàg. 68; *La Voz de Fernando Poo*. Num 10. 1 de novembre de 1910. Pàg. 97-98.

estratègia que, com hem vist, s'oposaven les cases comercials de Barcelona. Per López Canto, durant aquests anys, els fabricants de xocolata també foren víctimes del monopoli barceloní.

A principis de la dècada de 1920 la *Cámara* i la Delegación de Barcelona van marcar com a prioritat canviar el marc legal existent. Denunciaren, per exemple, l'ús massiu de substàncies com la vegetalina (oli vegetal) i oli de d'il·lipé. En una instància presentada a finals de 1921 demanaren al govern espanyol una mínima homologació amb els altres països europeus.⁶⁷⁵ Com a resposta, el govern espanyol dictà el Reial Decret de 24 de febrer de 1922, en el qual establia per primer cop un percentatge mínim de cacau en l'elaboració de la xocolata. Aquest, però, era molt més baix del que demanava la *Cámara* i la Delegación (30%) i finalment quedà establert en un 18%. En el preàmbul del decret, el govern exposava (seguint el discurs dels fabricants de xocolata) que el percentatge no es podia equiparar a la resta de països europeus ja que el consum de xocolata entre les classes populars era molt extens i un augment sobtat del preu (com a conseqüència de la utilització de més cacau) frenaria el consum. Un segon element que incloïa el nou articulat era que en l'embolcall de la xocolata s'hi havia d'especificar el producte principal que s'havia emprat com a substituït del cacau (arròs, avellana, cacauet, etc.).⁶⁷⁶

Tanmateix aquesta llei tingué una durada mínima, ja que l'AFCE no tardà a denunciar que el fet de publicar el nom de les barreges significava vulnerar el secret de fórmula dels fabricants. La pressió d'aquesta entitat, sumades a d'altres (bàsicament cambres d'indústria i comerç d'arreu de l'Estat) va fer que el 23 de març del mateix any es tornés a modificar la llei. Aquest cop s'eliminaren les mescles autoritzades i es creava un nou tipus de xocolata que, sota el nom de "Chocolate Familiar", podia contenir dos substitutius del cacau: un de gras (avellana, cacauet, pinyó o ametlla) i un de feculent (farina d'arròs, farina de blat o midó). Malgrat que el mínim de 18% de cacau no variava, es permetia que fins al 50% del pes de la pasta fos d'aquests productes substitutius.⁶⁷⁷

⁶⁷⁵ *Cartas sobre a aranceles y aduanas, 1921.* s/d ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 5.

⁶⁷⁶ Reial Decret del 24 de febrer de 1922.

⁶⁷⁷ *Ibidem.*

Els comerciants i terratinents colonials consideraren que aquesta nova llei suposava una clara victòria dels fabricants de xocolata, ja que normalitzava una situació que feia anys que existia. Tant la farina procedent de productes feculents com les farines grasses d'alguns fruits secs eren molt més barates que el cacau o la mantega de cacau, fet que implicava una disminució de les vendes. Des de la Delegación de la *Cámara* es van presentar diverses instàncies per intentar acabar amb la xocolata familiar. La Delegació afirmava que la xocolata familiar suposava “un engaño o fraude para el público consumidor pues no sabe lo que le dan al comprar cualquiera de las mezclas aún autorizadas que pueden contener alguna sustancia que le repugne o que le perjudique por razones especiales de salud o que no quiera comer.”⁶⁷⁸ Fins i tot la mateixa entitat contractà personal per analitzar diverses xocolates produïdes a Barcelona per evidenciar que la majoria de xocolaters no utilitzaven ni el 18% establert. Tanmateix, no només no tenim constància de sancions cap a aquestes fàbriques, sinó que les tres modificacions que es van fer en els següents anys, van anar encaminades a afavorir els interessos dels xocolaters. L'any 1924 s'establí que les etiquetes de la xocolata familiar no havien de reflectir els productes que contenien i el 1927 s'acceptaren dos nous productes com farines feculentes (la de plàtan i la de garrofa).⁶⁷⁹

5.3.2 L'impacte de la crisi de sobreproducció

Tot i que com acabem de veure la rivalitat entre comerciants i terratinents colonials amb els fabricants de xocolata es remunta a la dècada de 1910, fou a partir de 1933 quan comencem a observar un augment significatiu en la tensió entre ambdós grups. L'any agrícola 1932-33 es tancà amb un superàvit important de cacau que superà el *cupo* de 10.000 tones. La memòria de la *Unión* malgrat el to optimista que abans hem descrit, ja alertava de que les cotitzacions havien estat altes “a pesar de las dificultades de venta que se han presentado” i comunicava que una part de la collita estava encara en mans dels receptors sense haver-les pogut col·locar.⁶⁸⁰ A la llarga, aquesta situació afectà a les fixacions de preus que a finals de 1933 i inicis de 1934 oscil·laren entre les 4,10 i

⁶⁷⁸ *Contraband*. 5 d'octubre de 1923. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 7.

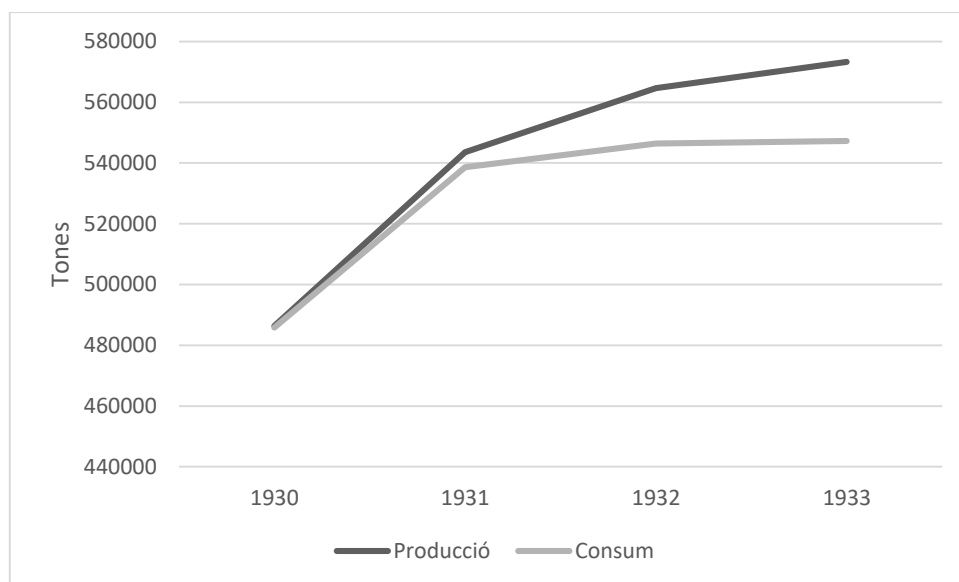
⁶⁷⁹ Reial Ordre del 20 de març de 1924; Reial Ordre del 14 de gener de 1927; Reial Ordre de 17 de març de 1927.

⁶⁸⁰ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. 1932-33. Pàg. 19.

4,20 Ptes./Kg per les classes altes.⁶⁸¹ Malgrat les importacions de cacau estranger tendiren a la baixa i el 1933 no arribaren a les 1.000 tones, el consum de cacau a Espanya seguia estancat entre les 9.000 i les 10.000 tones, fet que impossibilitava una fàcil col·locació de la producció de cacau guineà.⁶⁸²

Cal apuntar, però, que aquesta situació no afectava només al cacau guineà, sinó que es tractava un fenomen de caire global. I és que, com mostra la figura 12, la contracció de la demanda que suposà l'arribada de la Gran Depressió als mercats europeus, implicà una disminució del consum de cacau i una distància cada cop més rellevant respecte la producció.

Figura 12. Producció i consum mundial de cacau, 1930-1933 (tones)

*Font: Elaboració pròpia a partir de: *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. 1932-33. Pàg. 12 i 13.

Així mateix, cal apuntar que la crisi de sobreproducció de cacau afectava especialment les colònies africanes que, amb els anys, s'havien convertit en les principals productores

⁶⁸¹ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. 1932-33. Pàg. 19.

⁶⁸² *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. 1934-35. Pàg. 16. Cal apuntar que no s'han trobat dades oficials de consum de cacau a Espanya i les que es donen són el resultat de la suma de les importacions de cacau guineà i estranger. El 1935, la Inspecció General de Colònies, en el marc de les conferències del cacau i la xocolata, reconeixia que tampoc posseïa dades de consum de xocolata.

de cacau, deixant enrere els territoris llatinoamericans. Com mostra la taula 54, la producció africana no havia parat de créixer, essent el doble que en la resta de continents.

Taula 54. Producció mundial de cacau per continents, 1895-1932 (tones)

	1895	1905	1915	1925	1929	1932
Àfrica	7.777	33.965	124.502	305.855	353.290	358.690
Amèrica	66.505	106.134	162.882	184.154	174.174	165.450
Àsia-Oceania	2.651	4.382	6.863	7.034	8.221	9.060
Total	76.933	144.481	294.247	497.043	535.685	533.200

*Font: Elaboració pròpia a partir de *La Voz de Fernando Poo*, núm. 439. Abril de 1933. Pàg. 1.

La preocupació davant de la crisi de sobreproducció va fer que algunes metròpolis moguessin fitxa per tal d'atenuar els seus efectes. El govern francès, per exemple, va obligar als comerciants que adquirien cacau als seus territoris colonials, a col·locar la mateixa quantitat que pretenien vendre a l'interior de França en mercats estrangers. Aquesta mesura venia promoguda no només per la competència comercial (que també es reflectia en una caiguda de les cotitzacions) sinó també perquè la producció de les colònies franceses (73.000 tones) quasi bé doblava la seva capacitat de consum (40.000 tones). D'aquesta manera, els comerciants que no acreditessin aquestes ventes a l'estranger se'ls penalitzava amb un sobrecàrrec fiscal en les ventes nacionals de 90 francs per cada 100 quilograms.⁶⁸³ A la Costa d'Or (sota domini britànic), a finals de 1934 i inicis de 1935, els propietaris de les plantacions de cacau (majoritàriament indígenes) van decidir no embarcar el seu cacau per evitar saturar el mercat i promoure la devaluació del preu.⁶⁸⁴ Per la seva banda, la cambra de comerç de Trinitat va proposar que es decretés una destrucció massiva d'estocs o que es convertís el cacau no venut “en grasa para carreteras o alimento para el ganado” com a única mesura per recuperar els preus. Així mateix, la majoria d'associacions de fabricants de xocolata europeus, van exigir que els països (o territoris colonials) productors possessin més

⁶⁸³ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 462. Març de 1935. Pàg. 8.

⁶⁸⁴ *Ibidem*. Pàg. 14; Milburne (1970) Pàg. 57-74.

esforços en millorar la qualitat del cacau, si volien que hi hagués un augment de preus.⁶⁸⁵

Tanmateix, fou Bèlgica la metròpoli que va elaborar una proposta a nivell mundial per intentar invertir els efectes de la sobreproducció. Així, l'any 1932 el govern belga convocà la *Conférence Internationale du Cacao* a Brusel·les amb l'objectiu de consensuar una solució entre el sector agrícola, el comercial i l'industrial per estimular l'augment del consum del cacau i la xocolata. La proposta inicial sobre la qual pivotava la trobada era que d'aquesta conferència en sortís la creació d'un nou ens (l'Oficina Internacional del Cacao i la Xocolata) encarregada de promocionar, a partir d'oficines estatals, el consum de la xocolata.⁶⁸⁶

Tant membres de la *Unión*, la *Cámara* com de la AFCE van assistir a les primeres trobades que se celebraren prèvies al congrés. Tanmateix, des d'un inici existiren importants desacords que impossibilitaren la creació d'una oficina a l'Estat espanyol. Bàsicament, la disputa es trobava en decidir d'on havien de sortir els fons per finançar-la. Si bé en un inici el govern belga plantejava que es gravés el cacau amb un impost supletori (una lliura per tona de cacau), comerciants i terratinents eren partidaris que l'impost gravés l'activitat industrial, proposta que lògicament els xocolaters descartaven.

No tenim constància que la iniciativa belga prosperés, més enllà d'emetre informes que pretenien estandarditzar una definició del què era el cacau (per evitar el comerç de cacau de baixa qualitat) i animar a que els fabricants utilitzessin un mínim del 35% de cacau en les seves mescles, percentatge aprovat en un congrés dels fabricants de xocolata celebrat a Anvers dos anys abans.⁶⁸⁷ En aquest aspecte, cal tenir en compte que ni el govern anglès (que controlava Costa d'Or, la productora del 50% del cacau mundial) ni el portuguès (que posseïa Sao Thomé i Príncipe) van donar un suport explícit. Tot i així, aquestes trobades van enfortir els punts de vista de la *Unión* i la *Cámara* ja que en certa manera es sentien emparats per un problema que compartien

⁶⁸⁵ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 443. Agost de 1933. Pàg. 11-13.

⁶⁸⁶ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 429. Juny de 1932. Pàg. 18.

⁶⁸⁷ *Congrés international des fabricants de chocolat e de cacao*. Anvers, 1930.
<http://www.lonsea.de/pub/org/569> [29 de gener de 2017].

altres països i que passava indefectiblement per augmentar el consum de cacau i potenciar la xocolata de qualitat.⁶⁸⁸

Per tant, podem afirmar que amb l'arribada de la crisi de sobreproducció, el sector agrícola i comercial per una banda, i l'industrial de l'altra, s'allunyaren de buscar solucions de consens i iniciaren una etapa d'intensa pugna per influir en una sèrie de decisions governamentals que, en certa manera, podien ajudar a apaivagar o agreujar la crisi. És en aquests anys on podem apreciar que la tasca de lobby per part dels dos grups fou més intensa i per tant, abans de veure els resultat d'aquesta tasca, és important resumir quins eren els arguments esgrimits des d'ambdós bàndols.

5.3.3 Els arguments dels xocolaters espanyols

Com ja hem citat anteriorment, un dels grans camps de batalla que sempre va tenir l'AFCE fou denunciar el paper que jugava el *cupo* en la importació del cacau. Segons aquesta entitat, el *cupo* generava una protecció excessiva entre el cacau guineà respecte el que procedia d'altres territoris, fet que havia encarit artificialment el preu del cacau guineà i, al mateix temps, havia desincentivat la millora de la seva qualitat. Així mateix, l'AFCE defensava que amb una major liberalització del mercat, els preus del cacau esdevindrien més competitius i això faria augmentar el consum, fet que possibilitaria un major ús del cacau en l'elaboració de la xocolata sense necessitat d'encarir el producte final. Com mostra la taula 55, l'AFCE denunciava que l'evolució del *cupo* havia estat una eina només per afavorir els interessos dels terratinents i comerciants ja que mentre l'aranzel d'importació (dins el *cupo*) havia tendit a reduir-se, els aranzels pel cacau estranger havien augmentat, fent créixer amb el pas dels anys la protecció del cacau guineà. Amb aquesta sobreprotecció l'AFCE denunciava que els preus eren inflats artificialment “por la ausencia del cacao extranjero en el mercado y a la libertad de que gozan los negociantes de cacaos de Fernando Poo para traer solo el cacao que quieren con lo que en todo momento pueden dominar en absoluto el mercado”.⁶⁸⁹

⁶⁸⁸ *Informes sobre el cacao y el chocolate*. AGA, Fondo III: Administración en los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/8095.

⁶⁸⁹ *Instancia al Sr. Presidente del Consejo de Ministros solicitando el aumento de cupo con derechos reducidos*. 21 de novembre de 1932. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

Taula 55. Impostos grvats sobre el cacau guineà i estranger, 1911-1932 (Ptes./100 Kg)

Any	Territoris Guineans	Estranger	Marge Aranzelari
1911	50	120	70
1922	40	150	110
1932	25	150	125

*Font: Elaboració pròpia a partir de *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 2 d'abril de 1934. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

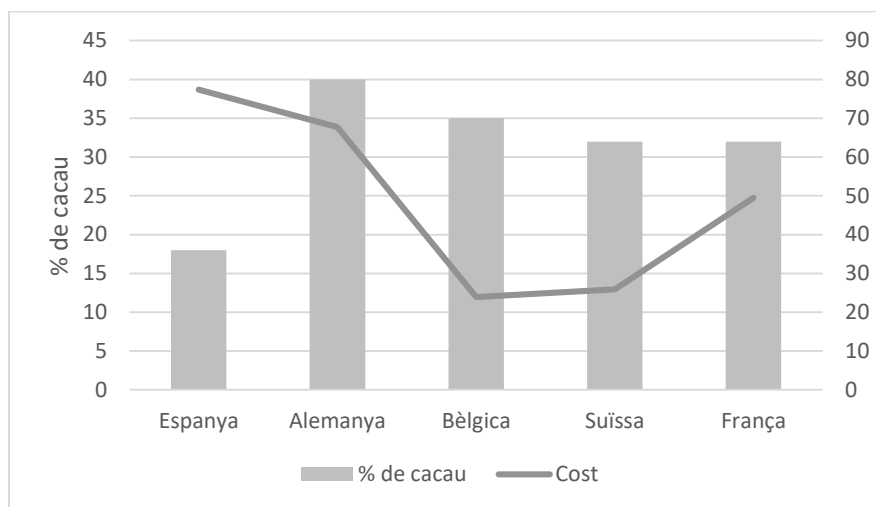
Un altre argument esgrimit pels fabricants de xocolata, com mostra la taula 56, era que en els darrers anys el sucre espanyol i el cacau guineà havien tendit a pujar mentre que els preus d'aquests productes a l'estranger s'havien reduït considerablement. Això implicava un encariment del producte final i, com a conseqüència, la necessitat de reduir la quantitat de cacau utilitzada en les mescles. Per tant, davant de les crítiques que rebien des del sector colonial que emfatitzava en el fet de que la xocolata espanyola era una de les xocolates europees que menys cacau utilitzava, responien amb una estudi comparatiu (figura 13) on s'intentava justificar que si la resta de països utilitzaven un percentatge de cacau superior era únicament perquè el preu del producte era molt inferior.

Taula 56. Comparació dels preus del sucre i cacau a Europa i a l'Estat espanyol, 1929-34. (1929=100)

Anys	Sucre i cacau a Europa	Sucre Espanyol	Cacau guineà
1929	100	100	100
1931	59,4	100,6	106,7
1932	50,0	88,6	126,0
1933	53,4	94,9	127,7
1934	49,5	102,3	113,3

*Font: Elaboració pròpia a partir de *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 2 d'abril de 1934. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

Figura 13. Percentatge obligatori i cost del cacau en l'elaboració de la xocolata, 1934

*Font: Elaboració pròpia a partir de *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 2 d'abril de 1934. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.⁶⁹⁰

A nivell institucional, l'AFCE va mantenir un conflicte obert amb la *Cámara* i amb la *Unión*, tot i que fou l'entitat barcelonina la que sempre sortia més mal parada. En el fons, les crítiques dels xocolaters espanyols no distaren de les que anteriorment havien fet el sector basc i madrileny de la *Cámara*. I és que l'AFCE no tolerava que la *Unión* hagués tingut durant molts anys la capacitat controlar el mercat del cacau, fixant qualitats i preus així com recomanant l'enviament del cacau a l'estranger abans que aquest superés el *cupo* o saturés el mercat. Aquesta manera d'actuar, segons la AFCE, “en diversos casos rozó los linderos del código penal” i acusava les autoritats espanyoles d'inacció davant del que considerava estratègies de *dumping*, ja la *Unión* en més d'una ocasió havia ordenat vendre el cacau a Alemanya per sota del preu de cost abans de saturar el mercat espanyol.⁶⁹¹ Segons els seus estudis, el cacau procedent de

⁶⁹⁰ En la instància presentada per l'AFCE no s'especifica amb quina divisa està calculat el cost del cacau. Simplement fa referència a “las operaciones oportunas realizadas para determinar el precio del cacao en cada uno de estos países teniendo en cuenta la cotización del acra en Hamburgo y los derechos aranzelarios que se satisfacen la entrada del cacao en los países mencionados”. Podríem pensar, doncs que la variable és Marcs/100 Kg. de cacau, tot i que no ho podem afirmar amb rotunditat.

⁶⁹¹ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 25 de febrero de 1933. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial.. Caja (15) 004 81/6861.

Bioko que arribava al port d'Hamburg cotitzava sobre les 1,19-1,28 Ptes/Kg, un preu que no era rentable.⁶⁹²

Així mateix, l'AFCE se sumava a la crítica que les tendències monopolistes de la *Unión* només havien afavorit a una minoria de terratinents i comerciants i no havien tingut en compte l'interès general. Veiem algun exemple:

“Tenemos por indudable la existencia de maniobras ilícitas encaminadas a evitar la importación como medio de sostener artificialmente los precios elevados, porque conocemos, a base de documento fehaciente, la actuación de la llamada Unión de Agricultores de la Guinea Española, que en realidad representa un consorcio de importadores unidos con el propósito de explotar monopolísticamente el mercado interior.

Que se diría por ejemplo si la Cámara Agrícola de Valladolid fijase imperativamente la cantidad de trigo que los agricultores podían lanzar en un momento determinado en el mercado, encareciendo el producto, produciendo una elevación de precio que hiciera imposible el consumo de pan entre las clases humildes?”⁶⁹³

Com que la destrucció del *cupo* era una fita difícilment realitzable, l'AFCE va articular gran part de la seva lluita en intentar aconseguir que la xifra establerta augmentés considerablement. És des de la seva pressió, que hem d'entendre l'augment del *cupo* a 11.000 tones que quedà establert per l'any agrícola 1933-34, una mesura que com veurem a continuació va agreujar la crisi comercial.

Segons els càlculs de l'AFCE, que com observarem més tard no anaven gaire errats, amb aquest augment del *cupo* els preus descendirien fins les 3/3,5 Ptes./Kg, una reducció substancial que immediatament generaria un augment la demanda. Així mateix, l'AFCE no es cansà de defensar davant de les autoritats colonials que aquestes cotitzacions, en contra de la visió de terratinents i comerciants, asseguraven la supervivència de l'agricultura del cacau. I és que en aquest aspecte, l'AFCE repetí

⁶⁹² *Instancia al Sr. Presidente del Consejo de Ministros solicitando el aumento de cupo con derechos reducidos*. 21 de novembre de 1932. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

⁶⁹³ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 19 de març de 1934. AGA, Fondo III: Administración en los territorios de Guinea. Caja. Caja (15) 004 81/6861.

insistentment que el punt més feble i vulnerable de l'agricultura i el comerç colonial era el petit agricultor que, endeutat amb les grans terratinents i comerciants, rebia una ínfima quantitat del marge de benefici. D'aquesta manera, gran part d'aquest marge acabava recaient en mans dels grans terratinents i comerciants. Per aquest motiu, l'AFCE denunciava que tant la *Unión* com la *Cámara* tractaven “despectivamente a los pequeños agricultores y precisamente son estos los más dignos de protección (...), pues son la representación genuina del agricultor fernandino ya que dirigen personalmente su explotación (...) muy distintos de las grandes explotaciones que están dirigidas por gerentes y auxiliares y algunos extranjeros.”⁶⁹⁴

Per últim, l'AFCE també denuncià el paper que jugava la junta de prorrateig de la *Cámara*. Aquesta junta, que es dedicava a controlar l'exportació del cacau guineà a la Península en funció dels embarcaments mensuals en els vapors de la Trasatlántica i de la producció de cada uns dels embarcadors, era considerada la responsable que el cacau arribés a la Península amb comptagotes. Des del seu punt de vista, aquest sistema generava situacions absurdes, ja que molts cops el port de Santa Isabel estava ple de tones de cacau que esperaven a ser embarcades i als ports peninsulars no es podien realitzar ventes per falta de producte. Per solucionar aquest aspecte proposà que s'autoritzés l'entrada de tota la collita de cacau en ports francs de la Península i que només un cop efectuades les vendes, s'abonessin els aranzels d'importació.⁶⁹⁵

Tanmateix, cal assenyalar que l'AFCE fou una entitat que també tenia debilitats internes. *La Voz de Fernando Poo*, en un intent de deslegitimar la tasca de l'AFCE va treure a la llum algunes veus contràries als seus plantejaments. Les principals postures discordants venien des d'alguns fabricants bascos (com ara Elgorriaga) o de la Asociación Madrileña de Fabricantes de Chocolates, Bombones y Caramelos (organització que tampoc estava adherida a l'AFCE). Ambdós sectors es mostraven partidaris de no defugir de la responsabilitat de la mala qualitat de la xocolata. Des del seu punt de vista, la competència dins la pròpia indústria xocolatera era el principal motiu que havia fet disminuir el percentatge de cacau en el producte i, en línies generals, es mostraven partidaris de recuperar el prestigi a través de seguir els

⁶⁹⁴ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 6 de juliol de 1934. Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

⁶⁹⁵ *Instancia al Sr. Presidente del Consejo de Ministros solicitando el aumento de cupo con derechos reducidos*. 21 de novembre de 1932. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

estàndards de producció europeus i invertir en una millora dels processos productius. A més a més, des d'aquests sectors es considerava que el poc control governamental sobre la producció de la xocolata havia consolidat les adulteracions massives, que no feien sinó empitjorar la qualitat d'un producte que, en aquelles condicions, difícilment podia pretendre conquerir mercats exteriors.⁶⁹⁶ Això no treu que tant els fabricants bascos com la Asociación Madrileña de Fabricantes de Chocolates es mostressin partidaris de liberalitzar el mercat acabant amb el *cupó*.⁶⁹⁷

Per últim, també cal assenyalar que les estratègies de l'AFCE foren d'allò més diverses. En general, la majoria d'instàncies i peticions les duia a terme la pròpia entitat. Tanmateix, en alguna ocasió proposà que la pressió dels xocolaters es dugués a terme de manera territorialitzada, segurament per donar una imatge del fort arrelament territorial que tenien els seus associats. Així, en moments de màxima tensió com els que es van viure a l'estiu de 1935, l'AFCE va proposar un model d'instància i els xocolaters, agrupats per províncies o fins i tot per poblacions (com és el cas dels tres xocolaters d'Agramunt), van presentar la mateixa.⁶⁹⁸

5.3.4 Els arguments de la *Unión* i la *Cámara*

Davant dels arguments del sector xocolater, tant la *Cámara* com la *Unión* van aparcar velles lluites per intentar sumar esforços per combatre els posicionaments de l'AFCE. L'estratègia que va generar més consens va ser la denúncia de la mala qualitat de la xocolata espanyola, sobretot l'anomenat "chocolate familiar", que era el preferentment consumit per les classes populars. El principal argument emprat era que en el Congrés Internacional dels Fabricants de Xocolata celebrat a Anvers l'any 1930 s'havia establert que el mínim de cacau utilitzat en l'elaboració de la xocolata se situava en el 35% (25% per la xocolata amb llet) i que la gran majoria de països productors havien anat adaptant les respectives legislacions per complir (amb lleugeres desviacions) aquestes

⁶⁹⁶ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 462. Març de 1935. Pàg. 4.

⁶⁹⁷ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 19 d'octubre de 1934. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

⁶⁹⁸ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 18 de setembre de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

disposicions.⁶⁹⁹ Tanmateix, com mostra la taula 57, la legislació espanyola es quedava en un curt 18%, quasi bé la meitat del que era acceptat per la majoria dels països europeus. D'aquesta manera, la *Unión* proposava a les autoritats republicanes “la necesidad de emendar la actual legislación española del chocolate, adaptándola a las exigencias de la salud pública, que constituye uno de los fundamentales deberes del régimen republicano (...) poniéndola al unísono de la legislación internacional.”⁷⁰⁰

Taula 57. Percentatge mínim de cacau en l'elaboració de la xocolata en països europeus, 1934 (en %)

	Itàlia	França	Suïssa	Bèlgica	Alemanya	Espanya
Mínim de cacau	-	32	32	35	35	18
Mínim de mantega de cacau	16	-	16	-	-	
Màxim de sucre	35	-	-	-	60	-

*Font: Elaboració pròpia a partir de la *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española (1932-32)*. Pàg. 6.

En aquest aspecte, una de les propostes de la *Unión* passava per canviar el nom del “Chocolate familiar”, deixant clar que amb tant poc percentatge de cacau era impossible elaborar un producte que es considerés xocolata. Així, en una instància elevada a les autoritats republicanes demanava que les mescles fetes amb un 18% de cacau s'anomenessin “cacao con azúcar u otro nombre equivalente” (en funció del producte adulterant utilitzat) i que s'utilitzés el terme “chocolate” o “chocolate puro” per aquelles barreges “con un mínimo del 32% de cacao, con el 4% como máximo de desperdicios de cacao y un máximo de azúcar del 68%.”⁷⁰¹

Una altra de les demandes fetes per la *Unión* era que les autoritats espanyoles controlessin, a través d'anàlisis periòdiques, la producció de xocolata i l'establiment de sancions per aquells productors que infringissin la llei. Com que cap de les propostes dutes a terme per la *Unión* van ser dutes a terme, la pròpia entitat barcelonina va

⁶⁹⁹ *Congrés internacional des fabricants de chocolat e de cacao*. Anvers, 1930. <http://www.lonsea.de/pub/org/569> [29 de gener de 2017].

⁷⁰⁰ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. 1932-33 Pàg. 7.

⁷⁰¹ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. 1932-33 Pàg. 7-8.

realitzar-los amb l'objectiu de demostrar empíricament la mala qualitat del producte. Algunes d'aquestes anàlisis van servir per demostrar que els fabricants de xocolata estaven utilitzant nous productes adulterants, com per exemple el turtó de cacau (residus sòlids que resten un cop s'ha extret la mantega de cacau) procedent d'Holanda o l'oli d'il·lipé (substància oleaginosa extreta d'arbres tropicals). Amb aquests resultats, la *Unión* insistí a expedientar les fàbriques que negligissin, amb l'amenaça de clausurar-les en cas de reincidència.⁷⁰² El poc control de totes aquestes substàncies també queda plasmat en una notícia del diari català *L'Opinió*, que el maig de 1934 anunciava que s'estava produint xocolata familiar adulterada amb un producte anomenat "fècula especial Sanmartín" tot i que l'Institut Nacional d'Higiene n'havia desaconsellat el seu ús.⁷⁰³

En una línia més propagandista, la *Unión* també va demanar que es prohibissin els regals (majoritàriament cromos) com a estratègia per atreure el consumidor ja que, segons ells, només la qualitat de la xocolata podia ser l'autèntic reclam. Així mateix, va aprofitar la celebració de la VI Fira de Mostres de Barcelona celebrada el 1933 per preparar un estand amb mostres de xocolata elaborada amb el 40% de cacau i editar diversos materials que denunciaven l'opacitat de la producció de la xocolata espanyola. El primer no fou res més que la reedició actualitzada de *El cacao de Fernando Poo y el Chocolate en España*, presentat per primer cop per la fira de mostres de 1924 (i analitzat en el capítol anterior). En aquest fulletó s'enunciaven "las gestiones [que] se han llevado y llevan a cabo por parte de los productores de cacao con objeto de que se conozca públicamente la fórmula de cada una de las mezclas sucedáneas del chocolate que se expenden en el mercado y para que se aumente la cantidad de cacao."⁷⁰⁴ El segon material editat fou un fulletó que sota el títol *Cualidades del chocolate, gracias al cacao que lo integra* alabava les propietats d'aquest producte alhora que exhortava al públic a consumir sempre "chocolate puro".⁷⁰⁵ Aquesta campanya de propaganda es mantingué activa durant la fira de l'any següent. Aquest cop, però, no fou la *Unión*, sinó la *Cámara*

⁷⁰² *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 3 d'abril de 1935 i 27 d'abril de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861. *Carta de Juan Bravo Carbonell a Rodríguez Barrera* 20 d'agost de 1935. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁷⁰³ *Notes de Premsa*. 24 o 25 de maig de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 11.

⁷⁰⁴ *El cacao de Fernando Poo y el Chocolate en España. VI Feria de Barcelona, del 3 al 18 de junio de 1933. Fires i Congressos, 1924-36*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 4.

⁷⁰⁵ *Fires i Congressos, 1924-36*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 4.

(amb el suport de l'entitat barcelonina) qui se n'encarregà de l'edició d'un nou material que portava per nom *Compre Chocolate*. Aquest pamflet, més enllà de repetir els punts de vista analitzats, contrarestavava l'argument de l'AFCE segons el qual només una liberalització del mercat (i el consegüent descens dels preus) faria augmentar el consum. D'aquesta manera el que defensava era que només des d'un canvi legislatiu podia augmentar el consum i, a la llarga, fer baixar els preus. Veiem-ne un fragment:

“Labor constante de la agricultura de Fernando Poo y la Guinea Continental Española, ha sido la de acudir al público en general y a los centros oficiales especialmente, ilustrándoles sobre la conveniencia de modificar la actual legislación española sobre el chocolate que permite la elaboración de determinadas clases con un mínimo del 18% de cacao, poniéndola a tono de gran número de países extranjeros donde aquel consiste en el 32 o 35%. Estimamos que si ello se realizara, el cacao de nuestras posesiones de Guinea al consumirse en el mercado español en una mayor proporción sería posible venderlo a más bajo precio, con lo que el chocolate expedido al público, de calidad inmejorable y por tanto más apetecido, se podría adquirir a los precios actuales”.⁷⁰⁶

Per últim, podem apuntar altres iniciatives que sorgiren des de la premsa peninsular i que perseguien establir mecanismes per augmentar el consum. Algunes, curioses si més no, passaven per crear un “chocolate militar” destinat a suplir el cafè en els esmorzars de l'exèrcit (sense tenir en compte la mala qualitat d'aquest ja que el cost per l'Estat havia de ser el mateix que el cafè) o d'altres que apostaven (amb més cinisme) per organitzar una gran fira colonial per donar a conèixer la qualitat del cacau guineà i demostrar que els territoris colonials “sirven de algo más que para enviar gobernadores que van a ellas como podrían ir a dar un paseo turístico”.⁷⁰⁷

5.3.5 La veu dels petits propietaris

Dins la crisi de sobreproducció i la rivalitat entre terratinents, comerciants i xocolaters, és complicat conèixer el punt de vista del petit propietari, ja fos aquest espanyol,

⁷⁰⁶ *Fires i Congressos, 1924-36*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 4.

⁷⁰⁷ *Correspondencia comercial sobre asuntos de Guinea*. 9 de desembre de 1934 i 23 de novembre de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6379.

fernandí o ubi. Com estem veient al llarg del treball, tan la *Unión* com la *Cámara* intentaven revestir-se de la representativitat de tota l'agricultura colonial, però a l'hora de la veritat, eren la veu dels grans terratinents i comerciants. Per tant, és necessari preguntar-se com va patir la crisi aquest segment de l'agricultura, tot i que les fonts són molt més escasses.

En una carta anònima escrita per un petit propietari espanyol de la colònia en la qual analitza la crisi de sobreproducció podem observar alguna de les problemàtiques i punts de vista que tenia aquest sector. El primer que destacava era l'oposició als càlculs sobre la rendibilitat del cacau guineà. Segons el seu punt de vista, les xifres que utilitzaven tant la *Unión* com la *Cámara* per afirmar que les cotitzacions per sota les 4 Ptes./Kg no deixaven marge eren totalment falses. Veiem-ne un exemple:

“Ese mismo año [1932] presentó la Cámara un escrito diciendo que una finca en plena producción solo daba 700 kg por hectárea. Que una finca de 100 hectáreas representaba un capital de 400.000 pesetas entre el valor de la propiedad y los gastos de explotación y solo daba 25.000 pesetas de utilidad, o sea el 6,5% sobre el capital.

La verdad es que una finca vieja, la que yo exploto, que calculo tiene el 20% de arboleda muerta, da 600 kilos por hectárea y con los precios de entonces el capital producía un 34% de interés”⁷⁰⁸

Fins i tot, analitzant la collita de 1934 on els preus es van enfonsar, va intentar demostrar com els dirigents de les organitzacions colonials gaudien d'una situació econòmica privilegiada i que, per tant, els seus interessos econòmics estaven salvaguardats:

“La finca de Rodríguez [Barrera] está situada en la zona de Sipopo donde la cosecha ha sido abundantísima. El rendimiento por hectárea debe haber sido superior al promedio de 900 kilos, pero vamos a admitir que no ha pasado de esta cifra y que el precio [neto] que va a obtenerse es de 1,09 pesetas que yo supongo. Y tendremos que $900 \times 1,09 = 981$

⁷⁰⁸ Copias de notas sobre producción, circulación y consumo del cacao y la fabricación del chocolate. s/d AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6378.

menos 800 pesetas de utilidad [costes de producción] representan 181 pesetas, el 22,5% del capital invertido”⁷⁰⁹

Amb aquests marges de beneficis tan elevats, l'autor de l'informe exposava que la devaluació del fruit no afectava tant als grans terratinents com als petits propietaris que amb un marge de benefici molt més estret i lligats al crèdit, acabaven venent el producte a preus molt baixos. És més, culpava que les cotitzacions a la baixa responien al fet de que el major marge de benefici dels grans terratinents els permetia vendre a preus baixos sense posar en risc la rendibilitat de les seves explotacions:

“Rodríguez [Barrera] no necesitaba dinero para cumplir compromisos y consciente o inconscientemente colabora al plan de aniquilar la pequeña agricultura y como vendiendo a 3,20 pesetas obtenía una buena utilidad, vendió. La diferencia entre las circunstancias de los grandes y los pequeños agricultores es la única causa de que el cacao se venda a un precio que va a arruinar la isla, pues su economía no la sostienen los grandes sino los pequeños”.⁷¹⁰

Un altre punt de fricció el trobem amb l'argument de la saturació del mercat peninsular i la necessitat, defensada tantes vegades per la *Unión*, d'enviar a ports estrangers (bàsicament a Alemanya) el cacau que sobrepassés el consum espanyol. Des del punt de vista d'aquest petit propietari, aquest era un problema pels comissionistes com Ramón Goula o Antonio Pérez, però no tant pels agricultors. Amb això acusava a aquests comissionistes de facilitar a vegades les ventes a la baixa i desmoralitzar el mercat:

“[Antonio] Pérez no tiene capital, disponible al menos, para los desembolsos de anticipos y pagos que requieren los dos millones de kilos que recibe en comisión, y cuando necesita dinero baja el precio y vende. Por su exclusiva conveniencia lesiona los

⁷⁰⁹ *Ibidem.*

⁷¹⁰ *Ibidem.*

intereses de quien se fio de él (...) ¿Qué importancia tiene eso para una casa de la moralidad de Francisco Pérez e Hijo?”⁷¹¹

En aquesta mateixa línia, algun funcionari també deixava palès que la crisi de sobreproducció no estava afectant a tots els terratinents per igual. El cap del servei agronòmic de la colònia, tot i que es mostrà favorable a no augmentar el *cupo* i a canviar la legislació de la xocolata, no se n'està de recalcar que eren els propietaris bubis, fernandins i els petits propietaris espanyols els que tenien més dificultats, al mateix temps que alertava que la seva desaparició podia presentar-se com una oportunitat d'enriquiment dels grans terratinents i comerciants. En paraules del funcionari:

“El destruir la propiedad indígena, la poca que queda, y el hundir al pequeño agricultor blanco, será la labor inversa de la que debemos cumplir, ya que en lugar de colonizar lo que haremos es monopolizar, y digo monopolizar porque el gran agricultor y la entidad comercial fuerte tienen capital suficiente para poder aguantar la penuria, e inclusive hacerse de nuevas propiedades, y cuando venga la normalidad y rijan otra vez los precios remuneradores habrán verificado un óptimo negocio”⁷¹²

La crisi de sobreproducció també deixava en desavantatge el petit propietari respecte al gran terratinent pel que fa la qualitat del producte. Així, el 1936 Antonio Babiloni, un funcionari colonial, denunciava que davant de l'excés de cacau, les cases comercials tendien a adquirir les qualitats superiors, només a l'abast dels propietaris amb més recursos. En paraules seves:

“Como el excedente de la producción ha de obligar forzosamente a la selección de los mejores tipos de cacao, se ha de producir el hecho inevitable de que los indígenas en su actual abandono y los pequeños finqueros con su más absoluta miseria no pueden presentar en el mercado tipos de buena calidad y por consiguiente los precios que

⁷¹¹ *Ibidem*.

⁷¹² *Presidencia del Consejo de Ministros. Inspección General de Colonias*. 16 d'agost de 1934. AGA, Fondo III: Administración en los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/8183.

obtengan para su cotización no serán suficientes para pagar los gastos de explotación y se decidirán por el abandono de las fincas”⁷¹³

Els fabricants de xocolata, per la seva banda, van intentar furgar la ferida oberta entre petits i grans terratinents. Així, en més d’una instància presentada per l’AFCE a les autoritats metropolitanes, presentava els petits propietaris com el motor real de l’economia colonial i el subjecte que s’havia de protegir davant dels grans terratinents i comerciants que els ofegaven a través del crèdit i que es quedaven bona part del marge de benefici. Veiem-ne algun exemple:

“Los pequeños agricultores (...) son los más dignos de protección y a los que preferentemente debe dedicar su atención el Gobierno, pues al fin y a la postre son la representación genuina del agricultor fernandino ya que dirigen personalmente su explotación, trabajando en ella como un bracero más y viniendo a construir sus propiedades a manera de patrimonios familiares muy distintos de las grandes explotaciones que están dirigidas por gerentes y auxiliares.”⁷¹⁴

Per altra banda, Paco Madrid, en el seu viatge a l’illa també va entrevistar-se amb algun petit propietari que carregava contra els grans terratinents i comerciants que actuaven de creditors. Segons aquest (que responia al nom de *Alfredo*):

“Ahora que, aquí, como en todo, hay clases. Hay los hombres de presa que venimos a trabajar como los demás, y que el contacto con la vida dura nos hace secos y entecos de espíritu. Y los que llegan aquí con unos miles de pesetas y un espíritu de prestamista hebreo dispuesto a quedarse con todo. Hay clases. Los que venimos a crear riqueza y los que vienen a aprovecharse de la riqueza creada a fuerza de sudor y de dolor”⁷¹⁵

⁷¹³ *Lo que podrían llegar a ser estas colonias si se realizara el plan colonizador que se expone en este libro.* AGA, Fondo III: Administración en los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/8183.

⁷¹⁴ *Instancia de la Asociación de Fabricantes de Chocolates de España.* 6 de juliol de 1934. AGA, Fondo III: Administración en los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/8183

⁷¹⁵ Madrid (1933). Pàg. 82.

Si bé *La Voz de Fernando Poo* durant aquest període va tancar files amb els posicionaments de la *Cámara* i la *Unión*, a *El Defensor de Guinea* sí que trobem veus d'algun petit propietari molt crítiques davant de l'actuació d'aquestes entitats. Durant els mesos de juny i juliol de 1934 i sota en pseudònim de "un agricultor", aquest diari va publicar diverses peces on es posava en dubte que les decisions de la *Cámara* afavorissin a aquests sector de l'economia colonial. En línies generals es criticava la manca de democràcia interna, ja que gran part de les decisions no es prenen en les assemblees de la *Cámara* sinó que els posicionaments venien prefixats des de Barcelona o Madrid. I fins i tot, arribaven a empatitzar amb les postures defensades pels fabricants de xocolata. Veiem-ne un exemple.

“Entre los pequeños agricultores, entre los que aquí luchamos para conseguir escasamente lo necesario, difícilmente se encontrará uno que esté conforme con la actuación de la *Cámara*. Irían a ella a protestar de que se fijen altos precios de cacao, y después tras aplicar al suyo una clasificación inferior a la que a su juicio le corresponde, lo venden 20 o 25 céntimos más barato del precio fijado. De este proceder resulta que los altos precios que se publican no son en realidad más que un arma que se les da a los especuladores para fijar los precios de sus ventas a los fabricantes, con perjuicio de los productores porque ocasionan disminución de consumo. Los fabricantes no modifican el precio de su producto y es lógico compenses el mayor valor de la parte de la materia prima cara, con el empleo de menor cantidad de ella.”⁷¹⁶

Fins i tot, l'autor exposava fins quin punt la majoria dels petits propietaris seguien dependent del crèdit que els facilitaven els grans terratinents i comerciants que dominaven la *Cámara*, i com això condicionava enormement les opinions que aquests poguessin mostrar durant les assemblees que es duïen a terme a Santa Isabel:

“Los agricultores de la colonia, exceptuando 12 o 15, necesitamos del crédito para desenvolvemos. Muchos operamos totalmente a base de crédito. Las firmas que conceden los créditos son comisionistas que no imponen la obligación de entregarles el

⁷¹⁶ *El defensor de Guinea*. Núm. 423. 15 de juliol de 1934. Pàg. 1.

cacao para su venta en comisión y pertenecen a la Cámara o marchan de acuerdo con los elementos que imperan en ella. Si algunos de los que estamos en esta situación protestáramos de la orma en que se nos vende el cacao o de la actuación de la *Cámara*, se nos retiraría el crédito y perderíamos el medio con que nos ganamos la vida.”⁷¹⁷

Dins els petits propietaris eren els bubis els que sens dubte van patir més la crisi de sobreproducció. Aquests, no només no tenien capacitat per comercialitzar el seu cacao, sinó que tampoc disposaven de les instal·lacions necessàries per fermentar i assecar el seu producte. Això implicava que venien el cacao acabat de recollir de l'arbre a través d'un sistema anomenat “la caja de petróleo colmada”, on s'omplia un bidó de benzina ple de pinyes de cacao que aproximadament pesava uns 16 quilos. Aquest bidó, el 1934, era abonat tradicionalment a unes 20 Ptes. (1.25 Ptes./Kg) i fermentat, assecat i comercialitzat per mitjans i grans terratinents. Aquest cacao, de qualitat sempre inferior, és el que tenia més problemes per ser comercialitzat als ports metropolitans, fet pel qual les cotitzacions van caure i els preus imposats pels intermediaris, segons els bubis del sud de l'illa, no arribaven a 1 Pta./Kg.⁷¹⁸

5.4 Sobreproducció i liberalització del mercat: la descomposició de la *Unión*

Amb la situació i el xoc d'interessos que acabem de veure, a partir de 1933 la defensa del *cupó* va començar a convertir-se en un martiri tant per la *Unión* com per la *Cámara*. L'augment constant de la producció a l'illa (que superava les 12.000 tones el 1933 i arribaria a les 14.000 el 1934) i la pressió de l'AFCE per liberalitzar el mercat, van tenir com a resultat un augment del *cupó* fins les 11.000 tones de cara a l'any agrícola 1933-34. A més a més, la pressió de l'AFCE féu possible que a partir d'aleshores la quantitat establerta pel *cupó* esdevingués d'obligada importació. D'aquesta manera els xocolaters evitaven que la *Unión* o la *Cámara* decidissin exportar cacao a l'estranger o deixar-lo a

⁷¹⁷ *El defensor de Guinea*. Núm. 423. 15 de juliol de 1934. Pàg. 2.

⁷¹⁸ *Fijación del precio del cacao para las plantaciones indígenas*. 9 d'agost de 1932 i 19 de setembre de 1934. AGA, Fondo III: Administración en los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/8096.

Santa Isabel abans que saturar el mercat peninsular i afavorir una baixada generalitzada de les cotitzacions.⁷¹⁹

La Voz de Fernando ràpidament es feu ressò d'aquesta decisió i criticà durament a la DGMC per no haver intercedit a favor dels interessos de terratinents i comerciants. Segons el diari barceloní, si el consum espanyol de cacau guineà en els darrers anys no havia sobrepassat les 10.000 tones, no tenia lògica augmentar el *cupo* d'un any per l'altre en 1.000 tones. Així mateix, defensava que calia dur a terme una important rebaixa aranzelària sobre el cacau guineà si no es volia posar en perill el futur econòmic de la colònia.⁷²⁰ La publicació barcelonina afirmava que:

“No podemos dejar de volver a repetirlo: es necesario, absolutamente imprescindible, el cambio de una política general en todo cuanto respeta a la colonia y en especial en lo se refiere a su economía, reduciendo a su mínima expresión los derechos arancelarios de los productos producidos por nuestra Guinea, en particular el cacao y el café, con el objeto de que aumente la demanda al ser abaratados estos artículos, y reduciendo el cupo de importación a 10.000 toneladas como cantidad máxima, pudiéndose el resto exportar al extranjero.”⁷²¹

És interessant ressaltar que en les negociacions i consultes per establir aquest augment del *cupo*, el governador general (Estanislao Luesma) fou altre cop molt crític davant dels punts de vista de la *Unión* i la *Cámara*. En la correspondència remesa a la DGMC exposà que les mesures limitadores del *cupo* no eren sinó una estratègia dilatòria que, en el fons, no feia sinó amagar la sobreproducció. El mateix Estanislao Luesma, reconeixia que “el problema en sí, en el fondo, es tan complejo, de tal vital interés para la agricultura colonial [y] juegan tantas concausas en el equilibrio a establecer para que la justicia impere” que no s'atrevia a proposar una solució concreta.⁷²² En una línia semblant, un informe de les autoritats colonials reconeixia que el nou *cupo* havia d'anar lligat a un augment del consum per part dels xocolaters, tot i que criticava els punts de

⁷¹⁹ Miranda (1945). Pàg. 856.

⁷²⁰ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 437. Febrer de 1933. Pàg. 4.

⁷²¹ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 439. Abril de de 1933. Pàg. 7.

⁷²² *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 17 de gener de 1934. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6862.

vista de terratinents i comerciants als que acusava de “practicar simultaneamente la política de aumentar la producción de cacao en Fernando Poo y de restringir las ventas en España” i d’haver fomentat durant molts anys una política excessivament especulativa.⁷²³

Per la seva part, la *Unión* i la *Cámara* ràpidament es van mobilitzar per intentar modificar la decisió i mantenir el *cupo* en les 10.000 tones. Després d’enviar una delegació d’ambdues entitats a Madrid per reunir-se amb els responsables de la DGMC i el govern espanyol (arribant a entrevistar-se amb el president, Alejandro Lerroux), la Junta Peninsular de la *Cámara* va redactar una proposta de reduir a 10.500 tones el *cupo* per l’any agrícola 1933-34 que finalment fou acceptada.⁷²⁴ Tanmateix, aquesta reducció fou insuficient per aturar la crisi agrícola i comercial. Des de 1933 les cotitzacions del cacau al port de Barcelona tendiren a la baixa i en cada nova collita la quantitat de cacau que quedava en primeres o segones mans (comerciants i majoristes) era cada cop més gran. A més a més, cal recordar que la *Unión* i la *Cámara* no controlaven tot el mercat, ja que hi havia una sèrie d’embarcadors (que aquell any controlaven quasi el 40% de la producció) que anaven per lliure i no seguien els preceptes marcats, augment d’aquesta manera la competència comercial.

Així, a principis de 1933 la *Unión* expressava la seva preocupació davant del fet que la tendència deflacionista es veia agreujada perquè una sèrie de cases comercials (no adscrites a la *Unión*) havien començat a vendre per sota dels preus establerts, obligant a la *Cámara* i a la *Unión* a fer el mateix. El fantasma de “una desbandada que acarrease una verdadera catàstrofe” féu que la *Unión* intentés buscar una solució d’urgència per frenar les desercions internes, més encara quan la quantitat de cacau no venuda era cada cop més important. La proposta que prosperà se centrà en crear una “Central de Ventas” dins la *Unión* que reunís cinc de les principals cases receptors de cacau (Antonio Pérez, Ramón Goula, Ambas Bay, Moritz, Compañía Colonial de África i Joaquim Rosich), les quals es comprometien, sota l’amenaça de sancions econòmiques mútues, a no efectuar vendes per sota dels preus marcats. El complex mecanisme que establia la “Central de Ventas” habilitava a la *Unión* a autoritzar les vendes d’aquests comerciants

⁷²³ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 10 de maig de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

⁷²⁴ *Relació remitida a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular*. 7 de juny de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española.

per corroborar que s'acomplien els acords.⁷²⁵ En el fons, la Central de Ventas no era sinó un nou trust com el Consorcio de Receptores que s'havia creat l'any 1921 amb un èxit més que dubtable.

D'aquesta manera, malgrat els preus marcats per la campanya de 1933-34 s'ubicaren al voltant de les 4-4,10 Ptes./Kg en les classes altes, ràpidament arribaren els primers entrebancs. El principal fou que una sèrie de cases agrícoles i comercials es van negar a formar part de la "Central de Ventas" impossibilitant d'aquesta manera, una alça sostinguda del mercat, ja que el percentatge adscrit al nou consorci no superava la meitat de les importacions. La pròpia *Unión*, en perspectiva, ho havia definit en aquests termes:

“Desde el primer momento en que empezaron las deliberaciones, pudimos apreciar los obstáculos que oponía a todas las soluciones la casa de Coloniales Sociedad Anónima [la cual] no tenía deseos de entrar y pretendía quedarse al margen para operar libremente y con ello ocupar una posición predominante y vender aprovechándose de nuestra unión. Esta misma posición la ocupan otros agricultores que como Amilivia, Mallo, José Estevez García, Caifer, Izaguirre y Compañía y algún otro más que mandan a almacenistas cacao haciéndoles descuentos (...). Se da el caso que los almacenistas que reciben el cacao de estos agricultores, venden más barato que la misma Central de Ventas y como con sus ofertas concurren a todas las plazas de España, perturbando y manteniendo el retraimiento de todos los compradores, llevando a ellos la discordia y la desconfianza”⁷²⁶

Malgrat tot, els principals problemes vingueren per les pròpies desercions internes entre els membres que havien subscrit l'acord. Ramón Goula i Antonio Pérez van llençar acusacions a la madrilenya Compañía Colonial de África (que en principi s'hi havia adherit) d'efectuar ventes a la baixa i incomplir els pactes acordats. Aquets retrets foren

⁷²⁵ *Para la Cámara Agrícola de Fernando Poo. s/d.* ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

⁷²⁶ *Para la Cámara Agrícola de Fernando Poo. s/d.* ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

negats pel gerent de l'empresa madrilenya, al·ludint que hi havia certes vendes que s'havien pactat a un preu amb anterioritat de la firma de l'acord.⁷²⁷

Sigui com sigui, aquestes acusacions significaren el fracàs estrepitós de la Central de Ventas i el juny de 1934 les pròpies cases comercials que havien format l'entitat donaven a conèixer el trencament de l'acord amb aquestes paraules:

“A causa de la lamentable inasistencia, por cuantos desde un principio se mantuvieron alejados de la Central de Ventas, la difícil situación creada por la competencia que se ha visto agravada por la deserción de otros receptores, que en un principio se nos habían mostrado afectos. Esta comisión (...) después de estudiar detenidamente la manera de sobrepasar las dificultades creadas, habiendo consultado la agricultura reunida en 22 de junio y 2 de julio, en la Unión de Agricultores de la Guinea Española, se ha acordado dar por terminada la vigencia de aquél convenio, ante la dificultad de poderlo proseguir lealmente en la forma convenida.”⁷²⁸

Amb el fracàs de la Central de Ventas, la *Unión* quedava, altre cop, profundament desestabilitzada. Sense capacitat per generar consens sobre els camins a prendre per evitar la devaluació de les cotitzacions, el seu nou president, Salvador Sendrós, dirigia una dura carta als socis de la *Unión* en la qual comunicava que “a propósito de la actual desmoralización del mercado de cacao, se ha acordado suspender momentáneamente y mientras duren las actuales circunstancias, toda la clasificación de nuevas partidas de cacao, absteniéndose asimismo de fijar precios.”⁷²⁹ I en la mateixa línia, però amb un to molt més dur, culpava els propis terratinents i comerciants de la manca d'unió i de supeditar l'interès general al particular:

“El núcleo de elementos coloniales que han venido agrupándose a la *Unión de Agricultores* y más recientemente, por mediación de sus comisionistas a la llamada *Central de Ventas*, ha llegado al triste convencimiento de que sus dolorosos sacrificios,

⁷²⁷ *Central de Vendas*. 17 de març de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

⁷²⁸ *Central de Vendas*. 4 d'agost de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 4.

⁷²⁹ *Copiador 1934-35*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. 14 de juliol de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 13.

no solo son estériles sino que se han convertido en hábil soporte donde se sostienen algunos de nuestros compañeros, vivaqueando al amparo de unas clasificaciones, precios y normas de venta, que no se convienen y menos se aceptan.

Y ello no obstante, es lo cierto que tan sanas y sacrificadas medidas para las que optaron por un vivir desligado de todo compromiso, prácticamente han venido a parar en medio muy cómodo para concertar contratos y vender mercancía con notoria ventaja y competencia con los que, apeteciendo también la libertad renunciaron a ella en beneficio de un interés general, con lo cual se han amontonado a las naturales dificultades con que tropieza la colocación de nuestro producto, las que se derivan de esta labor tan egoísta como suicida.”⁷³⁰

Un mes més tard, en un intent ja desesperat, el president de la *Unión* tornava a dirigir-se als terratinents i comerciants, apel·lant a trobar una solució de consens que fos capaç d’agreujar la crisi:

“Meditemos todos serenamente su magnitud y consecuencias, y si a este grito de alarma (...) se contesta ofreciendo deponer *todos* su actual actitud, me propongo convocar a la agricultura a una reunión por si de ella sale la fórmula salvadora. Si en vez de respuestas o respuestas precisas leo vaguedades o veo hombros encogidos, también yo dejaré entonces que el derrumbamiento se produzca, bien convencido que de los escombros que han de quedar en el campo de nuestras luchas, una generación más cuerda, puede aprovecharlos parecimientos de nuevas y más comprensivas actuaciones”.⁷³¹

5.5 Més contratemps per la *Unión*: la dimissió de la *Cámara*, la creació del *Sindicato Agrícola Colonial Español* i el cas Nombela

Per si no hagués estat prou convuls, l’any 1934 també va comptar amb dos episodis més que debilitaren el paper i les postures defensades per la *Unión*: la desaparició momentània de la *Cámara* i la creació d’un nou sindicat agrícola. El primer, i d’una

⁷³⁰ *Cartas y circulares* (1924-1935). 6 de juliol de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁷³¹ *Cartas y circulares* (1924-1935). 22 d’Agost de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

rellevància cabdal, fou la dissolució de la *Cámara* el juliol de 1934. Per entendre aquest fet, cal recuperar les tenses relacions entre aquesta entitat i la DGMC en el context de l'aprovació dels pressupostos de 1932 i 1933. Les dures crítiques dutes a terme des de Santa Isabel a les autoritats metropolitanes no foren gaire ben rebudes a Madrid, ja que aquestes no només se centraren en temes fiscals relacionats amb la terra i els aranzels del cacau, sinó que també abordaren aspectes endèmics com les deficiències infraestructurals (principalment la manca d'una comunicació intercolonial regular), sanitàries (la desatenció per eradicar definitivament algunes malalties tropicals) i problemes relacionats amb la falta constant de mà d'obra (manca d'iniciativa a l'hora d'afavorir la immigració de treballadors procedents d'altres colònies).

També cal apuntar que la *Cámara* havia passat a dividir-se en dues entitats independents que representaven les dues principals zones colonials: la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo (que seguirem anomenant la *Cámara*) i la Cámara Agrícola y Forestal de la Guinea Española, que reunia les principals empreses forestals (i en menor mesura de cafè) que s'havien establert a Río Muni en els darrers anys. Els interessos d'ambdues corporacions sovint entraven en contradicció. Un bon exemple el trobem amb la recluta de mà d'obra, ja que els terratinents de les explotacions forestals de la zona continental s'oposaven a que la *Cámara* tingués privilegis o preferències a l'hora de reclutar mà d'obra de la zona de Río Muni, més si tenim en compte que de des de finals de la dècada de 1920 aquesta zona va viure un important desenvolupament econòmic fruit de les grans concessions dutes a terme per iniciar explotacions forestals.⁷³² Curiosament, un dels portaveus de la Cámara Agrícola y Forestal de la Guinea Española era Alfonso Pérez Andújar, un destacat membre de la *Unión* però que a partir de 1930 passà a ser conseller delegat de l'empresa ALENA, una de les capdavanteres en el sector forestal del continent.⁷³³

Com hem apuntat anteriorment, una de les exigències recurrents de la *Cámara* durant la dècada de 1930 era que les directrius que prenia la DGMC des de Madrid havien de comptar amb l'assessorament d'un consell colonial on la *Cámara* tingués una representació rellevant. Des del seu punt de vista, només d'aquesta manera es revertiria

⁷³² *Fusión de las Cámaras Agrícolas*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6413

⁷³³ *Montes e industria* Núm. 8. Junio de 1931. Pàg. 180.

l'erràtica política colonial que havien endegat les autoritats republicanes i que havia comportat un augment general de les contribucions als terratinents, així com un fort augment del *cupo*. Fins i tot, algunes crítiques arribaren a suposar que la DGMC actuava al servei dels interessos dels fabricants de xocolata, acusació que fou considerada una provocació des de Madrid.⁷³⁴ Segurament per aquest motiu la DGMC contrarrestà aquesta hostilitat endegant una investigació a la *Cámara*. De fet, la investigació comportà dues parts: una auditoria interna sobre el funcionament econòmic de l'entitat i una inspecció a l'illa duta a terme per dos funcionaris enviats des de la Península.

Pel que fa la primera, malgrat la DGMC no va trobar grans irregularitatss en la gestió econòmica (el pressupost anual en prou feines superava les 100.000 pessetes) sí que advertí que el 60% de les despeses de l'entitat anaven destinades a pagar el personal i dietes dels membres de la Junta Peninsular de Madrid. En canvi no es dedicaven partides econòmiques importants a promocionar l'agricultura colonial ni a facilitar el crèdit agrícola entre els terratinents (sobretot dels petits propietaris), objectius que en teoria recollien els estatuts de l'entitat.⁷³⁵ En el fons, darrere d'aquest advertiment s'hi amagava un argument molt més contundent defensat des de Madrid que afirmava que la *Cámara* no era sinó una entitat classista, controlada pels grans terratinents de l'illa, que no vetllava per l'interès general de l'agricultura colonial i que gastava gran part dels seus esforços econòmics i humans fent una tasca de lobby que no afavoria a la totalitat dels propietaris

No és d'estranyar, doncs, que poc després de l'auditoria econòmica, dos funcionaris peninsulars es traslladessin a la colònia per avaluar la difícil situació que travessava l'agricultura i determinar quin era el paper que estava jugant la *Cámara*. Aquesta visita posà en alerta la junta directiva de la *Cámara*, ja que l'entenien com una prova de desconfiança cap a la seva tasca. Aquesta desconfiança es transformà en irritació quan observaren que els dos funcionaris iniciaven una sèrie d'entrevistes amb petits

⁷³⁴ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 6 de març de 1933. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6862.

⁷³⁵ *Informe en que se desarrolla la gestión económica de la Cámara oficial Agrícola de Fernando Poo*. 1934. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6858.

agricultors (sobretot bubis), sense que la *Cámara* fos avisada i convidada.⁷³⁶ L'objectiu d'aquestes entrevistes era avaluar si la crisi de sobreproducció afectava a tots els sectors de l'agricultura del cacau per igual. En aquest sentit, els funcionaris van poder corroborar com la pitjor part de la crisi de sobreproducció se l'enduien els petits propietaris, profundament endeutats i que venien tot el seu cacau a comissió, recuperant bona part de la inversió feta al cap de 8-10 mesos, fet que encara generava més endeutament i els lligava a la usura dels creditors. En canvi, en la línia exposada anteriorment per un petit propietari, en els càlculs duts a terme sobre el rendiment de les grans plantacions amb capacitat de comercialitzar el seu propi producte i sense estar subjectes a un permanent endeutament, els marges de beneficis eren clars.

Segons la *Cámara* aquesta manera d'obrar mostrava la total desconfiança i ressentiment que tenia la DGMC, més interessada en conèixer l'opinió de petits propietaris que no pas de l'entitat que defensava la totalitat de l'agricultura colonial. Així, abans que es publicàs l'informe final dels funcionaris enviats a l'illa, la junta directiva de la *Cámara* (en aquell moment presidida per Francesc Potau) decidí dimitir en bloc i, amb una gran càrrega simbòlica, entregà les claus de la seu social de l'entitat al governador general de la colònia. En la circular adreçada als socis, la *Cámara* s'expressava amb aquetes paraules:

“La falta de atención a nuestros problemas coloniales ha coincidido con la falta perenne de un plan colonial y de esta conjunción nacieron otros problemas en la burocracia del esmentado organismo [la DGMC] que complicaron y dificultaron la vida colonial (...) La carrera burocrática no se contuvo ni se contiene y cuantos estudios elevaba la Cámara (...) con orientación descentralizadora, se responde con agresiones a los Organismos existentes [la Cámara]. Marcado de modo tan significativo el rumbo contrario y enemigo a esta institución, avalado aún el designio con la resolución de reclamaciones promovidas por particulares a la vez que silenciadas las de la Cámara, ha juzgado que era ineludible el deber de entregar la institución al gobierno y evitar una vida de precario (...)”⁷³⁷

⁷³⁶*Cámara Agrícola de Fernando Poo. Asuntos varios.* 29 de juliol de 1934. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial Caja (15) 004 81/6858.

⁷³⁷ *Circular de la Cámara Agrícola Oficial de Fernando Poo.* 14 de juliol de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 15.

La Voz de Fernando Poo ràpidament se'n feu ressò, considerant la tasca dels funcionaris com “altamente ofensiva para la Cámara, sembrando cizaña entre los agricultores, convocando a espaldas de ella y contra ella, [una] reunión llamada de pequeños agricultores, taberneros, taxistas, contratistas, sin otro contacto con la agricultura que [el] arrendamiento de días o meses, los más antiguos.”⁷³⁸ Altres diaris peninsulars també publicaren notícies sobre la dimissió de la *Cámara* ressaltant el conflicte latent entre aquesta i la DGMC, titllant aquesta com a la “enemiga declarada de los agricultores” i “un organismo oficial perjudicial para la defensa de los intereses de Guinea”.⁷³⁹

Per la seva part, la *Unión* en tot moment se solidaritzà amb l'acció duta a terme per la *Cámara*.⁷⁴⁰ En la seva memòria anual recordava que “nuestra colaboración tampoco faltó, con motivo de la dimisión que presentó la misma en 26 de junio del corriente año [y] la Unión siguió con interés y franca simpatía la actitud adoptada por la referida Cámara”⁷⁴¹

Qui sí que es va felicitar per la situació de la *Cámara* va ser l'AFCE, que va aprofitar l'ocasió per intentar desmentir el relat tan estès dins l'africanisme guineà que la dimissió s'havia produït per la manca d'atenció de la DGMC cap a l'agricultura colonial. Segons l'AFCE “como ello resulta una inexactitud y además una audacia, esta Asociación de Fabricantes de Chocolates ha de exponer (...) que si algo se puede afirmar con fundamento de causa, es que los agricultores de Fernando Poo en todo tiempo se les ha otorgado un trato de verdadero privilegio.”⁷⁴²

La dimissió de la *Cámara* no féu sinó agreujar la crisi de la pròpia *Unión* arran del fracàs de la Central de Ventas. Tot i que des de la DGMC s'endegà un procés per refundar la *Cámara* (que no acabaria fins a mitjans de 1935) nomenant un junta gestora presidida per un funcionari colonial, la dimissió comportà que la *Cámara* deixava de

⁷³⁸ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 454. Juliol de 1934. Pàg. 4.

⁷³⁹ *Diari Informaciones*. 4 i 17 de juliol i 2 d'agost de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 15.

⁷⁴⁰ *Relació remitada a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular*. 10 de juliol de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 13.

⁷⁴¹ *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española. 1933-34*. Pàg. 8.

⁷⁴² *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 6 de juliol de 1934. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

participar en la fixació de qualitats i preus i abandonava el seu protagonisme en la tasca de pressió política. Hom podria pensar que aquesta situació podria haver suposat una oportunitat d'or perquè la *Unión* recuperés l'hegemonia sobre el comerç del cacau, però com hem apuntat en l'apartat anterior, l'arribada de la crisi impossibilità que des de Barcelona es posés fre al desgavell comercial. Així mateix, el buit que deixà la *Cámara* en la pressió política, sobretot relacionada amb els estàndards de la fabricació de la xocolata, hagué de ser cobert per la *Unión*, que a partir d'aquell moment multiplicaria les instàncies i informes en contra dels plantejaments de l'AFCE.

Però el problema no acabava aquí. Davant de la desaparició de la *Cámara* i del bloqueig de la *Unión*, una sèrie cases agrícoles i comercials decidiren iniciar un nou projecte que, amb independència de l'entitat barcelonina, gestionés i dinamitzés la comercialització del cacau guineà. Estem davant del naixement del *Sindicato Agrícola Colonial Español* (SACE, d'ara en endavant), una organització que reunia majoritàriament grans terratinents i comerciants bascos i madrilenys (la majoria dels quals havien estat enfrontats amb la *Unión* amb anterioritat) que principalment centrà les seves operacions en els mercats del nord peninsular. Els objectius inicials del SACE no diferien gaire dels que es plantejà la Central de Ventas que havia plantejat la *Unión*. Bona prova d'això la trobem en una de les cartes fundacionals del SACE, escrita per Antonio Jordan de Urríes:

“Conocida es de todos la desmoralización que existe en la actualidad en el mercado de cacao, y con objeto de evitar que en la próxima campaña volvería a suceder, nos hemos puesto en común acuerdo las Casa “Avendaño” “Amilivia”, “Compañía Española del Golfo de Guinea” “Izaguirre y Compañía Limitada” y “Compañía Colonial de África”, a la que tengo honor de pertenecer, para llegar a formar un Sindicato de Ventas y a cuyo fin hemos hecho gestiones cerca de distintas entidades bancarias, las que nos han ofrecido facilitarnos los auxilios necesarios para el mejor desenvolvimiento del mismo.

Aunque nuestra determinación es firme de constituirlo con los agricultores antes mencionados, no queremos ponerlo en marcha sin antes haber tenido la atención de

comunicarlo a todos cuantos integran la agricultura fernandina, por si alguna disease adherirse a dicho Sindicato”⁷⁴³

Que inicialment el SACE no va néixer com una entitat contraposada a la *Unión* ho corrobora el fet que l’entitat barcelonina li va mostrar tot el seu suport i que alguns dels seus membres històrics (com Francesc Potau, Antonio Pérez, Armando Ligeró o Ramón Goula) en un principi formaren part com a vocals, segurament perquè deuriem tenir vendes assignades a ports bascos, asturians i càntabres. Fins i tot, la *Unión* va posar les seves oficines del Passeig de Colón a disposició del SACE, ja que cap dels dirigents del sindicat residia a la ciutat comtal. A la llarga, però, el naixement del SACE no fou res més que la creació d’un nou actor que dificultava l’entesa entre els principals comerciants i terratinents per trobar la manera de no seguir efectuant vendes a la baixa. Així, com veurem a continuació, els enfrontaments entre el SACE i la *Unión* foren constants i debilitaren, encara més, la postura dels sectors agrícola i comercial davant dels fabricants de xocolata.

Abans de passar a analitzar quina fou la reacció de la *Unión* davant d’aquesta nova situació, cal fer referència a una altre element relacionat amb la dimissió de la *Cámara*, ja que un mes després d’aquest fet, les autoritats metropolitanes anunciaven un important canvi dins l’estructura institucional colonial. Així, tal i com la *Cámara* i la *Unión* havien defensat en més d’una ocasió, la DGMC fou substituïda per la Inspecció General de Colonias òrgan que, teòricament, separava (i per tant deixava de supeditar) els temes guineans i els marroquins. De fet, el mateix decret s’expressava amb aquestes paraules:

“El desarrollo de las actividades coloniales constituye una atención preferente en todos los países. Esta atención adquiere caracteres apremiantes en esta hora en que el comercio colonial influye de manera decisiva en la economía de los pueblos. El Gobierno de la República, siguiendo este rumbo, ha de prestar una especial asistencia a las posesiones españolas del África Occidental para que, despertando nuevos estímulos

⁷⁴³ *Sindicato Agrícola Colonial Español*. 6 de setembre de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 13.

y corrigiendo añejos abandonos, logre organizar adecuadamente los trabajos de colonización en aquellos territorios.”⁷⁴⁴

Al mateix temps, el decret que establia el nou ens, recollia una de les demandes històriques del lobby colonial, que passava per crear un consell colonial format per funcionaris, terratinents i comerciants encarregat d’assessorar la nova institució.⁷⁴⁵ Tot i que les autoritats metropolitanes en cap moment relacionaren la creació de la Inspección General de Colonias amb la dimissió de la *Cámara, La Voz de Fernando Poo* no dubtà a considerar que els canvis “venían a justificar la actitud de los dimisionarios que cansados ya de escritos con demandas y súplicas (...) tomaron la determinación de cerrar la *Cámara*, ya que no se la tenía en cuenta en sus justas y atinadas observaciones”.⁷⁴⁶ És a dir, que la dimissió de la *Cámara* generà tant rebombori en altes esferes polítiques que implicaren la creació del nou organisme. Tanmateix, cal ser prudents a l’hora de valorar aquests canvis institucionals ja que, *La Vanguardia*, per exemple, afirmava que “la supresión de la Dirección de Marruecos y Colonias se debe principalmente al régimen de economía necesaria para poder llevar a la práctica los designios económicos que se propone desarrollar el Ministro de Hacienda”⁷⁴⁷

La presidència de la Inspección General de Colonias va recaure sobre Antonio Nombela. Aquest prèviament havia estat subgovernador a Bata i per tant disposava d’un notable coneixement de la realitat colonial. Tant *La Voz de Fernando Poo* com la *Unión* es felicitaren pel nomenament, ja que aquest esmerçà esforços perquè la *Cámara* tornés a existir i perquè certes polítiques de l’antiga DGMC fossin radicalment reconduïdes.⁷⁴⁸ La *Unión* confiava plenament que l’acció de Nombela podia ser decisiva per trobar una solució efectiva a la crisi de sobreproducció. Els contactes entre l’entitat barcelonina i l’alt funcionari foren constants, fins al punt que al novembre de 1934 la *Unión* li feia arribar un informe on intentava demostrar que els marges de beneficis del sector xocolater eren desorbitats en comparació als dels terratinents i comerciants colonials. La

⁷⁴⁴ Miranda (1945). Pàg. 890.

⁷⁴⁵ *Ibidem*.

⁷⁴⁶ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 456. Setembre de 1934. Pàg. 7.

⁷⁴⁷ *La Vanguardia*. 18 de juliol de 1934. Pàg. 2

⁷⁴⁸ *Relación remitida a los organismos oficiales y a la Junta Peninsular*. Setembre de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 13.; *La Voz de Fernando Poo*. Núm 456. Setembre de 1934. Pàg. 8-9.

Unión li expressà a Nombela que “seguimos confiando que nos dispensaran ustedes plena protección” i que en el conflicte obert amb l’AFCE es posaria de part seva.⁷⁴⁹ Tanmateix, Antonio Nombela no aconseguí perdurar gaire temps al càrrec ja que l’estiu de 1935 fou cessat després de protagonitzar el conegut “afer Nombela”. Aquest cas, ben estudiat per Donato Ndongo, fou un dels pocs episodis on aspectes colonials acabaren significants canvis rellevants a la política metropolitana.⁷⁵⁰

Antonio Nombela mantingué tenses relacions amb membres de l’executiu espanyol del Partit Radical. Sobretot amb el subsecretari de la Presidència (Guillermo Moreno Calvo), qui no només menystingué les propostes de Nombela per reconduir la política colonial, sinó que el pressionà perquè accelerés la resolució d’un expedient d’indemnització de la navilera Compañía de África Occidental (propietat del català Antoni Tayà). Aquesta empresa havia rebut el 1928 l’encàrrec de dur a terme les connexions intercoloniales dels territoris guineans (Santa Isabel, Bata i Annobón), però dos anys més tard el contracte fou rescindit quan dos dels vaixells de la companyia (el Teresa Tayá i el Príncipe de Asturias) s’esfondraren a causa d’una tempesta huracanada. Segons l’expedient, l’empresa havia demanat una indemnització de més de tres milions de pessetes a l’administració després de l’accident, però Nombela s’hi oposà ja que considerava que el cas estava ple d’irregualitats i la quantitat demanada era totalment injustificada. Aquesta oposició generà la crispació del subsecretari d’Estat i el propi Alejandro Lerroux, qui sembla que tenia especial interès en que Antoni Tayà cobrés la indemnització ja que anys abans aquest li havia deixat diners quan el líder radical residia a Barcelona. Ambdós coaccionaren a Antonio Nombela perquè fes la vista grossa i ordenés el pagament de la indemnització.

Com que Antonio Nombela no cedí a les pressions, el govern forçà la seva dimissió. Tanmateix, Nombela seguí batallant perquè es creés una comissió al parlament espanyol que investigués el cas. Finalment, malgrat cap dels líders del Partit Radical foren condemnats pel cas, el desgast que sofrí la coalició governamental de centre-dreta (i sobretot la figura de Lerroux i el Partit Radical) portaren, el gener de 1936, a la

⁷⁴⁹ *Unión de Agricultores de la Guinea Española*. 7 de novembre de 1934. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

⁷⁵⁰ Ndongo (2016).

convocatòria d'unes noves eleccions generals que, aquest cop, significaren la victòria dels partits d'esquerra agrupats al voltant del Front Popular.

Més enllà de la transcendència d'aquest fet, la inestabilitat generada tant a nivell governamental com dins les pròpies organitzacions colonials, se'ns presenta com un clar símptoma del complex context en el qual la *Unión* va haver d'intentar redreçar el seu rumb. Tanmateix, com veurem a continuació, les noves estratègies tingueren un efecte molt limitat i esdevingueren insuficients per superar la crisi institucional en la qual la *Unión* immersa.

5.6 L'enèssim intent de la *Unión*: el retorn de Joaquim Rodríguez Barrera i la creació de la Sección de Ventas

Davant de la complicada situació que vivia la *Unión* després del fracàs de la Central de Ventas, la dimissió de la *Cámara* i la creació del SACE, el 14 de novembre de 1934 es produí un relleu dins la junta de govern de l'entitat barcelonina. Després d'haver estat apartat durant dos anys de la junta directiva, Joaquim Rodríguez Barrera fou escollit novament president. En una de les seves primeres cartes adreçades als socis, expressà que “ante la insistencia de los presentes y de reiterados ruegos que por carta había recibido, acepté el cargo de Presidente de la Unión, que me resistía a aceptar ante la gran perturbación producida en la entidad por la falta de cumplimiento de las bases en lo que concierne al precio de las ventas, motivada por el exceso de mercancía”. Malgrat que en un inici Rodríguez Barrera es mostrà conciliador amb els membres del SACE, reconeixent que els seus objectius eren calcats als de la *Unión*, defensà la pervivència de l'entitat barcelonina “como una fuerza de reserva para el desgraciado caso que aquí fracasara”.⁷⁵¹

Joaquim Rodríguez Barrera no oblidava el passat convuls de la *Unión* i el seu enfrontament directe amb alguns terratinents i comerciants madrilenys que com Amilivia i la Compañía Colonial de África, dirigien el SACE. Per aquest motiu, i en un nou intent de restaurar el protagonisme de la *Unión*, el gener de 1935 endegà un darrer

⁷⁵¹ *Cartas y circulares 1924-1935*. 12 de desembre de 1934. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

intent per controlar, des de Barcelona, el mercat de cacau. La fórmula escollida era semblant a la de Central de Ventas, ja que com reconeixia la pròpia *Unión* es tractava de crear una secció dins la pròpia entitat que havia de “regular el mercado de cacao en España, llevándolo por los cauces de la normalidad y confianza, que tanto interesan a los agricultores de Guinea, como a los propios compradores de aquel producto”.⁷⁵²

Més enllà d’objectius grandiloqüents, el que buscava Rodríguez Barrera pel nou any agrícola era una nova mesura d’urgència que evités una major depreciació del cacau. La seva idea passava per agafar les tres grans cases receptores de Barcelona i posar-les d’acord per pactar uns preus mínims de venda. Els tres grans comerciants eren els barcelonins Ramón Goula, Antonio Pérez i l’anglesa African Eastern (que havia substituït The Ambas Bay), dirigida pel també barceloní Ramón Segura. Entre totes tres, l’any agrícola 1933-34 havien controlat prop del 60% de la importació de cacau, cosa que feia pensar que si existia un acord de mantenir les cotitzacions a uns preus pactats entre aquestes tres cases, la devaluació de les cotitzacions es podria, si més no, atenuar. Malgrat que el plantejament de la Sección de Ventas contravenia els principis fundacionals de la *Unión*, ja que s’havia intentat dotar de protagonisme als terratinents per sobre de les grans cases receptores, Rodríguez Barrera defensà aquesta solució com l’única viable. Així, des de la *Unión* s’esmerçaren grans esforços perquè els terratinents adherits venguessin el cacau a través d’aquests tres grans comerciants. Passats dos mesos des del seu establiment la *Unión* comunicava “que se ha manifestado una mayor serenidad en la oferta de la mercancía, paralizando la constante baja de precios a que se hacía objeto nuestro cacao (...). La Sección de Ventas, agrupa ya más de la mitad de la producción del cacao colonial y con ello tiene una fuerza indudable para orientar el mercado, si bien necesita todavía nuevas aportaciones para llegar a dominarlo.”⁷⁵³

La premsa espanyola es féu ressò de les estratègies de la *Unión* davant de l’agreujament de la crisi de sobreproducció. El diari *El Sol*, per exemple, aplaudia la iniciativa, tot i que reconeixia que la Secció de Ventas encara reunia una “proporción muy limitada de la producción” i exposava la necessitat d’establir “una intervención oficial, aunque solo sea limitada para unir a los productores y a los vendedores y gestionar cerca de los

⁷⁵² *Cartas de interés de la Sección de Ventas*. 1 de març de 1935. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁷⁵³ *Cartas y circulares*. 15 de març de 1935. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa. 12.

chocolateros un aumento en la absorción del cacao por sujeción a las reglas de mezcla del cacao en la masa de su fabricación.”⁷⁵⁴

Tanmateix, com era d’esperar, els conflictes entre la Sección de Ventas de la *Unión* i el SACE no tardaren a sorgir. Joaquim Rodríguez Barrera convidà al SACE a fusionar-se amb la Sección de Ventas, però el seu president ho desestimà considerant la proposta de la *Unión* com un intent d’absorció, ja que qui havia d’establir els preus era l’entitat barcelonina.⁷⁵⁵ En una carta dirigida als membres adherits el SACE, el seu president exposava que “estamos perfectamente al tanto de las habilidades y procedimientos que emplean los intermediarios catalanes para colocar los cacaos de los verdaderos agricultores.”⁷⁵⁶ Així mateix, sembla es registraren múltiples desercions, entre les quals cal destacar les de Ramón Goula i Antonio Pérez, que no dubtaren en abandonar el SACE per crear la Sección de Ventas.

Per altra banda, en tot aquest procés cal posar de relleu el paper que tingué la casa comercial alemanya Moritz, en aquell moment la quarta en importància després de les tres que conformaven la Sección de Ventas. Aquesta, en tot moment es mostrà molt crítica amb els intents de la *Unión* d’evitar la baixa en les cotitzacions a través de la unió dels principals comerciants i, de fet, no va voler formar en cap dels seus projectes (Central de Ventas i Sección de Ventas), així com tampoc no entrà al SACE. I no només actuà per lliure, sinó que també va prendre part del conflicte, curiosament defensant postulats molt semblants als dels fabricats de xocolata. Per entendre el seu paper, cal recalcar que aquesta empresa havia deixat de banda gran part de les seves plantacions (el 1935 només hi ha registrades 102 hectàrees a nom de “Herederos de E.H. Moritz) per dedicar-se exclusivament al negoci comercial. Segons Moritz, la *Unión* i les seves estratègies desesperades no només no solucionaven la situació de crisi, sinó que a més a més ajudaven augmentar la desconfiança en el mercat i augmentar el pànic. Així mateix, criticava durament l’entitat barcelonina (de la qual recordem que n’havia format part) perquè utilitzava la pressió política com un mecanisme per afavorir només a una part de l’agricultura colonial. Veiem-ne un exemple:

⁷⁵⁴ *Correspondencia comercial sobre asuntos de Guinea*. Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6379.

⁷⁵⁵ *Protocolo Unión-SACE*. 15 de març de 1935. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 6.

⁷⁵⁶ *SACE. Correspondencia general*. 1 de juliol de 1935. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 6.

“Mientras los comerciantes libres son unos especuladores en el buen sentido de la palabra, contribuyen a regular el mercado y sufren, muchas veces resignados, las pérdidas imputables no solo a sus errores de concepción del negocio, sino a la actuación de circunstancias verdaderamente imprevistas, no acudiendo jamás al gobierno para que les cubra tales pérdidas (...). Ahora bien, a diferencia de los comerciantes libres que no piden apoyo al Estado, estos señores quieren especular a la segura, considerando que la Dirección de Colonias [Inspección General de Colonias] es un criado de ellos, no al servicio de los intereses generales.”⁷⁵⁷

Sigui com sigui, si Joaquim Rodríguez Barrera amb la Sección de Ventas es proposava aturar la constant devaluació del preu de cacau, l'estratègia tingué un abast molt limitat. A la primavera de 1935, i fins els darrers embarcaments d'aquell any agrícola, el mercat peninsular tornava a estar saturat. La paràlització de les vendes feia impossible el manteniment de les cotitzacions per sobre de les 4 Ptes./Kg i malgrat la Sección de Ventas intentava controlar totes les transaccions de les tres firmes comercials que la formaven, tot feia pensar que les desercions no tardarien en arribar.

Per aquest motiu, i més si tenim en compte la desaparició de la *Cámara* el 1934, la *Unión* inicià una ingent tasca de pressió política amb l'objectiu tant de rebaixar el marc aranzelari vigent com aconseguir un canvi en la legislació de l'elaboració de la xocolata. En aquest aspecte, destaca que el destinatari de les instàncies no era només la Inspecció General de Colònies, sinó que també se n'adreçaren al Ministre de Treball, Sanitat i Previsió, incidint en l'argument que el problema de la mala qualitat de la xocolata espanyola era un problema urgent que havia de ser tractat des del punt de vista de la sanitat pública.⁷⁵⁸

La desesperació fou tal, que pels darrers mesos de l'any agrícola 1934-35 la *Unión* arribà a proposar que tot el cacau no venut que s'acumulava als ports espanyols es col·loqués a 3,65 Ptes./Kg, un preu que “aun cuando dada la forma en que se desenvuelven en la actualidad los negocios, no es remunerador, no tendríamos

⁷⁵⁷ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 13 de maig de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

⁷⁵⁸ *Correspondencia comercial sobre asuntos de Guinea*. 27 d'agost de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/ 6739.

inconveniente, dada la angustiosa situación a que hemos llegado, en comprometernos a no rebasarlo por ningún concepto”.⁷⁵⁹

5.7 Les conferències sobre el cacau i la xocolata i la creació del Comitè Sindical del Cacao

L'agreujament de la crisi de sobreproducció, la mala maror entre colonials i xocolaters i les múltiples crítiques que sempre rebia l'administració a l'hora de prendre mesures controvertides, van fer que el Consell de Ministres espanyol es plantegés la possibilitat de convocar una cimera entre les parts implicades per buscar alguna solució. Després d'una ronda de contactes amb l'AFCE, la *Unión*, el SACE i altres organitzacions, el govern es decidí a convocar pel juliol de 1935 una primera conferència sobre el cacau i la xocolata amb l'objectiu de “armonizar los intereses de todos en plano de justicia e igualdad”.⁷⁶⁰

Tot i que no sabem qui fou el responsable últim de fer aquestes trobades, hem de valorar el paper que tingué el diputat de la Lliga Catalana Miquel Vidal i Guardiola. Mesos abans de la primera conferència, i en el marc de l'aprovació dels pressupostos colonials, el diputat lligaire fou l'única veu crítica davant del manteniment d'un *cupo* tan elevat i plantejà que qualsevol solució passava per augmentar el consum de cacau i, per tant pressionar els fabricants de xocolata perquè complissin la legislació vigent i, de manera progressiva, augmentar el percentatge de cacau en l'elaboració del producte.⁷⁶¹

També pot ser que influís en la convocatòria de la reunió els informes presentats pel governador general, Luís Sánchez Guerra. A l'abril, exposava que “la aguda crisis económica que sufren los agricultores a causa de la depreciación del cacao, ha llegado a tal extremo que ven agotadas sus reservas y créditos [y] la compleja organización económica de esta agricultura hace temer todo fundamento que se desmorone y venga la

⁷⁵⁹ *Unión de Agricultores de la Guinea Española*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

⁷⁶⁰ *Correspondencia comercial sobre asuntos de Guinea*. 14 de maig de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6739.

⁷⁶¹ *Copias de notas sobre producción, circulación y consumo del cacao y la fabricación del chocolate*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6378

ruina total de no solucionarse el peligro del actual momento”.⁷⁶² Al setembre, el mateix governador informava que un nombre important de petits i mitjans terratinents s’havien reunit a Santa Isabel per elaborar una proposta per sortir de la crisi. L’ambient caldejat que regnava a la colònia havia posat en alerta a les autoritats, tot i que el governador reconeixia que havien estat “innecesarias por fortuna las precauciones que discretamente se habían tomado en previsión de alteraciones del orden público.”⁷⁶³ La reunió, presidida pel fernandino Wilwardo Jones no aportà res de nou, sinó les típiques reclamacions de reduir la pressió fiscal als terratinents i augmentar el percentatge de cacau en l’elaboració de la xocolata. És interessant fer notar, però, algun comentari més que aporta el governador, com per exemple que molts petits propietaris bubis estaven començant a arrencar els arbres de cacau de les seves plantacions per substituir-los per cafè. Mesura que, als ulls del governador, podia ser desastrosa, ja que la rendibilitat de les plantació de cafè no arribava fins al setè any, condemnant a molts bubis a la més absoluta misèria, ja que no disposaven de recursos propis per aguantar tant temps.

En la primera conferència sobre el cacau i la xocolata foren convocats els membres de la *Unión*, el SACE, l’AFCE, Asociación Madrileña de Fabricantes de Chocolates, Bombones y Caramelos, el President de la secció de fabricants de xocolata de les Cambres de Consumidors de Sucre de Barcelona i un representant dels fabricants de xocolata bascos (Elgorriaga).⁷⁶⁴ És important remarcar que els objectius de la primera trobada no passaven per debatre sobre el model aranzelari, sinó per centrar-se en estudiar possibles estratègies per augmentar el consum.⁷⁶⁵ Per part de la *Unión* hi assistiren Joaquim Rodríguez Barrera i Antonio Pérez, per part de SACE, Joaquín Mallo i Antonio Jordan de Urríes, així com també fou convidat Juan Bravo Carbonell.

Els arguments defensats per les parts foren exactament mateixos que els descrits anteriorment, i pel que es destreu de l’acta de la primera conferència les discussions més

⁷⁶² *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 2 d’abril de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

⁷⁶³ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 4 d’agost de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

⁷⁶⁴ El diari *El Sol* fa referència a que els fabricants de xocolata bascos estaven agrupats sota la Federació Guipuzcoana de Chocolate. Tanmateix, no he trobat cap altra referència sobre l’existència d’aquesta entitat.

⁷⁶⁵ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 12 de setembre de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 Caja 81/6861. Tot i que la data de l’acta és del 12 de setembre, pel ressò periodístic de la trobada, aquesta es podria haver celebrat abans.

vehementers foren entre Martínez Abellanos i el Sr. Vives (representants de l'AFCE) amb Antonio Pérez i Bravo Carbonell.⁷⁶⁶ També cal ressaltar que en aquesta primera conferència afloraren de manera molt clara les desavinences entre alguns xocolaters (Elgorriaga i López Cobos, representant de la Asociación Madrileña de Fabricantes de Chocolates, Bombones y Caramelos) amb la pròpia AFCE. En la línia del que hem apuntat anteriorment, aquests dos fabricants posaven en dubte que es pogués elaborar xocolata de mínima qualitat amb el 18% de cacau i apostaven per un gran pacte entre tot el sector industrial per millorar la qualitat del producte. Proposta que, a ulls de Martínez Abellanos, era irrealitzable degut a la poca capacitat tècnica i econòmica de la majoria de fabricants espanyols, a la vegada que afirmava que l'augment de la maquinària en aquesta indústria podia suposar un augment important de l'atur (d'entre 3.000 i 4.000 treballadors) ja que “cada máquina de éstas supone un ahorro de personal.”⁷⁶⁷

Les postures enrocades de cada un dels sectors va fer impossible arribar a cap consens més enllà de demanar l'entrada lliure d'impostos del cacau guineà, proposta que el govern refusava frontalment per no veure reduït els seus ingressos i que ni tan sols estava disposat a posar al centre del debat.

La segona trobada, celebrada també a Madrid els dies següents amb pràcticament els mateixos protagonistes, dedicada a debatre aspectes relacionats amb les cotitzacions del cacau, tampoc va servir per acostar posicions.⁷⁶⁸ Aquest cop, foren els terratinents i comerciants qui van haver de defensar-se de les dures crítiques que l'AFCE feia a la protecció, segons ells excessiva, que els concedia el *cupò*. Fins i tot el Sr. Vives arribà a declarar que “en ninguna parte del mundo se protegen los cacaos coloniales como en España” i afirmà que si Bioko no hagués estat una colònia espanyola, els xocolaters haguessin acabat adquirint el cacau estranger a preus inferiors en els darrers anys.⁷⁶⁹ Els representants de la *Unión* es defensaren al·ludint a les grans dificultats que des de feia

⁷⁶⁶ En les actes de les conferències no s'especifica el nom del Sr. Vives, tot i que se'n destreu que era una de les veus més autoritzades dins el sector industrial xocolater.

⁷⁶⁷ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 12 de setembre de 1935. Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 Caja 81/6861. Pàg. 8

⁷⁶⁸ Malgrat l'acta de la reunió està firmada el 14 de setembre de 1935, aquesta podria haver-se celebrat també amb anterioritat. Com s'exposa més endavant, el 13 de setembre (un dia abans de la segona conferència) fou creat el Comité Sindical. Sembla estrany, doncs, que en aquesta segona trobada no es fes esment a un fet tan rellevant. És per aquest motiu, que no seria descabellat pensar que la trobada es realitzés els dies posteriors de la primera conferència.

⁷⁶⁹ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 14 de setembre de 1935. Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 Caja 81/6861.

30 anys es trobaven els terratinents, moltes de les quals apuntaven directament a la manca de col·laboració dels successius governs i autoritats colonials espanyoles. Josep Maria Boada, secretari de la *Unión* i un dels personatges més actius en aquesta segona trobada, defensà que l'objectiu de terratinents i comerciants no era encarir el producte, sinó abaratir-lo al màxim per fomentar el consum, però ressaltà que encara existien una sèrie d'entrebancs materials i fiscals que feien augmentar els costos de producció. Antonio Pérez redundà en aquesta idea, recalcant que no trobava lògic que aproximadament el 50% del preu del cacau anés destinat a satisfer impostos, més encara quan alguns d'aquests s'havien d'abonar amb patró or, fet que comportava un augment important ja que la pesseta espanyola seguia el patró plata.⁷⁷⁰

Per contrarestar els atacs de la AFCE, en aquesta segona sessió els membres de la *Unión* intentaren tornar a incidir sobre el desacord que exhibien els propis xocolaters sobre els percentatges de cacau en l'elaboració de la xocolata i demanaren que els postulats defensats per Elgorriaga fossin agafats com a punt de partida, ja que aquests estimaven una quantitat mínima per elaborar una xocolata decent que oscil·lava entre el 23 i el 26%. Tanmateix, l'AFCE s'obstinà amb el 18%, defensant que aquest percentatge assegurava un producte de qualitat i avalat per les autoritats espanyoles.

La *Unión* va sorprendre en aquest segon debat presentant una proposta que tenia com a objectiu desmuntar l'argument de que una major utilització de cacau encaria massa el producte final i frenaria el consum. Així, segons els seus càlculs, el preu final d'una rajola de xocolata amb un 30% de cacau tindria un recàrrec de només cinc cèntims, quantitat insuficient per desincentivar el consum. Els xocolaters, per la seva banda, refusaven aquests càlculs ja que argumentaven que un augment del percentatge de cacau obligava també a elevar la quantitat de sucre, producte que en els darrers anys també s'havia encarit en el mercat espanyol.⁷⁷¹

Aquesta segona trobada, per tant, també va acabar sense cap mena d'acord. Tot i que posteriorment se'n celebrarien dos més, en vistes dels resultats la *Unión* va veure clar que calia un canvi d'estratègia si realment es volia evitar que les cotitzacions del cacau seguissin baixant. Calia actuar ràpidament abans que la nova collita fes augmentar

⁷⁷⁰ *Ibidem*.

⁷⁷¹ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 14 de setembre de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

encara més els estocs devaluant els preus de venda. Les notícies que arribaven de l'illa de Bioko no eren gens esperançadores ja que, segons *La Voz de Fernando Poo*, “la situación actual de la agricultura fernandina es insostenible y solo los grandes productores de cacao podrán seguir aguantando las pérdidas que han ocasionado los bajos precios de la actual cosecha”⁷⁷², tot i que fins i tot s'arribava a afirmar que “solo podremos contar con el cacao de las firmas fuertes, y entre estas, ya sabemos que siempre existen algunas que a pesar de su importancia, se encuentran en una situación crítica, que una cosecha tan ruinoso como la pasada, ha tenido que remover los cimientos de la composición de la firma”.⁷⁷³ La crisi afectava amb més virulència als petits plantadors i molts bubis i fernandins estaven abandonant les seves propietats o les estaven intentant reconvertir (com hem vist anteriorment) en plantacions de cafè.⁷⁷⁴ *La Voz de Fernando Poo* també alertava que la crisi també havia paralytitzat gran part del crèdit entre terratinents i aquest fet podia arruïnar de manera precipitada gran part dels que depenien d'ell:

“Sabido es que la mayor parte de la agricultura colonial vive a costa del crédito y como resultado que las casas que proporcionan este crédito temen por el capital prestado a título de anticipo, temor fundado en que en la actual cosecha no ha sido reembolsado por completo por los deudores, ha propiciado que estas firmas crediticias, se hayan visto obligadas a cerrar los anticipos en defensa de sus propios intereses, hallándose ante el momento angustioso en que el productor no puede hacer frente a sus necesidades más elementales en el sostenimiento de su plantación.”⁷⁷⁵

Pels comerciants de Barcelona i la resta de ports de l'Estat la cosa no era gaire més senzilla, ja que la *Sección de Ventas* de la *Unión* reconeixia que posseïa més de 3.000 tones de cacau sense vendre, malgrat algunes ofertes havien fregat les 3 Ptes./Kg.⁷⁷⁶ A més a més, en aquells darrers mesos, i des de la clausura de la *Cámara*, la sintonia entre

⁷⁷² *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 465. Juny de 1935 Pàg. 18.

⁷⁷³ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 466. Juliol de 1935 Pàg. 16.

⁷⁷⁴ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 465. Juny de 1935 Pàg. 17.

⁷⁷⁵ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 465. Juny de 1935. Pàg. 3.

⁷⁷⁶ *Detalle por puertos del cacao que con fecha de hoy se halla invendido a pesar de ofrecerse al mercado a precios que oscilan entre 3,05 i 3,30 pesetas el kilo neto segun calidad*. 11 de juliol de 1935. Ministerios y organismos oficiales. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 13.

la *Unión* i la Inspecció General de Colònies s'havia enrarit molt fins al punt que un dels seus directors havien advertit a la junta de govern de l'entitat barcelonina que s'havien de mostrar més flexibles en els seus plantejaments si realment volien optar a una solució consensuada. Un dard que, sens dubte, no només feia referència als percentatges de cacau, sinó a les crítiques a l'administració que durant les conferències del cacau i la xocolata havien fet alguns membres de la *Unión*. De fet, en una carta de la Inspecció de Colònies a la *Unión* els recordava que “ustedes miran el problema solamente bajo su punto de vista y no tienen presente que la hacienda española y el consumidor nacional son los que en definitiva cargan con la crisis y por ello no hay que aspirar a soluciones radicales, sino a soluciones intermedias, en las que cada uno ponga un poco de su parte.”⁷⁷⁷

Encallades les negociacions amb els xocolaters i sense sintonia amb les autoritats colonials de Madrid, la *Unión* canvià d'estratègia. Primer de tot, demanà als seus socis més rellevants de l'illa que reunissin firmes perquè l'entitat barcelonina es convertís en la veu de tota l'agricultura guineana i pogués “continuar cerca de los poderes públicos y de los elementos consumidores de nuestros cacaos, aquellas gestiones que juzgue pertinentes para conseguir en el más cortos plazo posible, poner fin a tan angustiosa situación”. Al mateix temps, advertia que “nuestra actividad resultará infructuosa si los agricultores que residen habitualmente en esta no nos apoyan con entusiasmo”.⁷⁷⁸ Posteriorment, nomenà una comissió formada pel seu president (Joaquim Rodríguez Barrera) el secretari (Josep Maria Boada) i altres membres destacats (Josep Butiñá, Victoriano Pérez i Antonio Pérez) amb l'objectiu d'elaborar una nova proposta per solucionar la crisi de sobreproducció.

Aquesta proposta duia el nom de Comité Sindical del Cacao (CSC d'ara en endavant) i pretenia ser una nova entitat que, regulada per l'Estat, controlés tota l'activitat comercial del cacau i fixés uns preus mínims de venda. Amb les autoritats ministerials com a àrbitre es buscava evitar la rivalitat entre receptors, obligar als xocolaters a acceptar els preus marcats per la llei, i a uns i altres a no especular amb la situació del mercat. La desesperació de la *Unión* era tan gran que, en el fons, la creació del CSC

⁷⁷⁷ Carta de la Inspección General de Colonias a la Unión de Agricultores de la Guinea Española. 22 de juliol de 1935. ANC, Fon de la Casa de la Guinea Española. Caixa 13.

⁷⁷⁸ Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales de Guinea. 17 i 18 d'abril de 1935. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 13.

implicava la desaparició de la pròpia *Unión* (o la dissolució dins del nou ens) ja que les seves funcions (fixar qualitats i marcar preus) recaurien sobre el CSC.

La proposta inicial implicava que la sindicació de terratinents i comerciants al CSC fos obligatòria i proposava que la seva seu quedés establerta a Barcelona “en atención a las circunstancias de ser el principal centro importador de cacao”. Tot i que el preu mínim no era marcat d’entrada, la proposta especificava que havia de ser “el normal al que debiera haberse vendido el cacao colonial español en los últimos años”, sobreentenenent-se que havia de situar-se al voltant de les 4 Ptes./Kg.⁷⁷⁹ Josep Maria Boada, que segons *La Voz de Fernando Poo* fou l’artífex principal del CSC, justificà en una entrevista a la publicació barcelonina amb aquestes paraules la seva proposta:

“Los elementos productores de la Guinea, presintiendo que solo la unión podía salvarles, la venían buscando inútilmente hacía muchos años. Cuando no eran unos, eran otros los que deshacían el plan de un bien intencionado. Nuestros problemas habían tomado un acentuado y temible carácter personal que impedía toda labor conciliadora. En suma, fui uno de los que llegaron al triste convencimiento de que la unión libre y voluntaria, con desecharla y propugnarla todos, era una utopía; y como por otra parte, en y solo en la unión radica el remedio, nos lanzamos ya decididos a buscarla, aunque fuera por los ingratos caminos de la obligatoriedad. Conste que, solo ante una ruina inminente y en la que habían de parecer tantos y tantas cosas, renunciamos a una libertad que apetecemos como el que más la quiera.”⁷⁸⁰

Tot i que inicialment la proposta anava dirigida a la Inspecció General de Colònies (que depenia del Consell de Ministres), al veure les negociacions encallades en el marc de les conferències del cacau i la xocolata, la comissió de la *Unión* decidí apel·lar a un altre ministeri (el d’Indústria i Comerç) perquè acollís la seva proposta. Desconeixem els motius pels quals aquest ministeri acceptà gran part de les propostes fetes per la *Unión*, però la realitat és que el 13 de setembre de 1935 naixia, oficialment, el CSC.

⁷⁷⁹ *Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales de Guinea*. 25 d’abril de 1935. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 13.

⁷⁸⁰ *La Voz de Fernando Poo*. Núm. 469. Octubre de 1935. Pàg. 4 i 5.

El decret ministerial s'iniciava amb una justificació sobre la mesura, recalcant que aquell ministeri no podia restar al marge d'una crisi comercial com la que estava patint el cacau. S'establia, com havia proposat la *Unión*, la sindicació obligatòria de tots els comerciants de cacau (Art.1) i marcava com a objectius prioritaris fixar preus mínims justos i sense especulacions, obrir magatzems de caràcter cooperatiu on poder dipositar els estocs de cacau en bones condicions, així com gestionar préstecs i anticipacions en les vendes (Art. 2). Els membres del CSC serien un delegat del Ministeri d'Indústria i Comerç (en qualitat de president) els presidents i secretaris de les organitzacions agrícoles i comercials domiciliades a la Península amb un mínim de 10.000 tones importades (fent referència a la *Unión* i al SACE) i deixava la porta oberta que altres comerciants no adscrits prèviament a cap organització també en formessin part (Art.3). Es confirmà que la seu del CSC seria Barcelona (quedà establerta a la Via Laietana 30 tot i que en un inici compartí el local amb la *Unión* al Passeig de Colon 24) per ser el port amb més pes importador.⁷⁸¹

L'article vuitè establia que els preus serien fixats tenint en compte quatre criteris: les còtitzacions del mercat estranger, els costos de producció, les despeses del viatge i el marge aranzelari del *cupò*, tot i que deixava clar que seria el delegat del Ministeri qui faria públic aquest preu d'obligat compliment. Sobre aquest preu de venda, els receptors que efectuessin les transaccions autoritzades pel CSC cobrarien una comissió fixa de 2.5% sobre el preu marcat, quantitat que seria abonada per la mateixa entitat. Així mateix, el CSC estava autoritzat a quedar-se amb el 10% del preu de les vendes efectuades amb la voluntat de poder pagar les comissions als receptors i, al mateix temps, crear un fons compensatori perquè tots els terratinents cobressin un preu mig anual menor (Art. 11). Així mateix, el CSC se li cedien prerrogatives per inspeccionar els receptors perquè aquests no especulessin amb la quantitat de cacau de què disposaven i preveia l'establiment de multes d'entre 2.000 i 10.000 Ptes. per aquells que no complissin les disposicions dictades. (Art. 15 i 16).⁷⁸² Per últim, tal i com havia passat amb la *Cámara*, el sosteniment d'aquesta nova entitat recauria en els propis

⁷⁸¹ *Decreto de creación del Comité Sindical del Cacao*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 9.

⁷⁸² *Ibidem*.

terratinents ja que es preveia una aportació de dos cèntims per kg importat, tot i que finalment es rebaixà a un cèntim (ampliable a dos cèntims de manera voluntària).⁷⁸³

Podem catalogar de jugada mestra l'estratègia de la *Unión*, més encara si tenim en compte l'estat de bloqueig en el qual es trobaven les negociacions de les conferències del cacau i la xocolata. De fet, la tercera trobada entre xocolaters i comerciants i terratinents es realitzà amb posterioritat al naixement del CSC (gener de 1936) i les seves actes són un clar reflex de la indignació dels primers. Fins i tot, Miquel Vidal i Guardiola, dels pocs que havia defensat els agricultors i comerciants davant la crítica situació de sobreproducció, denuncià en el marc d'aquesta trobada (en la qual fou convidat) que, des del seu punt de vista, la *Unión* no havia jugat net, ja que era una decisió que s'havia pres unilateralment i que s'allunyava del consens.⁷⁸⁴ Els xocolaters, per la seva banda, demanaren directament el desmantellament del CSC, més encara quan aquest començà a fixar preus que, malgrat estar per sota de les 4 Ptes./Kg, trobaren excessivament inflats. A partir d'aquell moment, les conferències del cacau van perdre tota la importància que podrien haver tingut i en la quarta i última trobada (com a mínim que en tinguem constància) l'assistència va decaure notablement.⁷⁸⁵

Paral·lelament, però, l'AFCE inicià maniobres per aturar el CSC. Un dels principals arguments esgrimits era que, en el fons, el CSC no significava una solució definitiva al problema, ja que malgrat la intervenció pública, els grans comerciants (receptors) seguien actuant com a intermediaris, ara sota la protecció de l'Estat. Per l'AFCE, el CSC no era sinó un nou "trust" que vulnerava la llei de l'oferta i la demanda i que, sota l'ampara oficial, buscava l'encariment artificial dels preus, fent pagar al sector industrial les deficiències de l'agricultura i comerç colonial. En paraules de la pròpia AFCE:

“Así las cosas resulta que el fabricante de chocolate ha de sufrir las consecuencias de una malísima organización agrícola y comercial (...) sin que por otra parte tenga medios a su alcance para remediar dicha defectuosa organización que produce el encarecimiento

⁷⁸³ *Comité Sindical del cacao*. 2 d'octubre de 1935. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Espanyola, Caixa 2.

⁷⁸⁴ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 29 de gener de 1936. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861.

⁷⁸⁵ *Ibidem*.

de la mercancía. Pero aun prescindiendo de todo esto, resulta verdaderamente absurdo que el cacao de Fernando Poo cueste de producir más del doble de lo que cuesta el cacao de Sao Thomé, Camerún o Accra.”⁷⁸⁶

Com era d’esperar, la *Unión* respongué les crítiques de l’AFCE i s’erigí com la principal defensora del CSC. Recordà a l’AFCE que en el darrer decenni el preu de venda del cacau s’havia situat en les 4,02 Ptes./Kg i que, lluny de buscar una alça injustificada de preus, simplement buscava salvar l’agricultura colonial mitjançant la recuperació de les cotitzacions. Al mateix temps, endegà una campanya perquè des de la colònia els terratinents a nivell individual mostressin el seu reconeixement al govern espanyol per la creació CSC. La campanya tingué èxit i es reberen centenars de telegrams, alguns fins i tot en representació de poblats bubis amb plantacions de cacau.⁷⁸⁷

5.8 L’efímera victòria del lobby barceloní i l’arribada de la Guerra Civil

L’establiment del CSC l’hauríem d’entendre com una de les grans victòries polítiques de la *Unión*. Si bé desnaturalitzava les seves funcions, els membres de l’entitat barcelonina seguiren sent els encarregats de fixar les qualitats del cacau, ja que dins el CSC eren les persones més qualificades per fer-ho i, per tant, eren les veus més influents davant del president de l’entitat. De fet, dins la primera junta directiva del CSC, la *Unión* hi tingué 6 membres: Josep Maria Boada Flaquer (secretari), Josep Butiñá Sarquella, Joaquim Rodríguez Barrera, Antonio Pérez López, Ramón Goula i Ramón Segura (tots ells vocals).

Així mateix, la posició dels membres de la *Unión* a l’hora de fixar els preus era cabdal, ja que hem de tenir present que aquesta havia estat una de les seves principals tasques des de la seva creació el 1923. Així doncs, a través de les actes de les primeres reunions

⁷⁸⁶ *Estudis i propostes de preus*. 18 d’abril de 1936. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 2.

⁷⁸⁷ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6862.

del CSC, podem observar com foren els membres de la *Unión* qui presentaven l'estudi de mercat amb el qual s'establien les fixacions finals. Els principals criteris utilitzats eren dos: mantenir un benefici net mínim de 0,35 Ptes./Kg i deixar un marge d'aproximadament de 1 Pta./Kg respecte els cacaos procedents d'Àfrica (amb el d'Accra com a referència) i Llatinoamèrica (el de Bahia com a referència).⁷⁸⁸ Així mateix, els formularis de fixació de les qualitats seguiren sent els mateixos que utilitzava la *Unión* abans de la creació del nou ens, fet que demostra fins quin punt aquesta controlava el CSC.⁷⁸⁹

Tres barcelonins, Josep Maria Boada, Antonio López i Ramón Segura, foren els encarregats de representar la *Unión* en les primeres reunions del CSC. En aquestes, es fixaren els preus de venda al voltant de les 3,85 Ptes./Kg, tenint en compte les cotitzacions dels darrers anys i la possible competència dels cacaos estrangers. Malgrat es considerava un preu baix (ja que la voluntat dels comerciants era situar-lo per sobre les 4 Ptes./Kg) aquest preu era molt superior a les vendes que s'havien efectuat des d'inicis de 1935, que no havien sobrepassat les 3,2 Ptes./Kg.

Tanmateix, els inicis del CSC no foren senzills. El diari *El Sol*, el més de novembre de 1935, exposava que el CSC no havia aconseguit acabar amb els estocs de cacau de la campanya anterior, ja que les compres s'estaven realitzant en compta-gotes i que, per tant, la recuperació de preus era més fictícia que real.⁷⁹⁰ Per la seva banda, Josep Maria Boada publicà un article on denunciava que els constants canvis governamentals dins l'executiu espanyol (en el context de la crisi del bienni conservador) posaven en perill el bon funcionament del nou ens.⁷⁹¹ Sis mesos més tard, era el propi president del CSC qui presentava un informe demolidor en contra dels fabricants de xocolata, als quals acusava de boicotejar el CSC no formalitzant cap petició de compra. Com que la fabricació de xocolata no s'aturà, se sobreentenia que algú estava fent negocis al marge

⁷⁸⁸ *Documentos relacionados con la fijación de precios a que se hace merito en el acta de la sesión del Comité Sindical del Cacao celebrada el día 25 de septiembre de 1935.* ANC, Fons la de Casa de la Guinea Española. Caixa 2.

⁷⁸⁹ *Actes de classificació de preus.* ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 2.

⁷⁹⁰ *El Sol.* 19 de novembre de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/ 6739

⁷⁹¹ *Correspondencia comercial sobre asuntos de Guinea.* 24 de novembre de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/ 6739

de la llei.⁷⁹² De fet, si bé les actes de les reunions que hem trobat de mitjans de 1936 sí que reconeixen vendes per part dels principals comerciants (sobretot d'Antonio Pérez), també s'observen clarament les sospites de que les transaccions no regulades pel CSC seguiren existint. El mateix Antonio Pérez, per exemple, denunciava “la competencia que algún vendedor hace a los precios oficiales acordados por el comité, lo cual ha promovido que se paralicen las compras, creando un ambiente de recelo ante el temor de la baja”.⁷⁹³ De fet, el propi CSC exposava que, passat un any, “son varios los receptores que dejan incumplidas las disposiciones (...) con evidente perjuicio del buen funcionamiento de este organismo y de los receptores que se atienden a la vigente legalidad”, tot i que s'oposava a aplicar les multes que establien els estatuts ja que “muchos de los infractores lo son por simple desconocimiento de las disposiciones legales vigentes.”⁷⁹⁴

En aquest aspecte, cal destacar l'oposició que presentà al CSC la casa alemanya Moritz. En la línia del que hem apuntat anteriorment, la casa alemanya, especialitzada cada cop més en el negoci comercial, sempre es mostrà contrària al corporativisme de la *Unión* i es declarà ferma defensora de liberalitzar el mercat del cacau. De fet, poc després d'aprovar-se la creació del CSC, la *Cámara* (en fase de reconstitució) inicià una campanya en contra de Moritz per la seva oposició a la sindicació obligatòria. Concretament anava dirigida als propietaris bubis que venien el seu producte a aquesta casa, reclamant que deixessin de tenir-hi tractes. El fulletó repartit s'expressava en aquests termes:

“Tú sabes los esfuerzos que hacemos todos para tratar de salvar la colonia, salvando y valorizando su mayor riqueza: el cacao. Ahora te toca saber los esfuerzos que hace la Casa Moritz para hundirla. Tu cacao no vale dinero por la competencia, por la desunión. Tu cacao sindicado en el Comité Sindical del Cacao volverá a valer dinero, el que debe valer. Tu cacao no vale dinero porque no se consume. Tu cacao valdrá dinero si se

⁷⁹² Informe del Iltre. Sr. Presidente del “Comité” ante la protesta de la Asociación de Fabricantes de Chocolate de España, por propuesta venta de “Jordan de Urríes y Cia”. 22 d'abril de 1936. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁷⁹³ Acta del Comité Sindical del Cacao. 15 de juliol de 1936. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 12.

⁷⁹⁴ Comité Sindical del Cacao. 28 de gener de 1935. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 2.

consume por una ley que obligue a poner cacao en el chocolate. La casa Moritz trabaja contra el Sindicato. La casa Moritz trabaja contra esta ley. Por tanto, no des tus cacaos, no des tus negocios a quien quiere hundirte, a quien te lleva a la miseria.”⁷⁹⁵

Però Moritz no s’aturà i durant els primers mesos de 1936 presentà diverses instàncies en contra del CSC al costat de diversos xocolaters i la pròpia AFCE, que posaven l’accent en que “el CSC no fue solicitado y creado para defender los intereses colectivos de la colonia sino para el lucro de unos cuantos productores”, titllant el nou ens de potenciar una “orientación socialista y una excesiva centralización de la economía colonial.”⁷⁹⁶

Per la seva part, la *Unión* es limità a donar suport i a impulsar la tasca del CSC. Cal apuntar les dificultats econòmiques per les quals passava l’entitat, ja que aquesta no només havia deixat de rebre el suport econòmic de la *Cámara* sinó que també havia liderat tota la tasca de pressió política des de 1934. Això havia significat la necessitat de sufragar múltiples viatges i dietes als membres de la junta directiva que s’havien desplaçat a Madrid, sobretot a Josep Maria Boada, al qual se li devien 10.000 Ptes. per haver deixat la seva feina en el bufet d’advocats on treballava i instal·lar-se a Madrid per negociar la creació del CSC.⁷⁹⁷ La *Unión*, però, no se n’està de criticar el funcionament massa farragós i burocràtic que tenia el CSC que, des del seu punt de vista, no ajudava a agilitzar les vendes. En aquest aspecte, cal apuntar que el convuls context polític que travessava l’Estat espanyol no deuria ajudar-hi. Un exemple clar el trobem quan la *Unión* reclamà a finals de gener de 1936 al CSC que exercís la seva capacitat d’imposar multes a aquelles vendes que no es fessin sota la seva autorització i el president de l’entitat es negà a fer-ho al·ludint que estaven en període electoral.⁷⁹⁸

⁷⁹⁵ *Manifiesto “Escucha ubi”*. Novembre de 1935. AGA, Fondo III: Administración en los territorios de Guinea. Caja (15) 004 81/8096.

⁷⁹⁶ *Cacao, expedientes sobre producción, comercio y fabricación de chocolate*. 6 de juny de 1936. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6861. *Correspondencia comercial sobre asuntos de Guinea*. 21 d’agost de 1935. AGA, Fondo I: Organismos centrales de la Administración Colonial. Caja (15) 004 81/6379.

⁷⁹⁷ *Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales de Guinea*. 17 de gener de 1935. ANC, Fons la Casa de la Guinea Española. Caixa 13.

⁷⁹⁸ *Asuntos y correspondencia remitida a los organismos oficiales de Guinea*. s/d. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 13.

El cop d'Estat militar del 18 de juliol de 1936 que significaria l'inici de la Guerra Civil Espanyola fou el principi del fi tant del CSC com de la pròpia *Unión*. Si bé en un inici els territoris guineans quedaren al marge del cop d'Estat, el 19 de setembre el cap de la Guàrdia Colonial s'alçà en contra la República aprofitant el buit de poder que deixava la dimissió del governador general Sánchez Guerra. L'alçament militar a l'illa de Bioko l'hem de relacionar més amb la voluntat de les forces de l'ordre i els grans terratinents a mantenir l'*status quo* que no pas com un moviment a favor de la causa nacional. De fet, com han apuntat diversos autors, la tensió política que es va viure a la Península els mesos abans de l'inici del conflicte no tenia gaire paral·lelisme a la colònia, on només existia una tímida representació del Front Popular, format bàsicament per funcionaris i algun petit terratinent. Tanmateix, Río Muni es va mantenir fidel al govern republicà i no fou fins a mitjans d'octubre que, amb l'arribada de reforços militars procedents de Canàries i Marroc, tot el territori colonial quedà en mans dels revoltats.⁷⁹⁹

Malgrat el CSC intentà funcionar durant els primers mesos de conflicte, les connexions entre la colònia i la metròpoli quedaren molt entorpidides, el port de Barcelona fou dominat pel Comitè de Milícies Antifeixistes i la seu del CSC fou confiscada per la Confederació Nacional del Treball (CNT), al ser una propietat de Francesc Cambó, líder de la Lliga Catalana. Malgrat es va buscar un nou pis on poder seguir funcionant (al carrer Pau Claris número 81) mica en mica la seva activitat va anar desapareixent. Així, al novembre de 1936 el CSC reconeixia que “la situación del mercado de cacao debido a las presentes circunstancias han hecho todavía más difíciles las ventas de dicho producto en el mercado español”. Les darreres comunicacions que va emetre l'entitat fou la demanda de que encara que existís la possibilitat, no s'embarqués cap més sac de cacau cap a Barcelona ja que es comptabilitzaven més de 4.000 tones de cacau sense vendre, quantitat que tampoc controlava el CSC sinó que estava en mans del Comitè Central de Abastos, dominada també pels anarquistes.⁸⁰⁰ Després d'això, només tenim constància de la correspondència del 1937 entre el CSC i African Eastern, en la qual

⁷⁹⁹ Togores (1990) Pàg. 48-52. Vila San Juan (1976) Pàg. 175-178.

⁸⁰⁰ *Carta del Comité Sindical al Presidente de la Comisión Administrativa de la Cámara Oficial Agrícola de Comercio e Industria del Distrito de Fernando Poo*. 10 de noviembre de 1936. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 12.

s'autoritzava a la firma comercial anglesa a introduir cacau a Barcelona procedent de colònies angleses.⁸⁰¹

A partir d'aquí el CSC desaparegué, tot i que ràpidament se'n creà un de paral·lel a la zona nacional. Així, el mateix març de 1937, el govern de Burgos establia la creació d'un ens calcat al que desapareixia a Barcelona. Sota l'impuls de Teodomir Avendaño, que residia en zona franquista, les autoritats militars acceptaren continuar l'obra d'una institució republicana sense que ningú ho qüestionés. Una de les primeres decisions de CSC de Burgos fou la fixació d'uns preus molt elevats (4,65 Ptes.) que desconeixem si foren reals.⁸⁰²

Pel que fa la *Unión*, un cop començà el conflicte, la seva vida també s'anà esllanguint, tot i que encara mantingué la comunicació amb alguns dels seus socis, exposant les dificultats en que es trobava qualsevol vaixell amb bandera espanyola que pretengués creuar l'estret de Gibraltar i com alguns terratinents estaven intentant col·locar part de la seva collita al port d'Hamburg. Una de les darreres comunicacions oficials de la *Unión* durant el conflicte fou un telegrama de felicitació a Francisco Largo Caballero quan aquest fou nomenat president del govern el 4 de setembre de 1936, "ofreciendo colaboración restablecer normalidad nacional salvaguardando riqueza de Fernando Poo".⁸⁰³

Finalment, hem d'apuntar que no sabem com s'ho van fer la majoria de terratinents i comerciants per col·locar el cacau de la collita de 1936, ja que no tenim constància que al port de Barcelona arribés cap embarcament de cacau.⁸⁰⁴ D'aquesta manera, tan sols podem intuir que si va arribar cacau a la Península entre 1936 i 1939, ho féu en ports dominats pel bàndol nacional, principalment Cadis, Vigo o la Coruña i, a partir de 1937, al País Basc, ports càntabres i asturians.⁸⁰⁵ En qualsevol cas, la situació incruenta als territoris guineans va fer que les collites no se'n ressentissin i que, en conseqüència, els terratinents i comerciants haguessin de fer mans i mànigues per exportar-la.

⁸⁰¹ *Actes i documents del CSC*. 2 de febrer de 1937. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 12

⁸⁰² Miranda (1945). Pàg. 1047-1048.

⁸⁰³ *Telegramas*. 5 de setembre de 1936. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 11

⁸⁰⁴ La darrera memòria documentada de la *Unión* és la de l'any 1934-35. D'aquesta manera, no he trobat cap document ni estadística que reculli l'entrada de cacau guineà a Barcelona durant el conflicte.

⁸⁰⁵ Burgos (2001). Pàg. 85-106.

5.9 Els intents de refundació i el naixement de la Casa de la Guinea Española

Un cop acabada la Guerra Civil Española, les autoritats franquistes s'apoderaren del control del CSC i intentaren reactivar el comerç de cacau entre la colònia i la metròpoli. Segons les dades aportades pel nou règim, la recuperació fou molt ràpida ja que les exportacions de cacau guineà el 1939 superaren les 12.000 tones i arribaren a les 15.000 el 1940. Certament, l'orientació autàrquica de l'Espanya franquista afavoria les exportacions dels territoris colonials espanyols, accentuant el proteccionisme al cacau guineà per tal que tota la producció pogués ser consumida pel mercat espanyol sense interferència del cacau procedent d'altres procedències.⁸⁰⁶ Tot i així, cal agafar amb cautela aquestes dades, ja que costa d'entendre que el mercat espanyol fos capaç d'absorbir una quantitat tan elevada de cacau, més encara si tenim en compte la profunda crisi de postguerra que va patir l'Estat espanyol després del conflicte. Desconeixem si en el context de la Segona Guerra Mundial, el cacau guineà va trobar facilitats per ser exportat a països bel·ligerants, tot i que alguns treballs apunten la possibilitat que la presència d'alguns comerciants alemanys a Bioko facilités l'exportació cap a ports germànics.⁸⁰⁷

Tanmateix, si ens hem de fiar de les estadístiques del govern espanyol, aquestes asseguren que la totalitat del cacau guineà era exportat a la metròpoli.⁸⁰⁸ En aquest aspecte, encara no existeixen treballs que se centrin en abordar l'evolució de l'economia colonial durant els primers anys del franquisme i algun article introductori sobre aquest tema conté alguna imprecisió important, com el de Fernando Carnero y Álvaro Díaz que exposen que al acabar la Guerra Civil el cacau guineà només suposava el 20% del cacau que es consumia a Espanya, quan el percentatge era molt superior.⁸⁰⁹

Si ens centrem en buscar què li succeí a la *Unión* un cop acabat el conflicte, una de les primeres referències ens porten a mitjans de 1940, quan Joaquim Rodríguez Barrera va sondejar quines eren les possibilitats de tornar a posar en funcionament l'entitat

⁸⁰⁶ Fernández Navarrete (2005). Pàg. 49-78.

⁸⁰⁷ Martínez Carreras (1985). Pàg. 250.

⁸⁰⁸ *Negociado de Estadística. Resúmenes del año 1941*. Gobierno General de los Territorios Españoles del Golfo de Guinea. Pàg. 21-25.

⁸⁰⁹ Carnero y Díaz (2013). Pàg. 725. L'error recau en la interpretació errònia del que diu Jaime Nosti (1944: 44), ja que aquest fa referència al cafè i no al cacau.

barcelonina. En una primera carta adreçada als socis, exposava la necessitat de no renunciar a una organització que “exclusivamente ocupada en la defensa de los intereses de nuestra Guinea, tiene su sede en la Península y se halla integrada y gobernada en su totalidad por elementos neta y únicamente coloniales”.⁸¹⁰ Tanmateix, Rodríguez Barrera tenia molt clar que la nova *Unión* havia d’adequar-se als nous paràmetres polítics i socials que oferia el franquisme, més encara sabent que el CSC seguia existint. De fet, la nova legalitat no acceptava la creació de sindicats (ni obrers ni agraris), títol que havia rebut la *Unión* l’abril de 1930. D’aquesta manera, la voluntat de Rodríguez Barrera passava per readaptar la *Unión* com a organització que col·laborés i assessorés al règim en matèria d’agricultura i comerç colonial. Així, en un primer esborrany d’estatuts, el seu president exposava que entre els principals objectius de la *Unión* s’hi haurien de trobar les següents funcions:

“Realizar toda clase de estudios proyectos, estadísticas, informes (...) para encauzar los problemas más esenciales de nuestras colonias.

Invitar el comercio y transporte nacional a las Colonias para que se mejore, con la consecución de los patrióticos objetivos (...).

Estimular la buena colocación y mayor consumo de los productos de Guinea y sus derivados, tanto en España como en el extranjero (...).

Realizar todo tipo de estudios, proyectos, estadísticas, informes y crear bibliotecas y centros y oficinas para encauzar los problemas más esenciales de nuestras colonias.

Convenir la concesión de créditos mutuos entre los asociados, para fines exclusivamente agrícolas, en la forma, casos y condiciones que por el reglamento correspondiente se determinen.”⁸¹¹

No endebades, el context per reactivar la *Unión* era força complex. En primer lloc, cal tenir en compte que Joaquim Rodríguez Barrera ja tenia 65 anys i tenia una salut força delicada. De fet, en més d’una ocasió reconeixia les dificultats que tenia per traslladar-

⁸¹⁰ *Documentación y correspondencia. 1940-41.* 18 d’abril de 1940. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 14.

⁸¹¹ *Documentación y correspondencia. 1940-41.* s/d. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 14.

se a Barcelona, després que bona part del conflicte l'hagués passat al seu Sant Feliu de Guíxols natal i que el negoci familiar fos gestionat majoritàriament pel seu gendre, Arnaldo Rosselló Wall.⁸¹² És per això que gran part de les gestions dutes a terme en nom de la *Unión* recaigueren en el darrer secretari de l'entitat, l'advocat Rafael Cardona. Aquest tingué greus problemes logístics i en diverses ocasions va haver d'avançar recursos propis per fer front a les despeses que la seva activitat requeria. Així mateix, el lloguer de la seu de l'entitat, novament situada a carrer Comtal número 32 i propietat dels germans Domínguez Silva (terratinents canaris establerts a Barcelona), no es pagava amb regularitat degut als pocs recursos econòmics dels que disposava la *Unión*. La precarietat arribava a tal punt que Rafael Cardona comunicà a Rodríguez Barrera que ni tan sols disposava d'una màquina d'escriure per redactar la correspondència.⁸¹³

Un segon obstacle eren els requisits que imposava el nou règim. Una de les primeres gestions necessàries per demanar la sol·licitud al registre d'associacions, passava per informar a les autoritats on residien els membres de la darrera junta directiva. Evidentment, no és que la *Unión* pogués ser un focus de persones "desafectes", però sí que és cert que el republicanisme d'alguns dels seus antics membres (com per exemple els germans Mallo) o les relacions personals que alguns terratinents o comerciants barcelonins havien tingut amb el catalanisme d'una part de la Lliga Catalana que no havia combregat amb el cop d'Estat de 1936 i havia optat per l'exili (com per exemple Vidal i Guardiola), eren motius suficients per exigir un cert control dels seus dirigents més destacats.⁸¹⁴ Aquest primer tràmit, però, no fou gaire complicat de superar ja que gran part dels grans terratinents i comerciants havien mantingut la seva residència i només tenim constància de que precisament Jesús Mallo s'hagués exiliat a París, on morí al cap de poc temps.

⁸¹² Malgrat que Arnaldo Rosselló era també natural de Sant Feliu de Guíxols, he optat per mantenir el seu nom en castellà ja que, a diferència del seu sogre (Joaquim Rodríguez Barrera), no he trobat cap referència que l'utilitzés en català. De fet, en la configuració del nomenclàtor de Sant Feliu de Guíxols apareix de la mateixa manera.
http://www.guixols.cat/files/arxiu_bussot_carrers_cases_arquitectes_guixols_2.pdf. [Consultat el 22 d'octubre de 2016]

⁸¹³ *Documentación y correspondencia. 1940-41*. 8 de juliol i 16 de setembre de 1940. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 14.

⁸¹⁴ Ribas (2008). Pàg. 70-73.

En tercer lloc, cal destacar que el projecte de Rodríguez Barrera xocà amb la poca predisposició que va trobar Rafael Cardona amb els que havien estat els membres més actius de la *Unión*. Així, després d'haver entrat en contacte amb els principals terratinents i comerciants residents a Barcelona, Cardona expressava amb aquestes paraules, quina era la situació de les seves gestions per poder crear una nova junta directiva:

“Los señores Domínguez y Victoriano Pérez, me han asegurado que tienen preparado su despacho en Canarias, para dejar el de Barcelona, confiando dejar definitivamente esta capital a últimos de noviembre próximo. Recuerde que el señor Boada no quiere ser de la gestora. ¿Acaso el señor Doménech aceptaría? El trabajo a realizar sería nulo, de modo que su ausencia de Barcelona no resultaría ningún inconveniente. El señor Sendrós, seguramente resultará difícil, pero cabría intentarlo. ¿Y el señor Rosich? ¿Debería mantenerse el señor Casajuana y el señor Fernández? ¿Aceptarán Butiñá y Pérez? Lo dudo.”⁸¹⁵

Malgrat tot, l'estiu de 1940 Rafael Cardona aconseguí convèncer un petit grup de terratinents i comerciants per crear una comissió gestora encarregada de reprendre l'activitat de l'entitat de manera progressiva. La reunió fou poc nombrosa ja que Cardona es mostrava partidari de no obrir un debat sobre la idoneïtat de refundar la *Unión* més enllà del nucli barceloní. En paraules del secretari:

“No he hecho convocatoria para los que viven fuera de Barcelona, con objeto de que no corra demasiado la voz de aquél Pleno de la UNIÓN y en provincias se le dé una importancia que en realidad no tiene. Luego, una vez nombrada la Comisión Gestora, pasaremos la circular que redactó el señor Boada a todo el mundo. Como excusa de no invitar ahora los de provincias ni de pasar aviso de la misma a la colonia tenemos la perentoriedad de las fechas y el que en realidad solo se trata de una reunión constitutiva.”⁸¹⁶

⁸¹⁵ *Documentación y correspondencia. 1940-41*. 16 de setembre de 1940. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 14.

⁸¹⁶ *Ibidem*. 8 de juliol de 1940.

D'aquesta primera reunió en sortí la nova comissió gestora formada per Joaquim Rodríguez Barrera (President), Joaquim Rosich (secretari), Salvador Sendrós (Tresorer), Alfonso Casajuana (Vocal) i Carolina Martín Vila (vocal i la primera dona que apareix en un òrgan de la *Unión*), tots ells residents a Barcelona.⁸¹⁷ Tanmateix, el secretisme preconitzat per Rafael Cardona tingué les seves conseqüències ja que la notícia ràpidament es filtrà, arribà a la colònia i generà cert rebombori. Maximilano Jones, per exemple, comunicava el seu suport a la *Unión*, tot i que es qüestionava la necessitat de mantenir una entitat que havia perdut les seves grans funcions (classificar qualitats i marcar preus). Però les crítiques més severes vingueren per part de Teodomir Avendaño, un dels antics rivals de la *Unión*, membre destacat del CSC i en aquells moments president de la *Cámara* per designació directa del governador general de la colònia. Indignat amb la confidencialitat de les gestions de Cardona i Rodríguez Barrera, presentà la reobertura de la *Unión* davant dels associats de la *Cámara* com una amenaça al funcionament del CSC i la recuperació de l'agricultura i el comerç colonial. Tant Rodríguez Barrera com Josep Maria Boada van sortir al pas d'aquestes crítiques negant qualsevol intencionalitat d'interferir en el funcionament del CSC.⁸¹⁸

La comissió gestora fou incapaç de remuntar el vol de la *Unión* i a la pràctica no realitzà cap gestió més enllà d'enviar uns nous estatuts a les autoritats franquistes. En aquests es reconeixia que el principal objectiu de l'entitat era “la defensa y fomento de los intereses de la agricultura de las Posesiones españolas del Golfo de Guinea y la mutua compenetración entre los mismos” i entre les principals funcions s'atribuïa “estimular la buena colocación y mayor consumo de los productos de Guinea y sus derivados”, tot i que no s'estipulava cap acció concreta en aquest àmbit.⁸¹⁹

El 6 de novembre de de 1940 se celebrà la que seria la darrera assemblea de la *Unión*. En ella, Joaquim Rodríguez Barrera, amb l'ajuda de Joaquim Rosich i Josep Maria Boada, defensà els nous estatuts i el nou rol de l'entitat. Entre els assistents, les opinions eren diverses. Des dels que donaven suport incondicional al manteniment de l'entitat, a d'altres que en la línia defensada per Maximiliano Jones posaven en dubte que la *Unión*

⁸¹⁷ *Ibidem*. 6 de novembre de 1940.

⁸¹⁸ *Ibidem*. 6 d'agost de 1940.

⁸¹⁹ *Estatutos de la Unión de Agricultores de la Guinea Española*. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 14.

no interferís en l'actuació del CSC, fins als que proposaven la seva extinció o substitució per una altra organització.⁸²⁰

Tanmateix, més enllà del debat intern, la proposta de Rodríguez Barrera no prosperà ja que els estatuts presentats no foren acceptats per les autoritats franquistes, al no adequar-se aquests als requeriments de la llei d'associacions que es publicà el 25 de gener de 1941, disposició que limitava enormement la capacitat d'actuació de les entitats, que quedaven sota un control estricte tant de l'administració com del cos policial.⁸²¹ A més a més, el reconeixement de la *Unión* com a sindicat agrícola esdevenia incompatible amb model corporativista defensat pel nou règim, de tal manera que també s'exigí un canvi de nom.

Tota aquesta complexa situació va estar a punt de suposar la fi definitiva de la *Unión*, però el març de 1941, en un darrer i desesperat intent, Rafael Cardona presentà una proposta al govern franquista per reconvertir la *Unión* en la Casa de la Guinea Española, una nova entitat que malgrat es declarava “continuadora de la obra de la Unión de Agricultores de la Guinea Española” naixia “con un carácter exclusivamente cultural y recreativo conforme las disposiciones legales vigentes”, posant al centre de la seva actuació “realizar todo tipo de estudios, proyectos, estadísticas, informes y crear bibliotecas y centros y oficinas para encauzar los problemas más esenciales de nuestras colonias”.⁸²²

La Casa de la Guinea Española, que mantenia la seu al carrer Comtal 32, havia d'estar presidida per Joaquim Rodríguez Barrera⁸²³, tot i que aquest ràpidament presentà la dimissió a causa del seu delicat estat de salut i de la disconformitat amb el canvi de nom i la dilució de competències, essent substituït per Joaquim Rosich, qui ostentaria la presidència fins el 1950. Amb aquesta transformació, el llegat de la *Unión* i la rellevància de Barcelona com a metròpoli colonial continuaven intactes, tot i que s'allunyaven de la transcendència que havia tingut durant les darreres dues dècades.

⁸²⁰ *Llibre d'actes de la Comissió Gestora i la Junta de Govern*. 6 de novembre de 1940. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 5.

⁸²¹ Ortiz Heras (2005). Pàg. 117-118.

⁸²² *Ibidem*.

⁸²³ *Llibre d'actes de la Comissió Gestora i la Junta de Govern*. 11 de març de 1941. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 5.

Les notícies de la creació de la Casa de la Guinea Espanyola arribaren a Santa Isabel i Teodomir Avendaño, malgrat el canvi de nom i de funcions, tampoc semblà gaire satisfet. Així, en una de les primeres comunicacions entre ambdues entitats, Avendaño reobrí les velles pugnes entre la *Unión* i la *Cámara* expressant que:

“No sé exactamente los fines que persigue la Casa de la Guinea Española (...). Hemos podido ver claramente que tratan ustedes de invadir nuestro campo de acción, atribuyéndonos funciones que nos son privativas. De ser esta actuación cierta, su actividad solo merecería nuestra repulsa, por la confusión y desorden que llevaría a nuestra economía, hoy en vías de resurgimiento, gracias a las gestiones de esta Cámara y su Comité Sindical, eficazmente apoyadas por nuestra Primera Autoridad en la Colonia. Si sus fines exclusivos son el cultural y recreativo, todo nuestro apoyo y simpatía.”⁸²⁴

En una mateixa línia, la DGMC es posà en contacte amb la Casa de la Guinea Espanyola i subratllà quin havia de ser l'àmbit d'actuació de la nova entitat, deixant clar que no permetrien que actués, com havia fet durant tant de temps la *Unión*, com una entitat amb capacitat de pressió política i d'intervenció en el camp econòmic. En paraules de la DGMC:

“Disponer de muchos organismos que sintiéndose representantes de los intereses coloniales quieran orientar o sugerir propuestas a las autoridades no solo no es una ventaja, sino que en muchos casos es un inconveniente. (...) No obstante, no creo que a los elementos estudiosos de esa Casa de la Guinea les falte materia de trabajo en los efectos de información y difusión cultural. Una buena biblioteca y un afán de estudiar daría resultados muy interesantes en lo que se refiere a la historia, a la geografía, a la etnología y a la lingüística que tanta influencia tiene en el avance de la colonización”.⁸²⁵

⁸²⁴ *Ibidem.*

⁸²⁵ *Ibidem.*

Malgrat aquests advertiments, la Casa de la Guinea Española ràpidament rebé el suport de bona part dels terratinents i comerciants barcelonins i abans d'acabar el 1941 ja comptava amb una quarantena d'associats, nombre que ascendiria als 130 a principis de la dècada de 1950 i arribaria a més de dos-cents al 1960.⁸²⁶ Les primeres activitats dutes a terme per la Casa de la Guinea Española ja deixaven entreveure la nova orientació de l'entitat: la recollida de diners per aconseguir ajudar una antiga monja missionera i la preparació del Pavelló Espanyol a la Fira Internacional de Leipzig, mitjançant la cessió de material i estadístiques. Tanmateix, no tardarien en buscar la manera d'incidir en les polítiques colonials i el 1945 proposaren un canvi estatutari on s'establí que La Casa de la Guinea Española s'habilitava per fer les peticions que fossin necessàries en pro del progrés colonial, sempre i quan aquestes no s'interposessin amb la feina de les organitzacions controlades per l'Estat (principalment la *Cámara* i el CSC).⁸²⁷

L'adhesió de la Casa de la Guinea Española al nou règim fou absoluta, com mostra un dels primers grans actes rellevants organitzats per l'entitat el 1945: una conferència (amb caràcter d'homenatge) del governador Juan Maria Bonelli que serví per expressar la gratitud pel "resurgir colonial español" que, segons Joaquim Rosich, s'estava esdevenint gràcies a l'obra de "glorioso caudillo."⁸²⁸

La Casa de la Guinea Española es consolidà durant el franquisme com l'entitat que aglutinava a la majoria d'empresaris catalans amb interessos a Guinea, i no només en l'àmbit del cacau, sinó també del cafè i sobretot de la silvicultura, activitat que despuntà durant les dècades de 1940 i 1950. Tanmateix, la Casa de la Guinea Española, sempre se'n orgullí de ser *filla* de la *Unión* i no hi havia acte públic, memòria o publicació on no es fes referència a aquest lligam.⁸²⁹ Manquen encara estudis sobre l'activitat d'aquesta organització i, a nivell més general, sobre l'evolució econòmica de la colònia durant la dictadura. Una etapa sobre la qual encara queden per esclarir molts interrogants i on esperem que, després d'aquesta tesi, ens hi puguem endinsar.

⁸²⁶ *Llibre d'associats de la Casa de la Guinea Española*. (1941-1957). ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 5.

⁸²⁷ *Libro de actas de la Casa de la Guinea Española*. 2 de maig de 1945. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española, Caixa 5.

⁸²⁸ *Presente y futuro de la economía de Guinea*. Casa de la Guinea Española, 1945. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Pàg. 9. Caixa 7.

⁸²⁹ *Homenaje a la antigüedad en la Guinea Española*. Casa de la Guinea Española. 1962. ANC, Fons de la Casa de la Guinea Española. Caixa 7.

CONCLUSIONS

Malgrat pertànyer legalment a l'Estat espanyol després dels acords de Sant Ildefonso (1777) i el Pardo (1778), l'illa de Bioko (abans Fernando Poo) no fou dominada políticament fins la segona meitat del s. XIX i explotada econòmicament fins a principis del s. XX. En aquest aspecte, si bé gran part de les primeres expedicions espanyoles per explorar i dominar Bioko s'inseriren dins la lògica de convertir els territoris guineans en un espai on adquirir mà d'obra esclava per nodrir les plantacions americanes, aquestes fracassaren àmpliament. Entre els motius d'aquest fracàs cal destacar pocs coneixements previs sobre territori adquirit, els estralls del clima i les malalties sobre els expedicionaris, un context històric marcat per la debilitat interna de la monarquia espanyola (més interessada en preservar un imperi americà en descomposició que a promocionar noves aventures colonials) i sobretot per l'entrada en vigor del tractat hispano-britànic de 1817 que establia la prohibició del comerç d'esclaus a la zona atlàntica.

D'aquesta manera, Bioko quedà pràcticament abandonada pels espanyols, situació que fou aprofitada el 1827 pels britànics per dominar l'illa amb l'objectiu d'establir-hi els Tribunals Mixtos que havien de jutjar els vaixells esclavistes. Així mateix, els britànics també es mostraren interessats en convertir Bioko en una base comercial propera a la desembocadura del Níger des d'on exportar oli de palma cap a Europa. La presència britànica, però, fou curta ja que l'any 1835 abandonaren l'illa pels efectes del clima i les dificultats d'avituallament. Tanmateix, aquest fet no significà l'embranchida de nous projectes colonitzadors espanyols i l'illa de Bioko esdevingué *de facto* una mena de república africana liderada per un nou grup social (anomenat els fernandins) format per esclaus alliberats i treballadors africans procedents de Sierra Leone i la costa del Kru, arribats majoritàriament durant els anys de presència britànica. Molts d'aquests fernandins es convertiren en els primers terratinents i comerciants de l'illa que aprofitaren la presència de cases comercials britàniques interessades en l'exportació de productes com l'oli de palma o la fusta.

Les noves expedicions espanyoles dutes a terme durant la dècada de 1840, amb les mateixes mancances materials que les realitzades anteriorment, no serviren sinó per reafirmar que l'illa de Bioko mica en mica es consolidava com un territori pràcticament

independent, amb una forta presència de la comunitat fernandina i comercialment controlada pels interessos britànics. La poca presència de comerciants espanyols durant aquells anys fou protagonitzada per algunes empreses barcelonines que, sovint acusades per les autoritats britàniques de mantenir el negoci negrer, tenien enormes dificultats per operar a la zona del Golf de Guinea. Aquestes temptatives frustrades, però, feren aixecar les primeres veus que des de la Península demanaven un control més efectiu del territori per facilitar la seva explotació econòmica. Tanmateix, aquesta expedició no arribà fins al 1858 i malgrat disposar de molts més efectius, no suposà un canvi en el panorama econòmic. Així doncs, entre 1860 i 1880, la presència comercial espanyola a l'illa fou poc més que testimonial.

No fou fins la introducció del cultiu del cacau que el panorama econòmic de l'illa començà a canviar. Malgrat que tot sembla indicar que aquest producte tenia diversos avantatges comparatius amb d'altres productes tropicals, cal emfatitzar que no podem entendre l'èxit de les plantacions de cacau a Bioko (i per extensió a bona part de l'Àfrica Occidental i Central) sense tenir en compte la revolució que va viure la producció de la xocolata a Europa, fruit de la important industrialització d'un sector que fins a mitjans del s. XIX havia estat profundament artesanal. Un procés que, en poques dècades, va permetre diversificar la fisonomia de la xocolata convertint-la en un producte de consum de masses. Aquesta revolució del sector xocolater va suposar un augment espectacular del consum de cacau i, d'aquesta manera, les potències colonials europees (en plena cursa imperial) van fomentar-ne el seu cultiu en territoris africans.

Tanmateix, els canvis en la fabricació de la xocolata en el cas espanyol foren molt més lents i limitats, salvant algunes excepcions en el cas català o basc, on sí que trobaríem les primeres fàbriques de xocolata de certa envergadura. Malgrat disposar de pocs treballs que facin referència aquest tema, així com dades de producció o consum de xocolata, l'evolució de les fàbriques de xocolata de Barcelona a cavall del s. XIX i XX mostra que el dinamisme d'aquest sector a bona part dels països europeus no tenia paral·lelisme en el cas espanyol. Aquest fet, juntament amb l'escassa rellevància de les expedicions espanyoles abans esmentades, explicaria per què inicialment l'explotació del cacau a l'illa de Bioko no fou un estímul prou fort per fomentar l'arribada colons espanyols i, conseqüentment, aquesta activitat estigué liderada inicialment per

terratinents africans (els fernandins) i empreses comercials estrangeres (bàsicament britàniques).

D'aquesta manera, no fou fins a finals del s. XIX que, a rebuf dels terratinents fernandins, es produí l'arribada dels primers capitals procedents de l'Estat espanyol disposats a invertir en l'agricultura i comerç del cacau. La bona col·locació del cacau guineà a ports anglesos i alemanys i sobretot l'establiment d'una línia de la Compañía Trasatlántica que, des de 1887, permetia connectar regularment metròpoli i colònia facilitant el transport d'aquest producte, foren dos elements que afermaren aquest procés. En aquest aspecte, Barcelona, que ja havia centralitzat gran part de l'incipient dinamisme comercial espanyol a la zona durant el s. XIX, ràpidament es va convertir en principal port de sortida dels primers capitals invertits, així com amb el port d'entrada de la majoria d'importacions de cacau. Una relació humana i comercial que progressivament esdevindria cada cop més ferma.

Els terratinents i comerciants que s'establiren a l'illa entre finals del segle XIX i els alhors del s. XX ho van fer seguint patrons diversos. Des d'empreses amb cert bagatge i capital (Rius i Torres, Buxeras i Font o la pròpia Trasatlántica) fins a petits aventurers procedents majoritàriament de Catalunya que, sense gaires recursos, provaren de fer fortuna. Aquests primers propietaris de plantacions de cacau compartiren protagonisme amb les famílies fernandines més adinerades que encara gaudiren durant uns quants anys d'haver estat els pioners en introduir aquest producte. Així mateix, no podem negar la rellevància dels petits propietaris bubis que, per motius diversos (contactes amb les missions claretianes, voluntat d'escapar de convertir-se en mà d'obra, etc.), també s'incorporaren al conreu del cacau. Tot i així, aquests ho feren en unes condicions d'absoluta desigualtat econòmica i legal, circumstàncies que acabaren precaritzant tant la qualitat del cacau produït com la rendibilitat de les seves plantacions.

Tanmateix, l'agricultura i comerç de cacau a l'illa de Bioko no foren unes activitats econòmiques gaire exitoses en un inici ja que una sèrie de problemes dificultaren la seva rendibilitat. Uns entrebanes que, en el fons, frenaren l'arribada de capitals de més envergadura fins ben bé la dècada de 1920. Els més destacats foren la manca d'infraestructures comercials (ports, carreteres, etc.) que impedien transportar el producte de manera adequada; l'escàs desenvolupament tècnic de bona part de les

plantacions que minvava la qualitat de cacau; la falta de treballadors (bracers) degut a les pèssimes condicions laborals i els abusos constants per part dels terratinents, així com la dificultat de crear un corrent migratori estable que nodrís les plantacions; la poca capitalització de molts propietaris que els obligava a recórrer a un fort endeutament respecte a les firmes agrícoles i comercials amb més recursos, més encara si tenim en compte la inexistència d'una entitat bancària colonial que facilités el crèdit en unes millors condicions; i, per últim, el model aranzelari establert pel Govern espanyol que, a partir de 1898, gravava les importacions de cacau a la seva entrada a la colònia, augmentant el preu de cost del producte i la competència amb el cacau d'altres procedències.

Així doncs, aquesta situació acabà desembocant en un doble procés. En primer lloc, una progressiva reconfiguració social de l'illa a favor dels grans terratinents i comerciants, sobretot aquells que combinaven les seves activitats econòmiques (agrícoles i sobretot comercials) i que, tot sovint, actuaven com a cases creditors de petits i mitjans productors. En aquest aspecte, tot i que la importància d'un bon grup de famílies fernandines es va mantenir durant bona part del període estudiat, el seu protagonisme va tendir a decreïxer a favor dels capitals procedents de la Península. En segon lloc, els principals terratinents i comerciants van començar a bastir estratègies de pressió per tal d'intentar incidir en una política colonial espanyola que, tradicionalment, estava molt més interessada en el projecte militarista del Marroc que no pas en potenciar l'explotació econòmica sistemàtica dels territoris guineans. La principal organització de defensa va néixer el 1906 sota el nom de Cámara Agrícola de Fernando Poo. Aquesta, però, ràpidament va crear un comitè delegat a Barcelona, demostrant d'aquesta manera tres aspectes clau: que els empresaris més acomodats tendien a passar llargues temporades a la metròpoli per evitar les incomoditats dels tròpics; que s'entenia que la pressió política s'havia d'articular més a través de la metròpoli que no pas des de la colònia, on amb salvades excepcions bona part dels governadors generals ocupaven el càrrec per períodes extremadament curts; i, finalment, que a mesura que el comerç de cacau es consolidava, Barcelona també ho feia com a port receptor i com a seu de bona part de les empreses agrícoles i comercials.

Naixia, d'aquesta manera, un embrionari africanisme guineà que es gestà i s'articulà principalment des de Barcelona. Un africanisme que sempre quedà eclipsat pels temes

marroquins, entre els quals era complicat generar gaires sinèrgies. Bona prova d'això fou la participació de la Cámara Agrícola i el Comité de Barcelona als congressos africanistes que se celebraren entre 1907 i 1910, on a través de múltiples propostes demanaven al govern espanyol una major implicació per superar les dificultats abans esmentades. Iniciatives que, a la pràctica, tingueren poca transcendència política.

Aquest fet féu virar els objectius d'aquest primer lobby colonial i a partir de 1910 les accions esdevingueren més concretes i efectives. Les que tingueren més èxit i rellevància foren, en primer lloc, la creació d'un mitjà de comunicació propi (*El Boletín del Comité de Defensa Agrícola*, posteriorment anomenat *La Voz de Fernando Poo*), i, en segon lloc, la pressió política per canviar el model aranzelari sobre les importacions de cacau. Certament, *La Voz de Fernando Poo*, editada des de Barcelona, esdevingué el principal òrgan de difusió de les reclamacions de terratinents i comerciants colonials a la vegada que es convertia en l'única publicació periòdica escrita des de la metròpoli que trencava el silenci mediàtic que envoltava els territoris guineans. Pel que fa la política aranzelària, també hem vist com el 1911 marcà un punt d'inflexió per l'economia colonial. I és que l'establiment de la política proteccionista del *cupò*, que protegia una part de la producció de cacau guineà (inicialment 2.000 tones anuals) augmentant àmpliament el marge aranzelari respecte la competència estrangera, va permetre augmentar les cotitzacions i començar a consolidar un mercat propi. Tanmateix, la política del *cupò* era quelcom més que una mesura proteccionista, ja que a la vegada potenciava un enfocament limitador (establint quina quantitat de cacau podia ser importada amb un impost reduït) i de tendència monopolista (ja que afavoria principalment a les poques empreses que comercialitzaven el cacau). D'aquesta manera, aquest enfocament limitador no fou compartit per tots els terratinents colonials.

És en aquest punt on es manifestaren les primeres contradiccions en el sí de l'economia colonial, tan freqüents durant tot el període estudiat. Així, els principals comerciants que controlaven el cacau a la seva entrada a la metròpoli (els anomenats *receptores*, la majoria d'ells barcelonins) defensaren fermament aquesta mesura, ja que el *cupò* esdevenia una potent eina per especular dins el mercat. Aquests comerciants sempre van defensar un *cupò* lligat al consum peninsular, que ajustés oferta i demanda amb l'objectiu de mantenir unes cotitzacions altes. Per contra, alguns terratinents, sobretot aquells establerts a la colònia (menys involucrats en el procés de comercialització del

producte) defensaven la protecció del *cupo* tot i que constantment demanaven la seva ampliació perquè gran part de la collita (o la seva totalitat) pogués ser introduïda a la metròpoli amb drets reduïts. Aquest xoc d'interessos molts cops no era diàfan ja que el perfil de la majoria d'empresaris colonials combinava activitats agrícoles i mercantils, i a vegades l'opinió d'alguns terratinents estava sotmesa a la voluntat de la casa comercialitzadora de la qual depenien fortament. A més a més, tot aquest debat tenia altres convidats que encara convertien el panorama en quelcom més complex. Des de les autoritats colonials (com és el cas del governador Ángel Barrera) sovint crítiques amb les postures proteccionistes i limitadores del lobby barceloní, fins als fabricants de xocolata que des d'un bon inici van denunciar que l'excessiva protecció al cacau guineà desincentivava la competència per millorar la qualitat del producte a la vegada que inflava de manera injustificada els preus d'una primera matèria bàsica per l'elaboració del seu producte.

En general, però, l'establiment de la política del *cupo* va marcar un punt d'inflexió dins l'economia colonial. Malgrat aquestes disputes i les moltes dificultats encara existents, durant la dècada de 1910 l'agricultura del cacau es va consolidar i les exportacions cap a l'Estat espanyol es van doblar. Tanmateix, sí que és cert que aquestes tensions tingueren un efecte negatiu per a unes organitzacions colonials encara poc robustes. Tant la *Cámara* com el Comité de Barcelona al llarg de la dècada de 1910 entraren en una etapa de declivi i la seva acció fou força limitada. Això féu que les accions de pressió política durant aquesta dècada responguessin més a accions individuals que col·lectives. En aquest aspecte, cal destacar-ne dues de les més rellevants. La primera, lligada amb la firma del tractat amb Libèria el 1915 per facilitar una corrent migratòria de treballadors cap a les plantacions de Bioko i, la segona, el conjunt d'accions per contrarestar la idea (bastant estesa dins la classe política espanyola) que els territoris guineans eren excessivament deficitaris per l'Estat. Una idea que reobrí el debat abandonista i que fou rebatuda des de Barcelona a través de la ingent tasca de Francisco López Canto, director de *La Voz de Fernando Poo*, una de les veus més destacades de l'africanisme guineà. Per últim, un altre aspecte clau per entendre la manca d'actuació d'aquestes organitzacions fou el context econòmic favorable de la Primera Guerra Mundial, on la neutralitat espanyola va permetre un augment de les importacions de cacau (i de xocolata) i un increment substancial de les cotitzacions.

Tanmateix, a principis de la dècada de 1920, amb una producció cada cop més alta i un consum que es desinflà un cop acabat el conflicte, la competència comercial posà el negoci del cacau en una nova situació de crisi. Aquest cop, les estratègies per superar-la s'articularen principalment a través d'un acord entre les principals cases comercials receptores que, el 1921, crearen un trust anomenat el Consorcio de Receptores. Aquesta organització, de vida fugaç fruit de l'incompliment dels acords presos, posà les bases de la que seria la protagonista de bona part del nostre treball: la Unión de Agricultores de Fernando Poo.

Aquesta entitat (posteriorment anomenada Unión de Agricultores de la Guinea Española) nasqué a principis de 1924 per iniciativa dels principals terratinents i comerciants barcelonins i sota el lideratge indiscutible de Joaquim Rodríguez Barrera, un dels primers catalans establerts a Guinea. L'objectiu d'aquest era crear un gran sindicat de vendes que organitzés i controlés el mercat del cacau, evitant que la competència comercial posés en perill el futur de l'agricultura del cacau a Bioko. La seva idea, però, no era reeditar un trust com el Consorcio de Receptores, sinó plantejar un gran acord més ampli entre terratinents i comerciants de cacau. La Unión de Agricultores, entitat que residia i estava dirigida des de Barcelona, se serví de tres grans estratègies per articular el seu funcionament. En primer lloc, la fixació de preus de venda entre els seus associats en funció de la qualitat del producte i la situació del mercat; en segon lloc, la propaganda per fomentar la millora tècnica de les plantacions per permetre un augment de la qualitat del cacau; i per últim, la defensa aferrissada d'un *cupo* limitat al consum espanyol, fins al punt de prescriure entre els seus associats l'exportació a l'estranger (a preus irrisoris) d'una part de la producció de la colònia per no saturar el mercat.

La combinació d'aquests tres elements va permetre a la Unión de Agricultores gaudir durant bona part de la dècada de 1920 d'una gran acceptació i prestigi dins l'agricultura i el comerç colonial. De fet, entre 1920 i 1930 la Unión de Agricultores va controlar entre el 65 i el 75% del mercat del cacau, fent possible una recuperació de les cotitzacions i evitant que la competència comercial devalués els preus de venda. Així mateix, aquest creixement fou quantitatiu i qualitatiu, ja que mica en mica les importacions procedents dels territoris guineans anaren desplaçant les de procedència

estrangera, convertint el mercat del cacau a l'Estat espanyol en un espai essencialment guineà.

Aquests *feliços anys vint* van coincidir amb un context històric peninsular que afavorí aquest creixement. I és que l'arribada de la Dictadura de Primo de Rivera significà un canvi el rumb de les polítiques colonials, sobretot després de la victòria sobre la insurgència rifenya a Anual el 1925. En aquest aspecte, la creació de la Dirección General de Marruecos y Colonias l'any 1926 i l'assignació d'un pressupost extraordinari per millorar les infraestructures de la colònia foren elements cabdals, si bé l'abast d'aquestes inversions acabà essent molt més limitat del que es preveia. Per tots aquests motius, la Unión de Agricultores sempre va tenir una relació exquisida amb la dictadura, sobretot amb el governador general de la colònia durant aquell període, Miguel Núñez de Prado. Un governador que malgrat a finals de la dictadura i inicis del període republicà fou acusat de corrupció i de permetre el treball forçat a la colònia, sempre comptà amb el suport incondicional de l'entitat barcelonina.

La Unión de Agricultores també tingué un paper rellevant en la consolidació de Barcelona com a metròpoli de Guinea. La ciutat comtal absorbí l'augment de les importacions de cacau i s'erigí com a punt de trobada de bona part dels empresaris amb interessos a Guinea i centre neuràlgic de debat i difusió de qualsevol tema relacionat amb l'economia colonial. Un element cabdal que reforçà aquest fet fou la revitalització de la Cámara Agrícola després de molts anys d'inanició. De fet, tanta importància o més que la Cámara tingué la seva filial barcelonina (que canvià el nom de Comité a Delegación de la Cámara), que compartia local amb la Unión de Agricultores. I és que durant bona part de la dècada de 1920 entre ambdues entitats existí una compenetració total, ja que, per una banda, les seves activitats tenien perfil complementari (la Cámara Agrícola en un camp més polític i la Unión de Agricultores en un àmbit més econòmic) i, per l'altra, eren profundament oligàrquiques, ja que eren sempre les mateixes persones qui controlaven els respectius òrgans de govern.

A la llarga, però, aquest component oligàrquic generà molts problemes a la Unión de Agricultores ja que algunes de les seves decisions no foren compartides per una part de l'agricultura colonial. I és que malgrat els èxits inicials de la Unión de Agricultores, l'entitat barcelonina no va poder controlar dos processos interrelacionats que acabarien

generant-li molts problemes. En primer lloc hem observat com durant la segona meitat de la dècada de 1920 augmentaren significativament les concessions de terres, la majoria de les quals (com a mínim fins al 1930) acabaren convertint-se en noves plantacions de cacau. Moltes d'aquestes concessions van caure en mans de nous capitals arribats majoritàriament de Madrid i el País Basc. Tot i que la majoria de terratinents catalans mantingueren i fins i tot ampliaren les seves propietats, aquests ho van fer a un ritme molt inferior respecte algunes grans empreses establertes a la colònia. Aquests nous capitals posaren en dubte el control del mercat que des de Barcelona exercia la Unión de Agricultores i no tardaren a apoderar-se de la Cámara Agrícola per contrarestar i posar en dubte la influència de l'entitat barcelonina. Algunes de les accions més destacades foren el trasllat a Madrid de la Delegación de la Cámara Agrícola i els intents de desestabilitzar la Unión de Agricultores i el seu sistema de fixacions de preus.

En segon lloc, la Unión de Agricultores no va tenir la capacitat de revertir el monocultiu del cacau. Malgrat la propaganda per augmentar les plantacions de cafè o plàtan així com introduir cultius experimentals, les noves concessions de terres acabaren significant no només una major necessitat de mà d'obra (fet que comportà la paralització de les concessions l'any 1930) sinó també un problema de sobreproducció. D'aquesta manera, la Unión de Agricultores inicià la dècada de 1930 sumida en una profunda crisi interna. Una crisi que, en el fons, posava en dubte la seva proposta d'intervenció en l'agricultura i el comerç del cacau, que si bé havia estat vàlida i havia generat cert consens en la dècada anterior, era vista com excessivament limitadora davant del creixement constant de la producció guineana.

D'aquesta manera, la dècada de 1930 estigué marcada per una progressiva crisi de sobreproducció que tot i que ja es dibuixava en anys anteriors, esclatà amb força a partir de 1933 i 1934, degut a un augment constant de la producció juntament amb a la contracció de la demanda de cacau fruit dels ecos de la Gran Depressió. Aquesta situació féu ressituat els objectius de les organitzacions colonials i tant la Unión de Agricultores com la Cámara Agrícola apartaren les seves pugnes internes per unir els seus esforços i mitigar els efectes de la crisi. Això comportà un enfrontament obert amb els xocolaters i la seva principal patronal (Asociación de Fabricantes de Chocolates de España) que volien aprofitar la situació de sobreproducció per liberalitzar el mercat del

cacau (incrementant un *cupo* que arribà a màxims històrics superant de llarg el consum), augmentar la competència comercial i, d'aquesta manera, abaratir el preu del cacau. En canvi, la Unión de Agricultores apostà per reeditar acords entre els grans comerciants (creant la Central de Ventas i la Sección de Ventas, ambdues fallides) i sobretot pressionà el govern espanyol, amb el suport de la Cámara Agrícola, per canviar la legislació que regulava la producció de la xocolata, amb l'objectiu que s'incrementés el percentatge obligatori d'utilització de cacau, fet que hagués significat un augment important del consum. Altre cop, doncs, les contradiccions dins l'economia colonial es feien ben visibles, al constatar que els objectius del sector productiu i comercial s'oposaven als del sector industrial. I en aquest aspecte, tant la protecció aranzelària del *cupo* com la legislació de la xocolata es van convertir en els dos principals espais de lluita entre xocolaters i colonials.

L'enfrontament entre aquests dos sectors posà en una situació d'atzucac a les autoritats espanyoles ja que emprendre qualsevol mesura implicava el descontentament automàtic d'un dels dos sectors. Tanmateix, l'agreujament de la crisi posava en entredit el futur de bona part de l'agricultura del cacau i arruïnava a petits propietaris que, com els fernandins i sobretot els bubis, no disposaven de gaires recursos per tirar endavant les seves explotacions. D'aquesta manera, la Dirección General de Marruecos y Colonias va promoure una sèrie de conferències que reuniren representants dels dos sectors amb l'objectiu de trobar una solució consensuada a la crisi. Tot i així, aquestes conferències foren un fracàs degut a que cap de les propostes presentades, que en el fons gravitaven al voltant de les idees abans expressades, foren acceptades per les dues parts.

La Unión de Agricultores canvià l'estratègia i buscà una solució de caire unilateral i paral·lela a la celebració de les conferències. Aquesta passava per demanar al govern espanyol (concretament al Ministerio de Industria y Comercio) la creació d'un nou ens públic que regulés el comerç de cacau, autoritzant les vendes a través d'una fixació de preus a l'estil del que havia fet la Unión de Agricultores des de l'any 1923. Malgrat els motius pels quals aquest ministeri acceptà la proposta no són clars, el fet és que el Comité Sindical del Cacao fou creat el setembre de 1935. Com era d'esperar, els fabricants de xocolata protestaren enèrgicament davant de la creació d'un organisme que si bé significava virtualment la desaparició de la Unión de Agricultores (ja que els seus objectius es diluïen en la nova entitat), reforçava les seves propostes. Bona prova

d'això és que gran part dels membres directius de la Unió de Agricultores passaren a ser vocals del Comité Sindical del Cacao, controlant d'aquesta manera una fixació de preus que tendí a l'alça. Així mateix, la influència de la Unió de Agricultores dins del Comité Sindical del Cacao quedava palesa amb el fet que ambdues entitats (una privada i l'altra pública) compartiren local durant uns quants mesos al Passeig de Colon de Barcelona.

La tasca duta a terme pel Comité Sindical del Cacao es va veure frenada pels constants canvis polítics que afectaren l'Estat espanyol entre la tardor de 1935 i l'hivern de 1936 i quedà bloquejada amb l'inici de la Guerra Civil. El seu local fou confiscat per la Confederació Nacional dels Treball i la seva capacitat d'acció anul·lada quan els territoris guineans van caure en mans del bàndol nacional la tardor de 1936.

Un cop acabat el conflicte, la Unió de Agricultores intentà reorganitzar-se per tornar a exercir com a organització colonial. Tanmateix, el nou context polític li fou desfavorable ja que el règim franquista apartà els antics membres de l'entitat barcelonina dels òrgans directius del Comité Sindical del Cacao. Joaquim Rodríguez Barrera, tot i el seu delicat estat de salut, intentà posar en valor la tasca duta a terme per la Unió de Agricultores en la defensa de l'agricultura i el comerç colonial, reformulant els seus objectius per fer-los compatibles amb els requeriments del nou règim. Els canvis, però, foren tan rellevants que la Unió de Agricultores mutà en una nova organització (la Casa de la Guinea Española), entitat que si bé se'n considerava hereva, presentava uns objectius molt menys ambiciosos i centrats en un àmbit més cultural que no pas econòmic. Malgrat aquestes limitacions, la Casa de la Guinea Española, tal i com havia sigut la Unió de Agricultores en les darreres dues dècades, s'erigí com el principal punt de trobada d'empresaris catalans amb interessos a Guinea.

Per concloure, podem afirmar que el paper dels terratinents i comerciants de cacau és clau per entendre l'evolució històrica de Bioko durant el període colonial. El fet que el cacau fos el principal (i quasi únic) producte exportat des de l'illa durant el període estudiat, ens demostra que els empresaris que mantenien una relació directa amb aquest negoci actuaren com un dels principals agents colonitzadors. Si bé és cert que el domini colonial se sustentava sobre altres pilars (una estructura política i administrativa dominada pels militars i una suposada *missió civilitzadora* encomanada als missioners

claretians), l'explotació sistemàtica de l'illa s'explica bàsicament per les possibilitats que l'agricultura i el comerç del cacau van oferir des de principis del s. XX. Unes activitats que, al cap i a la fi, modificaren absolutament la fisonomia econòmica i social de l'illa, arraconant la població bubí i bona part dels terratinents fernandins a favor dels que procedien de la Península. Malgrat les dificultats inicials i la crisi de sobreproducció de la dècada de 1930, els grans terratinents i comerciants afermaren el seu domini dins l'economia colonial. I en aquest aspecte, les diferents organitzacions creades per aquest grup (amb perfils i objectius diferents) mostraren una clara voluntat d'incidir en les polítiques colonials en busca d'un interès col·lectiu que sempre partia d'un conjunt d'aspiracions individuals. D'aquesta manera, el xoc d'interessos entre les pròpies organitzacions (o dins d'elles) foren una constant durant tot el període estudiat. Els conflictes dins la Unión de Agricultores i entre aquesta i la resta de corporacions empresarials en són un exemple ben clar.

Malgrat tot, encara no som capaços d'avaluar el volum de negoci privat que generà l'agricultura i el comerç del cacau als grans prohoms de l'economia colonial. Les fonts d'informació amb les quals he treballat han permès oferir una visió de conjunt de l'evolució de l'economia colonial durant el primer terç del s. XX, però manca informació concreta sobre l'abast dels negocis que van realitzar sobretot les grans empreses. Per aquest motiu, és més necessari que mai continuar el marc cronològic d'aquesta investigació i posar-la dins del context del franquisme, on bona part dels comerciants i terratinents ampliaren les seves explotacions i activitats econòmiques. Emparats per unes polítiques autàrquiques i noves ajudes governamentals, empreses com les de Antonio Pérez, Joaquim Rodríguez Barrera o Ramón Goula, per citar-ne només algunes, augmentaren el seu capital, diversificaren les seves activitats i es convertiren en societats anònimes. A la llum de les dades que coneixem, la dècada de 1950 es convertí en una etapa de fort creixement, tot i que la manca de diversificació de l'economia de l'illa féu aparèixer altre cop el fantasma del monocultiu. Així doncs, serà necessari estudiar l'evolució d'organitzacions com la Casa de la Guinea Española o el Comité Sindical del Cacao (que de ben segur permetran prosseguir amb el relat cronològic que he mostrat) i, sí és possible, cercar informació sobre les principals empreses del cacau durant el franquisme per quantificar el volum de les seves operacions.

Així mateix, resulta indispensable l'anàlisi del paper d'aquestes empreses en el procés de descolonització. Un procés marcat per múltiples tensions polítiques i on els terratinents i comerciants de cacau apostaren, juntament amb el que quedava de l'elit fernandina, per aconseguir una independència separada de l'illa de Bioko respecte Río Muni amb la idea de convertir la vella Fernando Poo en una mena d'estat associat (a l'estil de Puerto Rico) que permetés mantenir intactes tots els seus negocis. Cal preveure, però, que les fonts d'informació sobre aquest aspecte estan subjectes a com va finalitzar el procés de descolonització. La ruptura de les relacions diplomàtiques entre el govern guineà de Macías Ngema i les autoritats franquistes a principis de 1969 va significar que molts empresaris abandonessin precipitadament els seus negocis a l'antiga colònia, deixant a Bioko un important volum d'informació. Alguns dels que intentaren tornar-hi a la dècada de 1980 (un cop deposat Macías Ngema), com és el cas dels descendents de Joaquim Rodríguez Barrera, abandonaren ràpidament la idea degut al greu estat de deteriorament de les plantacions. En aquest aspecte, cal fer notar que bona part de la informació de la Cámara Agrícola de Fernando Poo durant el franquisme també ha quedat custodiada pel govern guineà i, actualment és inaccessible.

De la mateixa manera, qualsevol estudi que vulgui abordar l'evolució de l'economia colonial haurà de tenir un ull posat en el cacau, però també un altre en la fusta. Per l'abast cronològic i geogràfic d'aquest treball, no s'ha tractat el pes que va tenir la silvicultura i el paper que van jugar les principals empreses d'aquest sector. Tanmateix, a partir de la dècada de 1930 l'explotació de la fusta a Río Muni va esdevenir una activitat econòmica molt rentable. La gran mobilització de capitals necessària per emprendre aquesta activitat (sobre extensions de terreny molt més grans que en les plantacions de cacau i amb una maquinària molt més cara) féu que només estigués a l'abast de grans empreses. Els capitals procedents de Barcelona altre cop foren els majoritaris, destacant per sobre de tot societats com ALENA S.A (Compañía Nacional de Colonización Africana), empresa que sota la presidència de Lluís Ferrer Vidal (president del Foment del Treball Nacional) i amb l'activa participació del grup Comillas (Banc Hispano-Colonial) i destacats membres de la burgesia catalana lligats a la Lliga Regionalista, va arribar a la colònia el 1929 esdevenint ràpidament l'empresa més rellevant a Río Muni.

Així mateix, un tercer element a tenir en compte serà el paper del cafè, el tercer producte en importància, tot i que a molta distància del cacau i la fusta. El cafè sempre va jugar un paper complementari, ja que a Bioko molts petits terratinents (sobretot bubis) el van començar a plantar a la dècada de 1930 quan va caure la cotització del cacau, i a Río Muni les plantacions d'aquest producte normalment s'establiren en les grans zones desforestades per les empreses que explotaven la fusta. Així, a diferència del cacau, el cafè mai va arribar a cobrir les necessitats del mercat espanyol malgrat que el consum de cafè a Espanya era dels més baixos de tot Europa.

En tot aquest entramat d'interessos econòmics també caldrà valorar si el pes de Barcelona com a metròpoli de Guinea es va mantenir. En aquest aspecte, el paper institucional de la Casa de la Guinea Espanyola és un dels indicadors més importants. Malgrat que les seves activitats tinguessin una incidència política molt menor que la que van tenir organitzacions com la Unión de Agricultores o la Delegació de la Cámara Agrícola, el fet que es reconegués aquesta organització com l'entitat que agrupava els interessos econòmics colonials és un element clarificador de fins a quin punt la ciutat comtal va mantenir el seu protagonisme. De la mateixa manera, les pomposes celebracions que l'entitat feia a l'Hotel Ritz durant les dècades de 1950 i 1960 per homenatjar antics colons, funcionaris o governadors també són una mostra clara de com Barcelona era la receptora d'una bona part dels dividends que l'explotació colonial generava.

Esperem, doncs, que aquest treball hagi permès conèixer amb més detall les relacions econòmiques, polítiques i socials entre Barcelona i la Guinea Espanyola durant el primer terç del s. XX i que, en el fons, sigui el punt de partida cap a investigacions futures que permetin aprofundir en aquest tema.

BIBLIOGRAFIA

- ALENA. *La Compañía Nacional de Colonización Africana (A.L.E.N.A.) y sus negocios*. Barcelona: Artes Gráficas S.A, 1931.
- Almonte, Enrique de. *Someras notas para contribuir à la descripción física, geológica y agrológica de la zona noroeste de la Isla de Fernando Póo y de la Guinea continental española, con algunas observaciones sobre vias de comunicación y la colonización de aquellos territorios*. Madrid: Impr. y Litografía del Depósito de la guerra, 1902.
- Amat i de Cortada, Rafael (Baró de Maldà). *Calaix de Sastre*. Barcelona: Curial, 1987.
- Anglasell, Ramón. *Exposición elevada á S. M. la Reina nuestra Señora, por la Sociedad Económica barcelonesa de Amigos del país, para que se sirva tomar medidas de protección, fomento del comercio de España y África*. Barcelona: Imp. de F. Gabañach, 1858.
- Aranzadi, Juan. "Bubis o Bochoboche". *Palabras* 1 (2009): 1-10.
- Arija, Julio. *La Guinea Española y sus riquezas*. Madrid: Espasa-Calpe, 1930.
- Azpiazu Lanz, Anton. *L'amargor del cacau i la màgia de la xocolata a Oñati*. Oñati: Anton Azpiazu, 2007.
- Azucena Pedraz, Marcos. *Quimeras de África: la Sociedad Española de Africanistas y Colonistas. El colonialismo español de finales del siglo XIX*. Madrid: Polifemo, 2000.
- Ballano Gonzalo, Fernando. *Aquel negrito del África tropical. El colonialismo español en Guinea. (1778-1968)*. Madrid: Casa África, 2014.
- Barrera Luyando, Ángel. *Lo que son y lo que deben ser las posesiones españolas del Golfo de Guinea*. [Conferencia leída el 20 de junio de 1907]. Madrid: [sd], 1907.
- Beltrán y Rózpide, Ricardo. *La Guinea Española*. Madrid: Manuales Gallach, 1901.
- Ben-Ami, Shlomo. *La dictadura de Primo de Rivera. 1923-30*. Madrid: Planeta, 1983.
- Berman, Bruce i Lonsdale, John. *Unhappy Valley. Conflict in Kenia and Africa. Book One: State and Class*. Ohio: University Press, 1992.
- Bosch i Pascual, Alfred. *L'Africanisme franquista i l'I.D.E.A., 1936-1975*. Tesi de Llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona. Departament d'Història, 1985.
- Bohaen, Albert Adu. *África bajo el dominio colonial (1880-1935). Historia General de África. Vol. VII*. Comité Científico para la Redacción de una Historia General de África. Ed Tecnos UNESCO (cop): 1987.
- Bolekia Boleká, Justo. *Aproximación a la historia de Guinea Ecuatorial*. Madrid: Amaru, 2003.
- Bonelli, Emilio. *Guinea española: apuntes sobre su estado político y colonial*. Madrid: El econ de aduanas, 1895.

- Bravo Carbonell, Juan. *Fernando Poo y el Muni: Sus Misterios y riquezas. Su Colonización*. Madrid: Imp. de Alrededor del Mundo, 1917.
- _____ *En la selva virgen del Muni*. Madrid: [s.n.], 1925.
- _____ *Guinea Española: los mil millones de pesetas anuales*. Madrid: Imp. Zoila Ascasíbar, 1926.
- _____ *Territorios Españoles del Golfo de Guinea*. Madrid: Imp. Zoila Ascasíbar, 1929.
- _____ *Posibilidades económicas de la Guinea española*. Madrid: Imprenta del P. de H. de intendencia e intervención militares, 1933.
- Bremon, Luciano María. *Fernando Póo: su presente y su porvenir. Recopilación de datos y noticias oficiales y de los juicios más autorizados que se conocen acerca de las excepcionales condiciones y grandes ventajas que para su colonización ofrece esta isla*. Madrid: Establecimiento Tipográfico de J. Palacios, 1897.
- Broder, Albert. *Historia económica de la España Contemporánea*. Madrid: Alianza Editorial, 2000.
- Brunet, José Manuel. (et. al.) *Guinea en Patués. De los bueyes del Valle de Benasque al cacao de Fernando Poo*. Huesca: Diputación Provincial de Huesca, 2008.
- Burgos Madroñero, Manuel. “Crónicas portuguesas de la Guerra Civil de España los informes del Vivevónsul portugués en Fernando Poo (14 de agosto - 31 de octubre de 1936)” *Aldaba: revista del Centro Asociado a la UNED de Melilla* 31 (2001): 85-106.
- Cabana, Francesc. *Cròniques de Guinea Equatorial*. Barcelona: Proa, 1995.
- _____ *La Burguesia catalana. Una aproximació històrica*. Barcelona: Proa, 1996.
- Cabanellas, Guillermo. *¡Esclavos! Notas sobre el Africa negra*. Valencia : [s.n.], 1933.
- Cabrera, Mercedes i Del Rey, Fernando. *El poder de los empresarios. Política y economía en la España Contemporánea*. Madrid: Taurus, 2002.
- Campos Serrano, Alicia. *De Colonia a Estado. Guinea Ecuatorial, 1955-1968*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2002.
- _____ “Derecho y Territorio en el Golfo de Guinea: tensiones del colonialismo español en el siglo XX” *Quaderni Fiorentini* 33 (2005): 1-26.
- _____ *The construction of subjects in the colonial political economy of the Spanish Guinea*. AEGIS. European Conference on African Studies, African Studies Centre, Leiden (Holanda), 11-14 de juliol de 2007.
- Canals, Eduard. *El Padre Grande de Guinea*. Barcelona: Claret, 1993.
- Carles, Emilio. *Misioneros, negros y esclavos. Notas de un viaje a Fernando Poo*. Valencia: Cuadernos de Cultura, 1932.
- Carnero Lorenzo, Fernando i Díaz de la Paz, Álvaro. “Aproximación a la economía de Guinea Ecuatorial durante el periodo colonial” *Historia Contemporánea* 49 (2014): 707-734.

- Carreras, Albert i Tafunell, Xavier: *Historia Económica de la España Contemporánea (1789-2009)*. Barcelona: Critica, 2010.
- Ceruti, Florencio. *África la Virgen. Estampas y visiones en un viaje a Fernando Poo*. Santander: Talleres tipográficos J. Martínez, 1928.
- Clarence-Smith, W.G. "The economic dynamics of spanish imperialism, 1898-1945". *Aula Canarias y el Noreste de África*. Ed. Víctor Morales Lezcano. Las Palmas: Cabildo Insular de Gran Canaria, 1989.
- _____. *Creoles and peasants in São Tomé, Príncipe, Fernando Póo and Mount Cameroun in the nineteenth century*. Primeira reunião internacional de história de Africa: Relação Europa-Africa no terceiro quartel do século XIX, Lisboa, Centro de Estudos de História e Cartografia Antiga (1989): 489-499.
- _____. "The effects of the Great Depression of the 1930s on industrialisation in Equatorial and Central Africa." *The Economies of Africa and Asia in the Inter-War Depression*, Ed. Ian Brown, 170-202. London: Routledge, 1989: 170-202.
- _____. "African and european cocoa producers on Fernando Poo, 1880's to 1910". *Journal of African History* 35 (1994): 179-199.
- _____. "Cocoa plantations in the Third World, 1870s-1914: the political economy of inefficiency." *The New Institutional Economics and Third World Development*, Ed. John Harriss, Janet Hunter and Colon Lewis. London: Routledge. (Re-issued in paperback in 1997): 157-171.
- _____. *Cocoa and chocolate 1765-1914*. Londres: Routledge, 2000.
- Coe, Sophie D i Coe, Michael D. *The True History of chocolate*. Londres: Thames and Hudson, 1996.
- Costa Rubial, Òscar. *L'imaginari Imperial. El Noucentisme català i la política internacional*. Barcelona: Institut Cambó, 2002.
- Castro, Mariano L. de. *La Población de Santa Isabel en la segunda mitad del siglo XIX*. Madrid: A.E.A, 1996.
- Castro, Mariano L. de i Calle, María Luísa de la. *Orígen de la colonización española en Guinea Ecuatorial: 1777-1860*. Valladolid: Universidad de Valladolid. Secretariado de Publicaciones, 1992.
- _____. *La colonización española en Guinea Ecuatorial. (1858-1900)*. Vic: Ceiba, 2007.
- Castro, Mariano L. de i Ndongo-Bidyogo, Donato. *España en Guinea, la construcción del desencuentro*. Madrid: Sequitur, 1998.
- Creus, Jacint. *Action missionnaire en Guinée Équatoriale: Tome 1: Mémoire et naïveté de l'Empire*. París: L'Harmattan, 2014.
- _____. *Action missionnaire en Guinée Équatoriale: Tome 2 Action missionnaire en Guinée Équatoriale: Tome 2: À la reconquête de l'Ancien Régime*. París: L'Harmattan, 2014.

- Dalla Corte, Gabriela. *Cultura y negocios: el americanismo catalán de la Revista Comercial Ibero-Americana Mercurio, 1901-1938*. Barcelona: Casa Amèrica Catalunya/Universitat de Barcelona, 2013.
- Díaz Matarranz, Juan José. *De la trata de negros al cultivo de cacao. Evolución del modelo coonial español en Guinea Ecuatorial 1778-1914*. Vic: Ceiba, 2005.
- _____. “Hacienda Pública en Guinea Ecuatorial (1900-1923)” Ponència presentada al Congrés *Between Three Continents. Rethinking Equatorial Guinea in the fortieth anniversary of its independence of Spain*. 2009. Hostfra University (Nova York), 4 d’abril de 2009.
- Domingo Acebrón, María Dolores. *Rafael María de Labra: Cuba, Puerto Rico, Las Filipinas, Europa y Marruecos, en la España del sexenio democrático y la Restauración: 1871-1918*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2006.
- Drescher, Seymour. *Capitalism and antislavery: British mobilization in comparative perspective*. Nova York: Oxford University Press, 1987.
- Fernández Navarrete, Donato. “La política económica exterior del franquismo: del aislamiento a la apertura” *Historia contemporanea* 30 (2005): 49-78.
- Ferrer Piera, Pau. *Fernando Poo y sus dependencias : descripción, producciones y estado sanitario*. Barcelona: A. López Robert, 1900.
- Fieldhouse, David Kenneth. *Economía e imperio: la expansión europea 1830-1914*. Madrid: Siglo XXI, 1978.
- Fradera, Josep Maria. “La participació catalana en el tràfic d’esclaus (1789-1845)” *Recerques: Història, Economia i Cultura* 16 (1984): 119-139.
- _____. *Indústria i mercat: les bases comercials de la indústria catalana moderna, 1814-1845*. Barcelona: Crítica, 1987.
- _____. “La importància de tenir colònies. El marc històric de la participació catalana en el complex espanyol d’ultramar”. *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies (1750-1914)*. Ed. Josep Maria Fradera (et. al.) Barcelona: Consorci de les Drassanes de Barcelona [Àmbit Serveis Editorials], 1995. 21-52.
- _____. *Gobernar Colonias*. Barcelona: Península, 1999.
- _____. *Colonias para después de un Imperio*. Barcelona: Bellaterra, 2005.
- Fraile Balbín, Pedro. *Industrialización y grupos de presión: la economía política de la protección en España. 1900-1950* Madrid: Alianza, 1991.
- Franco, José Luciano. *Comercio clandestino de Esclavos*. La Habana: Ed. de las Ciencias Sociales, 1980.
- García Cantús, María Dolores. *Fernando Poo: una aventura colonial española en el África Occidental*. València: Universitat de València Publicacions, 2004.
- _____. *Fernando Poo: una aventura colonial española*. Vic, Ed Ceiba, 2006.
- _____. “Videant Consules. El trabajo forzado bubi en la colonia española de Fernando Poo. 1891-1912” Ponència presentada al congrés *Between Three Continents*:

- Rethinking Equatorial Guinea on the Fortieth Anniversary of Its Independence*. Hostfra University (Nova York), 4 d'abril de 2009.
- García Espuche, Albert (Coord). *Drogues, dolços i tabac. Barcelona 1700*. Barcelona: Institut de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona, 2010.
- García Espuche, Albert. Miró, Núria i Sarrià, Ester (et. al). *Jocs, triquets i jugadors. Barcelona 1700*. Barcelona: Institut de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona, 2009.
- García Ramon, Maria Dolors, Nogué, Joan i Zusman, Perla (Ed.). *Una Mirada catalana a l'Àfrica. Viatgers i viatgeres del segle XIX i XX (1859-1936)*. Barcelona: Pagès Editors, 2008.
- Gargallo, Eduard. *El Departament d'Agricultura a Zimbawe. (1897-1914). Febleses, conflictes i contradiccions en la construcció de l'Estat colonial*. Tesis Doctoral presentada a la Universitat de Barcelona. Març del 2007.
- Gómez López, Jose Daniel. *La historia del chocolate en Villajoyosa*. Alacant: Publicaciones de la Universidad de Alicante, 1997.
- González Calbet, María Teresa. *La Dictadura de Primo de Rivera. El Directorio Militar*. Madrid: El Arquero, 1987.
- González Echegaray, Carlos. "Cubanos en Fernando Póo. Un capítulo en las memorias de John Holt." *Cuadernos de Historia Contemporánea*. Número extraordinario (2003): 205-212.
- González Hontoria, Manuel. *Conferencia del Sr. D. Manuel Gonzalez Hontoria y Fernandez Ladreda. 11 de Febrero de 1916. Tema Los fines esenciales de la acción internacional española*. Madrid: Jaime Ratés, 1916.
- González Pérez, Cristina. "El Museo del Chocolate de Astorga". *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra* 73 (1999): 315-322.
- Hernández Sandoica, Elena. *Pensamiento burgués y problemas coloniales en la España de la restauración, 1875-1887*. Madrid: Departamento de Historia Contemporánea. Sección de Historia. Facultad de Geografía e Historia. Universidad Complutense de Madrid, 1982.
- Hobsbawn, Eric. *La era del Imperio*. Madrid: Crítica, 2005.
- Inarejos Muñoz, José Antonio. *Intervenciones coloniales y colonialismo español: la política exterior de la Unión Liberal y sus vínculos con la Francia de Napoleón III (1856-1858)*. Madrid: Sílex, 2010.
- Labra, Rafael M. de. *Nuestras colonias de África: Fernando Póo, Corisco, Annobán-Elobey, la costa de Guinea*. Madrid: Alfredo Alonso, 1898.
- López Canto Francisco. *¿Debe España conservar nuestras posesiones de Guinea?: colección de cartas y artículos publicados en la revista quincenal ilustrada "La Voz de Fernando Poo"*. Barcelona: Ed. Iris, 1916.
- _____. *En defensa de las colonias de Guinea*. Barcelona: Publicación de la Voz de Fernando Poo, 1919.

- López Hermanos. *Apuntes para un mayor desarrollo del consumo y la fabricación del Chocolate*. Madrid: Imprenta y Estareotipada de M. Rivadeneyra, 1870.
- López Perea, Enrique. *Fernando Póo y sus dependencias: estudios y observaciones hechas en el país*. Barcelona: [s.n.] 1912.
- Liniger-Goumaz, Max. “La cuestión bracera. Ciento cincuenta años de búsqueda de mano de obra en Guinea Ecuatorial” *Estudios de Asia y Africa* .Vol. 22, No. 4 (74) 1987): 497-534.
- _____. *Small is not always Beautiful. The story of Equatorial Guinea*. Londres: C. Hurst and Co., 1988.
- Lynn, Martin “Commerce, Christianity and the Origins of the “Creoles” of Fernando Po”. *The Journal of African History* 25.3 (1984): 257–278.
- _____. *The Fernandinos of Bioko. 1827-50*. VIII Setmana d’Estudis Africans. Barcelona, CEA, 1995.
- Madrid, Francisco. *La Guinea incógnita. Vergüenza y escándalo colonial*. Madrid: Ed. España, 1933.
- Martí Escayol, Maria Antonia. *El plaer de la xocolata. La història i la cultura de la xocolata a Catalunya*. Barcelona: Cossetània, 2004.
- Maluquer de Motes, Jordi. *Història econòmica de Catalunya, segles XIX i XX*. Barcelona: Proa, 1998.
- Martín Corrales, Eloy. “Catalunya i el Marroc, un segle i mig de relació” *L’Avenç. Revista de Història i Cultura* 256 (2001):18-26.
- _____. (Ed.) *Marruecos y el colonialismo español (1859-1912): de la guerra de África a la "penetración pacífica"*. Barcelona: Bellaterra, 2002.
- Martín del Molino, Amador. *La ciudad de Claraence. 1827-59*. Madrid-Malabo: Centro Cultural Hispano Guineano. Colección Ensayos, 1993.
- Martínez Carreras, José Urbano. “Guinea Ecuatorial española en el contexto de la Segunda Guerra Mundial” *Cuadernos de historia moderna y contemporània* 6 (1985): 243-256.
- _____. “El africanismo español” *La política exterior de España (1800-2003): historia, condicionantes y escenarios*. Ed Juan Carlos Pereira Castañares (coord.). Madrid: Ariel, 2003. 357-370.
- Martino, Enrique. “Clandestine Recruitment Networks in the Bight of Biafra: Fernando Pó’s Answer to the Labour Question, 1926–1945” *International Review of Social History* 57 (2012): 39-72.
- _____. “Las fuentes abiertas de Guinea Ecuatorial o cómo descolonizar el archivo colonial” *Debats* 123 (2014): 42-47.
- _____. *Touts and Despots: Recruiting Assemblages of Contract Labour in Fernando Pó and the Gulf of Guinea, 1858–1979*. Tesis doctoral presentada a la Humboldt University, Berlin, 2016.
- Mas, José. *En el país de los bubis: escenas de la vida en Fernando Poo*. Madrid: Apuleyo, 1931.

- Mesa, Roberto. *La idea colonial de España*. Valencia: Fernando Torres Cop., 1976.
- Miranda Junco, Agustín. *Leyes coloniales. Legislación de los territorios Españoles del Golfo de Guinea*. Madrid: [s.n], 1945.
- Molas i Ribalta, Pere: *Los gremios barceloneses del siglo XVIII. la estructura corporativa ante el comienzo de la revolución industrial*. Madrid: Confederación Española de Cajas de Ahorros, 1970.
- Montaldo, Frederico. *Fernando Póo. Observaciones médicas é higiénicas*. Madrid: Celestino Apaolaza Imp., 1898.
- Moreno Fragnals, Manuel. *El ningenio: complejo económico social cubano del azúcar*. La Habana: Ed. de las Ciencias Sociales, 1978.
- Morales Lezcano, Víctor. *España y el Norte de África. El protectorado en Marruecos (1912-56)*. Madrid: UNED, 1986.
- _____. *Africanismo y orientalismo español en el siglo XIX*. Madrid: UNED, 1988.
- _____. *El colonialismo hispanofrancés en Marruecos (1898-1927)*. Granada: Universidad de Granada, 2002.
- _____. *Historia de Marruecos. Des de los orígenes tribales y las poblaciones nómadas a la independencia y la monarquía actual*. Madrid: La Esfera de Libros, 2006.
- Moreno Rico, Francisco Javier. *El capitán de la marina mercante José Ricart y Giralt (1847-1930): una aproximación a la historia marítima contemporánea de Barcelona*. Tesis Doctoral presentada a la Universitat Politècnica de Catalunya, 2011.
- Muguerza, Simeón. *Fernando Póo: su actual situación agrícola y comercial y su porvenir*. Barcelona: Vda. D. Casanovas, 1907.
- Muñoz y Gaviria, José (Vizconde de San Javier). *África: islas de Fernando Póo, Corisco y Annobón*. Madrid: Rubio, Grilo y Vitturi, 1871.
- Nadal Jordi i Tafunell, Xavier. *Sant Martí de Provençals: pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*. Barcelona: Columna, 1992.
- Ndongo-Bidyogo, Donato. “Guinea durante la II República: el escándalo Nombela. Implicaciones en España de un caso de corrupción colonial” *Endoxa: Series Filosóficas* 37 (2016): 101-119.
- Nerín, Gustau. *Guinea Equatorial, història en blanc i negre: dones negres i homes blancs a la Guinea Equatorial, 1843-1968*. Barcelona: Empúries, 1998.
- _____. “La participació dels catalans en la conquesta de Muni (1900-1926)” *L’Avenç. Revista de Història i Cultura* 301 (2005): 14-20.
- _____. “Els inversors catalans i la conquesta del Muni” *Illes i Imperis* 8 (2006): 113-131.
- _____. “Socialismo utópico y tiranía: La isla de Annobón bajo el cabo Restituto Castilla (1931-1932)”. *Afro Hispanic Review* 28.2 (2008): 311-330.
- _____. *La última selva de España. Antropófagos, Misionaros y Guardias Civiles*. Madrid: Catarata, 2010.

- _____. *Traficants d'ànimes: Els negrers espanyols a l'Àfrica*. Barcelona: Portic, 2015.
- Negrín Fajardo, Olagario. "La contrarreforma educativa del franquismo en la Guinea Española durante la Guerra Civil" *Cuadernos de historia contemporánea*, N° Extra 1 (2003): 213-223.
- Nosti, Jaime i Álvarez, Jesús. *Clasificación y características de los cacaos de Fernando Poo*. Madrid: Artes Gráficas, 1948.
- Nosti, Jaime. *Agricultura de Guinea. Promesa para España*. Madrid: IDEA, 1948.
- Oliva Melgar, José Maria. *Cataluña y el comercio privilegiado con América en el siglo XVIII: la Real Compañía de Comercio de Barcelona a Indias*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1987.
- Olson, Mancur. *La lógica de la acción colectiva: bienes públicos y retórica de grupos*. Mèxic: Noriega, 1992.
- Ortiz Heras, Manuel (Coord.) *Memoria e historia del franquismo: V Encuentro de investigadores del franquismo*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005.
- Pereira Ridríguez, Teresa. "Aspectos marítimo-comerciales del colonialismo español en el Golfo de Guinea (1900-1930)" *II Aula Canarias y el Noreste de África*" Ed. Victor Morales Lezcano. Las Palmas: Cabildo Insular de Gran Canaria, 1989. 247-272.
- Perlasia, Josep Maria. "Alcoholismo, identificación étnica y substitución cultural en Guinea Ecuatorial (1904-1928)" *Afro Hispanic Review* 28.2 (2008): 179-202.
- Perpiñá Grau, Román. *De colonización y economía en la Guinea española: investigación, sobre el terreno, de la estructura y sistema de colonización en la Guinea española, con referencia especial a lo económico, precedido de un estudio general de los territorios africanos*. Barcelona: Labor 1945.
- Piqueras, José Antonio. *La Revolución democrática (1868-1874): cuestión social, colonialismo y grupos de presión*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, cop, 1992.
- Potau, Francisco. *Los mercados en África Occidental: breves consideraciones expuestas el día 30 de octubre de 1905 en la "Asociación de Fabricantes Exportadores de Calzado" de Barcelona*. Barcelona: Tip. Tarraconesne, 1905.
- Ramos Izquierdo, Luís. *Descripción geográfica y gobierno, administración y colonización de las colonias españolas del golfo de Guinea*. Madrid: Impr. de Felipe Peña Cruz, 1912.
- Rebollo, Antonio. *Estupendos misterios de la Guinea española; o, Exposición internacional permanente de nuestro desastre colonial*. Madrid: Agencia española librería, 1933.
- Ribas, Frederic. *Retrat d'una elit catalanista: Deixebles i hereus de Cambó: vint personatges*. Barcelona: Sunya, 2008.
- Roberts, Andrew. "Portuguese Africa". *The Cambridge history of Africa*. Ed J.D. Fage and Roland Oliver. Cambridge: Cambridge University Press, 1975-86. 494-536.

- Rodrigo Alharilla, Martín. *Los Marqueses de Comillas 1817-1925: Antonio y Claudio López*. Madrid: LID, 2000.
- _____. “Una avanzadilla española en África: el grupo empresarial Comillas” *Marruecos y el colonialismo español (1859-1912): de la guerra de África a la "penetración pacífica"*. Ed. Eloy Martín Corrales. Barcelona: Bellaterra, 2002. 133-166. d
- _____. (Ed.) *Les bases colonials de Barcelona*, Barcelona: Institut de Cultura, 2012.
- _____. “Spanish merchants and the slave trade. From legality to illegality, 1814-1870” *Slavery and Antislavery in Spain's Atlantic Empire*. Ed Josep Maria Fradera i Christopher Schmidt-Nowara. Nova York: Berghahn Books, 2013. 176-199.
- Rodríguez Barrera, Joaquín. *Manual del Agricultor. El Cacao*. Barcelona, Artes Gráficas, S.A., Sucesores de Henrich y Cia, 1924.
- _____. *Manual del Agricultor en Fernando Poo. El cafeto*. Barcelona: Rafael Casulleras Editor, 1925.
- _____. *Manual del Agricultor en Fernando Poo. El Banano*. Barcelona: Imprenta Castellón, 1928.
- _____. *Viaje, vida y costumbres de Fernando Poo*. Barcelona: Vilà, Aleu y Domingo Impresiones, 1931.
- Rodríguez Esteban, José Antonio. *Geografía y colonialismo. La Sociedad Geográfica de Madrid (1876-1936)*. Madrid: UAM Ediciones, 1996.
- Romano, Julio. *Los exploradores d'Alamonte y Benítez*. Madrid: IDEA, 1950.
- Ruiz Albaya, José. *Descripción de los cultivos que se practican en las llamadas fincas en la isla de Fernando-Poó y otros que se practican en Filipinas*. Cadis: J Joly, 1898.
- Sánchez Gómez, Luis Ángel. “África en Sevilla: la exhibición colonial de la Exposición Iberoamericana de 1929”. *Hispania* 224 (2006): 1045-1082.
- Sant Gisbert, Jordi. “El modelo económico colonial y sus contradicciones: Fernando Poo 1900-1936” *Afro Hispanic Review* 28.2 (2008): 57-80.
- _____. “Barcelona, la metròpoli de Guinea?” *Les bases colonials de Barcelona*. Ed Martín Rodrigo y Alharilla. Barcelona: Insitut de Cultura, 2012. 57-68.
- _____. “Entre Barcelona i Fernando Poo. Interessos catalans al golf de Guinea, 1900-1936.” *Barcelona Quaderns d'Història*. 22 (2015): 197-212.
- Sanz Casas, Gonçal. “Política colonial, política aranzelària i iniciativa privada. La Unión de Agricultores de la Guinea Española.” *L'Avenç. Revista de Història i Cultura*. 19 (1979): 62-70.
- _____. “L'illa de Fernando Poo: 1900-1939. La política indígena i el procés d'assalariament.” *L'Avenç. Revista de Història i Cultura* 28 (1980): 47-54.
- _____. *Política Colonial y Organización del trabajo en la isla de Fernando Poo*. Tesi Doctoral presentada a la UB el Novembre de 1983.

- Sepa Bonaba, Edmundo. *España en la isla de Fernando Poo. (1843-1968). Colonización y fragmentación de la sociedad bubí*. Barcelona: Crítica, 2013.
- Sobraqués i Callicó, Jaume (Coord.) *Història de Barcelona*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1991.
- Sudrià Triay, Carles (Dir.) *Una societat plenament industrial. Història econòmica de la Catalunya Contemporània*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988. Vol. IV.
- Sundiata, Ibrahim K. "Prelude to Scandal: Liberia and Fernando Po, 1880-1930" *The Journal of African History* 15.1 (1974): 97-112.
- _____. "State Formation and Trade: The Rise and Fall of the Bubi Polity, 1840-1910" *The International Journal of African Historical Studies* 27.3 (1994): 505-23.
- _____. *From a Slaving to Neoslavery. The Bight of Biafra and Fernando Poo in the Era of Abolition, 1827-1930*. Madison: The University of Wisconsin Press cop., 1996.
- Tamames, Ramón. *Ni Mussolini ni Franco: la dictadura de Primo de Rivera y su tiempo*. Barcelona: Planeta, 2008.
- Tatjer, Mercè. *Barcelona, ciutat de fàbriques*. Barcelona: Albertí, 2014.
- Togores Sánchez, Luís Eugenio. "El alzamiento y la guerra en la colonia de Guinea española" *Los nuevos historiadores ante la Guerra Civil española. Vol. I* Ed Miguel Carlos Gómez Oliver i Octavio Ruiz-Manjón Cabeza (coord.) Granada: Diputación Provincial de Granada, 1990. 45-54.
- Toledano, Eustaquio. *Historia de los tratados, convenios y declaraciones de comercio entre España y las demás potencias seguida de un apéndice con datos estadísticos*. Madrid: Tip. de J. Casas y Díaz, 1858.
- Thomas, Hugh. *La trata de esclavos. Historia del tráfico de seres humanos de 1440 a 1870*. Barcelona: Planeta, 1998.
- Varela, Hilda. "Entre sueños efímeros y despertares: la historia colonial de São Tomé y Príncipe (1485-1975)". *Estudios de Asia y Africa* Vol. 32.2 (1997): 289-321.
- Vila San Juan, José Luís. *Enigmas de la Guerra Civil española*. Barcelona: Nauta, 1974.
- Vilar, Pierre. *Catalunya dins l'Espanya moderna: recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals. Volum IV: La formació del capital comercial*. Barcelona: Ed. 62, 1968.
- Villanova, José Luís. "La Sociedad Geográfica de Madrid y el colonialismo español en Marruecos (1876-1956)" *Documents d'Anàlisi Geogràfica* 34 (1999): 161-187.
- _____. "La Actividad africanista de la Sociedad de Geografía Comercial de Barcelona (1909-1927)" *Revista de Geografia* 5 (2008): 69-91.
- _____. "La Societat de Geografia Comercial de Barcelona (1909-1927)" *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* 70 (2010): 157-177
- Williams, Eric. *Capitalismo y esclavitud*. La Habana: Ed. de las Ciències Socials, 1979.

Young, Crawford. *The African colonial State in comparative perspective*. Londres: Yale University Press, 1994.

ARXIUS

Arxiu Nacional de Catalunya (ANC)

Fons de la Casa de Guinea Espanola (Fons no inventariat): Caixes 1-16 (documentació) i 17-20 (biblioteca)

Arxiu Històric Municipal de Barcelona (AHCB)

Boletín de Defensa Agrícola. Any 1. Núm 1-7 (1910)

La Voz de Fernando Poo. Any 1, Núm 8 (1910)-Any 27 Núm. 478 (1936). La seriació en aquest arxiu no és completa. Alguns números que no apareixen en aquest arxiu s'han consultat a la Biblioteca Nacional de España i a la Biblioteca Nacional de Catalunya.

Archivo General de la Administración (AGA)

Fondo África:

Fondo I: Organismos Centrales de la Administración Colonial (15)004
Caixes: 81/6372, 81/6373, 81/6378, 81/6378bis, 81/6407 fins 81/6413, 81/6461 fins 81/6466, 81/6845 fins 81/6858, 81/6861 fins 81/6869, 81/6967 fins 81/6970, 81/7110 fins 81/7113.

Fondo III: Administración en los territorios de Guinea (15)018. Caixes: 81/8094 fins a la 81/8098.

Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA)

Contribución Industrial y de Comercio de Barcelona. Tarifa 3 (Clase 407-410)
Anys: 1884/85, 1896-97, 1907, 1917, 1929, 1933.

Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona (AMCB)

Expedient núm. 3712. Evarist Juncosa.

Expedient núm. 1419-860-1005. Jaime Boix.

